DİJİTAL KÜTÜPHANE KANALI

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

https://rantey.org

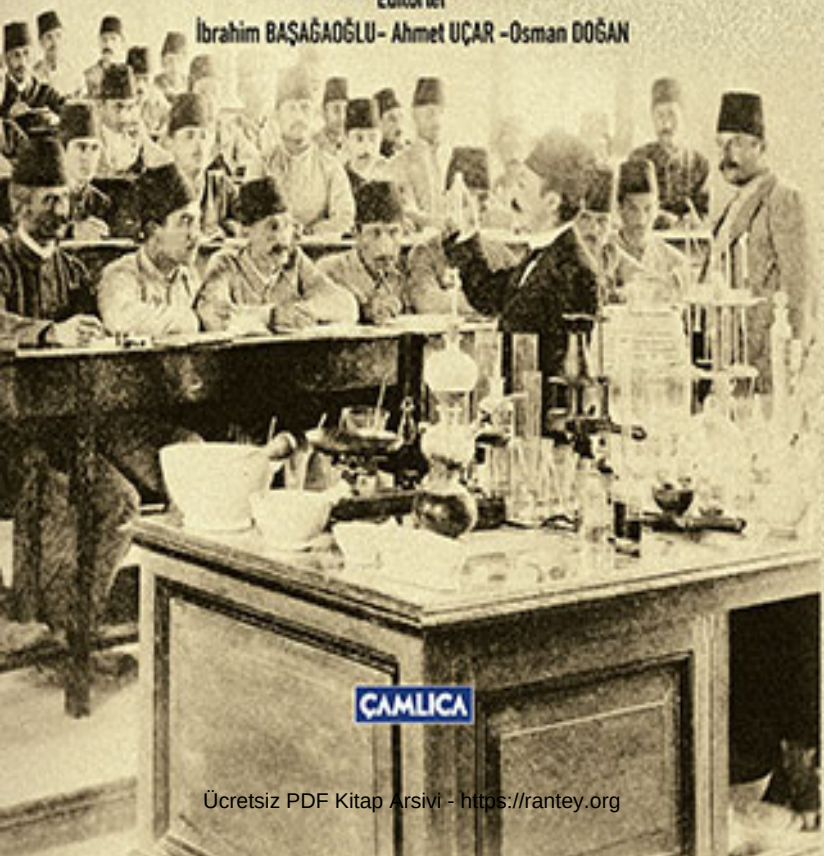
Yedek ve Duyuru Kanallarımız
Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

• Telegram: https://t.me/birkitapbir

• WhatsApp Kanalımız : https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4IvMoc0Y

OSMANLI'DA SALGIN HASTALIKLARLA MÜCADELE

Editörler
İbrahim BAŞAĞAOĞLU - Ahmet UÇAR - Osman DOĞAN

ÇAMLICA

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

ÇAMLICA BASIM YAYIN / 187

Osmanlı'da Salgın Hastalıklarla Mücadele

Editörler
Prof. Dr. İbrahim BAŞAĞAOĞLU
Dr. Ahmet UÇAR
Osman DOĞAN

Genel Yayın Yönetmeni
Ömer Faruk YILMAZ

Tashih
Ahmet TEMİZ
Yasin ÖZKAN

Sanat Yönetmeni
Sedat YAZILITAŞ

Grafik Tasarım
Seyit BOR

Kapak Tasarım
Sedat YAZILITAŞ

1. Baskı: İstanbul 2015 (2 bin adet)

Baskı ve Cilt
Fazilet Neşriyat ve Tic. A.Ş.
Bağlar Mah. Mimar Sinan Cad.
No: 54 Güneşli - Bağcılar / İstanbul
Tel: 0212 657 88 00 (pbx)
Matbaa Sertifika No: 16384

ISBN: 978-605-9964-74-6

ÇAMLICA

Alemdar Mah. Divanyolu, İncili Çavuş Sokak No: 9A
Sultanahmet - Fatih / İSTANBUL
Tel-Faks: 0212 512 41 01
www.camlicabasim.com / bilgi@camlicabasim.com

T.C. Kültür Bakanlığı Yayıncılık
Sertifika No: 15732

© Bu eserin bütün yayın hakları
Çamlıca Basım Yayın ve Ticaret Anonim Şirketi'ne aittir.
İzinsiz yayınlanamaz. Kaynak gösterilerek iktibas edilebilir.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Osmanlı'da Salgın Hastalıklarla Mücadele

Editörler
Prof. Dr. İbrahim BAŞAĞAOĞLU
Dr. Ahmet UÇAR
Osman DOĞAN

133862

ÇAMLICA
İstanbul 2015

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

İÇİNDEKİLER

İçindekiler 5

Önsöz 7

Osmanlı Devleti'nin Sağlığa ve Tıbba Verdiği Ehemmiyet
Esin Karlıkaya 13

-XIX. Asır Ortalarına Kadar- Osmanlı'da Veba Salgınlarının Tarihçesi
Mesut Ayar - Tarık Özçelik 47

XIX. Asırda Osmanlı Devleti'nde Kolera Salgınları
Mesut Ayar 79

Tanzimat Sonrası Osmanlı'da Bulaşıcı Hastalıklarla Mücadele
İnci Hot 113

XX. Asrın Başlarında Sinop'ta Görülen Bulaşıcı Hastalıklar
İbrahim Başağaoğlu 151

American Board ve Osmanlı Ülkesindeki Tıbbî Faaliyetleri
Ahmet Uçar 165

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Safranbolu Frengi Hastanesi ve Cüzzamlılar Barınağı Hakkında Bir Araştırma Denemesi
Uğurol Barlas *195*

Doğu Karadeniz'de Çiçek Salgını ve Bir Aşı Kampanyası
Ayhan Yüksel 209

Seferberlik Yıllarında Balıkesir ve Çevresinde Salgın Hastalıklarla Mücadele
Aydın Ayhan *245*

Osmanlılar Devrinde Edirne'de Görülen Salgın Hastalıklar
Nilüfer Gökçe 265

Dizin 299

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

ÖNSÖZ

Geçmişten bugüne insanlığın en büyük afetlerinden biri de köyleri, kasabaları, şehirleri, ülkeleri ve orduları kısa bir sürede yok eden salgın hastalıklardır. Hayvandan, topraktan, sudan veya insandan insana geçen veba, sıtma, tifo, çiçek, kolera, difteri, kızıl, kızamık, dizanteri, verem ve grip gibi salgın hastalıklar tarih boyunca toplum hayatını tesirine alarak, demografik, sosyal ve ekonomik sıkıntılar doğurmuş, geçici ve daimi göçlere sebep olmuştur. Modern tıp çalışmalarının ilerlemesine rağmen, insanlık bugün bile birçok salgın hastalıklarla uğraşmaya devam etmektedir.

Tarihin gördüğü en muazzam devletlerden biri olan Osmanlı Devleti de bulunduğu coğrafi konum nedeniyle salgın hastalıkların tesiri altında kalmıştır. Avrupa'dan ve diğer kıtalardan seyyahlar, misyonerler, tacirler vasıtasıyla gelen bulaşıcı hastalıklara karşı durmak için fevkalade bir gayret göstermiştir. Devletin en güçlü olduğu devirde Kanuni Sultan Süleyman Han "*Halk içinde mûteber bir nesne yok devlet gibi / Olmaya devlet cihanda bir nefes sıhhat gibi*" diyerek sağlığın ehemmiyetine vurgu yapmış ve bu konuda üç kıtaya yayılan geniş bir sahada binlerce sağlık müessesesi inşa ettirmiştir.

İlerleyen tarihlerde devletin geçirdiği zor devirlerde, sık sık yaşanan savaşlar, maddi yetersizlikler ve diğer bütün aksaklıklara rağmen, salgınlara karşı, çağın usul ve gelişmelerine ayak uydurmayı başarmış; günümüzün salgınlarına kıyasla, olabildiğince kendi kendine yeterli olmayı başarmıştır. Alınan bütün tedbirlere rağmen Anadolu, Rumeli, Ortadoğu, Kuzey Afrika, Adalar, Arabistan gibi çok geniş bir mekana yayılan Osmanlı Devleti sınırlarında yüzbinlerce insan hayatını yitirmiştir. Altı asır boyunca meydana gelen büyük istilalar düşünüldüğünde ise, durumun ne denli dehşet verici olduğu kolayca anlaşılabilmektedir.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Özellikle geçen asrın başlarında "Seferberlik" dediğimiz sıkıntılı günlerde, devlet ve halk, iç ve dış düşmanlarla uğraştığı gibi, kıtlık, kuraklık, kızıl çekirge felâketi ve salgın hastalıklarla da uğraştı. Birinci Dünya Savaşı için uyguladığımız seferberlikte hepsi üretim gücü olan iki buçuk milyon genç nüfusu silah altına aldık. Kuraklık ve kızıl çekirge felâketini yaşayan üreticilerin üretebildikleri ürünler, dört buçuk yıl süren bu uzun savaşta, ne orduya ne halka yetmişti. Gıda bulamayan asker ve halk gittikçe zayıflamış, türlü hastalıklara açık hale gelmişti. Bu sebeple salgın hastalıkların yıkımları daha da güçlü oldu. Bütün bunlara rağmen devlet ülke genelinde çok ciddi aşılama çalışmaları yaptı. Sadece halka değil askerlere, muhacirlere, mahkûmlara ve hatta esirlere bile aşı tatbik edilerek salgın hastalıklardan korunulmaya çalışıldı.

***

Osmanlı devrinde salgın hastalıklar ile alakalı bilinmeyenler bilinenlerin ötesinde olduğundan bu mevzuda bir kitap çalışmasının faydalı olacağı düşüncesiyle böyle bir çalışmaya teşebbüs edildi.

Osmanlı'da Salgın Hastalıklarla Mücadele isimli makale kitabımızdaki *Osmanlı Devleti'nin Sağlığa ve Tıbba Verdiği Ehemmiyet* başlıklı giriş yazısı Trakya Üniversitesi, Tıp Fakültesi'nden Yrd. Doç. Dr. Esin Karlıkaya tarafından yazıldı. Karlıkaya, Osmanlı Devleti'nin sağlığa ve tıbba verdiği önemi ana unsurları ile ortaya koyan ve günümüzde de geçerli temel dinamiklere vurgu yapan vakıf merkezli yazısı ile ecdadımızın bu hususdaki hassasiyetlerini müşahhas şekilde ortaya koymaktadır. Yazıda, Osmanlı klasik devrinden başlayarak son devirlere kadar yapılan sağlık hizmetlerinin hangi safhalardan geçip nerelere geldiği konusunda dikkat çekici bir ilmi yolculuk yaptırıyor.

Kırklareli Üniversitesi'nin iki değerli ilim insanı, Doç. Dr. Mesut Ayar ve Yrd. Doç. Dr. Tarık Özçelik'in yazdığı *XIX. Asır Ortalarına Kadar Osmanlı'da Veba Salgınlarının Tarihçesi* adlı ortak makalede veba salgınlarının Osmanlı topraklarındaki seyri ve bunun en ücra köylerden Saray'a kadar uzanan yürek yakıcı tesirleri ilk kez ciddi bir şekilde vekayinamelerden ve Başbakanlık Osmanlı Arşivi vesikalarından istifade edilerek ortaya konulmuştur. Sağlık ve sosyal tarihimiz açısından kaynak değerde olan

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

makalede özellikle şehir tarihi, -başta Anadolu ve Rumeli olmak üzere- Osmanlı'nın sosyal tarihi konusunda çalışacaklar ya da bu konuya merak salanlar için çok değerli bilgiler bulunmaktadır.

Doç. Dr. Mesut Ayar tarafından yazılan *XIX. Asırda Osmanlı Devleti'nde Kolera Salgınları* başlıklı bir başka dikkat çekici makalede, Osmanlı'nın son asırlarında keşfedilen kolera hastalığının ülkemizdeki ilk devirleri anlatılmaktadır. Konu üzerinde yıllardır çalışan Mesut Ayar, *"tıpkı insanlar gibi, ana yollardan geçerek kasabadan kasabaya atlayan"*, *"1893'te Hicaz'da tam manasıyla dehşet veren"* ve *"1893-1895 arası İstanbul ve Anadolu'yu kasıp kavuran"* koleranın geçirdiği safhalar ve koleraya karşı alınan tedbirler üzerinde durulmaktadır.

İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Tıp Fakültesi'nden Doç. Dr. İnci Hot, *Tanzimat Sonrası Osmanlılarda Bulaşıcı Hastalıklarla Mücadele* başlıklı yazısında, bulaşıcı hastalıklarla mücadele konusunda yüz akımız olan idari ve tıbbi müesseseler üzerinde durmaktadır. Makalede ayrıca, ülkemizdeki ilk sağlık idaresi olan İdare-i Tıbbiye-i Mülkiye başta olmak üzere, Sahil Sıhhiye Muhafızlığı gibi kurumlar, Karantina Meclisi ve İstanbul Emrâz-ı Sâriye Mücadele Heyeti gibi kurullar, Emrâz-ı Sâriye ve İstilâiye Nizamnamesi gibi kurallar olarak ortaya konulmakta ve sıtma, frengi, verem, trahom, tifüs, kolera, kuduz, çiçek, tifo, cüzzam, humma, dizanteri gibi hastalıklarla mücadelenin tarihi, ilmî verilerle anlatılmaktadır.

Kitabımızın editörlerinden İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Öğretim Üyesi Prof. Dr. İbrahim Başağaoğlu da *XX. Asır Başlarında Sinop'ta Görülen Bulaşıcı Hastalıklar* isimli makalesinde Cumhuriyet'in ilk yıllarında Osmanlı Türkçesiyle yayınlanan *Türkiye'nin Sıhhî İctimaî Coğrafyası, Sinop Sancağı* adlı eserden yola çıkarak, içinde doğup büyüdüğü Sinop şehrinin çok da bilinmeyen bir yönünü, sağlıkla ilgili hikayesini anlatmaktadır. Makalede Sinop'ta sağlık kuruluşları ile burada görülen hastalıklar ve onlarla mücadele usulleri hakkında bilgi verilmektedir.

Kitabımızın bir başka editörü araştırmacı-yazar Dr. Ahmet Uçar, *American Board ve Osmanlı Ülkesindeki Tıbbî Faaliyetleri* başlıklı makalesinde ABD'nin en büyük Protestan misyonerlik teşkilatı olan ve 1820'de ilk kez Türkiye'ye giren ve hâlâ varlığını sürdüren American Board'ın insan sağ-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

lığını bile istismar ederek nasıl bir metodla misyonerlik yaptıklarını kısaca anlatarak; bu teşkilat adına faaliyet gösteren ilk hekimler ve hastaneler hakkında değerlendirmelerde bulunmaktadır.

Türk Tıp Tarihi ve halkiyatı konusunda ülkemizin değerli uzmanlarından Uğurol Barlas, *Safranbolu Frengi Hastanesi ve Cüzzamlılar Barınağı Hakkında Bir Araştırma Denemesi* başlıklı çalışmasında, bizlere Safranbolu ve Kastamonu'daki mahalli kaynakları ve sözlü tarihi de kullanarak, çeşitli zorlukları da aşarak örnek alınacak bir saha araştırması sunmaktadır. Bu tür araştırmaların çoğalmasına vesile olacağını düşündüğümüz makalesinde Uğurol Barlas, Safranbolu Frengi Hastanesi ve Cüzzamlılar Barınağı hakkında halktan ve çeşitli kaynaklardan derlediği bilgi ve şiirleri de ilave ederek bu konuda çalışanlara derli toplu ve aydınlatıcı veriler sunmaktadır.

Osmanlı Arşivi ve mahalli arşiv kaynaklı olarak yıllarını Karadeniz araştırmalarına hasreden araştırmacı-yazar Ayhan Yüksel, *Doğu Karadeniz'de Çiçek Salgını ve Bir Aşı Kampanyası* başlıklı makalesinde, Osmanlı'nın son devrinden Cumhuriyet'in ilk yıllarına Karadeniz'de çiçek salgınının geçirdiği merhaleler ve kendi ilçesi olan Tirebolu'da uygulanan bir aşı kampanyasını anlatmaktadır. Bu yazı ile başta Tirebolu olmak üzere bölge tarihine dair dikkate şayan ve değerli malumatlar aktarmaktadır.

Balıkesir Üniversitesi'nin emekli ve emektar hocalarından Aydın Ayhan hocamız, *Seferberlik Yıllarında Balıkesir ve Çevresinde Salgın Hastalıklarla Mücadele* başlıklı saha araştırmasında Osmanlı Arşivi ve Balıkesir Karesi Gazetesi kaynaklı olarak ülkemizin en acı günleri olan seferberlik yıllarında Balıkesir'de görülen frengi, tifüs, kolera başta olmak üzere salgın hastalıkların durumu ve ona karşı yokluk içinde verilen mücadeleleri anlatmaktadır. Ayrıca makalesinin sonunda Balıkesir Müdafaa-yı Millîye Sağlık Heyeti'nin beyannameleri de ilave metinler olarak yer almaktadır.

Trakya Üniversitesi, Tıp Fakültesi Öğretim Görevlisi Prof. Dr. Nilüfer Gökçe de, *Osmanlı Devrinde Edirne'de Görülen Salgın Hastalıklar* başlıklı bir başka saha araştırmasında Osmanlı devrinde Edirne'de görülen veba, tifüs, kolera, sıtma ve çiçek hastalıkları ile ilgili çok değerli bilgileri Osmanlı Arşivi, mahalli kaynaklar ve Osmanlı devrinde Edirne'nin ilk ciddi

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

gazetesi olan *Edirne Gazetesi*'ni de kullanarak kronolojik ve sistematik bir metodla aktarmaktadır.

Tıp Tarihi, sosyal tarihimizin ana omurgalarından birisidir. Bu sahaya mühim bir katkısı olacağını düşündüğümüz bu çalışmaya makaleleriyle katkıda bulunan bütün akademisyen ve araştırmacılarımıza hususi teşekkürlerimizi sunuyoruz. Çalışmanın yayın merhalesini hazırlayan Çamlıca İlim, Kültür ve Tarih Araştırmaları Merkezi idareci ve uzmanlarına da hususiyle teşekkürlerimizi iletiyoruz.

Bulaşıcı hastalıkların dünyada ve Osmanlı coğrafyasında niçin, nasıl, nerelere ve kimlerle yayıldığı; salgınları önlemek için ne gibi tedbirlerin alındığı ve bunun siyasi, ictimai ve ekonomik sonuçlarının neler olduğu gibi sorulara cevap olabileceğini düşündüğümüz bu çalışmanın tıp tarihine ve umumi tarihimize katkısı olmasını temenni ediyoruz.

İbrahim Başağaoğlu - Ahmet Uçar - Osman Doğan

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

OSMANLI DEVLETİ'NİN SAĞLIĞA VE TIBBA VERDİĞİ EHEMMİYET

Esin KARLIKAYA*

Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk Sağlık Bakanı Dr. A. Adnan Adıvar, ilk kez Fransızca olarak 1939'da Fransa'da yayınlanan ve Türkçe olarak ilk baskısı 1943'te İstanbul'da yapılan, *Osmanlı Türklerinde İlim* adlı eserine, "*Bir millette ilmin başlangıç tarihini tespit etmek hemen hemen mümkün olmaz; çünkü ilim, bir harbin ilanı, bir barışın akdi yahut istiklali gibi belli bir günde asla başlamış değildir.*" sözleri ile başlamaktadır.[1]

Bilindiği üzere, Osmanlı Devleti'nde tıbba verilen ehemmiyet ile bu ilmin meydana gelmesinin temel amacı olan insan sağlığının korunması ve sürdürülmesi çabalarının kökleri Orta Asya Türk medeniyetlerine değin uzanan binlerce yıllık bir geçmişe dayanmaktadır.

Osmanlı Devleti, kuruluşundan başlayarak, Selçuklu kültür ortamının doğrudan doğruya varisi olmuş; ilmin diğer sahalarında olduğu gib tıp sahasında da, Selçuklular tarafından meydana getirilen müesseselerin sürekliliği sağlanarak İslam medeniyeti çerçevesinde bir dünya fikri ve ilim anlayışı geliştirilmiştir.[2]

* Yrd. Doç. Dr., Trakya Üniversitesi Tıp Fakültesi, Tıp Tarihi ve Etik Anabilim Dalı.

[1] Adıvar A. A., *Osmanlı Türklerinde İlim, İstanbul 1991.*

[2] Kazancıgil A., *Osmanlılarda İlim ve Teknoloji*, İstanbul 1999.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Bu çalışmada da, başlangıç noktası olarak Osmanlı Devleti'nin resmen kurulduğu 1299 tarihinden yola çıkılarak Osmanlı'da sağlığın korunması ve tıp bilimine verdiği ehemmiyet ana hatlarıyla değerlendirilmeye çalışılmıştır.

İslam Dini Açısından Sağlığın Ehemmiyeti ve Tıbb-ı Nebevi

İslam dini açısından insan, yaratılanlar içinde en değerli varlık sayılmaktadır. Kur'ân-ı Kerîm'de meâlen, *"Andolsun ki biz, insanoğlunu* üstün *ve şeref sâhibi kıldık. Karada ve denizde nakil vasıtalarına yükledik ve onları hoş ve temiz nimetlerden rızıklandırdık. Onları yarattıklarımızın birçoğunun üzerine geçirdik."*[3] âyet-i kerimesi, insana verilen bu değeri ortaya koyan pek çok örnekten biridir.

İnsan ve insanın tanıtılması konusu Kur'ân-ı Kerîm'de geniş bir yer tutmakta, Kur'ân-ı Kerîm'in muhatabının insan ve hedefinin insan hayatının gayesine uygun olarak düzenlenmesi olduğu her açıdan vurgulanmaktadır.

İnsanın bütün yaralanlara karşı üstünlüklerinden biri de onun iradesi, yani iyi ya da kötüyü seçmekte hür olmasıdır. İnsanın iradesiyle hareket edebilmesinde de bilgiye sahip olması ve aklını kullanabilmesi çok önemlidir[4]. Hastalık, insan hürriyetini, bilgi sahibi olmasını ve hatta kimi zaman aklını kullanabilmesini, dini vecibelerini yerine getirebilmesini kısıtlayan en önemli nedenlerden biridir. Bakara suresinin 184. âyet-i kerimesinde ise mealen *"Sizden kim hasta, ya da sefer üzere bulunursa, tutamadığı günler sayısınca başka günlerde oruç tutar. Oruca gücü yetmeyenler ise bir yoksul doyumu fidye verir."* buyurulmaktadır. Bu âyet-i kerime, hastaların ve yolcuların oruç tutarak güçlerini kaybedip daha da zayıf düşmelerini önleyerek, değerli kılınan insanın, sağlığının korunmasına verilen ehemmiyeti gösteren mühim bir örnektir.[5]

Tıbb-ı Nebevi ifadesi öncelikle hastalık ve sağlıkla ilgili Kur'ân-ı Kerîm âyetlerini ve beraberinde Peygamber Efendimiz'in (s.a.v.) konuya ilişkin hadis-i şeriflerini içerir. Peygamber Efendimiz (s.a.v.) ruh ve beden sağ-

[3] İsra Suresi, 70. âyet.

[4] Şanver M., "Dini Teblig ve Eğitim Açısından Kur'an'da İnsan Psikolojisi ve Özellikleri", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2001, S. 10 (1), s. 137-164.

[5] Turhanoğlu A., *Hadislerde Koruyucu Hekimlik, İstanbul 1999.*

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

lığını bir bütün olarak ele almış ve her ikisinin de üzerinde ehemmiyetle durmuş, sağlığı korumakla ilgili olarak pek çok düsturları hadis-i şerifleri ile açıklamıştır. Hadis-i şeriflerle, sağlığın korunması için gereken tedbirlerin alınması tavsiye edilmiş, "*Ey Allah'ın kulları! Tedavi olun, çünkü Allahü Teâlâ verdiği her hastalık için mutlaka bir şifa veya deva yaratmıştır.*" hadis-i şerifinde olduğu gibi hasta olunca mutlaka tedavi olunması emredilmiştir.[6]

İnsanın mukaddes bir varlık olması ve iradesiyle hareket edebilmesinin önemi nedeniyle İslam dininde, insanı sağlıklı kılmakla ilgilenen tıp ilmine de büyük ehemmiyet verilmiştir. Osmanlı'da da, tıp yazmalarının hemen hepsi de tıp ve hekimlerle ilgili âyet-i kerime ve hadis-i şeriflerle başlatılmıştır.[7]

Osmanlı'da Vakıf Geleneği ve Sağlık Hizmetlerine Tesiri

İslâm Medeniyeti'nin, insanın her türlü ihtiyacına cevap vermeyi ve canlıların üzerinde yaşadığı dünyayı güzelleştirmeyi hedef alan birçok müesseseler kurduğu bilinmektedir. Bu müesseselerden biri olan vakıflar, varlıklı bir kimsenin hukuki bir akidle Allah'ın rızasına nail olmak maksadıyla menkûl veya gayr-i menkûl mülk ve emlâklarının dini, hayrî ve içtimaî bir gayeye hizmet için tahsis etmeleri ile kurulan müesseseler olup vakıfta aslolan, iyilik ve hayır fikrinin ebedileşmesini sağlamaktır.[8]

Fertlerin menkul veya gayrimenkullerini toplumun menfaati için süreklilik taşıyan, dini, sosyal, ekonomik ve sağlık hizmetlerine tahsis etmeleri suretiyle oluşan vakıf müessesesi,[9] karşılıklı yardımlaşma esasına dayanmaktadır. Vakıf müessesesi İslamiyet'teki Allah ve insan sevgisine dayanan bir müessese olarak başlamış; vakıf hukukunun temeli Peygamber Efendimiz'in (s.a.v.) hadis-i şerifleri ile atılmış, gelişmesinde ailevi ve sosyal sebepler tesirli olmuştur[10].

---

[6] Turhanoğlu, *a.g.e.*

[7] Akdeniz N., *Osmanlılarda Hekim ve Deontolojisi*, İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Doktora Tezi, İstanbul 1977.

[8] Şeker M., "Osmanlı Vakfiyelerinde Çevre Bilinci ve Örnekleri", *Ekoloji Dergisi*, S. 4, 1992, s. 26-30.

[9] Berki A. H., "Vakıfların Tarihi, Mahiyeti, İnkişafı ve Tekâmülü, Cemiyet ve Fertlere Sağladığı Faideler". *Vakıflar Dergisi*, 1965, S. 6, s. 9-13; Berki A. H., "Vakıfların Hukuk ve Tarih Bakımından Kıymeti", *Vakıflar Dergisi*, 1965, s. 5-7.

[10] Akgündüz A., *İslam Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*, Ankara 1988.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

Vakıf, Arapça menşeli bir kelime olup *'hapsetmek, durdurmak, alıkoymak'* manalarını taşımakta olup bu, bencilliği, açlığı, servet hırsını ve kibri durdurmak olarak tefsir edilmiştir[11].

Vakıf, genelde *"menfaati ibadullaha ait olur vechiyle, Cenâb-ı Allah'ın mülkü olmak üzere temlîk ve temellükten mahbus ve memnu kılmak."* olarak tarif edilir; daha genel bir ifade ile hayır işleme ve karşılığında Allah'ın rızasını elde etme arzusuyla, kişinin malını başkalarının istifadesine sunmasına vakıf denilmiştir[12].

Yardımlaşma ve dayanışmanın müesseseleşmiş en ideal şekli olarak insan hayatının kolaylaştırılması, iyileştirilmesi, toplumsal düzenin korunması ve devamı için kurulan vakıflar, geliştirdiği sosyal yardım müesseseleriyle insan onurunun korunmasını sağlamış, toplum ve devlet bütünlüğünü tamamlayan bir unsur olmuşlardır[13].

Vakıflar, İslam dünyasında ve daha hususi olarak Osmanlı topraklarında umumi manada yoksulluğu ortadan kaldırmayı, zenginden fakire gönüllü servet transferini ve dikey sosyal/ekonomik hareketliliği arttırmayı hedefleyen politikaların bir ürünü olarak, kâr etmeyen müesseseler biçiminde işlev görmüşlerdir[14].

Osmanlı Devleti'nin varlıklı ileri gelenleri, vakıfları esas olarak dini bir vecibeyle kurmuşlardır. Bu da Peygamber Efendimiz'in (s.a.v.) *"sevab ba'del mevt"* diye bilinen hadis-i şerifine dayanmaktadır. Buna göre, bir Müslüman hayatta üç şeyi başarırsa öldükten sonra dahi sevap kazanır: *"İnsanlara yararlı bilgi, arkasından dua eden dini bütün evlat ve süregiden hayırseverlik."* Vakıflar bu üç şartı da birleştirmektedir[15]. Aynı zamanda, vakıf eserleri sadece yaptırılmakla kalınmamış, onların tamiri, yenilenmesi ve devamı için de gerekli tedbirlerin alınması da sağlanmıştır[16].

Vakıf geleneği, sosyal amaçla inşa edilen kamu yararına yapılar topluluğu olarak da ifade edebileceğimiz Osmanlı külliyelerinin kuruluş ve

[11] Özaydın M. M., "Vakıfların Sosyal Politika İşlevleri ve Günümüzde Artan Önemleri", *Kamu-İş, İş Hukuku ve İktisat Dergisi*, 2003, S. 7(2), s. 1-31.

[12] Unan F., "İstanbul'un Fethi, Fatih Külliyesi ve İmparatorluk", *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi Osmanlı Devleti'nin Kuruluşunun 700. Yılı Özel Sayısı*, 1999, s. 83-91.

[13] Akgündüz, *a.g.m.*

[14] Aydın D. - Çarkoğlu A. - Çizakça M. - Gökşen F., *Philanthropy in Turkey: Citizens, Foundations and the Pursuit of Social Justice*, İstanbul 2006.

[15] Çizakça M. A., *History of Philanthropic Foundations: The Islamic World from the Seventh Century to the Present*, İstanbul 2000.

[16] Şeker, *a.g.m.*

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

işleyişinin temel unsurunu oluşturmuştur. Vakıf, bir bakıma külliyeye hayat kazandıran ruh olarak da düşünülebilir. Külliyelerin, inşa edildikleri dönemde; ilimden, sosyal ve kültürel hayattan dünya görüşüne, toplum sağlığının korunmasına kadar çok yaygın tesirleri olduğu; özellikle Osmanlı klasik devrinde, görünen faydalarının ötesinde manalar yüklendiği; devletin siyasi ve ekonomik gücünü temsil ettiği kadar, manevi varlığını da halkın gözünde müşahhas hale getirdiği görülmektedir.[17]

Külliyeler, toplumun ihtiyaç duyduğu hizmetlerin, devlet adamları, hayırsever zenginler veya halkın kendi isimlerine ya da sevdikleri, değer verdikleri veya toplumun gönlünde yer tutmuş ve saygı gösterdiği şahıslar adına mallarının bir bölümünü, Allah'ın rızası için, toplumun hizmetine sunmalarıyla yani vakfetmeleriyle gerçekleştikleri için külliyeleri vakıflardan ayırmak mümkün değildir.[18]

Kalıcı hayır yapmak sebebiyle *"öldükten sonra hayır defterinin kapanmayacağı"* inancının ve *"hayırlı dua ile anılmak"* arzusunun, külliye inşasını teşvik ettiği göz önünde tutulmalıdır. Vakıf sahipleri, yaptırdıkları külliye ile Allah rızası için hizmet sunmanın yanı sıra, hatıraları kıyamete kadar sürecek ve bu vesilelerle hayır dua ile anılacaklardı. Bir sosyal hizmet ve hayır kuruluşu olan külliye mefhumunun temelinde, halka karşılıksız hizmet ilkesi bulunduğundan herkese ücretsiz hizmet vermekle yükümlüydüler. Ayrıca, yaptıranın kimliğinin ve finans gücünün külliyelerin inşaat programına tesir ettiği de dikkati çekmektedir[19].

Külliyeler, sosyal maksatlar için inşa edilmiş, birbiriyle irtibatlı ya da iç içe girmiş şekilde belirli bir yere toplanmış birkaç binadan meydana gelen yapılar topluluğu olup cami esas olmak üzere, çevresinde çeşitli sosyal vazifesi olan binaların düzenlenmesi ile meydana getirilmişlerdir. Yapılar topluluğunun merkezinde cami (veya mescid) bulunurken, ikinci derecede ise medrese ile bunlara bağlı olarak mektep (sıbyan mektebi), imaret, kervansaray, han, dârüşşifa, hamam, muvakkithane, çeşme, şadırvan, sebil gibi diğer yapılar yer alırdı. Ayrıca, vazifelilerin kalması için bir tür loj-

[17] Ramazanoğlu M. G., "Onaltıncı Yüzyılda Osmanlı Külliyeleri", *Ç. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2008, S. 17 (3), s. 333-344.

[18] Pay S., "Osmanlı Toplumuna Etkileri Bakımından Kuruluş Dönemi Osmanlı Külliyeleri" *Osman Gazi ve Bursa Sempozyumu, Payitaht Bursa'nın Kültürel ve Ekonomik İlişkileri (04-05 Nisan 2005 Bursa) Bildiri Kitabı*, (Edt: Cafer Çiftçi), Bursa 2005, s. 237-244.

[19] Ramazanoğlu, *a.g.m.*

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

man sayılabilecek binalar ile dükkanlar, çeşitli kiralık konutlar, arsalar gibi gelir getirici unsurlar da geniş manasıyla külliyenin tamamlayıcı parçaları olarak kabul edilmektedirler[20].

Osmanlı Dârüşşifaları

Dârüşşifaları, en basit manasıyla halka sağlık hizmetinin ücretsiz olarak sunulduğu yerler olarak ifade edebiliriz. Türk-İslam dünyasındaki hastaneler, *dârüşşifa* kelimesi ile birlikte *bimaristan*, *maristan* isimleri yanında *darü's-sıhha*, *darü'l-âfiye*, *darü'l-merza*, *şifaiyye*, *bimarhane*, *tımarhane* gibi isimlerle de anılıyordu. Hangi isimle anılırsa anılsın bu hastanelerin temel işleyiş özellikleri vakıf sistemine göre yapılandırılmış olmalarıdır.

Osmanlı Devleti'nin, Anadolu Selçuklu'nun mirasçısı olması nedeniyle Selçuklu devrindeki sağlık hizmetleri ve kurumsal yapılanma Osmanlı'ya da geçerek Selçuklu devrindeki tıp anlayışı Osmanlı devrinde varlığını sürdürmüş; özellikle de vakıfların öncülüğündeki dârüşşifaların, Osmanlı idaresine geçerek hizmetlerini sürdürmelerinin yanı sıra pek çok yeni dârüşşifa da yaptırılmıştır.

Selçuklu devrinde belli başlı şehirlerde kurulan dârüşşifalar, Osmanlı devrinde de faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. Devletin, siyasi ve sosyal gelişimine paralel olarak, XV. asrın sonlarından XVII. asra kadar, İstanbul başta olmak üzere Osmanlı Devleti'nin daha birçok yerinde mükemmel mimarî özelliklere sahip yeni külliyeler kurulmuş olup dârüşşifalar, özellikle büyük külliyelerin vazgeçilmez unsurlarından birini meydana getirmiştir. Bu dârüşşifaların yanında yer alan tıp medreseleri ile hekimlerin, devrin en son bilgilerine göre yetiştirildiği ve bu nazarî (teorik) bilgilerin medresenin yanındaki dârüşşifada amelî (pratik) eğitimle pekiştirildiği de bilinmektedir. Vakıf şeklinde düzenlenmiş olan bu dârüşşifalar ya padişah ailesinin mensupları, ya devrin yöneticileri ya da ileri gelen zenginleri tarafından hayır maksatlı olarak hizmete koyulmuş; bu müesseselere süreklilik kazandırmak için de gelir getiren birçok kaynak vakfedilmiş, güvenilir ve sağlam kadrolar istihdam edilmiştir[21].

Osmanlılar'ın Anadolu'da kurdukları ilk dârüşşifa Yıldırım Bayezid'in (1389-1402), Niğbolu Savaşı'nda ele geçen ganimetten hissesine düşenin

[20] Ramazanoğlu, *a.g.m.*

[21] Cantay G., *Anadolu Selçuklu ve Osmanlı Darüşşifaları*, Ankara 1992.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

bir kısmıyla Bursa'da yaptırdığı külliyenin bir parçası olarak 15 Ramazan 802/12 Mayıs 1400 tarihinde inşâ edilen Bursa Dârüşşifası'dır[22].

Bursa Şer'iyye Sicilleri incelendiğinde bu ilk Osmanlı hastahanesinden vakfiyede *dârüşşifâ* ve *mâristan* olarak bahsedildiği; sicillerde de genellikle *dârüşşifâ* adının kullanıldığı, zaman zaman *bîmârhane* adının da kullanılmış olduğu, hatta aynı defterde birkaç sayfa aralıkla *dârüşşifâ, bîmârhane* ve *tîmarhane* isimleri birlikte kullanıldığı; akıl hastahanesi olarak kullanıldığı son devirlerde ise hala *dârüşşifâ* denilmeye devam edildiği tespit edilmiştir[23]. İlk Osmanlı dârüşşifası olan Bursa Dârüşşifası'nın vakfiyesinde, tedavi edilen hastaların yiyecek, içecek ve diğer ihtiyaçlarını karşılamak üzere günde 260 gümüş dirhem tayin edildiği; yine hastalar için yılda 90 müd pirinç ve hergün yeteri kadar buğday tahsis edildiği görülmektedir ki, bu rakamlar vakfiyenin hazırlandığı 1400 senesi şartlarına göre oldukça yüksektir[24]. Dârüşşifa vakfiyesinden, hastahanenin gelişmesi ve bu gelişmeye paralel olarak yeni vazifelilere ihtiyaç duyulması doğrultusunda başlangıçta 9 kişi olan vazifeli sayısının 1073/1662'de 25'e çıkarıldığı da görülmektedir[25].

İstanbul'un 29 Mayıs 1453'te fethinden sonra takip ettiği siyaset, kültür ve bilim faaliyeti sonucu İstanbul'u Türk-İslam dünyasının ilim ve sanat merkezi haline getiren Fatih Sultan Mehmed, büyük bir külliye yapımına girişirken külliyenin ilk adımı olarak 1 Haziran günü Ayasofya'da Cuma namazını kılarken, Ayasofya yakınındaki papaz odalarında hocası Molla Hüsrev, Zeyrek'teki Pantokrator Manastırı'nda Molla Zeyrek, derslerine başlamışlardı. Fatih, daha sonra bugünkü Fatih Camii'nin iki tarafına birer dershaneli, dördü kuzey diğer dördü güney tarafında 8 medreseden ibaret Sekizli Medreseler (Sahn-ı Semân) adı verilen devrin en büyük medreselerini yaptırırken (1463-1470), güneydeki dört medresenin yanına, bütün hastalıkların tedavisi ve ilaçlarının verilmesinin emredildiği bir de dârüşşifa inşa ettirmiştir[26].

---

[22] Uludağ O. Ş., *Beşbuçuk Asırlık Türk Tababeti Tarihi*, Ankara 1991; Bayat A. H., *Tıp Tarihi*, İzmir 2003.

[23] Çetin O., "Bursa Şer'iyye Sicilleri Işığında Osmanlılarda İlk Tıp Fakültesi: Bursa Darüşşifası ve Tıbbi Faaliyetler", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi (OTAM) Dergisi*, 1993, S. 4, s. 121-149.

[24] Kahya E.- Erdemir A. D., *Bilimin Işığında Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Tıp ve Sağlık Kurumları*, Ankara 2000.

[25] Çetin, *a.g.m.*

[26] Kahya-Erdemir, *a.g.e.*

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

Fatih Dârüşşifası (1470), vakfiyesinde ayakta tedavi görenlere ilaçların ücretsiz verileceğine dair şu ibare kayıtlıdır:

"Ayrıca yiyecek, içecek, ilaç ve ölenler için günde 100 dirhem ayrılıp, dârüşşifada bulunmadıkları halde ilaca ihtiyacı olanlara da son derece dikkatli; nazır, tabip ve kâtibin nezaretiyle ilaç verilmesine müsaade edilecektir."[27]

Bu bilgi bize, vakıf sistemi sonucu kendi gelirleri olan dârüşşifalarda, fakir hastaların tedavi edilmesinin yanı sıra ilaçların da ücretsiz dağıtılarak, günümüz *"sosyal güvenlik"* anlayışını bile aşan bir sistemin yaklaşık beş asır öncesinden icra edildiğini göstermektedir. Benzer şekilde Süleymaniye Dârüşşifası'nda da aynı gelenek mevcut olup, vakfiyede *"...hastane geniş ve ferahtır. Yatan hastadan başka ayaktan da tedavi yapılmakta ve ilacı hastaneden sağlanmaktadır..."* cümlesi kayıtlıdır.

Osmanlı devrinde yapılan üçüncü dârüşşifa Edirne Sultan İkinci Bayezid Dârüşşifası'dır (1488). Fatih Sultan Mehmed'in oğlu olan ve 1481'de tahta çıkan Sultan İkinci Bayezid, Kili ve Akkerman seferleri öncesinde Edirne'de konakladığı sırada, Avrupa'ya açılan bir ticaret merkezi konumunda olan bu şehrin bir hastaneye ihtiyacı olduğu biçiminde halktan gelen taleple, bu şehirde bir külliye yapılmasını istemiş ve temel atma merasimine kendisi de katılarak ilk harcı koymuştur[28]. 1484'te inşasına başlanarak 1488'de hayata geçirilen bu külliye, devrinin en önemli sağlık, sosyal, eğitim ve dini müesseselerinden biri olmuştur. Külliyenin en önemli bölümü olarak kabul edilen dârüşşifa denilen hastanesinin en büyük özelliği, tedavide devrin hekimlik bilgilerinin yanında melodi ve su sesinin de kullanılmış olmasıdır[29].

1488'de tamamlanan külliye binalarının açılışı da yine muhteşem bir merasimle yapılmıştır. Hoca Saadeddin Efendi, bu açılışı şöyle anlatmaktadır:

"Padişahın Edirne'de kurdurduğu cami, medrese ve dârüşşifanın yapım işleri tamamlandığından bu muhteşem cami ve ferah binaların rahmet yolu olan kapısının açıldığı parlak günde, fakirlere dağıtılan sadakanın sayılmasına zaman yetmez. Belde ileri gelenlerine ve bilgelere kurulan sofralar ve sunulan

[27] Çubukçu B., "Osmanlı İmparatorluğu Sağlık Sisteminde Eczacılığın Yeri ve Halka Ücretsiz İlaç Sağlanması," *Osmanlı Ansiklopedisi*, Cilt 8 (Ed. G. Eren), Ankara 1999, s. 601-607.

[28] Hoca Saadettin Efendi, *Tacü't Tevarih*, İstanbul 1979. Gökbilgin M. T., *XV ve XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livası*, İstanbul 1952.

[29] Kazancıgil R., *Edirne Sultan II. Bayezid Külliyesi*, Edirne 1997; Şengül E. - Bilar E., *Darüşşifa, Sultan II. Bayezid Külliyesi Sağlık Müzesi*, İstanbul 2007.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

yemekler anlatılmaz zenginlikte idi. Yemek sofraları öyle döşendi ki muhallebi ve güllaç adını işitmemiş aç ve yoksullar tekrar tekrar yemekten doydu. İmaretin sahip olduğu nimetlerin bolluğu dillere destan oldu. Nefis ve kıvamındaki reçeller hatırı sayılan yolcular için imarette her an hazır tutuldu. Bal helvaları ise orta halli yolculara sunuldu. Şanlı medresesi ise ücret bakımından (hocalara ödenen ücret), bu güzel şehirde bulunan medreselerin en yükseği ve en değerlisi oldu. Hocaya ödenen ücret günde 60 Osmanlı akçesidir. Bütün bu yapılar bereket yapısı ve mutluluk kapısıdır. Bunun için de yapılarına 'hurrem bina' (gönül açıcı) ifadesi tarih olmuştur"[30].

Edirne Sultan İkinci Bayezid Külliyesi, Tunca Nehri kıyısında, Fatih Sultan Mehmed tarafından yaptırılan Yeni Saray'a çok yakın bir yerde inşa edilmiştir. 1450'de İkinci Murad devrinde yapımına başlanan ve Fatih Sultan Mehmed tarafından tamamlanan Saray-ı Cedid (Yeni Saray) ismiyle bilinen ikinci sarayın, o dönemlerde Edirne'de bulunan Hekim Beşir Çelebi'nin sayesinde Tunca Nehri kıyısında yapıldığı söylenir. Fatih Sultan Mehmed, babası Sultan İkinci Murad'ın ölümünden sonra Edirne'ye gelerek ikinci kez tahta çıkınca (18 Şubat 1451), Osmanlı bilim geleneği doğrultusunda, devrin bütün meşhur bilim adamlarını buraya davet etmiş; bu davete uyan Karamanlı hekim Beşir Çelebi, daha sonra hep Fatih'in yanında kalmıştır[31].

Fatih, babası Sultan İkinci Murad'ın 1450'de yaptırdığı, kendisinin de gitmekten ve burada devrin âlimleriyle sohbet etmekten hoşlandığı Tunca Nehri kıyısındaki köşkte, sıcak bir Temmuz günü Edirne'nin âb u havasını med eden hekim Beşir Çelebi ile yaptığı sohbet sonrasında, sarayını buraya yaptırmıştır ki bu da Osmanlı'da sağlık için uygun nitelikli yerlerde hayata verilen ehemmiyetin göstergelerinden biridir.

Dr. Rıfat Osman Bey tarafından Prof. Dr. Süheyl Ünver'e armağan edilen *Risale-i Beşir Çelebi Menakıb-ı Medine-i Edirne* adlı risalede, soğuğu hiç sevmeyen hekim Beşir Çelebi'nin, sıcak bir Temmuz günü olmasına rağmen Tunca kıyısındaki kasra kalın bir kürkle gelmesine karşın, birden titrediğini; Fatih'in neden titrediğini sorması üzerine, yerden soğuk (rüzgar) geldiğini, soğuğun insana zararlı ve sıcağın faydalı olduğunu, yerin altında ya yılan yuvası, ya mermer (veya taş), bunlar da olmazsa su bulun-

[30] Hoca Saadettin Efendi, *a.g.e.*

[31] Kazancıgil R. - Gökçe N., "Edirne Sarayı ve Hekim Beşir Çelebi," *I. Edirne Sarayı Sempozyumu Bildirileri*, Edirne: 1999.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

duğunu söylediği; bunun üzerine Fatih'in, yerin kazılmasını emrettiği ve kazılan yerden önce bir yılan, ardından bir taş, en sonunda da su çıkması üzerine, padişahın Beşir Çelebi'ye hil'at (kaftan) giydirdiği anlatılmaktadır. Ardından Fatih'in Beşir Çelebi'ye Edirne'nin havasını ve suyunu nasıl bulduğunu sorması üzerine Beşir Çelebi'nin de, bulundukları yerde havanın çok sağlıklı olduğunu söyleyerek *".... imdi, benim padişahım senin kasrın bunda gerektir, dedik de, padişah hekimin sözüyle ol makama sarayı cedit bina olunmağa ferman eyledi."* demektedir[32].

İkinci Bayezid'in (1447-1512), babası Fatih Sultan Mehmed Han ile hekim Beşir Çelebi arasında Tunca nehri kıyısında yaptıkları bu sohbetin üzerinden neredeyse çeyrek asır geçtikten sonra, havadar ve sağlık için uygun şartlara sahip bu sahaya çok yakın bir yerde bir dârüşşifa yaptırmasında, bu anlatılanların ne kadar tesiri vardır bilinmez; ancak, İstanbul'da 1486'da şiddetli bir veba salgını patlak verince, padişahın Edirne'ye gelerek Saray-ı Cedide'de dört ay oturduğu bilinmektedir[33].

Evliya Çelebi, Edirne'deki dârüşşifanın yanında yer alan medresede tıp eğitimi yapıldığına dair ilk yazılı bilgileri bize şu şekilde aktarmaktadır:

"Medreset'ül-Etıbba ve odalarında talebeler vardır ki; her biri daima Eflatun, Sokrates, Filbos, Aristotales, Calinos, Pisagor gibi âlimlerden bahseden olgun tabiplerdir... Her biri bir fenne yönelip doktorluk ilminde kıymetli kitaplara itibar ederek âdemoğullarının derdine deva bulmaya çalışırlar"[34].

Burada okutularak medresenin tıp ile ilgisini ortaya koyan hekimliğe ait 30 civarındaki kitap günümüze ulaşmış durumdadır. Bazılarını Sultan İkinci Bayezid'in kendi mührüyle bizzat bağışladığı bu kitaplar şu an Selimiye Yazma Eserler Kütüphanesi'nde muhafaza edilmektedir[35]. Tıp Medresesi kütüphanesinde bulunan el yazması tıp kitaplarının korunmasına ve güvenliğine hususi ehemmiyet verildiği vakfiyeden de anlaşılmaktadır. Her konuda olduğu gibi kütüphaneden kitap alımları da belirli kurallara bağlanmış ve bu ayrıntılar vakfiyede kayıt altına alınmıştır:

[32] Ünver A. S., "Hekim Beşir Çelebi ve Fatih'in Edirne'deki Sarayı", *Türk Tıp Tarihi Arkivi*, 1943, S. 21-22, s. 41-44.

[33] Ünver (1943), *a.g.m.*

[34] Evliya Çelebi. *Seyahatname*, (sadeleştiren: Z. Danışman), Cilt 6, İstanbul 1979.

[35] Şengül E., *Kültür Tarihi İçinde Müzikle Tedavi ve Edirne Sultan II. Bayezid Darüşşifası*, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi Bölümü, Yüksek Lisans Tezi, Edirne 2008; Karamanlıoğlu B. - Kazancıgil E. - Karlıkaya E. - Gökçe N. - Bilar E., *Trakya Üniversitesi Sultan II. Bayezid Külliyesi Sağlık Müzesi Tıp Medresesi*, İstanbul 2008.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

"Medresede vakfedilmiş kitapların saklanması, korunması için güvenilir bir kişi, medresede kalan talebeye, gerektiğinde şahitler önünde cilt ve sayfa sayısını sayıp, kayıtlarını ve cildinin süslemesini deftere yazıp, şahitlerin isimlerini deftere kaydede ki, sonra kitabı aldığı vakit tartışma yapılmaya ve kitaplar değiştirilmeye ve kitaplar medrese dışına verilmeye, ihtiyacı olan gelip orada göre"[36].

Bu külliyenin tıp tarihi açısından iki mühim bölümü, Trakya Üniversitesi tarafından 23 Nisan 1997'de yeni bir fonksiyonla restore edilerek, modern hayata kazandırılmıştır. Trakya Üniversitesi Sultan İkinci Bayezid Külliyesi Sağlık Müzesi ve 23 Nisan 2008'de hizmete sunulan Tıp Medresesi bölümleri ile bu dârüşşifa ve medrese, üniversitenin *"Geçmişten Geleceğe Uzanan Köprü"* misyonuna yaraşır biçimde, Türk Tıp Tarihi açısından da Osmanlı'dan günümüz çağdaş Türk Tıbbı'na uzanan bir köprü niteliğini taşımaktadır.

"Gerek musikinin tesiriyle gerekse yaptıran Sultan İkinci Bayezid Han'a verilen 'veli' sıfatı nedeniyle, buraya gelen hasta sahiplerinin, inancı yardımı ile seri olarak iyi oldukları tevatüren zikr olunmaktadır."[37] biçiminde tarif edilen Sultan İkinci Bayezid tarafından Tunca kıyısına yaptırılan ve 1488'de merasimlerle açılan külliye ünitesinin günümüze ulaşan bölümleri arasındaki Dârüşşifa ve Tıp Medresesi, Osmanlı Tıp Tarihi'nin en önemli eserleri olarak, Türk kültür tarihinde hala çok önemli bir yer tutmaktadır.

Osmanlı devrinde bir kadın bâninin adı ile yaptırılan ilk dârüşşifa Manisa Hafsa Sultan Dârüşşifası'dır (1539). Kanuni Sultan Süleyman, annesi Hafsa Sultan'ın 1522'de Manisa'da yaptırdığı cami, medrese, hankah, imaret, sıbyan mektebinden meydana gelen külliyesine, onun adına 1538'de hamam, 1539'da da bir dârüşşifa eklemiştir[38]. Dârüşşifanın ilk hekimi Merkez Musluhiddin Efendi'dir[39]. Yavuz Sultan Selim'in eşi, Kanuni Sultan Süleyman'ın annesi Hafsa Sultan'ın 1522'de hastalanması üzerine, hastalığına çare bulunamayınca yaptırdığı Sultan Camii Medresesi'nin başına getirilen Merkez Efendi, bitki ve baharat karışımından oluşan bir macun hazırlar. 41 çeşit baharatla karıştırılarak hazırlanan bu macunu yiyerek sağlığına kavuşan Hafsa Sultan, hastalara bu macunun verilmesini

[36] Gökbilgin, *a.g.e.*

[37] Ünver A. S., *Edirne'nin Tıp Tarihimiz Noktasından Ehemmiyeti*, İstanbul 1958.

[38] Bayat (2003), *a.g.e.*

[39] Kahya - Erdemir, *a.g.e.*

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

ister. Hafsa Sultan, halktan gelen isteğin artması üzerine kağıtlara sardırılan macunun, Sultan Camii'nin kubbe ve minarelerinden saçılmasını buyurur. Halk, her yıl 21 Mart'ta Sultan Camii önünde toplanır ve böylece Manisa Mesire Şenlikleri doğmuş olur.

Anadolu'da genellikle hanım sultanlar tarafından, müstakil veya bir külliyenin ünitesi olarak yaptırılan ve zengin vakıflarla beslenen dârüşşifalardan günümüze ulaşanlarından biri de Haseki Hürrem Sultan Dârüşşifası'dır.

Haseki Külliyesi, cami, medrese, sıbyan mektebi, imaret ve dârüşşifadan meydana gelmiştir. Başlangıçta külliye olarak tasarlanmayan tesis, caminin inşaatından sonra, belirli aralıklarla diğer binalarının eklenmesiyle külliyeye dönüşmüştür. Dârüşşifa, medrese ile imaret arasındaki sahaya kuzey cephesi ve giriş kapısı sokağa bakar tarzda Mimar Sinan tarafından yapılmıştır. Bugün mevcut olmayan ancak Ayvansarayi'nın *Hadikatü'l-Cevami*'de verdiği, ebcet hesabıyla, dârüşşifanın yapılış tarihini gösteren "*Dârüşşifa nafi-i nas-ı cihan*" (Cihanın insanlarına faydalı hastane) kitabe metninden, hastanenin 957/1550 tarihinde yapıldığı anlaşılmaktadır.

Haseki Külliyesi'nin 958/ 1551 tarihli Arapça vakfiyesine göre, her tür hastalığın tedavi edildiği bu dârüşşifada 2 dâhiliyeci, 2 cerrah, 2 göz hekimi, 2 eczacı, 2 eczacı kalfası, 1 kâtip, 1 vekilharç, 2 aşçı, 1 kilerci, 4 hasta bakıcı, 2 hizmetçi, 2 çamaşırcı, 1 bevvab, 1 ferraş, 1 çöpçü, 1 bahçıvan, 1 tellak olmak üzere 28 kişi vazife yapmakta olup hastanenin personel (115 dirhem) ve hasta ilaç, gıda vs. giderleri için (150 dirhem) günde 265 dirhem tahsis edilerek haftanın iki günü hastane dışından, (satmayacakları kaydıyla), isteyenlere de ücretsiz ilaç verilmekteydi.[40]

Süleymaniye Dârüşşifası ve Tıp Medresesi (1557) tıp tarihimiz açısından çok önemli sayılan bir başka Osmanlı eseridir. Süleymaniye Külliyesi, Fatih'in inşa ettirdiği ve sonradan yanan Eski Saray'ın arazisi üzerine yaklaşık 63.500 m²'lik meyilli bir sahada, 1550-1557 yılları arasında Kanuni Sultan Süleyman tarafından Mimar Sinan'a yaptırılmıştır.

Külliye, merkezinde cami olmak üzere, çevresinde sıbyan mektebi, 4 medrese, darülhadis, darülkurra, tıp medresesi, dârüşşifa, imaret, kütüp-

[40] Bayat A. H., "Mimar Sinan'ın Yaptığı Darüşşifalar", *Sızıntı*, 1998; S. 10 (119), s. 428-430.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

hane, sebil, tabhane, mülazım hücreleri, hamam ve 36 göz dükkândan meydana gelmiştir.

Tıp medresesi, külliyenin batısında, bugün bahçesinde Süleymaniye Doğumevi'nin bulunduğu yerde 11 odalı bir medrese idi. Tıp medresesinin karşısında, imaretin bitişiğinde olan dârüşşifa, arkada hastalara ait daha geniş ve ortası havuzlu, önde personele ait daha dar dikdörtgen, revaklı avluları çevreleyen odalardan meydana gelmiş olup akıl hastaları için altta bodrum katı tahsis edilmiştir.

Süleymaniye Medresesi'nin öğretim üyesinin saraya hekimbaşı olacak kadar bilgi sahibi olması şart koşulmuştur. Tıp medresesinin kadrosu 1 müderris, 8 danişment, 1 bevvap, 1 ferraş, 1 noktacı (yevmiyeleri toplam 27 akçe), hastanenin personeli ise 1 hekimbaşı, 2 hekim, 2 göz hekimi, 2 cerrah, 2 eczacı, 1 ilaç depo memuru, 1 vekilharç, 1 bevvap, 2 aşçı, 1 kasekeş, 4 kayyum, 2 ferraş, 4 hademe, 2 çamaşırcı, 1 tellak olmak üzere 27 kişi ve toplam yevmiyeleri 300 akçeyi bulmakta idi.

Personel ücretleri ve hastane masrafları, vakfedilen 217 köy, 30 mezra, 2 mahalle, 7 değirmen, 2 dalyan, 2 iskele, 1 çayır, 2 çiftlik, 2 adanın gelirlerinden temin edilmekteydi. Kuruluşunda her türlü hastalığın tedavi edildiği bir hastane olan Süleymaniye Dârüşşifası, 1843'ten sonra yalnız akıl hastalarının muhafaza edildiği bir yer olmuş, Cumhuriyet devrinde de uzun süre askeri matbaa olarak kullanıldıktan sonra yatılı okula dönüştürülmüştür[41].

Bir başka külliye ise Sultan Üçüncü Murad'ın annesi Nurbanu Sultan'ın yaptırdığı Üsküdar'da Boğaziçi'ne hâkim bir yamaçta 1570-1579 yılları arasında inşa edilmiş olup cami, medrese, mektep, tekke, darülkurra, darülhadis, imaret, hamam ve dârüşşifadan meydana gelmiş değerli bir Mimar Sinan eseridir.

Atik Valide Bimarhanesi (1579), külliyenin en önemli kısımlarından biridir. Külliyenin 1852 tarihli Arapça vakfiyesinden anlaşıldığına göre; hastane personeline ilaveten 1 imam, 2 müezzin, 1 külhancı, 2 çamaşırcı ve 2 ambar memuru bulunmaktaydı[42].

Sultan Birinci Ahmed tarafından yaptırılan ve 1609'da temeli atılan külliyenin dârüşşifası 1621'de tamamlanmıştır. Sultan Ahmed Dârüşşifası,

[41] Bayat, *a.g.m.*

[42] Bayat, *a.g.m.*

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

Osmanlı Devleti'nde dârüşşifa ismiyle yaptırılan sağlık müesseselerinin sonuncusu olarak tıp tarihinde yerini almıştır[43].

Dârüşşifalarda Çalışan Personelde Aranan Vasıflar

Dârüşşifa vakfiyelerinde, müesseselerin işleyiş özellikleri ve maddi kaynakları yanında, buralarda çalışacak personelde bulunması gereken ilmî ve ahlakî nitelikler de sıralanmaktaydı.

Hekim, Arapça "*hikmet*" sözcüğünden köken alır ve kısaca "*Tabiattaki nesnelerin mahiyetini, asıllarını anlatan bilgi*" olarak ifade edilebilir. Hikmet, doğru bilgiyi ortaya koymak, onu sabitleştirmek olup insan için hikmet, varlıkların (mevcudat) bilgisi ve iyiyi işlemedir. Teorik bilimleri öğrenerek insanî nefsini kemale erdiren ve gücü nispetinde iyi fiilleri yapmaya tam bir meleke kazanan kimse, hekim olarak ifade edilmektedir[44].

Dârüşşifalarda çalışacak hekimlerde öncelikle aranan özellikler bilgi (anatomi, mizaç, tabiat, hastalığın teşhisi ve ilaçla tedavi bilgisi), tecrübe, ustalık ve uzmanlık iken tıp bilimi ve tedavi sanatı yanında hikmet kanunlarından da söz edilmekte; tabiat bilimlerinin tamamından mesul tutulan hekimin insanı çevresiyle birlikte değerlendirmesine büyük önem verilmekteydi. Tabipde aranan başlıca erdemler merhametlilik ve şefkat olarak ifade edilirken, hekimin hastasını adeta bir baba şefkati ile koruyarak nazikçe yaklaşması, adaletli olması gerektiği de belirtilmektedir. Dârüşşifada çalışacak hekimlerin zeki ve sezişi kuvvetli olmaları da aranan nitelikler arasındaydı. Vakfiyelerde tabipte bulunması gereken yeterlilik ölçütleri yanında günlük hasta ziyaretleriyle ilgili kurallar da yer almaktaydı.[45]

Tabiplerde aranan bu nitelikler, dârüşşifalarda çalışan cerrah ve kehhallerde (göz hekimi) de aranmaktaydı. İlaç hazırlamakla vazifeli personelde (aşşab, tabbah) öncelikle aranan özellik yine bilgili ve usta olmalarıydı. Hastabakıcılık vazifesini üstlenen kayyumların çalışkan, güler yüzlü ve hastaya karşı yumuşak olmaları; dârüşşifanın temizliğinden mesul olan ferraşların da maddi-manevi açıdan öncelikle kendisinin temiz olması aranan nitelikler arasındaydı[46].

---

[43] Kahya - Erdemir, *a.g.e.*

[44] Görkaş İ., "Ebu Said Muhammed Hadimi'nin Hikmet Anlayışı ve Felsefeye Bakışı", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 2009, S. 25, s. 229-257.

[45] Akdeniz, *a.g.e.*; San N., "Osmanlı Darüşşifalarına Tayin Edilecek Görevlilerde Aranan Nitelikler", *Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları*, 1995, S. 1, s. 11-54.

[46] San, *a.g.m.*

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

Osmanlı'da Bulaşıcı Hastalıklarla Mücadeleye Dair İki Örnek:

Leprozeriler ve Çiçek Aşısı

a. Leprozeriler (Cüzzamhaneler)

Cüzzam (lepra) çok eski devirlerden beri insanların en çok korktuğu hastalıklardan biri olmuş; hastalığın bulaşıcı olduğunun erken devirlerden beri anlaşılmış olması nedeniyle cüzzamlı hastalardan hep kaçılmıştır. İslamiyet'in, şahsın maddi ve manevi sağlığının genel olarak korunmasına, özellikle de hastalığa yakalanmadan tedbir almaya verdiği ehemmiyet doğrultusunda, Peygamber Efendimiz'in (s.a.v.) tıbba dair bütün tatbikat ve tavsiyelerinden oluşan *Tıbb-ı Nebevi*'de bulaşıcı hastalıklardan muhafaza konusu geniş yer almaktadır.

Peygamber Efendimiz (s.a.v.), cüzzamlı kişiden uzak durulmasını, cüzzamlının da sağlıklı kişilerin arasına girmemesini emretmiş ve bir hadis-i şerifinde de *"cüzzamlı kişiden arslandan kaçar gibi kaçın."* buyurmuştur[47]. Hastalığın bütün bulaşıcılığı ve korkunçluğuna rağmen Müslümanlar, her musibetin insanın başına Allah'ın takdiriyle gelmiş bir imtihan vesilesi olduğuna inanarak cüzzamlı bölgeden uzaklaşırken Ortaçağ Avrupası'nda olduğu gibi onları lânetli kabul ederek toplum dışına itip ölüme terk etmemişler, bu hastalara şefkat nazarlarıyla yaklaşmışlar ve hatta onlara hizmet etmeyi kendilerine vazife bilmişlerdir.

Sultan İkinci Murad'ın Edirne'de yaptırdığı leprozeri (cüzzamhane), Türklerin Avrupa'ya geçtikten sonra, bu coğrafyada kurdukları ilk sağlık müessesesi olarak tarihe geçmiştir[48]. Bu cüzzamhaneyi yaptıran Sultan İkinci Murad devrinde (1421-1451) Edirne, her yönden büyük bir gelişme yaşarken devrin hekimleri ve âlimleri onun adına ilmi eserler ve tıp kitapları yazarak kütüphanesini zenginleştirmişlerdir. İslam dininin şefkat anlayışıyla birlikte, cüzzamlıların yalnızca tecrit edilmediği, beraberinde bakımlarının da yapıldığı, XV. asrın ortalarında açılan ve Miskinler Tekkesi adı da verilen Edirne Cüzzamhanesi, bugünkü Kirişhane semtinde yer almaktaydı. Prof. Dr. Süheyl Ünver, burasıyla ilgili olarak şunları ifade etmiştir.

---

[47] Turhanoğlu, *a.g.e.*

[48] Kazancıgil R. Gökçe - N. Bilar E., *Edirne'nin Sağlık ve Sosyal Yardım Tarihi*, İstanbul 2009.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

"Edirne'ye her gelişimde mutlaka dolaştığım Kirişhane semtinde, Sultan İkinci Murad bir Miskinler Yurdu yani lepralıların tecridi için bir leprozeri yaptırmıştır ki, bu dünya yüzünde Adana'da Dulkadiroğlularınınkinden sonra ikinci müessese oluyor. Halkın maddî alakasını çekmek için bunlara Miskinler Tekkesi de denmiştir. Bunun diğer tarikat tekkeleriyle bir alaka ve münasebeti yoktur. Buraları sadece bir lepralılar hastanesidir. Edirne'deki leprozeri iki asırdan fazla açık kalmıştır"[49].

1892'de Viyana'da toplanan II. Uluslararası Dermatoloji Kongresi'nde, Askeri Tıbbiye'nin genç hocalarından Dr. Hüseyin Hulki Bey (1861-1894), bildirisinde Avrupa'nın bu ilk cüzzamhanesinden söz ettiği zaman, kongre üyelerinin hayret ve takdiriyle karşılaşmıştır[50].

Anadolu topraklarındaki ikinci önemli cüzzamhane ise 1514'te Sultan Birinci Selim tarafından İstanbul'da yaptırılan Karacaahmed Cüzzamhanesi'dir. Buranın işletilmesi için gelir, tekkeye verilen adaklar ve vakıf yoluyla yapılan bağışlarla sağlanmaktaydı[51].

b. Çiçekleme (Variolation) Usulüyle Yapılan Çiçek Aşısı

Çiçek hastalığı, insanlık tarihinin bilinen en eski bulaşıcı hastalıklarından biri olup üç bin yıl önceden günümüze ulaşan izler bırakmıştır. İnsanoğlu, çiçek hastalığı ile olan binlerce yıllık tanışıklığı sırasında, hastalığa bir kez yakalanıp sağ kalabilenlerin, bir daha bu hastalığa yakalanmadıklarını gözlemleyerek asırlar boyunca güçlü ve sağlıklı oldukları bir dönemde bu hastalığı geçirerek, kendilerinde bir bağışıklık oluşturmaya çalışmışlardır. Variolasyon adı verilen ve deriden bulaştırma usulleriyle yapılan bu tatbikat Orta Asya ve Kafkaslar üzerinden ilerlemesini sürdürerek bütün Anadolu'ya yayılmıştır[52].

Birçok Avrupalı seyyah özellikle XVIII. asır sonrasında devletin belli başlı yerleşim sahalarına seyahatler yaparak ya da bu şehirlerde yaşayarak, sosyal ve kültürel hayata ilişkin müşahadelerinin bir kısmını Batı'ya taşımışlardır[53]. Variolation usulü kullanılarak yapılan Türk usulü çiçek aşı-

[49] Ünver (1958), *a.g.e.*

[50] Kahya, Erdemir, *a.g.e.*

[51] Kahya, Erdemir, *a.g.e.*

[52] Eren N., *Çağlar Boyunca Toplum, Sağlık ve İnsan*, Ankara 1996.

[53] Üçel G. A., *Avrupalı Seyyahların Gözünden Osmanlı Dünyası ve İnsanları*. İstanbul 2007.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

sı da, bu şekilde Avrupa'ya taşınmış ve Jenner'in vaccination ismi verilen modern çiçek aşısını geliştirmesinde mühim bir kaynak oluşturmuştur.

Fransız seyyah Aubry de la Motraye, 1711-1712 yıllarında Osmanlı Devleti ve Kafkasya'da yaptığı geziler sırasında müşahade ettiği bu çiçek aşısı tatbikatını, İstanbul'da yaşayan ve 1699'da burada bir muayenehane açarak hekimlik yapmaya başlayan yakın dostu Dr. Emmanuel Timonius'a anlatmıştır. Dr. Timonius, bu aşı usulüyle ilgili fikirlerini Latince olarak kaleme alarak La Motraye'ye vermişti (1713). Bu yazı 1727'de basılan La Motrate'nin seyahatnamesinin ikinci cildinin sonuna eklenmiştir.

Timonius, yazısında bu aşının Çinliler, Gürcüler başta olmak üzere diğer Asyalı kavimlerce de tatbik edildiği biçimde Kafkasya üzerinden yayılmasını sürdürerek, 1673-1674 yıllarında İstanbul'a ulaştığını ileri sürmüş; 1714'te bizzat kendisi de, şarkta ve İstanbul'da bu aşıyı uygulamıştır.[54]

Dr. Timonius'un bu yazısı, Osmanlı Devleti'nde uygulanan ilk çiçek aşısı usulüyle ilgili kaleme alınan ilk ilmî eser vasfını da taşımakla birlikte, tıp tarihçilerimiz Dr. Rıfat Osman, Prof. Dr. A. Süheyl Ünver ve Prof. Dr. F. Nafiz Uzluk, Türk usulü çiçek aşısının Trakya'da ve Anadolu'da Timonius'un belirttiği tarihten daha önce de yapıldığını ortaya koymuşlardır[55].

Osmanlı Devleti'nde yaşayan bir diğer İngiliz hekim Peter Kenedy, 1715'te Londra'da yayınlanan makalesinde (An Essay on External Medicine), Osmanlı ülkesinde ve özellikle İstanbul'da yapılan tabii çiçek aşılamasını şöyle anlatmaktadır:

"Önce hastalığı hafif geçiren birisinden taze ve ince bir döküntü alınır. Sonra aşılanacak olan kişinin alın derisi hafifçe kazınır ya da çizilir. Bu çizgi bacak ya da bilek üzerine de olabilir. Hastalıklı deri döküntüsü, bu kazınan yerin üstüne konularak sarılıp bağlanır. 8-10 gün içinde hastalığın bilinen belirtileri başlar, ancak bu belirtiler hafiftir. Ateş az yükselir ve çocuk birkaç deri döküntüsü ile hastalığı atlatır."[56]

1716 yılında eşinin Osmanlı elçiliğine tayini ile İstanbul'a doğru uzun bir yolculuğa çıkan Mary Whortley Montagu (1689-1762), 1717'nin bahar aylarında Edirne'ye gelmiş ve burada yaklaşık iki ay kalmıştır. Lady

[54] Eren, *a.g.e.*

[55] Terzioğlu A., "Türk Usulü Çiçek Aşısının Orijini ve Avrupa'ya Yayılması", *Bifaskop*, 1984, S. 12, s. 16-22.

[56] Eren, *a.g.e.*

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

Montagu küçükken çiçeğe yakalanmış; yüzünde kalan izlerle hastalığı atlatırken, erkek kardeşi ise onun kadar şanslı olamayarak, çok küçük yaşta bu hastalıktan hayatını kaybetmiştir. Lady Montagu'nun 1 Nisan 1717'de İngiltere'deki arkadaşı Sarah Chiswell'e Edirne'den yazdığı mektup çiçek aşısı tarihi açısından mühim bir yere sahiptir. Montagu, Osmanlı'da tatbik edilen Türk usulü çiçek aşısı hakkında, mektubunda şunları yazmaktadır:

"... Bizde pek çok yaygın ve zalimane olan çiçek hastalığını burada keşfettikleri bir aşı ile önlüyorlar. Birçok kocakarının sanatları sırf bu ameliyatı yapmaktır. Aşılanma için en uygun zaman sıcakların sonu, sonbaharın başlangıcı. O zaman aile reisleri ailelerinde çiçek hastalığına tutulmuş kimse olup olmadığını öğreniyorlar ve birkaç aile toplanıyorlar. Sayıları on beş, on altıyı bulan aile toplulukları bu aşıcı kocakarılardan birini çağırıyorlar ve ceviz kabuğu içine doldurulmuş çiçek hastalığı aşısını hangi damardan açılmasını isterlerse, o damarı büyük bir iğne ile açtıktan ve iğnenin ucu kadar aşıyı buraya koyduktan sonra yarayı bağlıyor ve üzerine bir ceviz kabuğu yapıştırıyorlar. Bütün bu ameliye sırasında en küçük bir acı hissedilmiyor. Aynı şeyi dört beş damara daha yapıyorlar... Aşı için vücudun kapalı yerleri tercih ediliyor. Aşılanan çocuklar sekiz gün oynuyorlar, bir şey olmuyor. Daha sonra bir sıtmaya tutuluyorlar ki iki gün, üç gün yatakta yatıyorlar. Yüzlerinde yirmi otuz sivilce çıkıyor. Fakat sekiz gün içinde hiç hastalığa tutulmamış gibi oluyorlar. Açılan yaralar hastalıkları boyunca akıp çiçeğin zehrini atıyor, başka taraflara yayılmasına mani oluyor. Her sene aynı ameliye binlerce çocuğa yapılıyor. Aşıdan kimse ölmüyor. Aşının faydasına inandığım için sevgili yavruma da yaptırmaya karar verdim. Bu yararlı buluşu İngiltere'de moda haline getirecek kadar vatanımı seviyorum. İnsanlığın iyiliği için, gelirlerinin büyük bir kısmını gözden çıkaracak kadar erdemli olanlarını tanısam, bunun bütün ayrıntılarını doktorlarımızın bazılarına mektupla bildirmekten geri kalmazdım. Ancak, bu hastalık onlar için çok kazançlı bir şey. Belki de, sağ olarak geri dönersem, onlara karşı savaşmak yürekliliğini gösteririm...."[57].

Prof. Dr. A. Süheyl Ünver, Edirne'nin tıp tarihindeki önemiyle ilgili makalesinde bu mektupla ilişkili olarak şunları kaydetmektedir:

"İşte mektubun okunmasıyla anlaşılacağına göre Jenner'in meşhur aşısından tam 81 yıl önce, Türkiye Çiçek Aşısı'nın Garb'a duyurulmasında (Edirne'den yollanan bu mektup) bir köprü vazifesini görmüş ve bu da Edirne'den en müessir akisini yapmıştır. Onun içinde, çiçek aşısı tarihine dair Garb'a intikal

[57] Lady Montagu, *Doğu Mektupları*, İstanbul 1996.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

eden ve oradaki literatüre giren bu malumat biraz da, Edirne'nin marifeti olarak ortaya çıkmış bulunmaktadır"[58].

Lady Montagu oğlunu henüz üç aylık iken, İngiltere'den getirmiş olduğu cerrah Metiland vasıtasıyla, İstanbul'da aşılatmıştır. Cerrah Metiland, İngiltere'ye dönünce bu aşı hakkında iki eser yazmışsa da, pek alaka uyandıramamıştır.

Lady Montagu, 1718'de İngiltere'ye dönünce, hemen aşının burada da tatbiki için teşebbüslerde bulunmuş; ancak, tahmin ettiği gibi hekimlerden ve din adamlarından bu "yabancı âdetini" uygulatmaya çalıştığı için büyük bir tepki almıştır.

1721'de İngiltere'de büyük bir çiçek salgını çıkınca bu kez beş yaşındaki kızını saray hekimlerinin gözü önünde, Türk usulü ile aşılatmış ve bu hadise büyük ses getirmiştir. Daha sonra İngiltere veliahtının hanımı da bir çocuğunu çiçek hastalığından kaybetmek tehlikesi ile karşılaşınca, Lady Montagu gibi bütün ailesini aşılatmak için kraldan izin istemiş, ancak kral altı idam mahkumu üzerinde bu aşıyı tecrübe ettirerek zararsız olduğuna inandıktan sonra torunlarına da yapılması için müsaade etmiştir. Jenner'in ineklerden elde ettiği çiçek aşısı ile vaksinasyon usulünü geliştirmesine kadar, çok sayıda İngiliz bu usulle aşılanarak ölümden kurtulmuştur[59].

Ülkemizin ilk radyologlarından olan ve Edirne'ye yerleşerek bu şehrin kültür tarihine de büyük hizmetler veren Dr. Rıfat Osman, çocukları aşılamak için Edirne'de yapılan merasimleri, Süheyl Ünver'e 1931'de yolladığı mektupta şöyle anlatmaktadır:

"Aşı işine gelince: Bu da külfetli, yani masraflı idi. Bu terkibi bir mecmuada sırf çiçek aşısına yazılan bir tarih kaydında okumuştum... Külfet şudur: Mutlaka 50-60 çocuk aileleriyle, ekseriya Sokullu Mehmed Paşa Hamamı'nda toplanılırmış. Bu işler de, erkekler tarafını da kadınlar işgal edermiş. Yemekler götürülür, soğuk şerbetler hazırlanır ve hamamın her tarafı bilhassa güllerle donatılır, şarkılar ve türkülerle çocukları getirirlermiş... Zamanımızda olduğu gibi Avcı Sultan Mehmed devrinde Edirne'de gül, şebboy, sümbül ve lalenin müteaddit cinslerini yetiştiren kadınlar vardı. İşte aşıcılar da bu kadınlarmış. Dördüncü Murad'ın İstanbul kasırları bahçesindeki gülleri aşılamak için ka-

[58] Ünver (1958), *a.g.e.*

[59] Eren, *a.g.e.*

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

lemleri buradan götürülmek şartıyla birkaç aşıcı kadın İstanbul'a aldırılmıştır... Edindiğim malumata göre çocukların aşı yerlerindeki kan kurumaya başlarken, gül suyu ile ıslatılmış bir gül yaprağı aşı yerine konur ve bu esnada orda bulunan genç kızlar hep bir ağızdan, 'Yavrum gül olsun, gülleri bülbül olsun.' diye türküler söylermiş. Bu aşının dilimizde çiçek kelimesiyle zikredilmesi dikkate değer. Edirne'de aşılanan çocukların kollarına bağlanan gül yaprağı soluncaya kadar hamama götürmemek, aşılı çocuğu behemehal aşıdan bir-iki sene sonra aşılamak, ekşili yemekler yedirmemek, ne neviden olursa olsun çiçek kok atmamak usuldenmiş..."[60]

Lady Montagu'nun 1 Nisan 1717 tarihli mektubuyla çiçek aşısının Batı'da tanınmasının 250. yılı nedeniyle PTT tarafından bir pul bastırılmıştır. 1 Nisan 1967 tarihinde çıkartılan ve Edirne'nin tıp tarihindeki yerine her fırsatta değinen, tıp tarihçisi olmanın yanında aynı zamanda bir sanatçı da olan Süheyl hoca tarafından çizilen, Sokullu Hamamı'ndaki bir aşılamayı resmeden bu pul ile çiçek aşısı tarihinde Osmanlı'nın ikinci başşehirliğini de yapan Edirne'nin öneminin farklı bir açıdan duyurulması sağlanmıştır[61].

Osmanlı Devri Sağlık Hizmetlerinde Teşkilatlanma

Osmanlı tıbbının klasik devri olarak ifade edebileceğimiz kuruluşundan XIX. asra kadar Osmanlı Devleti'nin sağlık teşkilatlanmasının en üst müessesesini hekimbaşılık oluştururken; Batı ile başlayan yeni münasebetler çerçevesinde bu devirden sonra sağlık hizmetlerinin teşkilatlanmasında önemli değişimler yaşanmıştır.

a. Klasik Dönem: Hekimbaşılık

Osmanlı Devleti'nde *Hekimbaşı*[62] adıyla zikredilen kişi, hükümdar ve ailesinin özel hekimliği yanında bütün hekimlerin başı olarak saray ve devletin sağlık işlerini yürütmekteydi. Hekimbaşılığın ne zaman başladığına dair farklı fikirler ileri sürülse de bir müessese olarak hekimbaşılığa ait ilk vesikalar İkinci Bayezid devrinden itibaren tespit edilebilmektedir[63].

[60] Ünver A. S., *Türkiye'de Çiçek Aşısı ve Tarihi*, İstanbul 1948; Ünver, A. S., "Tarihte Edirne'de Çiçek Aşısı ve Merasimi (Dr. Rıfat Osman'ın Mektup ve Raporuna Göre)," *Tıp Tarihi Yıllığı*, C. II, İstanbul 1983.

[61] Karlıkaya E., "Edirne ve Çiçek Aşısı", *Yöre*, 2001, S. 5, s. 5-9.

[62] Ser-Etibba, Ser-Etibba-i Hassa, Reisü'l-Etibba, Reisü'l-Etibba-i Sultani, Reisü'l-Etibba-i Şehriyari, 1844'ten sonra Ser-Tabib-i Şehriyari (Ser-Etibba-i Hazreti Cihandari).

[63] Bayat A. H., *Osmanlı Devleti'nde Hekimbaşılık Kurumu ve Hekimbaşılar*, Ankara 1999.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

Hekimbaşılığa önceleri hükümdarın arzu ettiği kişiler atanırken, XVIII. asrın sonlarından başlayarak (devletin diğer yüksek memuriyetlerinde olduğu gibi), şeyhülislamın devlet ricalinin büyükleri ile görüşerek münasip bir şahsı padişaha teklifiyle tayin edilmeye başlanmıştır.

Hekimbaşı, padişahın vefatı ile genelde yerine geçen yeni padişah tarafından *"tedavide başarısız olduğu"* gerekçesiyle azledilir ve yerine yenisi tayin edilir; padişahın ölmeyip tahtan indirilmesi durumunda ise bir kusuru olmadığı düşünülerek yerinde bırakılırdı[64].

Hekimbaşı, saray hekimlerinin başı (yani padişah ve ailesinin sağlıklarının baş mesulü) olarak Başlala (Kızlarağası) denen Babü's-saade Ağası'na bağlı olduğu kadar bütün ülkenin sağlığından mesul bir kişi olarak doğrudan da sadrazama bağlı idi. Saray Hasoda mensuplarından olan Başlala'nın emrinde, padişah çevresinde çalışanların büyüklerinden hatırı sayılır bir saray memuru olan Birun ricalinden biri olarak çalışır; padişahın sevdiği saydığı bir kişi olarak padişahla birlikte sefere çıkar; padişaha gösterdiği özen doğrultusunda yemek yerken bile onun yanında bulunur ve sağlığına dikkat ederdi. Hekimbaşıların tayinleri sadrazamın teklifiyle padişah tarafından yapılırken medreseden mezun, ilmiye sınıfından, tıp sanatına vakıf ve kendini ispatlamış şahıslar arasından seçilmesine ehemmiyet verilmiştir.[65]

Hekimbaşı, saray teşrifatında da mühim bir yere sahip olup bayramlarda padişah, saray avlusunda kurulan tahta doğru giderken, onu bekleyen imam ve hekimbaşıya selam verir, onlar da derhal padişahın eteğini öperler, daha sonra sultan tahta oturup tebrikleri kabule başlayınca, sırası geldiğinde hekimbaşı da el öperdi.

Hekimbaşılara, sahip oldukları hatır sayılır makam gereğince vazifeye başlamaları sırasında önceleri sadrazamlar, sonraları Darü's-saade Ağaları tarafından padişah huzurunda ve padişah tarafından hediye edilen, bol kollu, çuha kaplı samur bir kürk ile sarı zemin üzerinde beyaz burma ipek sarılı bir sarıktan oluşan hil'at giydirilirdi.

Hekimbaşılar, günlük giyimlerinde başlarına örfi destar sarar, sancaklı aba kullanırlardı; şalvarının üzerine üç etek entari giyer ve beline kuşak ola-

[64] Bayat A. H., "Osmanlı Devleti'nde Hekimbaşılık", *Osmanlı Devleti'nde Sağlık Hizmetleri Sempozyumu* (Ed. Bilal Ak - Adnan Ataç), Ankara 2000, s. 171-176; Altıntaş A., "Osmanlı İmparatorluğu'nda Hekimbaşılığın Lağvı Meselesi", *Tıp Tarihi Araştırmaları*, 1993, S. 5, s. 52-58.

[65] Kahya, Erdemir, *a.g.e.*; Bayat (1999), *a.g.e.*

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

rak şal sarar, arkasına beyaz, üzerine kırmızı-siyah işlemeli, yaka kol ağızları kürklü biniş ve ayaklarına şalvarına ekli sarı mest pabuç giyerlerdi.[66]

Hekimbaşılık, 500 akçe mevleviyetlik önemli bir memuriyet idi ve hekimbaşılar maaş, arpalık ve bahşişleri ile yüksek gelir düzeyine sahiptiler. 1253/1837 yılından itibaren maaşlarını Mansure Hazinesi'nden almaya başlamışlardır. Gelirleri yalnızca maaştan ibaret olmayıp hekimbaşı olarak atandıktan sonra genellikle Tekfurdağı (Tekirdağ) vilayetinin gelirlerinin bir kısmı da arpalık olarak verilirdi. Sultana sundukları nevruziyeler karşılığında da hatırı sayılır bahşişler ile kış ve ilkbahar devri için kumaş alırlardı. Ayrıca, padişahın yanında sefere çıktıklarında da yüksek derecede yolluk alırlar; padişah tarafından, hasta olan vezir ve ricale gönderildiklerinde, hasta ailesi tarafından da bol bahşişle ödüllendirilirlerdi. Hekimbaşıların emrinde çalışan çok sayıda vazifeli (baltacılar, mübaşir, hünkar kapıcısı, yeniçeri çuhadarı, hizmetçiler) bulunmaktaydı.[67]

Ülkenin sağlık hizmetlerinin yürütülmesi ve teftişiyle vazifeli böyle mühim bir makama tayin edilecek şahıslarda bazı üstün hususiyetlerin bulunması gerektiği düşünülmekteydi.

Şahsiyetiyle ilgili olarak dürüst, merhametli, alçakgönüllü, kanaatkar, zeki ve geniş hafızalı, cesaretli, güler yüzlü, güzel konuşma, düzgün yürüyüşlü olma, cüretkar olmama, beslenmesine, yeme-içme ve eğlenmesine kadar istikrarlı olma; dış görünüşü konusunda kıyafetine dikkat etme, saç-sakal ve tırnaklarına dikkat etme; çevresi ile münasebetleri açısından evli, çoluk çocuk sahibi olup gözünün haramdan uzak olması, arkadaşlarının seviyeli olması; bilgi düzeyi olarak medreseden mezun, ilmiye sınıfından, tıp sanatına vâkıf olması aranan başlıca özelliklerdi[68].

Hekimbaşının öncelikli vazifesi padişah başta olmak üzere bütün sultan ailesinin sağlığını korumakla vazifeli olup bunların tedavileri sırasında gerekirse İstanbul'un tanınmış hekimlerini konsültan olarak çağırabilirdi.

Padişahın tedavisinde kullanılacak ilaçlar, macun ve güçlendirici terkipler, Hekimbaşı Odası'nda başlala gözetimi altında, hekimbaşı tarafından adamlarına hazırlatılır; özel şişe veya kaplara konup ağızları kapatılarak

[66] Bayat (2000), *a.g.e.*; Altıntaş, *a.g.m.*

[67] Bayat (1999), *a.g.e.*

[68] Ak B., "Osmanlılarda Sağlık ve Hastane Yönetimi", *Osmanlı Devleti'nde Sağlık Hizmetleri Sempozyumu*, (Ed. Bilal Ak - Adnan Ataç), Ankara 2000, s. 1135-170.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

bezlere sarılır; hekimbaşı ve başlala tarafından müştereken mühürlendikten sonra üzerine kullanma tarifesini gösteren etiketler (kulak) bağlanarak sultana sunulurdu. Çoğu zaman padişahın güvenini kazanmış bir kişi olarak müşavirlik ve musahiplik vazifelerini de yerine getirebilirlerdi.

Padişahın yemeği sırasında yanında bulunur, yemeğin hazırlanmasına nezaret ederdi. Hanım sultanların hastalıkları sırasında, onları muayene ve tedavi eder; ancak, bu sırada odada sultanın cariyelerinden biri de bulundurulur; muayene, hastanın başından ayağına kadar kıymetli ince bir top şal örtülerek tüller üstünden yapılırdı.

Her sene yeni yılın başladığı gün olan Nevruz'da hazırladığı *Nevruziye* adı verilen ve çeşitli maddelerden oluşan özel macunları 22 Mart (Nevruz) gecesi porselen kaplar içinde padişaha, şehzade ve hanım sultanlara, kadın efendilere, sadrazam ve devlet ricaline sunar; karşılığında da hediye alırdı. Nevruziyeyi sunan hekimbaşıya, padişah huzurunda kürk giydirilmesi gelenekti.[69]

Hekimbaşılar çok kere müneccimbaşılık vazifesini de görürken, her sene Hicri yılbaşında bir zayice (takvim) düzenleyerek padişaha sunmuşlardır.

Sarayda tüketilen mum, sabun gibi maddeler hekimbaşının hazırladığı formüle göre üretilirdi. Topkapı Sarayı'nda bulunan iki eczahane ile beş hastanede sayıları genellikle 14-21 arasında değişen Etibba-i Hassa saray hekimleri, cerrah ve kehhallerin başı olarak seçimlerini, tayinlerini yapar, saray hastanelerinde düzenli bir biçimde çalışmalarını sağlayacak tedbirleri alırdı.

Savaşta orduya katılacak hekim ve cerrahları seçer; padişahın sefere katıldığı durumlarda onunla birlikte sefere giderdi. Saray hekimleri arasında ilk adli tabipler olarak niteleyebileceğimiz Ehl-i Hibre'lerin (bilirkişi) seçimini de hekimbaşılar yapardı.

XIX. asırdan başlayarak devletin askeri teşkilatında ilaç üretimi, satın alınması ve gerekli yerlere dağıtımında en üst yetkili idi. Bu vazife, 1836'da hekimbaşından alınıp Maltepe Askeri Hastanesi başhekimine verilmişse de 1837'de eski statüye dönülmüştür.

[69] Bayat (1999), *a.g.e.*

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

Ülkedeki hastaneler ve buradaki personel belli bir önem sırasına göre sıralanmıştı ve tayinler buna göre yapılırdı: Süleymaniye, Fatih, Sultanahmed, Haseki, Galatasaray, İbrahim Paşa Sarayı, Manisa ve Edirne Dârüşşifalarından birinden bir diğerine tayin bu sıra ile yapılırken her bir hastanede de 1., 2. ve 3. tabipler ile 1. ve 2. cerrahlar vardı. Hekimbaşı, ülke hastanelerindeki bu hekimlerin tayin ve azilleri ile vazifeliydi. Tayinleri de belli bir hiyerarşi sırası ile yapardı.

Zaman zaman İstanbul'da ehliyetsiz şahısların hekimlik yaptıkları ihbar edildiği veya böyle kimselerin hastalara zarar verdiği şikayetleri üzerine, padişahın fermanı ile yerli ve yabancı hekimleri imtihana tabi tutarak muvaffak olanlara icazetname verir; başarısız olanların işyerlerini kapattırarak bu gibilerin hekimlik yapmalarını yasaklardı. İstanbul'da muayenehane sayısının aşırı çoğalması durumunda azaltılmasının gerektiği hallerde, belli kıstaslara göre dükkan sayısını azaltırdı. Böyle zamanlarda İstanbul'da muayenehane açmak ancak hekimbaşının izni ile olurdu. Mektebi Tıbbiye-i Adliye-i Şahane'nin kuruluşunun ilk yıllarında (Tıphane-i Amire) aynı zamanda Mekteb-i Tıbbiye Nazırı idi[70].

Osmanlı Devleti'nde XIX. asırla birlikte başlayan siyasi değişim ve batılılaşma hareketi doğrultusunda hekimbaşının yetkileri başka kurumlara devredilmeye başlanarak vazifeleri yalnızca padişah ve ailesinin sağlığına bakmakla sınırlandırılmıştır.

Tıbbın çağdaşlaşması amacıyla kurulan tıbbiyenin 1839'dan sonra Galatasaray'a taşınması ve modernleştirilmesi, Batılı manada sağlıkla ilgili başka kurumların oluşturulması, kanun-tüzük ve yönetmeliklerin çıkarılmasıyla birlikte hekimbaşılığın bir takım vazifelerinin bu kurumlara devredilmesi zorunluluk halini almıştır.

1837'de Bab-ı Seraskeri'de (Harbiye Nezareti) Sıhhiye Dairesi'nin kurulması ile hekimbaşının askeri sağlık işleri ile ilgili vazifeleri; 1838'de Meclis-i Umur-ı Sıhhiye'nin (Karantina Meclisi) kurulması ile (bu meclisin bir üyesi olmasına karşın) salgın hastalıkları önlemeye yönelik pek çok yetkisi; 1840'da Mekteb-i Tıbbiye'de kurulan Meclis-i Umur-ı Sıhhiye ile ülkedeki hekimlerin imtihanı, sağlık kuruluşlarındaki personelin tayinleri, diplomaların kontrolü ve tasdiki, ilaç imalathanelerinin kontrolü ve tıbbi problemlerin çözümü gibi mesuliyetleri hekimbaşının elinden alınmış;

[70]Kahya, Erdemir, *a.g.e.*; Bayat (1999), *a.g.e.*; Altıntaş, *a.g.m.*; Ak, *ag.e.*

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

1844'te Hekimbaşılık ünvanı Ser Etibba-i Şehriyari'ye dönüştürülerek vazife sahası saray hekimliği ile sınırlandırılmış ve 17 Nisan 1850 tarihinde de Sultan Abdülmecid'in verdiği irade ile bu kurum lağvedilmiştir.[71]

b. XIX. Asır Sonrası Osmanlı Sağlık Teşkilatlanması

XIX. asırda Osmanlı tıbbına damgasını vuran en önemli hadiselerden biri, sağlık teşkilatlanması ve tıp eğitimi sahasında yapılan ıslahatlar olmuştur. Bu asrın başlarıyla birlikte, bir türlü önü kesilemeyen kolera salgınının ülkede daha fazla yayılmasını önlemek için Osmanlı hükümeti, yeni yapılanmalar arayışı içine girmiş ve bunun sonucunda da 1838'de Karantina Meclisi (Meclis-i Tahaffuz) kurulmuştur[72].

Türk siyasi tarihinde Tanzimat, modernleşmenin başlangıcı olarak görülür. Tanzimat'ın getirdiği yenileşme merhalesi sonrasında mahalli idarelerin yapılanmasıyla birlikte sağlık teşkilatlanmasında da mühim değişimler olmuştur. Özellikle asrın ikinci yarısından sonra, İstanbul başta olmak üzere devletin belli başlı şehirleri dışında büyük oranda hissedilen hekim açığının giderilerek sağlık hizmetlerinin sosyal devlet anlayışı içinde bütün yurda yayılması ve vazifelendirilen hekimlerle başta salgın hastalıklar olmak üzere mühim sağlık meselelerine yönelik adımlar atılmaya çalışılmıştır[73].

Osmanlı Devleti'nde ilk belediye, 16 Ağustos 1854'te merkezi hükümete bağlı olarak, İstanbul Şehremaneti adıyla kurulmuştur. 1858'de 14 belediye dairesi oluşturulmuş, ancak bunlardan bir kısmı faaliyete geçirilebilmiştir. Bu kuruluşlar sağlık konularında da vazife üstlenmişlerdir. 1868'den başlayarak İstanbul dışında da belediyelerin kurulmasıyla birlikte bu kurumlara sağlık sahasında da vazifeler yüklenmeye başlamıştır[74].

1861'de yayınlanan Tababet-i Belediye İcrasına Dair Nizamname ile belediyelerin hekim istihdam etmeleri konusu hükme bağlanırken *"Mekteb-i Tıbbiye Nezareti, yayım ve ilanından itibaren İstanbul'da üç taşrada bir sene içinde Nizamnamenin uygulanmasının yanı sıra icazetnameli hekim bulunmayan yerlere hekim temininden mesuldür."* ifadesiyle belediyelerin

[71] Bayat (1999), *a.g.e.*; Altıntaş, *a.g.m.*

[72] Bayat (2003), *a.g.e.*

[73] Aydın, E., *Türkiye'de Sağlık Teşkilatlanması Tarihi*, Ankara 2002.

[74] Es, M., "Osmanlı Devleti'nde Mahalli İdareler" *Yerel Siyaset Dergisi*, 2008, S. 3, s. 29-38.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

sağlık hizmetleri konusundaki yeri belirlenmiş ve ülke genelinde hekim istihdamı, belediyelere ait bir vazife olarak ifade edilmiştir. Bu hukuki düzenleme ile ortaya çıkan hekim gereksinimi sonucunda sivil tıp okulunun açılması hızlanmıştır[75].

1871'de çıkarılan Sıhhiye Müfettişleri ve Memleket Tabiplikleri Kurulması ve Atanması Hakkında İdare-i Umumiye-i Tıbbiye-i Mülkiye Nizamnamesi ile Osmanlı hükümeti klasik manada memleket tabibi adı altında sancak ve kazalarda hekim vazifelendirmenin ötesinde, klasik tedavi edici hizmetten çok koruyucu sağlık hizmetlerini de yürütecek olan hekimlerle sağlık hizmeti sunma anlayışını benimsemiş, memleket tabipleri mahalli mülki idareden çok merkezden emir alan, mülki amirin ise danışmanı olan birer devlet memuru sıfatını kazanmışlardır[76].

1913'te yayınlanan ve ülkenin sağlık teşkilatlanmasını daha iyi bir şekilde organize etmeyi amaçlayan Vilayet İdare-i Sıhhiye Nizamnamesi ile Memleket Tabipliği ünvanı yerine Hükümet Tabipliği ünvanı kullanılmaya başlanmış, il merkezlerinde sağlık müdürlüklerinin kurulması ve kasabalarda sağlık meselelerinin görüşülüp, gerekli girişimlerin yapılmasını sağlayıcı Sıhhiye Meclisleri'nin kurulmasına karar verilmiştir. Bu düzenlemeyle, başta koruyucu ve çevre sağlığı hizmetleri olmak üzere sancak genelinin bütün sağlık işlerinden idari yönden sağlık müdürleri mesul tutulurken, bunlara sancaktaki fabrika vb. işyerlerinde çalışan işçilerin sağlık durumlarıyla ilgili teftişler yapmak yükümlülüğü de getirilmiştir[77].

Osmanlı Devleti'nde Bulaşıcı Hastalıklarla Savaş İçin Aşı ve Serum Üretilmesine Verilen Önem

XIX. asır, dünyada bakteriyoloji ve virolojinin bir bilim olarak gelişimine bağlı olarak ilk modern aşıların üretilmeye başladığı dönemdir. Dünyada ilk aşıların hazırlanarak halka uygulanmaya başladığı tarihler göz önüne alındığında, Osmanlı hekim ve mikrobiyologların da, bu sahadaki ilerlemeleri çok yakından izledikleri ve yönetimden çıkan iradelerle bunları en kısa zamanda halkın yararına sundukları belirlenmektedir.

[75] Aydın, *a.g.e.*

[76] Aydın, F., "19. Yüzyılda Osmanlı'da Sağlık Teşkilatlanması", *OTAM Dergisi*, 2004, S. 15, s. 185-207.

[77] Aydın, *a.g.m.*

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

Pasteur tarafından bağışıklamanın temellerinin atılması ve ilk koruyucu aşıların hazırlanması Osmanlı'da Sultan İkinci Abdülhamid'in padişahlığı devrine (1876-1909) rastlar. Halkın sağlığına büyük önem veren Sultan İkinci Abdülhamid, Paris'teki Pasteur Enstitüsü'ne maddi destek sağlarken, bu kuruluşta eğitim almaları için Paris'e yolladığı heyetin, ülkeye dönüşünden sonra 1887'de kurulmasını sağladığı Daü'l-kelp Ameliyathanesi sayesinde, ülkemizde bağışıklamayla ilgili çalışmalar ve araştırmalar başlatılarak, bulaşıcı hastalıklar ve salgınlarla savaşta önemli bir adım atılmıştır.

İnsandan insana deriden çiçek bulaştırma usulü olarak tarif edilen variolatin usulü ile çiçeğe karşı bağışıklık kazandırma, Osmanlı'da çok eskiden beri bilinmesi ve uygulanmasıyla birlikte, Jenner'in modern çiçek aşısı usulünü geliştirmesinden sonra, İstanbul'da 1892'de kurulan Telkihhane-i Şahane ile bu aşının seri olarak üretilerek geniş halk kitlelerine uygulanmasına yönelik hukuki düzenlemeler yapılmıştır.

1893 yılında açılan Bakteriyolojihane-i Şahane ile ülkede baş gösteren tifo, kolera, veba, dizanteri, gonokok gibi bulaşıcı hastalıklarla savaş için gereksinim duyulan aşı ve serumların hazırlanarak yurdumuzda üretilmesi sağlanmıştır. Tesiri olan Rickettsia prowazekinin daha henüz üretilemediği 1916'da, epidemik tifüs aşısının Osmanlı Devleti'nde tatbik edilmesi oldukça önemli olup bu aşı bit tifüsüne karşı geliştirilen ilk aşı da olmuştur. Bu arada hayvanların salgın hastalıklardan korunması konusuna da büyük önem verilmiş; 1901'de açılan Bakteriyolojihane-i Baytari'de koyun çiçeği, şarbon aşılarıyla birlikte tüberkülin ve mallein de üretilmiştir.

Difteri serumu ilk üretilen serum olurken bunu sığır vebası, tetanoz, dizanteri, meningokok ve şarbon serumları izlemiştir. 1920 yılında çıkan veba salgınında Bakteriyolojihane'nin, büyük çaptaki aşı gereksinimini karşılayamayacağını bildirerek yetersiz kalması üzerine Gülhane Tababet-i Askeriye Tatbikat Mektebi ve Seririyatı içinde 1898'de kurulan bakteriyolojihaneye müracaat edilmiş; bunun üzerine Dr. Hilmi Bey, Gedik Paşa Hamamı'nı bir aşı üretim merkezine çevirerek, Dr. Kazım ve Dr. Cevdet Bey'le birlikte boza şişeleri içinde istenilen miktarda aşıyı hazırlamışlardır.[78]

[78] Terzioğlu, *a.g.m.*; Uzluk F. N., "Mustafa Behçet ve Eserleri", *Dirim*, 1954, S. 29, s. 142-150; Unat E. K. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Bakteriyoloji ve Viroloji*, İstanbul 1970; Unat, E. K. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Bakteriyoloji ve Viroloji*, İstanbul 1970; Unat, F. K., "Osmanlı İmparatorluğunda Aşı ve Serum Hazırlama Müesseseleri", *Türk Tıp Alemi Dergisi*, 1970, S. 2, s. 144-156; Unat, E. K., "Osmanlı İmparator-

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

Konuya ilişkin literatür incelendiğinde, XIX. asırda Osmanlı'da yeni müesseseler açarak salgın hastalıkların önlenmesine karşı verilen mücadelenin sonuçları şu şekilde özetlenebilir[79]:

* Osmanlı ülkesinin genişliği ve nüfusun büyüklüğü göz önüne alındığında, salgın hastalıklarla mücadele için gerekli olan aşı ve serumların yurt dışından getirilmesinin zorluğu ve işin mali yükü idarecilerin gözünden kaçmamış; bunların ülkede üretilmesi için ivedi kararlar alınarak yeni kurumlar açılmıştır. Bu amaçla kurulan kurumlar (özellikle de Bakteriyolojihane-i Şahane), bir yandan ülkeye gerekli serum ve aşıların hazırlanmasını sağlarken, diğer yandan da çok değerli bilim adamlarının yetişmesine imkan sağlamıştır.

* Bulaşıcı hastalıklar ve bunlarla mücadele usullerinin araştırılıp öğrenilmesi için yurtdışında zamanın önemli merkezlerine değerli hocalar ve bilim insanları yollanırken; konunun mütehassısı yabancı âlimlerin de ülkeye getirilmesine çalışılmıştır.

* Sultan İkinci Abdülhamid başta olmak üzere ülkeyi yönetenler, bağışıklama ile ilgili son yeniliklerin öğrenilerek ülkede uygulanması için gerekli olan hiçbir özveriden kaçınmayarak, Osmanlı bilim adamlarını her açıdan desteklemeye çalışmışlardır.

* Salgın hastalıklara karşı aşı ve serum geliştirilmesi üzerine çalışan Osmanlı bilim insanları, yalnızca yurtdışında gördüklerini uygulamakla yetinmemiş, bulaşıcı hastalıklarla mücadele için kendileri de yeni usul ve cihazlar geliştirmişlerdir.

* Ülkede aşı uygulamaları çıkarılan birçok kanunla resmi kurallara bağlanarak yaptırılması zorunlu hale getirilmiş; Osmanlı ordusu kolera, tifo, dizanteri aşılarının ilmi ve resmi kurallar içinde rutin olarak uygulandığı ilk ordu olmuştur.

* Bulaşıcı hastalıklardan korunmak ve mücadele için açılan ilk laboratuarlarda, insan hastalıklarının yanı sıra hayvanlarda görülen salgın

---

luğunda İnsanın Bulaşıcı Hastalıklarına Karşı Yapılan Koruyucu Aşılar", *Dirim*, 1978, S. 3, s. 366-369; Yıldırım, N., "Zoeros Paşa'nın Paris Dönüşü Takdim Ettiği Rapor", *Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları*, 1995, S. 1, s. 91-97; Ünver, A. S., *Hüseyin Remzi'nin Üstadı Pasteur'un Kuduz Üzerindeki Çalışmaları Hakkındaki Hatıratı*, İstanbul 1947; Ünver, A. S., "Bizde Koruyucu İlk Aşılar", *Dirim*, 1978, S. 53, s. 311-312; Tunçman, Z. M., "Bizde Koruyucu İlk Aşılar Hakkında Bir Açıklama", *Dirim*, 1978, S. 53, s. 311-312.

[79] Karlıkaya, E., "Osmanlı İmparatorluğunda Uygulanan Aşı ve Serumlar ile Bunların Üretildiği Kuruluşlar", *Trakya Üniversitesi Tıp Fakültesi Dergisi*, 1999, S. 16 (3), s. 167-177.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

hastalıklara karşı da çalışmalar yapılmış; her iki sahada da çalışan bakteriyologlar, sürekli iletişim ve etkileşim içinde olarak sık sık birbirlerinin tecrübelerinden yararlanmışlardır.

* Sıkışık dönemlerde gerekli üretimin aksamaması için tedbirler alınmış; bilim adamları zor şartlarda büyük bir özveriyle çalışarak, gerektiğinde bir hamamı bile aşı üretim merkezi olarak kullanmışlardır.

* Gösterilen bütün özveriye karşın, gereksinim duyulan araç-gereçlerin eksikliği ve aşı üretilen kurumların sık sık yer değiştirmek zorunda kalması, bu merkezlerin gelişimini yavaşlatmıştır.

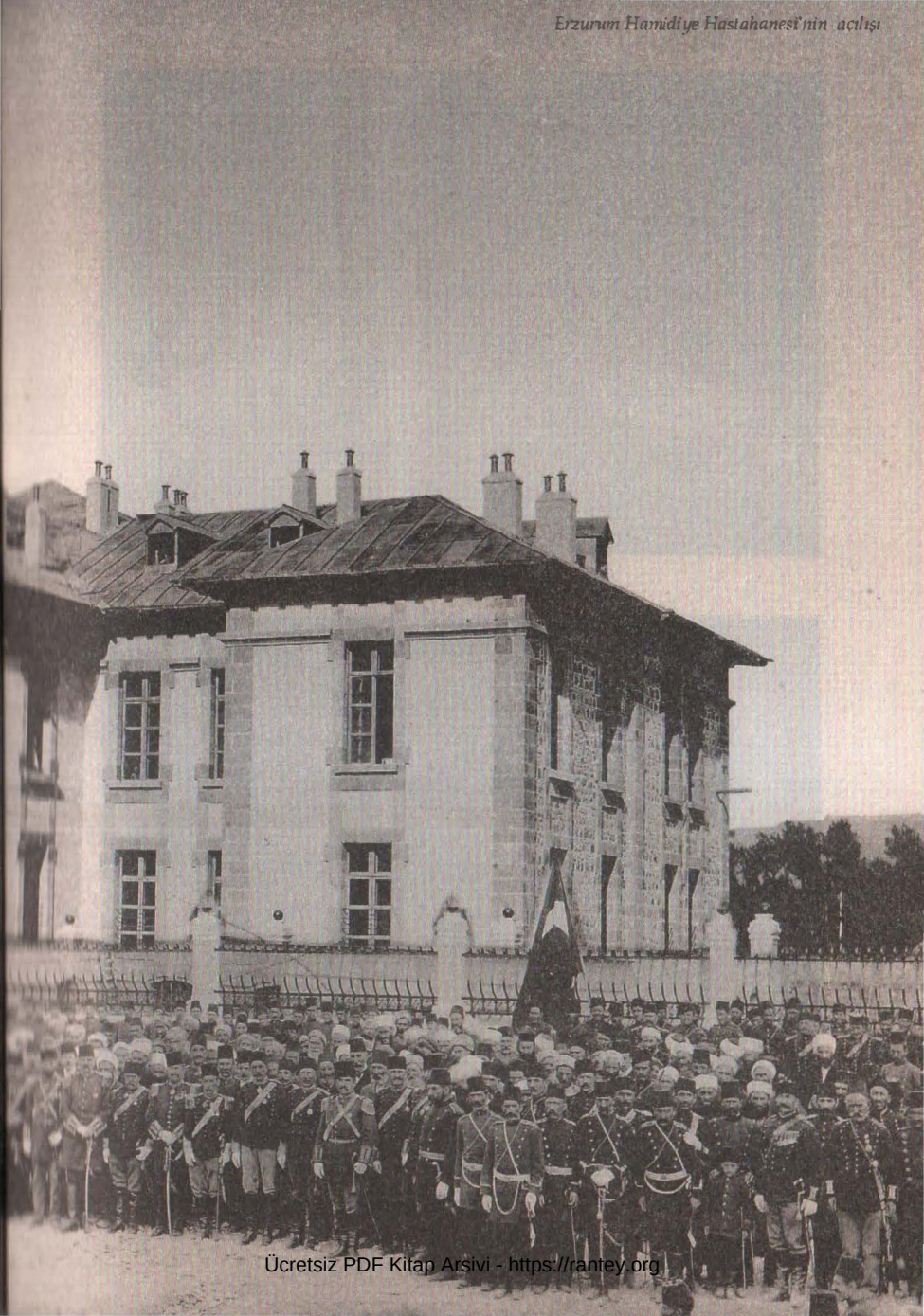
Sonuç olarak diyebiliriz ki, ülkenin geçirdiği zor döneme, sık sık yaşanan savaşlar, maddi yetersizlikler ve diğer bütün aksaklıklara karşın Osmanlı Devleti, bağışıklama uygulamaları ile salgınlara karşı aşı ve serum hazırlama konularında, aynı devirdeki Batılı usul ve gelişmelere ayak uydurmayı başarmış; günümüzün salgınlarına kıyasla, olabildiğince kendi kendine yeterli olmaya çalışmış ve bunu başarmıştır.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

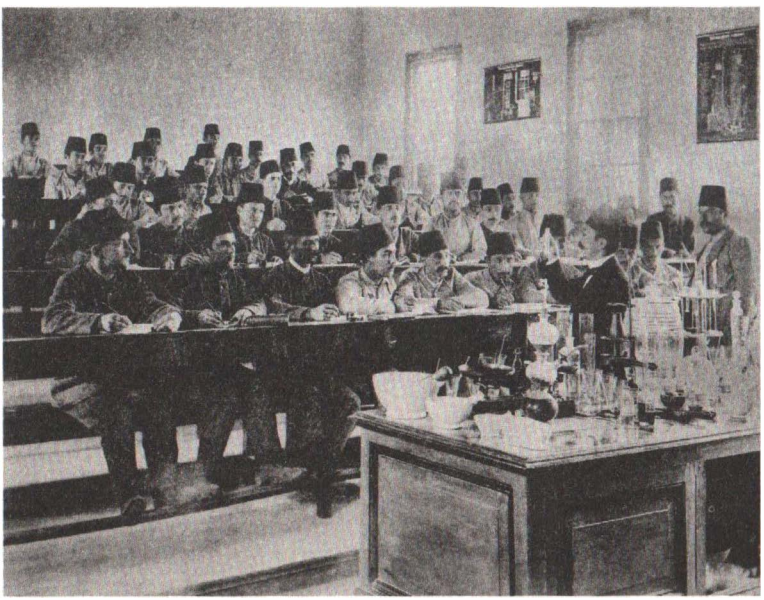
Erzurum Hamidiye Hastahanesi'nin açılışı

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

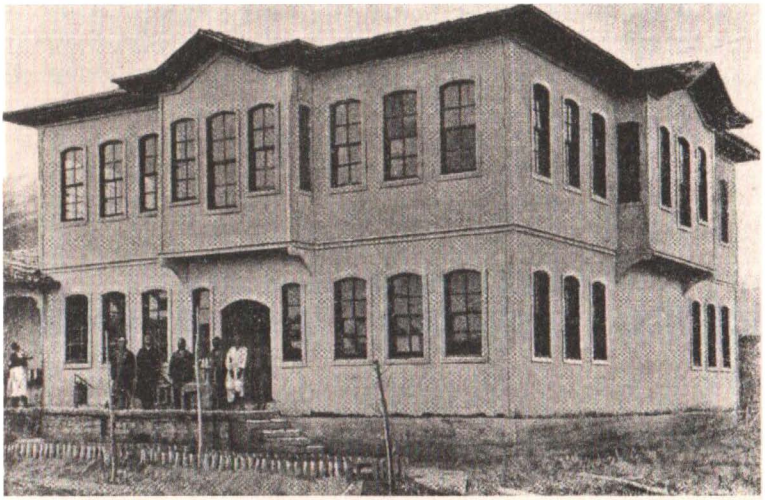

Haseki Nisa Hastahanesi'nin Tüberküloz koğuşu

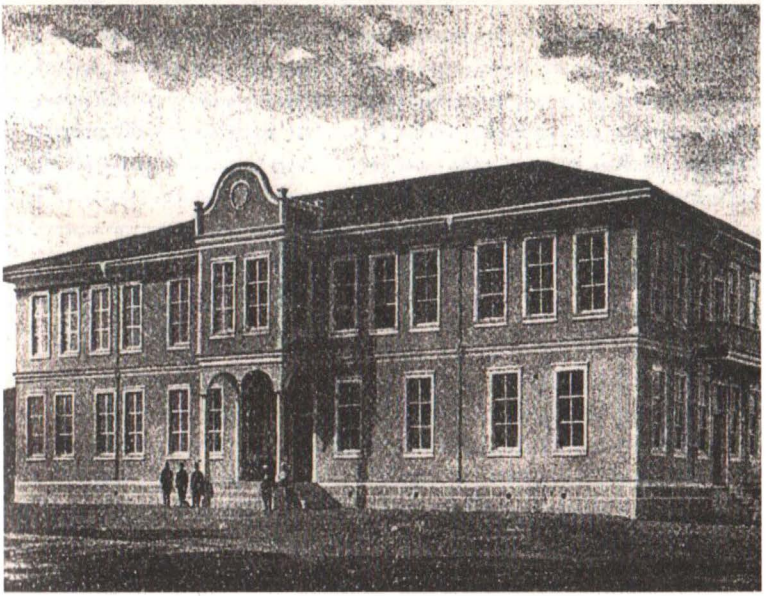

Halkalı Ziraat Mektebi

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Çankırı Hamidiye Gureba Hastahanesi

İnegöl Hastahanesi

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

-XIX. Asır Ortalarına Kadar-
OSMANLI'DA VEBA SALGINLARININ TARİHÇESİ

Mesut AYAR* - Tarık ÖZÇELİK**

Veba salgınlarının Osmanlı topraklarındaki seyri ve bu istilaların kronolojik olarak ortaya konulması amacıyla kaleme alınan bu çalışma, kısa bir tarihçe teşebbüsüdür. Dolayısıyla metinde zaman ve mekanların sıkça belirtilmesinden kaçınmak mümkün olamamıştır. Makalemiz Osmanlı topraklarında sonrakilere nispetle büyük salgınların görüldüğü takriben XIX. asrın ikinci yarısına kadarki dönemi içermektedir. Çalışmamızda vebanın tesirini yitirmesinde başlıca gelişme olarak kabul edilen karantina usulünün tatbikinden sonraki devir söz konusu edilmemiştir. Yine bu yazıda, salgınların Osmanlı Devleti ve toplumunu ilgilendiren farklı sahalardaki sonuçları üzerinde durulmaya çalışılmış, mevzuya giriş yaparken de veba hastalığının izahı ile insanlık tarihinin şekillenmesindeki tesirine binaen umumi bir değerlendirme yapılmıştır.

Veba, dünya tarihinde insanlığa en fazla korku salan, çoğu zaman salgın hâlinde yayılan ve bugün dahi bazı Asya ülkelerinde yerleşik olarak bulunan bulaşıcı ve ateşli hastalığa verilen isimdir. Batı'da birçok tıp tarihçisi Ortaçağ'ı, VI. asırda Bizans'ta başlayan veba salgını ile başlatır ve XIV. asırdaki diğeri ile bitirir[1]. Tarihte veba kelimesinin yerine, bilhassa XIV.

* Doç. Dr., Kırklareli Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü.
** Yard. Doç. Dr., Kırklareli Üniversitesi Fen Edebiyat Fak. Tarih Bölümü.

[1] Gülten Dinç, "Bulaşıcı ve Salgın Hastalıklarla Mücadele Tarihi", *Mostar*, S. 59 (Aralık 2009), s. 37.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

asırda yaşanan müthiş salgının tesiriyle Batı'da daha çok *kara ölüm* ifadesi kullanılmıştır. Bu hastalık için bizde kullanılan *taun* ismi aslında bugünkü manasıyla vebanın karşılığıdır. Bununla birlikte *veba* sözcüğü, XIX. asra kadar ölüm oranı yüksek birçok salgın hastalık için kullanılan genel bir isim olmuştur. Bu iki isim arasındaki ilişki, "Her taun vebadır, ancak her veba taun değildir."[2] şeklinde açıklanabilir.

Bubonik (hıyarcıklı) veba, akciğer vebası ve septisemi vebası gibi çeşitleri olan bu hastalığın en yaygın olarak bilinen ve kara ölümü ifade eden türü hıyarcıklı olanıdır[3]. Vebanın insandan insana doğrudan tek bulaşma yolu, hastalığın akciğer komplikasyonudur. Yalnızca bu tür bir vebaya (pnömoni) yakalanan hasta karşısındakine mikrobu öksürük yoluyla bulaştırabilir. Kanda zehirlenme yapan ve ağır menenjite benzeyen belirtileri olan septisemi vebasında da ölüm oranı çok yüksektir[4]. Hıyarcıklı vebaya ise, insan piresi ile farelerin insana bulaştırdığı bir bakteri yol açar. Bu bakteri, Louis Pasteur'ün bir öğrencisi olan Alexandre Yersin tarafından tespit edildiğinden onun adıyla anılır (*Yersinia Pestis*)[5]. Bakteri vücuda girdikten üç ila sekiz gün içinde tesirini gösterir. Belirtileri; yüksek ateş, üşüme, baş ağrısı ve ishal ile koltukaltı, kasık ve boyundaki şişliklerdir. Deri altında ve iç organlarda kanama başladığında ciltte siyah lekeler oluşurken, hastanın teri, idrarı ve ağzı dayanılamayacak kadar kötü kokar[6]. Bugün değil belki ama tarih boyunca bütün bu veba türlerine yakalananlar için ölüm genellikle kaçınılmaz olmuştur.

Bubonik veba üzerine yapılan çalışmalar, her şeyden evvel kemirgenleri tesiri altına alan bir hastalık olduğunu ispatlamıştır. Bu hastalık bazen insanlara bulaşarak salgınlara sebep olur ki veba salgınlarının nasıl gerçekleştiğine dair tam aydınlatılamayan soruların cevabı bu sebeple kemirgenlerle ilgilidir. Bugün bile veba, varlığını insan tesirinden uzak olarak bu canlılar arasında ve bazı odaklarda sürdürmektedir. Herhangi bir sal-

---

[2] Süheyl Ünver, "Türkiye'de Veba (Taun) Tarihçesi Üzerine", *Tedavi Kliniği ve Laboratuarı Dergisi*, V, S. 18 (1935), s. 72; Boaz Shoshan, "Waba", *The Encyclopaedia of Islam*, XI, Leiden 2002, s. 2.

[3] "Veba", *Meydan Larousse*, XII, İstanbul 1973, s. 551.

[4] Daniel Panzac, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba (1700-1850)*, Çev. Serap Yılmaz, İstanbul 1997, s. 42.

[5] *Veba*, Meclis-i Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye Yayını, İstanbul 1326, s. 1; Richard Horton, "Küresel Tehdit: Bulaşıcılık", *Toplumsal Tarih*, (Çev. H. Erdem Çıpa), S. 22 (Ekim 1995), s. 34. Fransız bakteriyologun veba basilini bulduğu sırada Japon meslektaşı Kitesato'nun da aynı keşfi yaptığı, burada belirtilmelidir. Bk. Feridun Nafiz Uzluk, *Genel Tıp Tarihi*, I, Ankara 1958, s. 34.

[6] Andrew Nikiforuk, *Mahşerin Dördüncü Atlısı-Salgın ve Bulaşıcı Hastalıklar Tarihi*, Çev. Selahattin Erkanlı, İstanbul 2001, s. 71.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

gın sırasında hassas kemirgen türlerinden vebaya yakalananlardan bazısı açık havada veya yuvasında ölür. Bu yuvalar, içindeki kemirgenlerin hepsi öldüğünde kaybolur; ancak mikroba dayanıklı türlerin barındığı sayısız yuva, bazıları ölse bile açık kalır. Fare ve pire ölüleri yuvada ve toprak üzerinde tamamen sıvılaşırken, toprağın altında kalan mikroplar aylar yıllar boyunca canlılıklarını korurlar. Yüzeyde veba kaybolmuşsa da bu toprak altında kalan ama hâlâ canlı mikropların yaşadığı vebalı eski fare yuvaları yeniden kullanılmaya başlandığında, mikrop yeni ev sahiplerine bulaşır. Ardından hastalıklı fareler yakın çevrelerinde veya leşle beslenen hayvanların kurbanı olarak açık havada, mikrobu taşıyan pirelerini bırakarak ölürler. Yeni bir veba salgını da böylece başlar[7].

Tarihte Veba Pandemileri ve Başlıca Veba Salgınları

Eski Ahit'te geçen Mısır'daki İsrailoğullarına ait kayıtlar, vebaya dair en eski bilgilerdir[8]. Kesin olarak bilinen ilk veba istilaları ise, M.Ö. XIV. asırda Mısır ve Anadolu'da yaşananlarla[9], Eski Çağ'da Filistin'de meydana gelip 50 bin kişinin öldüğü düşünülen salgındır. Bunun yanında, hastalığın Avrupa'ya ilk olarak bundan üç bin yıl önce ulaştığı tahmin edilmektedir[10]. Daha sonraları M.Ö. 430 yılında Mısır'dan sirayet eden mikropla Atina'da ve M.S. 164'te Roma'da meydana gelen iki salgının varlığı anlaşılmaktadır[11]. Anlatılanlara ilaveten Eski Mısır ve Mezopotamya medeniyetlerinde bu hastalığın tanındığı ve bazı korunma usullerinin geliştirildiği de bilinmektedir[12].

---

[7] Daniel Panzac, *a.g.e.*, s. 40-41.

[8] Sean Martin, *The Black Death*, Harpenden 2007, s. 13-14.

[9] Bu konuda ayrıntılı bilgi için Bk. Berat Ceran, *Antik Mısır ve Eski Anadolu Uygarlıklarında Tıp*, Selçuk Üniversitesi Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 2008. Antik Çağ'da Ege ve çevre uygarlıklarda Apollon'un, vebayı gönderen ve onu uzaklaştıran tanrı olduğu kabul edildiğinden, bu hastalığın adı geçen coğrafyada da tanınıyor olduğu anlaşılmaktadır. Bk. Duygu Sevil Akar Tanrıver, *Apollon Klarios Kültü, Kehanet Pratikleri ve Adaklar*, Ege Üniversitesi Basılmamış Doktora Tezi, İzmir 2009, s. 272 vd. Ayrıca Bk. Hatice P. Erdemir - Halil Erdemir, "Eskiçağ Toplumlarında Tesbit Edilebilen Bellibaşlı Hastalıklar ve Sağlık Sorunları", *1. Uluslar arası Türk Tıp Tarihi Kongresi /10. Ulusal Türk Tıp Tarihi Kongresi Bildiri Kitabı*, I, İstanbul 2008, s. 852-879.

[10] Besim Ömer, "Veba-Taun", *Servet-i Fünun*, XIX, S. 482 (25 Mayıs 1316), s. 219.

[11] Sabahattin Payzın, "Pasteurella Pestis-Basillus Pestis: Veba Basili", *Sağlık Hizmetinde Mikrobiyoloji II, Özel Mikrobiyoloji*, Ankara 1968, s. 741. Tarihçi Thucydides eserlerinde bu salgın hakkında bilgi vermektedir. Bk. Sırrı Akıncı, "Tarih Boyunca Veba", *Hayat Tarih Mecmuası*, I, S. 6 (1973), s. 32-33. Aynı yerde, Tevrat ve Zebur'da geçen veba ile ilgili malumattan da bahsedilmektedir.

[12] Gülten Dinç, *a.g.m.*, s. 34-35.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Son 1500 yılda dünyada üç veba pandemisi (kıtalararası salgın) görülmüştür. Bunlardan ilki Mısır ile Bizans topraklarından buğday gemileriyle dünyaya yayılmış, ikincisi XIV. asır ortalarında Asya, Afrika ve bilhassa Avrupa'da çok sarsıcı olup derin izler bırakmış; üçüncüsü ise XIX. asrın sonlarından itibaren Orta Asya ve Çin'den başlayarak dünyanın bazı bölgelerinde tesirli olmuştur[13].

"Jüstinyen Vebası" olarak da isimlendirilen ilk pandemide[14] hastalık, 541'de Mısır'daki (bugünkü) Port Said ve İskenderiye'de tesirli olduktan sonra, önce Filistin, Suriye, Antakya ve İran'a bulaşmış, 542 yılında da Bizans başşehrine ulaşmıştır. Anadolu'da da çok tesirli olan salgın, İngiltere, İrlanda ve İskandinavya'ya kadar yayılarak muhtemelen milyonlarca insanın hayatına son vermiştir. Bu salgında yalnızca İstanbul'da ilk yıl -abartılı görünmekle birlikte- 300 bin kişinin öldüğü belirtilmektedir[15]. Bundan sonra, VII. asırdan itibaren Avrupa'da aralıklarla görülen veba istilaları vardır. Ama bunların mahiyeti bugüne kadar tam olarak ortaya konulamamıştır. Yalnızca, vebanın İtalya ve Almanya'da muhtelif zamanlarda yine büyük can kayıplarına neden olduğu söylenebilir[16].

Uzakdoğu ile Avrupa arasında ticaretin düzenli hâle gelmesiyle birlikte insanlar artık yaşadıkları coğrafyaların dışına çıkmaya başlayınca, çeşitli mallar ülkeler arasında yer değiştirirken hastalıklar da kolayca yayılma imkânı bulabilmiştir. Bunun yanında bir takım siyasi gelişmeler, özellikle XIII. asırdaki Moğol istilaları, hastalık dengelerini kaydırarak, Hindistan menşeli kara sıçanları konak olarak kullanan pirelerin taşıdığı veba mikrobunun Avrasya'daki kemirgenlere bulaşmasına sebep olmuştur[17]. 1331 veya 1338-39 yıllarında Orta Asya'da başlayan ikinci pandemide veba, bir yandan güneye, Hindistan ve Çin'e doğru ilerlerken diğer yandan da Hazar Denizi'ni kuzey ve güneyinden dolaşarak Kırım ve Kafkasya'ya, oradan da İstanbul ve Anadolu'ya, daha sonra da bir yıl içinde Suriye ve Kuzey Afrika'ya sirayet etmiştir[18].

---

[13] Sabire Dosdoğru, "Veba Pandemileri", *Mikrobiologi Dergisi*, XX, S. 3-4 (1967), s. 129.

[14] Boaz Shoshan, *a.g.m.*, s. 3.

[15] Sean Martin, *a.g.e.*, s. 15-16. İstanbul'daki bu salgında bir gün içinde 10 binin üzerinde insan öldüğü söylenmektedir. Bk. Besim Ömer, *a.g.m.*, s. 219; Galip Ata, "İstanbul'da Veba Salgınları", *Darülfünun Tıp Fakültesi Mecmuası*, S. 3 (1335), s. 189.

[16] Besim Ömer, *a.g.m.*, s. 219.

[17] H. Erdem Çıpa, "McNeill'in 'Salgın Hastalıklar ve Halklar'ı Üzerine Düşünceler", *Toplumsal Tarih*, S. 22 (Ekim 1995), s. 20.

[18] Şevket Pamuk, "Kara Ölüm Orta Doğu'da", *Tarih ve Toplum*, S. 40 (Nisan 1987), s. 41; Boaz Shos-

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

Veba, pirelerle farelerin üzerinde veya kilim, halı, elbise ve ev eşyaları taşıyan kervanlarla, 1346'da Altın Orda hâkimiyetindeki Kırım'a ulaşarak burada 85 bin kişinin ölümüne sebep olmuştur. Hastalığın Avrupa'ya girişi ise, Kırım'la ticaret yapan Venedik ve Ceneviz tüccarları vasıtasıyla 1347 yılında gerçekleşmiştir[19]. Önce Sicilya'da görülen salgın sonra bütün İtalya'ya yayılırken, Floransa şehri en büyük yıkımı yaşamış, 100 binden fazla insan burada hayatını yitirmiştir[20]. Hastalık hemen sonra Marsilya üzerinden Fransa'ya bulaşmış ve yalnız bu şehirde birkaç ay içinde 120 bin, Paris'te ise 1348 yılının ilk altı ayında ardında 50 bin ölü bırakmıştır[21]. Kara ölümün Almanya ve İngiltere'ye ulaşması zor olmamış, Fransa'dan sirayet eden mikropla buralarda da sayısız ölüme neden olmuştur[22]. Salgın, 1352 yılında Rusya sınırına dayanarak orada birkaç sene sonra yeniden patlamak üzere hafiflemiştir[23]. Avrupa'da meydana gelen ilk şokun tesirleri korkunç olmuş, dört yıllık süre zarfında kıta nüfusunun 1/3'ü (bazılarına göre de 1/4'ü) ölmüş, yalnızca Aragonya, İzlanda, İskoçya ile Grönland'ın bir kısmı vebadan korunabilmiştir[24]. Neticede, bu pandemi esnasında Asya ve Avrupa kıtalarında takriben 48-50 milyon insan hayatını kaybetmiştir[25].

Aynı dönemde 4 ila 8 milyon arasında olduğu düşünülen Mısır nüfusunun da 1/4'ü ya da 1/3'ünün veba nedeniyle öldüğü tahmin edilmektedir. Mısır'daki salgının en şiddetli olduğu 1348 sonbaharında Kahire'de her gün 1.000-1.200 kişi hayatını yitirmiştir. Memluk yönetimindeki Mısır'ın, yaşanan bu nüfus kaybıyla bir daha kendine gelememiş olduğunu iddia edenler bulunmaktadır[26]. Daha sonraki dönemlerde de vebanın Mısır'ı ziyaret ettiği zamanlar olmuştur. Bir Osmanlı kroniğinde, 1491 yılın-

---

han, *a.g.m.*, s. 3. Hastalığın 13 ve 14. Yüzyıllarda Mısır ve Suriye'deki durumu için Bk. İlyas Gökhan, *XIII ve XIV. Yüzyıllarda Mısır ve Suriye'de Krizler, Kıtlıklar ve Vebalar*, Fırat Üniversitesi Basılmamış Doktora Tezi, Elazığ 1998.

[19] Sean Martin, *a.g.e.*, s. 25.

[20] Richard Horton, *a.g.m.*, s. 34; Sean Martin, *a.g.e.*, s. 43-44.

[21] Sean Martin, *a.g.e.*, s. 53 ve 62.

[22] Sean Martin, *a.g.e.*, s. 65-67; 91-100 vd. Bu dönemde İngiltere'de meydana gelen salgınlar için Bk. Sabire Dosdoğru, *a.g.m.*, s. 129.

[23] Feridun Nafiz Uzluk, *a.g.e.*, s. 103.

[24] Besim Ömer, *a.g.m.*, s. 219.

[25] Galip Ata, *a.g.m.*, s. 189; Sean Martin, *a.g.e.*, s. 111.

[26] Şevket Pamuk, *a.g.m.*, s. 41.

da Mısır'da vebadan 600 bin insanın hayatını kaybettiği anlatılmaktadır[27]. Yazılanlara bakılırsa, Osmanlı hâkimiyetine girmeden az evvel, Mısır'da 1513'te çok şiddetli bir veba salgını daha yaşanmış, beş ay içinde her gün bin civarında insan ölmüş; hele bir ara Kahire'de yalnızca üç gün içinde 12 bini asker olmak üzere 90 bin ölüm vuku bulmuştur[28].

İkinci pandeminin ilk fırtınasından sonra veba Avrupa'dan hemen çıkıp gitmemiş, gelişen sağlık hizmetleri ve halk sağlığı kurumları hastalığı geriletse de illet tesirini birkaç asır daha devam ettirmiştir. Nitekim Moskova'da 1570 yılında 200 bin, Viyana'da 1679'da 76 bin, Prag'da 1661'de 83 bin ve Marsilya'da 1720'de 87.500 kişi ölmüştür[29]. İtalyan şehirlerinden Roma ve Napoli 1525'te nüfuslarının çoğunu kaybetmiş, 1550'de Milano'da nüfusun yarısı, 1575-77 yılları arasında Venedik'te nüfusun 1/3'ü olan 50 bin, 1575-85 aralığında Messina'da 40 bin, 1581'de yine Roma'da 60 bin kişi vebadan kurtulamamış, aynı yıl Milano'da yalnızca 5 bin insan hayatta kalabilmiştir[30]. 1630'da Venedik'te yine nüfusun 1/3'ünü yok eden başka bir veba salgını daha meydana gelmiştir[31].

Britanya Adası'nda ve özellikle de Londra'da büyük salgından sonra da sayısız veba epidemisi görülmüş, bunlardan 1406, 1479, 1500 yıllarındakiler oldukça tesirli olmuştur. Bu açıdan XVI. asır da benzer bir şekilde geçilmiş, XVII. asrın başında, 1603 yılındaki salgın ise yine büyük bir felakete dönüşerek 250 bin kişinin yaşadığı Londra'da yaklaşık 35 bin insanın hayatını kaybetmesine neden olmuştur. Öte yandan, şehirde yıllık ortalama veba ölümünün zaten 10 bin civarında seyrettiği de belirtilmelidir. Londra'da 1625'te 41 bin ve en son olarak da 1665 yılında yaklaşık 70 bin insan vebadan hayatını yitirmiştir[32]. "Fukara Vebası" da denen 1665 salgını yaklaşık 6 ay sürmüş, bu esnada Britanya kralı sarayını bırakıp başka bir şehre kaçmak zorunda kalmıştır[33]. İngiliz başşehrinde 1666 yılında çıkan ve on binlerce ahşap evin yanarak kül olmasına neden olan yangından

---

[27] Oruç Beğ, *Oruç Beğ Tarihi*, Haz. Necdet Öztürk, İstanbul 2008, s. 153.

[28] Süheyl Ünver, *a.g.m.*, s. 77.

[29] Sabahattin Payzın, *a.g.m.*, s. 743. Bu epidemi sırasında Marsilya'da vebadan 80 bin ölüm olduğu yazıldığı gibi (Bk. Andrew Nikiforuk, *a.g.e.*, s. 89), bu sayı 50 bin olarak da verilmiştir (Bk. Daniel Panzac, *a.g.e.*, s. 185).

[30] Hikmet Özdemir, *Salgın Hastalıklardan Ölümler*, Ankara 2005, s. 23.

[31] Andrew Nikiforuk, *a.g.e.*, s. 88.

[32] Sabire Dosdoğru, *a.g.m.*, s. 130.

[33] Feridun Nafiz Uzluk, *a.g.e.*, s. 163-165.

sonra, Londralıların binlerce tuğla ev inşa ederek farelerin hayat sahalarını daraltmaları ve sonraki yıllarda da bu tür binaların inşasına devam edilmesi vebaya karşı tesirli bir gelişme olmuştur. Bununla birlikte, artan karantina tedbirleri sayesinde ne Londra'da ne de İngiltere'de 1665'ten sonra kayda değer bir veba epidemisi yaşanmamıştır[34].

Üçüncü pandemi, Çin'in Yunnan bölgesinde 1855'lerde ortaya çıkmışsa da 1894 yılından itibaren tesirli olmaya ve yayılmaya başlamıştır. Meydana geliş tarihi itibarıyla vebanın toplu ölümlere sebep olmasının artık uzak olduğu düşünülebilirse de o yıl Hong Kong'da nüfusun %75'i olan 100 bin kişi sadece iki ay içerisinde bu illetten hayatını kaybetmiştir. Hastalık buradan Bombay'a ulaşmış ve 1896-97'de on binlerce insanın ölümüne neden olmuştur. Veba 1899 sonlarında başta Hindistan olmak üzere, Avustralya, Kuzey ve Güney Afrika, hatta Güney Amerika ve Hawaii'de kendini göstermiştir. 1920'lerde Rusya'da görülüp, en son 1945'te Peru ve Arjantin'de ortaya çıkarak, Dünya Sağlık Teşkilatı verilerine göre 1959'da ortadan kaybolmuştur[35]. Bu pandemi sırasında vuku bulan önemli epidemilerdeki insan kaybı ise, 1898-1908 aralığında Hindistan'da 6 milyonun üzerinde, 1901'de Formoza'da 4 bine yakın, 1907'de Burma'da 9 bin küsur, 1911'de Mançurya'da 60 bin, 1911'de yine Hindistan'da 840 bin kişidir. Daha sonra, 1914'te Hong Kong'da 2 bin, 1917'de Moğolistan'da 16 bin, 1920'de Mançurya'da 9 bin ve 1930'da da Çin'de 20 bin kişidir[36].

Buraya kadar dünya tarihindeki seyri izah edilmeye çalışılan vebanın XIV. asrın ortalarından itibaren dünyanın çoğu yerinde ama özellikle Avrupa'da meydana getirdiği sonuçların başlıcası, büyük çaplı nüfus kayıpları olmuştur. Sonraki 300 yıllık devirde de ardı ardına devam eden salgınlar, bu dönemde Avrupa nüfusunun artışına frenleyici tesiri bulunan tek etken olmuş ve bu yönden de Avrupa tarihinin bütün akışına köklü bir farklılık getirmiştir[37].

Çağlar boyunca veba Avrupa'da, aynı Doğu toplumlarında olduğu gibi, insanların günahlarına karşılık Tanrı tarafından gönderilen bir musibet

[34] Sabire Dosdoğru, *a.g.m.*, s. 132.

[35] Sean Martin, *a.g.e.*, s. 124-126.

[36] Sabahattin Payzın, *a.g.m.*, s. 743. Üçüncü pandeminin tesirli olduğu şehir ve bölgelerle, salgınların kronolojik ve demografik detayları hakkındaki güzel bir betimleme için Bk. Besim Ömer, *a.g.e.*, s. 221 ve makalenin devamı için de *Servet-i Fünun*, XIX, S. 483 (1 Haziran 1316), s. 226.

[37] M.W. Flinn, "Avrupa ve Akdeniz Ülkelerinde Veba", *Tarih ve Toplum*, Çev. Necmiye Alpay, S. 39 (Mart 1987), s. 25.

olarak telakki edilmişti. Aslında, salgınları ilahî bir ceza olarak görmek ilahi dinlerin ortak yönüydü[38] ve insanoğlu bu toplu ölümlerin neden ileri geldiğini tarih boyunca anlamaya çalışmıştı. Ne var ki günümüzden bir asırdan biraz fazlaca bir zaman önceye kadar insanlık mikroptan bihaberdi. Salgın hastalıkların topraktaki ceset ve diğer maddelerin çürümesi sonucu ortaya çıkan miyasma yüzünden meydana geldiği daha ilk çağlardan beri hakim görüş olmuştu ve XIX. asır sonlarında bu tür hastalıkların sebebinin mikroplar olduğu keşfedilene kadar bu böyle sürüp gitti.

Vebanın kaynağıyla ilgili bilhassa Avrupa'da acayip yaklaşımlar da sergilendi. Çarpıcı bir örnek olarak, Yahudilerin havayı kirletmesi ve su kuyularına zehir atması sebebiyle ölümler olduğu düşünülmekteydi. Bu yüzden ikinci pandeminin sürdüğü yıllarda Yahudiler için veba dışında Hıristiyanlar da büyük bir tehlike teşkil etmekteydi. Sözü edilen şayialar neticesinde birçok şehirde bu insanlar yakılarak öldürüldü ve nihayetinde Polonya ve Rusya'ya kaçıp gidenlerden sonra Ortaçağ Avrupası'nda hemen hiç Yahudi kalmadı[39].

Ortaçağ'da Avrupa'da vebanın zarar verdiği en başta gelen kurumun feodalite olması dikkat çekicidir. Öyle ki; işgücü azalınca köylü emeğinin karşılığını almaya başlamış, zamanla toprak sahipleri arazilerini bölerek bu insanlara kiralamak zorunda kalmıştır. Bunun yanında, kilisenin de salgınlardan sağlam çıkamaması Avrupa için oldukça mühim bir olgudur. Sayısız din adamının ölümü, Latincenin eğitimdeki gücünü zayıflattığı gibi kilisenin hastalığa karşı acizliği, onun halk nazarındaki saygınlığını azaltmıştır[40]. Konunun bu ciheti ile vebanın, bunca menfi sonucu yanında -ironik bir şekilde- faydalarının da olduğunu düşündürtmektedir.

Anadolu ve yakın coğrafyasına gelince; bu çevrede vebanın XI. asırdan beri aralıklarla da olsa her daim bulunduğu çeşitli kroniklerden izlenebilmektedir. *Ebu'l-Ferec*, 1047 yılında Bağdat ve Musul'daki vebayı ve bilhassa bunun yol açtığı ekonomik sıkıntıları, 1063 ve 1084'teki İran ve Suriye'deki hastalığın ne denli tesirli olduğunu anlatmaktadır[41]. *Süryani Mihael* ve *Urfalı Mateos* gibi tarihçiler de eserlerinde bu hastalıktan ve

[38] Hüsrev Hatemi, "Salgınlar ve Hayatımıza Akisleri", *Mostar*, S. 59 (Aralık 2009), s. 55.

[39] Andrew Nikiforuk, *a.g.e.*, s. 72.

[40] Andrew Nikiforuk, *a.g.e.*, s. 82.

[41] Necdet Sakaoğlu, "Osmanlı'da Salgınlar", *Toplumsal Tarih*, S. 22 (Ekim 1995), s. 23.

meydana gelen salgınlardan söz etmektedirler[42]. 1092-93 yıllarında bütün Anadolu'da, 1098'de Haçlıların Antakya'yı ele geçirdikleri sırada bu şehir ve civarında, 1141'de Malatya'da meydana gelen salgınlar bunlara örnek olarak verilebilir[43]. Daha sonraları, ikinci pandeminin devam ettiği dönemde, Ortadoğu'daki salgınlarda tabut, kefen, hoca ve mezarcı kıtlığı yaşanması, cami, konaklama yerleri ve dükkânların ölülerle dolup taşması, cesetlerin yollarda kokuşarak yığınlar hâlinde yatması ve daha nice benzer durum[44], hastalığın dünyanın diğer yerlerinde sebep olduğu manzarayı buralarda da meydana getirdiğini göstermektedir.

* * *

H. Lowry, Osmanlı kuruluş dönemine ait kaynakların yetersiz sayıda olmasına atıf yaparak, bu topraklarda veba nedeniyle beliren durumun tam olarak ortaya konulmasının imkânsızlığını ifade etmiştir[45]. Hakikaten de Osmanlı toplumundaki veba illetinden kaynaklanan insan kaybını veya diğer kayıpları eksiksiz olarak niceliğe dökmenin bugün için imkânsız olduğunu, devrin siyasi tarihinde bile tam olarak aydınlatılamayan bir sürü boşluk bulunmaktayken, dile getirmeye lüzum yoktur. Fakat mevcut literatürle -kuruluş dönemi için değilse bile sonrası için- Osmanlı resmî yazışmalarında tesadüf edilebilen kayıtlar ışığında hastalığın tarihi boyunca Osmanlı topraklarındaki seyri ana hatlarıyla ortaya konulabilir. Sözü edilen kayıtlar incelendiğinde, bu geniş ülkenin bazı bölgelerinde vebanın neredeyse endemik bir hâlde yüzyıllarca sürüp gittiği, bazı yerlerde ise nadiren, belirli büyük salgın dönemlerinde ortaya çıktığı görülmektedir.

Erken dönem Osmanlı kronikleri ile tarihi takvimlerde ve geç Bizans kroniklerinde vebayla ilgili çok az malumat bulunmaktadır. Bu sebeple -aynı çağda hemen her yerde olduğu gibi- insanların salgınların Allah'ın bir ikazı olduğuna inandığı ve muhtemelen bundan dolayı da anlatılacak, kayda geçirilecek bir şey olmadığını düşündüğü sonucu çıkarılabilir[46]. Fakat

[42] Feda Şamil Arık, "Selçuklular Zamanında Anadolu'da Veba Salgınları", *AÜDTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, XV, S. 26 (1990-1991), s. 39-40.

[43] Feda Şamil Arık, *a.g.m.*, s. 44-55. XI.-XIV. asırlar arasında Anadolu ve çevresindeki veba salgınlarının ayrıntılı bir anlatımı için Bk. Murat Kara, *XI. ve XIV. Yüzyıllarda Anadolu ve Civar Bölgelerde Hastalıklar*, Marmara Üniversitesi Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2008, s. 10-39.

[44] Michael W. Dols, "Veba Sırasında Şehirli Halkın Tavrı", *Tarih ve Toplum*, Çev. Ümit Hassan, S. 40 (Nisan 1987), s. 42-43.

[45] Heath Lowry, "Pushing The Stone Uphill: The Impact Of Bubonic Plague On Ottoman Urban Society In The Fifteenth And Sixteenth Centuries", *Osmanlı Araştırmaları*, XXIII (2003), s. 95 vd.

[46] Heath Lowry, *a.g.m.*, s. 98.

bu, bazı tarihçilerce ifade edildiği gibi, bütün Osmanlı tarihi boyunca toplumun, hastalığa karşı tevekkül duygusuyla kendi kaderine teslim olmak gibi bir durumda bulunduğunu izah etmez[47]. Zira vebayı önlemek veya tedavi etmek amacıyla birçok tıp adamının tabiî ilaçlar hazırlayıp teklif ettiği de bilinen bir durumdur[48]. Bunun yanında canını kurtarma arzusuyla veba olan yerden kaçanların veya illetin bulunduğu yere yaklaşmamak gibi şahsî davranışların vesikalardan da iyi izlenebilen varlığı bile söz konusu hükmün geçersizliğini ortaya koyacak niteliktedir.

Diğer taraftan XIX. asra kadar veba/taun salgınları, Osmanlı resmî belgelerinin hemen hiçbirinde asıl konu değildir. Salgınlar, sadece bir yerdeki vergi ve asker toplama hususlarında yaşanan sıkıntılardan bahsedilirken, birkaç kelime ile değinilen bir hâl olmuştur. Bu da salgın hastalıkların araştırılmasında bu türden belgelerin içerik yönünden kifayetsiz kalmasına yol açmıştır.

XV. ve XVI. asırlarda merkezî imparatorlukların yükselişi, vebanın yayılmasının altındaki en önemli sebeplerdendir. Safavî ve İspanyol İmparatorlukları gibi, Balkanlar, Kafkaslar, Anadolu, Arap Yarımadası, İran, Kuzey Afrika ve Doğu Akdeniz'i birleştiren ticaret yollarına hâkim Osmanlı Devleti de benzer bir niteliktedir[49]. N. Varlık'ın da işaret ettiği üzere, Osmanlı Devleti'nin yükselişiyle vebanın yayılması iç içe geçmiş durumdadır[50]. Osmanlıların kuruluş döneminde adım adım irili ufaklı birçok şehri ele geçirmesi ve ardından buralara eskiye nazaran daha canlı bir ekonomik hayat oluşturmak üzere nüfus iskân etmeleriyle kalabalıklaşan, bilhassa ticari faaliyetlerin artışıyla birlikte gelişip büyüyen, artan iş imkânı sebebiyle de ayrıca çekim merkezi olarak göç alan şehirler, bir vesile ile buralara ulaşan mikrobun daha çabuk ve kolay yayılmasına imkân sağlamış olmalıdır. Aslında vebaya veya başka bir salgın hastalığa daha belirgin olarak şehirlerde rastlanması bu nedenledir ki oldukça tabiidir. Şöyle ki; Yersinia Pestis mutlaka kır-kent ayrımı yapmamaktadır. Her vakit köyler

[47] D. Panzac ve H. Lowry gibi bu konuda çalışan modern tarihçiler, Osmanlıların Allah'ın iradesine karşı gelmek manasında hastalığı engellemek ya da hafifletmek için her türlü tıbbi tedbiri yasakladıkları sonucuna varırken, B. Bulmuş, daha akla yatkın bir biçimde bunun aksini savunmaktadır. Bk. Birsen Bulmuş, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba Kavramları Üzerine: Mistizimden Sosyal Reforma", *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 19 (2013 Güz), s.17-22.

[48] H. Erdem Cıpa, *a.g.m.*, s. 22.

[49] Nükhet Varlık, *Disease And Empire: A History Of Plague Epidemics In The Early Modern Ottoman Empire (1453-1600)*, The University Of Chicago Basılmamış Doktora Tezi, Chicago 2008, s. 14.

[50] Nükhet Varlık, *a.g.t.*, s. 11 vd.

de şehirler kadar vebadan etkilenmiştir; ancak illetten etkilenen insan sayısı bağlamında ve bundan gelişen dolaylı tesirleriyle şehirlerdeki salgınların daha önemli sonuçlar doğurması kaçınılmaz olmuştur. Bütün bulaşıcı hastalıklarda olduğu gibi veba için de kalabalık ve izdihamlı yerleşimler, hastalığın artarak yayılmasında çok daha uygun birer ortam olagelmişlerdir. Bu türden yerleşim sahalarında hijyen şartlarının olması gerekenden daha düşük seviyelerde bulunması da aynı derecede önemlidir.

Osmanlı'da Vebanın Epidemiyolojik Coğrafyası

Bu hususta Klasik Çağ'a dair berrak bir değerlendirme yapılması henüz mümkün değilse de Osmanlı'daki veba konusunda hazırlanmış başlıca eser olan D. Panzac'ın *Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba* adlı çalışmasında da izah edildiği üzere, hastalığın Osmanlı topraklarında daimi ve geçici odakları vardı. Buna göre; Musul, Süleymaniye, Kerkük, Urfa, Diyarbakır, Bitlis ve Van çevresini içine alan ve bir kısmı İran'da bulunan geniş dairenin, asırlar boyunca daimi bir veba odağı durumunda olduğu düşünülebilir. Osmanlı Devleti'ndeki pek çok veba salgınının kaynağının da bu havali olduğu söylenebilir. Bir bölgeye ulaşan vebanın orada bir ya da iki yıl süren salgınlar yapması çok sık vuku bulan bir hadiseydi ve Osmanlı topraklarındaki salgınların %75'i bu şekilde meydana gelmişti. Uzun bir süredir veba görülmeyen bir yerde hastalığın aniden görülmesi ve bir müddet sonra kaybolması da sık rastlanan bir durumdu. Ancak bu kısa süreli vakaların yanında, veba Osmanlı Devleti'nin bazı bölgelerinde 5-10 yıl, hatta daha da uzun sürebilmişti. Bu, hastalığın o coğrafyada kök saldığının ifadesidir ki bugün böyle yerlere geçici odak denmektedir. Balkanların batısı, Eflak-Boğdan, İstanbul, Anadolu ve Mısır, Osmanlı'daki geçici veba odakları olmuştur. Bunlar arasında İstanbul; coğrafî konumu, başşehir oluşu ve maruz kaldığı salgınların sıklığı ile ele alındığında, Osmanlı Devleti'nde vebanın en önemli dağılma merkezidir[51].

Osmanlı'da XVII. Asır Sonlarına Kadarki Salgınlar

Yukarıda temas edildiği üzere, Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan XVII. asrın sonuna kadar geçen yaklaşık 400 yıllık zaman içerisinde, bu devletin topraklarındaki vebaya dair bugün için ulaşılabilen kayıtlar ol-

[51] Daniel Panzac, *a.g.e.*, s. 43-65.

dukça kısıtlıdır[52]. Bu mevzuda ancak birkaç münferit salgın ve ilgili hadise hakkında malumata sahibiz. Osmanlı tarihinde veba ile ilgili olarak dikkat çeken ilk önemli vaka, Orhan Bey'in, 1362 yılında Bursa'da bu hastalıktan ölümüdür[53]. Ama daha önce, Osmanlıların Rumeli'ye yerleşmelerini kolaylaştırır bir surette, 1348'de vebanın bütün Avrupa'yı olduğu gibi Rumeli'yi de kasıp kavurduğu[54]; ayrıca bu dönemdeki salgınların İstanbul'u da çok etkilediği, hatta Bizans imparatoru Ioannes'in oğlu Andronikos ve bu sıralarda İstanbul'da bulunan Osmanlı şehzadesi Kasım Çelebi'nin vebadan öldüğü bilinmektedir[55].

1402 Ankara Savaşı'nın sonuçlarından biri de Anadolu'da bir veba salgınına neden oluşudur. Salgın Emir Timur'un ordugâhından başlamış, Ege'ye kadar ilerleyen Timurlularla birlikte Anadolu'ya yayılmıştı[56]. Bu salgının ne zaman söndüğüne dair bir bilgi bulunmamaktadır. Yine Birinci Mehmed'in oğullarından Yusuf ve Mahmud Çelebilerin bu hastalıktan dolayı Bursa'da vefat etmiş olmaları[57]; 1416-17 yıllarında İstanbul ve çevresinde, saraya kadar ulaşan başka bir salgının yaşandığı bilinmektedir. 1420'de yine İstanbul'da, 1431'de Mora ve Patras'ta, 1440'da yine Mora'da veba vardı[58]. 1434'te Edirne ile çevresinde büyük bir salgın meydana gelip bütün Rumeli topraklarının harabeye döndüğü de tespit edilebilmektedir[59]. Dolayısıyla, zikredilen yıllarda henüz Osmanlıların eline geçmemiş olan bu bölgelerin hemen çevresinde bulunan Osmanlı yerleşimlerinin, ne denli kolay yayılan bir illet olduğu iyi bilinen vebadan ârî kalmadığı da uzak bir ihtimal değildir.

Kayıtlara geçmiş diğer bir teferruat da Fatih Sultan Mehmed ile ilgilidir. Onun, İstanbul'un fethini müteakip yıllarda, 1455'ten itibaren, Rumeli'de sürmekte olan salgına yakalanmamak için ordusuyla oradan oraya geçmekten başka çaresi bulunmuyordu[60]. Muhtemelen 1467-68'de, yine

---

[52] Daniel Panzac, "Waba (In Ottoman Empire)", *The Encyclopaedia of Islam*, XI, Leiden 2002, s. 4.

[53] Halil İnalcık, *Kuruluş Dönemi Osmanlı Sultanları*, İstanbul 2010, s. 71.

[54] Halil İnalcık, *a.g.e.*, s. 63.

[55] Nuran Yıldırım, *İstanbul'un Sağlık Tarihi: Sağlık Teşkilatı-Salgınlar Bulaşıcı Hastalıklar ve Mücadele Koruyucu Sağlık Kurumları-Hastaneler-Tıp Eğitimi*, İstanbul 2010, s. 55.

[56] Heath Lowry, *a.g.m.*, s. 99-100.

[57] Mevlânâ Mehmed Neşrî, *Cihânnümâ*, Haz. Necdet Öztürk, İstanbul 2008, s. 257, 267 ve 279.

[58] Heath Lowry, *a.g.m.*, s. 102.

[59] Oruç Beğ, *a.g.e.*, s. 59.

[60] Heath Lowry, *a.g.m.*, s. 103.

Rumeli'de tesirli olan vebadan çekinen Fatih Sultan Mehmed, Arnavutluk seferinden dönüşte, İstanbul'a gelemeyip ordusuyla Karadeniz'e doğru doğu yönünde ilerleyip bir süre Aydos'ta beklemek zorunda kalmış; ancak kış gelip salgın hafiflemeye başlayınca başşehrine dönebilmişti[61]. Vebanın ertesi yıl bu kez Filibe'de tesirli olduğu[62]; 1467-1475 yılları arasında İstanbul'da aralıklarla patlak veren salgınlardan dolayı Fatih'in bu defa Balkanlara geçmek zorunda kaldığı da söylenmektedir[63].

Fetihten sonra, XV. asrın sonuna kadar İstanbul nüfusunu menfi yönde tesirine alan faktörler arasında başta gelen veba, zaman zaman nüfusun kırılmasına ve göçe yol açmıştır. 1466 veba salgınında her gün 600 kişi ölmüş, birçok kişi de şehri terk etmişti. Bunlara ilaveten 1470'deki veba başşehirdeki ticaretin durmasına sebep olmuştu[64].

Veba, hemen her vakit en az bir Osmanlı memleketinde bulunmaktaydı. Dört hastadan üçünün ölebildiği bu salgınlar bilhassa XVI. asırda daha çok görüldü. 1572-1589 yıllarında uç veren büyük bir salgın kısa aralarla Mısır, Anadolu, Balkanlar ve Kuzey Afrika'da tesirini gösterirken[65], aynı asır içinde 1539, 1573, 1576, 1578, 1584, 1586, 1591, 1592 ve 1596 yıllarında İstanbul'da oldukça yıkıcı oldu[66].

XVII. asırda ise, yine İstanbul'da 1615, 1617, 1620, 1637 (Büyük Taun), 1650 ve 1655 (Şiddetli Taun) salgınları yaşanmıştır[67]. XVIII. asırda da büyük ölüm rakamlarına ulaşan salgınlar görülmeye devam etmiştir. Mesela 1778 yılında, bir ara günde 1.000-1.200, toplamda takriben 150-200 bin

---

[61] Mevlânâ Mehmed Neşrî, *a.g.e.*, s. 342. Bedi N. Şehsuvaroğlu, *İstanbul'da 500 Yıllık Sağlık Hayatımız*, İstanbul 1953, s. 94; Süheyl Ünver, *a.g.m.*, s. 74-75.

[62] Oruç Beğ, *a.g.e.*, s. 119.

[63] Heath Lowry, *a.g.m.*, s. 103.

[64] Halil İnalcık, "İstanbul-Türk Devri", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XXIII, s. 236.

[65] Daniel Panzac, "Waba", s. 4.

[66] Bunlardan 1591 salgınında günlük ölüm 325'e çıkmış, şehirdeki dükkânlar kapanmış, hatta padişah sarayını terk etmek zorunda kalmıştı. Bk. Selânikî Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânikî*, Haz. Mehmet İpşirli, I, Ankara 1999, s. 287; Bedi N. Şehsuvaroğlu, *a.g.e.*, s. 94. XVI. asırda İstanbul'da tesirli olan salgınlar için *H. İnalcık* 1511, 1526, 1561, 1584, 1586, 1590, 1592 ve 1599 yıllarını işaret etmektedir. Bk. Halil İnalcık, "İstanbul-Türk Devri", s. 236.

[67] Bedi N. Şehsuvaroğlu, *a.g.e.*, s. 94. Burada *H. İnalcık* yine farklı tarihler vermektedir: 1625, 1637, 1648, 1653, 1673. Bk. Halil İnalcık, "İstanbul-Türk Devri", s. 236. Evliya Çelebi, 1609'da da İstanbul'da bir veba salgını meydana geldiğini belirtmiştir. Bk. Evliya Çelebi, *Seyahatname, (Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi: İstanbul)*, Haz. Seyit Ali Kahraman - Yücel Dağlı, I/I, İstanbul 2003, s. 322. Bu çalışmanın iki kitaptan oluşan İstanbul'a özel birinci cildinde, şehirde muhtelif tarihlerde yaşanan veba salgınlarına dair değerli bilgiler bulunmaktadır.

insanın ölümüne yol açan veba, başşehirdeki Avrupalıların Boğaz köylerine kaçmasına, yine şehrin ticaretinin tamamen durmasına neden olmuş, Osmanlı payitahtını adeta ölü bir şehir haline getirmişti[68].

Öte yandan aynı asırda yine sayısız veba istilasına şahit olan Osmanlı topraklarından Cezayir'de, bu asrın yarısı vebanın gölgesinde geçmiştir. Vebanın Mısır'da da benzer bir devamlılık arz ettiği tarih boyunca görülmektedir. Nitekim burada XVII. asrın toplam 18 yılında hastalığın yaptığı salgınlara şahit olunmuştur[69]. Anlaşılan o ki sözü geçen asır boyunca Kuzey Afrikalılar veba ile birlikte yaşamak zorunda kalmıştır. Bunlar dışında, Osmanlı resmî kayıtlarına da yansıyan, aynı asrın ikinci yarısında meydana gelmiş sayısız salgın vuku bulmuştur. Bu dönemde özellikle Anadolu'daki Bolu Sancağı ve çevresinde ardı ardına veba istilaları yaşanmış, bunlar asrın sonuna kadar devam etmiştir. Şöyle ki; 1660'da Göynük ve köylerinde, 1691'de Eskişehir'in köylerinde, 1695-98'de Zerzene (Yedidivan) kazasıyla köylerinde ve 1699'da da Serulus kazasında şiddetli veba salgınları kaydedilmiştir. Anadolu'nun batısında da durum farklı değildir. 1678'de İzmir'de 30 bin kişinin öldüğü rivayet edilen bir salgın yaşanmış, 1680'de Çan kazasında, 1697-98'de Aydın, Saruhan, Menteşe ve Hamid sancaklarında veba tesirli olmuştur. Yine aynı tarihlerde Anadolu'nun diğer bölgelerinde de bu hastalığın hüküm sürdüğünü, asrın sonlarındaki Alanya, Arapkir ve Konya vebalarına ait kayıtlar[70] işaret etmektedir.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde araştırmaya sunulan vesikalara bakıldığında, XVII. asırda Osmanlı'nın Rumeli topraklarında Anadolu'dakinden çok daha fazla sayıda veba salgını meydana gelmiş görülmektedir. Bu açıdan bölgenin neredeyse her bir kasaba ve hatta köyünde vebalı bir dönemin mutlaka yaşandığını söylemek yanlış olmayacaktır. Mesela, 1680'de Budin'deki Hatvan Kalesi'ndeki muhafızların çoğunu ortadan kaldıran bir salgın yaşanmış, asrın sonlarına doğru da bölgedeki veba

[68] Nuran Yıldırım, *a.g.e.*, s. 56.

[69] Cezayir'de 1600-02, 1605, 1606-09, 1611-13, 1620-24, 1626-27, 1630, 1639-44, 1647, 1649, 1654-61, 1665, 1673, 1675-76, 1680-83, 1686, 1689-95, 1697-1702 yıllarında veba salgınları kaydedilmiştir. Bk. Daniel Panzac, "Waba", s. 4.

[70] XVII. yüzyılın ikinci yarısında Anadolu'da meydana gelen veba salgınlarıyla ilgili olarak Bk. Başbakanlık Osmanlı Arşivi [BOA], Cevdet Sıhhiye [C.SH.], 25/1204; İbnülemin Dahiliye [İE.DH.], 3/262; 14/1309; 12/1177; 15/1381; 16/1521; İbnülemin Sıhhiye [İE.SH.], 1/76; 2/103; 2/119; 2/122; 2/127. 1678 İzmir Salgınıyla ilgili olarak ise, Bk. Rauf Beyru, "İzmir'de Yüzyıl Öncesinin Bir Salgını ve Düşündürdükleri", *II. Uluslararası İzmir Sempozyumu-Tebliğler*, İzmir 1998, s. 127.

tesir sahasını genişleterek Rumeli'nin çoğu yerinde birden çirkin yüzünü göstermiştir. İllet; Niğbolu Sancağı'ndaki Hotaliç, Selanik'teki Vodina kazalarında, Cisr-i Ergene köylerinde, Prevadi, Zağra-i Atik, Yanbolu ve Uzuncaabad-Hasköy, Razlık, Doyran, Karadağ, Karaferye kazalarında hüküm sürmüştür. Yine aynı esnada Manastır'da, Cumapazarı köylerinde, Cisrimustafapaşa, Akçakızanlık, Çırpan, Eğribucak, İpsala ve Dubniçe kazalarında da şiddetli veba salgınları yaşanmıştır[71]. Anlaşılan o ki veba bu asırda Balkan coğrafyasının hemen her köşesine ulaşmıştı.

XVIII. Asrın Başından XIX. Asır Ortalarına Kadarki Salgınlar

Söz konusu bir buçuk asırlık sürede İstanbul'da tam 94 yıl veba salgını müşahede edilmiştir. İstanbul'da bu kadar sıklıkla veba görülmesi, onu Osmanlı toprakları üzerindeki sayı açısından en çok veba salgını yaşanan yer yapmıştır[72]. Osmanlı başşehrindeki vebanın çoğu vakit kendiliğinden ortaya çıkıp, sonra buradan başka yerlere bulaşması ve enfeksiyonun sık fakat sürekli olmayan varlığı, İstanbul'un geçici bir veba odağı olduğunu gösteren işaretlerdir. Başşehirdeki salgınlarda ilk vakaların daima şehrin Avrupa yakasında belirmesi, hastalığın Anadolu'dan karayolu ile gelmesi ihtimalini zayıflatmaktadır. Ayrıca, hemen batıdaki Rumeli topraklarında, buradaki kadar veba görülmemesi ve hastalığın çoğu zaman oralara İstanbul'dan sirayet etmesi de bu görüşü destekler[73].

1801, 1803, 1811, 1812, 1815, 1822 ve 1836-37 yılları, XIX. asırda İstanbul'da vebanın tekrar tesirli salgınlar hâlinde ortaya çıktığı dönemlerdir[74]. Veba İstanbul'da 1801 salgınında olduğu gibi, ekseriyetle Galata bölgesinde başlamakta ve buradan şehre yayılmaktadır. Nitekim o yıl da önceleri Mısır'da tesirli olan hastalık buradan İzmir'e sıçramış ve daha sonra bir ticaret gemisiyle Galata rıhtımına ulaşıp buradan da bütün şehre sirayet etmiştir[75]. Hastalık genellikle liman mahallelerinde kendisini gös-

[71] XVII. yüzyılın sonlarında Osmanlı'nın Rumeli topraklarında meydana gelen veba salgınlarından bazılarıyla ilgili olarak Bk. BOA, İbnülemin Askeriye [İE.AS.], 46/4146; İE.DH., 15/1419; 18/1723; İE.SH., 1/53; 1/95; 1/100; 2/104; 2/105; 2/106; 2/107; 2/108; 2/112; 2/113; 2/120; 2/124; 2/125; 2/128; 2/135.

[72] Daniel Panzac, *a.g.e.*, s. 54.

[73] Daniel Panzac, *a.g.e.*, s. 52.

[74] Nuran Yıldırım, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Koruyucu Sağlık Önlemleri", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, V, İstanbul 1985, s. 1325. Bu salgınlarda 1803 ve 1813 yıllarında 100'er bin, 1822'de ise 150 bin veba ölümü olduğu rivayet edilmektedir. Bk. Süheyl Ünver, *a.g.m.*, s. 74.

[75] Şâni-zâde Mehmed Atâullah, *Şâni-zâde Tarihi*, I, Haz. Ziya Yılmazer, İstanbul 2008, 540-541.

termiş; han, kışla, bekâr odası gibi sağlığa uygun olmayan, farenin bolca bulunduğu mekânlarda izdihamlı bir hâlde yaşayan insanlar arasında tesirli olmuştur[76].

İstanbul'da 1810'da başlayıp aralıklarla devam eden veba 1811 ve 1812'de iyice kendini hissettirmiştir. Öyle ki; 1812'nin Eylül-Ekim aylarında en şiddetli hâlini alıp yalnızca Suriçi'nde ortalama 1.500-2 bin, bazı günler 3 bin kadar ölüme neden olarak, yine büyük çaplı bir yıkıma yol açmıştır. Kasım ayından itibaren soğukların başlamasıyla bu rakam 500'lere gerilemiş, sonraki yılın başında da salgın sönmüştür[77]. Şehirdeki artan ölümler nedeniyle cenaze hizmetlerini yapacak yeterli sayıda vazifeli bulunamaması ve benzer sıkıntılar her büyük salgında olduğu gibi bu sırada da yaşanmıştır[78]. Osmanlı makamlarınca salgının fısk ve zinanın arttığı bazı mekânlardan kaynaklandığı düşünüldüğünden, isabetli davranılıp bazı muhitlerdeki bekâr odalarıyla, Kasımpaşa ve Galata taraflarındaki gemici barınaklarının çoğu yerle bir edilmiştir[79]. Bu salgında başşehrin vergi mükelleflerinin sayısındaki azalmalar meydana gelince şehrin cizye gelirlerinde ciddi bir düşüş yaşanmıştır. Bu duruma, gayrimüslimlerden salgın sırasında ölümler olması dışında, bir de bunların vebadan kaçarak çevre kasaba ve şehirlere yerleşmeleri tesirli olmuştur[80]. Ölü sayısının 20-30 bin arasında tahmin edildiği 1837 salgını ise, Osmanlı başşehrinde yaşanan son büyük veba felaketi olarak tarihe geçmiştir[81].

XVIII. asırda da Balkanların batısındaki dağlık bölgede sıklıkla veba salgınları meydana gelmiştir. Hastalığın hemen her zaman aynı iç bölgelerde görülmesi, mikrobun dışarıdan, hele özellikle denizyolu ile gelmediğini göstermektedir. Bu, ancak bölgede bulunan farelerdeki veba mikro-

[76] Daniel Panzac, *a.g.e.*, s. 53.

[77] Şânî-zâde Mehmed Atâullah, *a.g.e.*, s. 590, 598-599. 1811 Salgınıyla ilgili müstakil bir çalışma bulunmaktadır. Bk. Mehmet Ali Beyhan, "1811 İstanbul Veba Salgını, Etkileri ve Alınan Tedbirler", *I. Uluslar arası Türk Tıp Tarihi Kongresi/10. Ulusal Türk Tıp Tarihi Kongresi*, II, (2008), s. 1029-1036. Ayrıca 1810'dan itibaren aralıklarla yaklaşık üç yıl boyunca İstanbul'u teslim alan veba hakkında yine değerli bir makale vardır. Bk. Nalan Turna, "İstanbul'un Veba ile İmtihanı: 1811-12 Veba Salgını Bağlamında Toplum ve Ekonomi", *Studies Of The Ottoman Domain*, S. 1 (Agustos 2011), s. 1-36.

[78] Şânî-zâde Mehmed Atâullah, *a.g.e.*, s. 579-580.

[79] BOA, *C.SH.*, 6/290 ve Şânî-zâde Mehmed Atâullah, *a.g.e.*, s. 584.

[80] Nalan Turna, *a.g.m.*, s. 29.

[81] Necdet Sakaoğlu, *a.g.m.*, s. 24. XIX. asırda İstanbul'daki veba istilaları için ayrıca Bk. Sırrı Akıncı, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba (Taun) Salgınları ve Yorumlanması*, İstanbul Üniversitesi Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 1969, s. 80-84.

buyla açıklanabilecek bir durumdur. Evvelki asrın sonlarındaki istilaların devamı olarak XVIII. asırda, 1703'te Eğribucak ve ertesi yıl Yenipazar'da veba olduğuna dair kayıtlar vardır[82]. 1714'te Yanya, 1719-20'de Tiran ve Elbasan'da, 1724'te İşkodra, Tiran ve Voskopoye'de, 1725'te tekrar Voskopoye'de, 1728 ve 1729'da Vonitsa'da, 1730 ve 1731'te yeniden Yanya ve Elbasan'da; 1730-32, 1741-42 ve 1765'te bütün Batı Balkanlarda veba salgınları vuku bulmuştur[83]. Ayrıca, 1722 ve 1724'de Manastır ve Üsküp'te de salgınlar yaşandığı bilinmektedir[84]. İstilaların çoğu köylerde meydana geldiği gibi, veba yine birçok kez ardı ardına iki yıl devam etmiştir. 1763, 1766-67 ve 1782-83 dönemlerinde Karadağ, Bosna ve Hersek'te[85], 1796'da Belgrat'ta hastalık hüküm sürmüştür. Sözü edilen Belgrat salgınında, şehirdeki askerlerin yarısının vebadan ölmesi[86] hastalığın şiddetinin çerçevesini sergilemektedir.

Balkanların kuzeyindeki Eflak ve Boğdan'da da 1706-1720, 1753-1772, 1813-1830 aralıkları veba ile geçmiştir. Bu uzun istilaların yanında, 1737-39, 1783-86, 1794-98 salgınları da kaydedilmiştir. Bu denli uzun vebalı dönemlere sahne olan Eflak ve Boğdan, anlaşılan bir odak niteliğine sahipti[87]. Benzer bir durumun daha güneydeki Balkan topraklarının bütünü için de geçerli olduğu varsayılabilirse de bugün için elde yeterli ispat yoktur. Fakat Rusçuk, Silistre, Hırsova, Karasu, Tolcu, Maçin, Yergöğü ve Yanbolu'da çeşitli tarihlerde meydana gelen salgınlardan canını kurtarabilenlerin Eflâk'a kaçtığına dair kayıtlar mevcuttur. En azından XVIII. asrın başında ve sonlarında iki kez bu hadisenin vuku bulduğu tespit edilebilmektedir. Yani, sözü geçen bu mahallerde de veba sarsıcı bir şekilde yüzyıllarca devam edip giderken, D. Panzac'ın bir odak olarak nitelediği Eflâk'ta veba olmadığı zamanlarda dahi buralarda hastalığın hüküm sür-

---

[82] BOA, *İE.SH.*, 2/140; *Cevdet Askeriye [C.AS.]*, 687/28828.

[83] Daniel Panzac, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba*, s. 47 ve 49. Konunun bu bölümüne ilişkin *Panzac*'ın kaynak eserinin üzerine konabilecek fazla bir şey bulunmamaktaysa da özellikle konsolos raporlarına dayandırılmış bu çalışmada, eseri dilimize kazandıran *Serap Yılmaz*'ın da belirttiği gibi, başta Anadolu tarafı olmak üzere, iç kesimlere dair kayıtlarda eksiklik vardır. Dolayısıyla da genel resimde bazı boşluklar ortaya çıkmaktadır. Burada, Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde tespit edilebilen vesikalarla hastalığın kronolojik ve coğrafi yayılım görüntüsünün biraz daha net bir şekilde ortaya konulmasına çalışılmıştır.

[84] Daniel Panzac, *a.g.e.*, s. 51.

[85] BOA, *Hatt-ı Hümayun [HAT.]*, 12/438-B.

[86] BOA, *C.AS.*, 807/34283.

[87] Daniel Panzac, *a.g.e.*, s. 51.

mesi, Balkanların bu kısmının da geçici bir odak niteliğine sahip olduğunu işaret etmektedir[88].

Batı Balkanlar ve kuzeydeki Eflak-Boğdan odaklarından sirayet etmesi muhtemel mikroplarla, bahsedildiği üzere, Rumeli'nin her köşesi bir süreliğine de olsa vebadan kurtulamamıştır. Bu coğrafyanın doğusundaki Köstendil Sancağı'ndaki Menlik ve Misivri kazalarında 1700-02'de, Edirne yakınlarındaki Çirmen kazasında 1708'de, Çırpan kazasında 1709'da, Yenişehir ve Tırnova'nın köylerinde 1719'da vebanın tesirli olduğuna dair kayıtlar bulunmaktadır[89]. Öte yandan yarımadanın güneyi de aynı durumdaydı. Osmanlı'nın en büyük şehirlerinden biri olan Selanik'te 1714'ten 1805'e kadar geçen 92 yılda 24 defa görülen veba bu çevreye genellikle denizden gelmişti[90]. Daha güneyde, Ege Denizinin batı kıyılarında bulunan Eğriboz Sancağı'ndaki Livadye, İzdin ve Talanda kazalarında 1780-90'larda salgınlar yaşanmıştı[91].

XIX. asrın ilk çeyreğinde de Balkanları harabeye çeviren veba dalgaları meydana gelmişti[92]. 1814'ten itibaren bütün Rumeli ve Arnavutluk'a yayılmaya başlayan illet, ertesi yıl Nevrekop'ta, 1816'da Niş Sancağı ve bağlı kazalarıyla, Tırhala Sancağı'nın Tırnova nahiyesinde hüküm sürmeye devam etmiştir[93]. 1816'ya gelindiğinde -en az üç yıldır- devam eden salgınlarla, yarımadanın batısındaki Vulçıtrın, Piriştine ve Novaberde kazalarında insanlar hastalıktan kırılmıştır[94]. Bunlardan başka 1824-25'de Silistre, Şumnu, İsakçı ve Tulca ve bağlı kazalarda[95], 1827'de Delvine Sancağı'nda[96], 1829'da Vidin'de[97], 1838-40'da Filibe ile civarında veba olduğu

---

[88] Mayıs 1706'da Rusçuk, Silistre, Hırsova, Karasu, Tolcu ve Maçin Kazalarında meydana gelen salgınlarda vebadan kurtulabilenlerden 5 bin kadarı Eflak'a kaçınca, bunların yerlerine geri döndürülmesi için önlemler alınması istenmişti. Yine 1795-96'da Yergöğü'deki salgından canlarını kurtarabilenler Eflak taraflarına kaçmıştı. Bk. BOA, *Cevdet Maliye [C.ML.]*, 44/2005 ve 66/3047.

[89] BOA, İE.SH., 2/133; 2/182; İE.DH., 14/1286; 32/2802; İbnülemin Ensab [İE.ENB.], 7/737;

[90] Daniel Panzac, *a.g.e.*, s. 51.

[91] BOA, C.AS., 882/37877.

[92] Daniel Panzac, *a.g.e.*, s. 48-49.

[93] BOA, C.ML., 87/3972; 490/19953; 237/9917.

[94] BOA, C.ML., 268/10993.

[95] BOA, C.ML., 406/16652.

[96] Delvine Sancağı'ndaki salgın, 1827'ye kadar birkaç yıldır aralıklarla tesirli olmaktaydı. Bk. BOA, *Cevdet İktisat [C.İKT.]*, 1/29.

[97] BOA, *HAT.*, 1028/42811.

bilinmektedir[98]. Bu yıllarda hastalık Silistre, Tutrakan, Şumnu ve Varna'da da tesirli olmuştur[99]. 1828-29'da veba, Varna, Aydos, Sozopol ve civarını bütün Karadeniz'in batı sahillerini mahvetmiştir. 1828'de Ruslar Varna'yı ele geçirirken bu önemli şehrin nüfusunun çoğu zaten söz konusu illetten ölmüştü[100]. Bunlara göre; XIX. asrın ilk yarısı, vebanın yaygınlığı açısından önceki dönemlerden farklı değildir; ama resmî belgelere yansıdığı kadarıyla, istila sayısında bir düşüş olduğu farkedilmektedir.

XVIII. ve XIX. asırlarda Anadolu'nun farklı bölgelerinde veba odakları bulunmaktaydı. Bunlardan Kuzeydoğudaki odakta, 1796'da Erzurum'da "Büyük Veba" denilen bir salgınla[101], 1801'de Çıldır'da[102], 1805'te Erzurum ve Doğubayazıt'ta, 1807 ve 1809'da yine Erzurum ile Bayburt ve Trabzon'da salgınlar meydana gelmiştir. 1813'te Gümüşhane'de[103], 1812 ve 1814-15'de tekrar Trabzon'da, 1824 ve 1827'de tekrardan Gümüşhane'de, 1828-1830 aralığında Erzurum ve Kars'ta vebanın tesirli olduğu bilinmektedir[104]. Aynı yıllarda Karadeniz kıyıları hastalıktan kırılır. Sık sık Trabzon'u harap eden veba 1839'da yine ortaya çıkar. Hemen sonra Kars civarında görülen hastalık kısa zamanda Erzurum taraflarına da yayılır. İllet 1840'da Trabzon'a, ertesi yılın yazında da Erzurum'a dönmüştür. Veba aynı esnada Van Gölü'nün kuzeyinde görülür ve 1843'e kadar bu çevrede tesirli olurken, Bitlis ve dolaylarında ardında 30 bin ölü bıraktığı söylenmektedir[105].

XIX. asrın ilk yarısında Orta Anadolu'daki durum da farksızdı. Hastalık bu coğrafyada kol gezdiği esnada, Ankara, Ayaş, Göynük, Gölpazarı,

---

[98] İlletin etrafa da yayılmaya başlaması üzerine, Kuleli Tahaffuzhanesinde vazife yapmış ve karantina usulünü hakkıyla icra edebilecek yetenekte olduğu düşünülen İzzet Efendi Filibe'ye tayin edilmiş; yanına bir doktorla gerekli vazifeliler de verilmişti. Bk. BOA, *C.SH.*, 13/625.

[99] Süheyl Ünver, *a.g.m.*, s. 75.

[100] Andrew Robarts, *A Plague On Houses?: Population Movements And The Spread Of Disease Across The Ottoman-Russian Black Sea Frontier, 1768-1830*, Georgetown University Basılmamış Doktora Tezi, Washington 2010, s. 190.

[101] BOA, *HAT.*, 185/8631; Süheyl Ünver, *a.g.m.*, s. 75.

[102] BOA, *Cevdet Dâhiliye [C.DH.]*, 21/1044.

[103] BOA, *C.ML.*, 318/13057.

[104] 1828 yılında; Osmanlı - Rus Savaşı sürerken, Doğu cephesinde önemli başarılar elde eden Rusların tek sıkıntısı veba olmuştur. Salgın, Rusları ileri harekâta ara vermek zorunda bırakmıştı. Bk. Fatma Yelda Gök, *1828-1829 Osmanlı - Rus Savaşında Doğu Anadolu*, Dumlupınar Üniversitesi Basılmamış Y.L. Tezi, Kütahya 2008, s. 24, 25 ve 34.

[105] Daniel Panzac, *a.g.e.*, s. 54-56.

Sivas ve Çankırı'nın Tuht (Yapraklı) kazasında tesirli oldu[106]. Bu dönemde muhtemelen bütün Orta Anadolu'yu kasıp kavuran salgınlardan, 1837-38'de Afyon'daki ve en son olarak da 1838-39'da Yozgat, Kayseri ve Kırşehir'dekilere ait kayıtlar tespit edilebilmiştir[107].

Anadolu'nun güneyinde XVIII. asırda veba olduğuna dair birçok resmî kayıt vardır. Bunlara göre; 1729'da Elmalı ve Antalya'da, 1741'de Adana'da ve Larende'de, 1757, 1763-64 ve 1765 ile 1793 yıllarında yine Adana havalisinde veba hükmünü icra etmiştir[108]. XIX. asırda da Torosların güney ve kuzeyinde tesirli veba istilaları yaşanmıştır. 1828'de Mut büyük bir salgınla kırılırken, 1831'de hemen kuzeydeki Karaman çevresi ile daha batıdaki Antalya ve Fethiye vebaya teslim olur. 1836-37'de Karaman'ın iç kesimlerinde ve Konya taraflarında illet tekrar kendini gösterir. Anlaşılan veba, Orta Toroslar'ın kuzey ve güney yamaçlarından aşağılara doğru inerek en azından 10 yıl boyunca bölgeden silinmeden varlığını devam ettirmişti. 1838-40 yıllarında da daha batıdaki Hamid Sancağı'nın ekseriyetle köylerinde olmak üzere, birçok mevkiinde veba vakaları sürüp gitmiştir[109].

Ege Bölgesinde bilhassa İzmir ve hemen gerisindeki Manisa ve Aydın taraflarında da sık görülen veba, buranın da ayrı bir odak olduğuna işaret etmektedir. XVII. asırda İzmir'de, 1667'de 8 bin ve 1674'te yaklaşık 6 bin kişinin öldüğü nispeten iki küçük salgın meydana gelmiştir[110]. Bunun yanında İzmir, XVIII. asrın başından XIX. asrın ortalarına kadar geçen bir buçuk asırlık sürede 80 yıl aynı illete maruz kalmıştır. İzmir'in bir liman kenti olmasından dolayı, önemli bir fare nüfusunun yaşamasına elverişli bir ortama sahip bulunması, hastalığın buradaki varlığının sürekliliğine yardım etmiştir. Diğer taraftan, kökeni karada olan salgınların sonradan İzmir'e sirayet ettiği de vakidir[111]. Her birinin İzmir'le olan sıkı ticari ilişkisi nedeniyle zaman zaman illetin bu şehre taşındığı Manisa, Balıkesir, Öde-

---

[106] BOA, *C.AS.*, 822/34975. 1814 salgınında Ankara'da vebadan 1.500 kişi ölmüştü. Bk. BOA, *C.ML.*, 90/4087.

[107] Sivas vebası için BOA, *HAT.*, 497/24385; Tuht için *C.ML.*, 685/28114; Afyon şehriyle çevresindeki veba için *C.AS.*, 556/23328; Kayseri, Yozgat ve Kırşehir salgınlarına dair de *HAT.*, 330/19082-A ve C'ye bakılabilir.

[108] BOA, *Cevdet Zabtiye [C.ZB.]*, 70/3460; *C.DH.*, 63/3112; *C.ML.*, 94/4218 ve 172/7294.

[109] Daniel Panzac, *a.g.e.*, s. 56-57.

[110] Frederic Bauden, *İzmir Gezisi-Antoine Galland'ın Bir El Yazması (1678)*, Çev. Erol Üyepazarcı, İzmir 2003, s. 102.

[111] Mesela, 1729'un Mayıs ayında Manisa'da, Haziran'da İzmir'dedir veba. 1754'te de veba önce Manisa ve Kırkağaç taraflarındayken daha sonra İzmir'e gelir. 1765'te ise, hastalık ilkin Manisa'dayken akabinde yine İzmir'e ulaşmıştır. Bk. Daniel Panzac, *a.g.e.*, s. 58-59.

miş, Kasaba, Bergama, Aydın, Kırkağaç ve Alaşehir de tarihte nice defa veba istilalarına sahne olmuştur[112].

İzmir'e gelen birçok seyyah, tüccar ve yazar buradaki salgınların sıklılığından dolayı şehri adeta hastalığın kaynağı, en azından yuvalandığı bir merkez olarak tanımlamıştır. İstilaların bazılarında dehşet verici bir şekilde şehrin nüfusunun %20 kadarının öldüğü görülmüştür[113]. 1759, 1760, 1762 ve 1765 yıllarında vuku bulan salgınlar sırasında İzmir'de bulunan Batılı bir papaz, istilaların her birinin 15-20 bin insanın hayatını yitirmesine sebep olduğunu ve bu dönemlerde günlük ortalama ölü sayısının 300'lere kadar çıktığını belirtmektedir[114]. XIX. asrın ilk yarısında 1812-14 ve 1834-37 yıllarında veba İzmir'e yine hâkim olmuştur. Salgınların ilkinde 20 bin ila 45 bin arasında can kaybı olduğuna dair değişik rakamlar verilmiş, ikincisinin devam ettiği dönemde, yalnız 1837 yılında yaklaşık 5 bin civarında veba ölümü meydana gelmiştir[115].

Mısır, asırlar boyunca adı hep veba ile birlikte anılan memleketlerden biri olmuştur; fakat sanılanın aksine hastalık buraya dışarıdan taşınan mikroplarla salgınlar yapmıştır. Ayrıca veba Mısır'da çok sık ortaya çıkmasına rağmen, tesirleri çoğunlukla kısa sürmüştür. Buna karşın, 1813 ile 1825 yılları arasındaki 13 yıl ve 1834 ile 1844 yılları arasındaki 11 yıl şiddetli bir şekilde hükmünü icra etmiştir. Mısır'daki veba genellikle İskenderiye'den başlamış, bazen Nil Deltası'na yayılmış, Kahire'ye kadar uzandığı vakitler de olmuştur. İskenderiye, vebanın hemen hiç ayrılmadığı ve her türlü önleme rağmen söndürülemeyen salgınlarla, tarihte hastalığın Mısır'daki süreklilik gösterdiği tek şehirdir[116]. Nitekim XVIII. asrın başından XIX. asrın ortalarına kadar geçen sürede, birçoğu adı geçen şehirde olmak üzere, Mısır'da oldukça şiddetli ve büyük çaplı can kayıplarına yol açan veba istilaları meydana gelmiştir[117].

Panzac'ın Osmanlı topraklarındaki daimi veba odağı olarak nitelediği, bugünkü Güneydoğu Anadolu, Irak ve Suriye havalisini ihtiva eden bölgedeki insanlar, en az Sümerliler dönemine kadar uzanan eski zamanlardan

[112] Daniel Panzac, *a.g.e.*, s. 60.

[113] Rauf Beyru, *a.g.m.*, s. 125.

[114] İlhan Pınar, "İzmir'de Veba", *Toplumsal Tarih*, S. 2 (Şubat 1994), s. 23.

[115] Rauf Beyru, *a.g.m.*, s. 126. Ayrıca Bk. İlhan Pınar, *a.g.m.*, s. 25.

[116] Daniel Panzac, *a.g.e.*, s. 61-64.

[117] Bu salgınlar; 1712-13, 1717-18, 1720, 1735, 1757, 1758, 1784, 1790, 1793, 1804, 1812-13, 1814-15, 1818, 1823, 1831, 1834, 1835, 1841, 1846'da meydana gelmiştir. Bk. Süheyl Ünver, *a.g.m.*, s. 77.

beri veba ile birlikte yaşamaktaydı[118]. Daimi odak niteliğindeki bölgede XVIII. asırda da salgınlar devam etmekteydi. Bu döneme ait ulaşılabilen az sayıdaki kayda göre, 1729'da Halep'te hüküm süren veba, Kilis'e sığınan Yahudiler vasıtasıyla bu şehre de taşınmıştı[119]. Az sonra da Antep'in köylerinde ve Viranşehir'de vuku bulan salgın, bazı köyleri haritadan silecek derecede tesirli oldu[120]. 1758-59 ve 1773'te Süleymaniye'de, ertesi yıl Diyarbakır, Mardin ve özellikle Bağdat'ta tesirini gösteren veba[121], 1775'te bütün El-Cezire'de ama bilhassa Bağdat'ta tesirli olarak, bu şehri harabeye çevirdi ve aynı dönemde Basra Körfezi'nin her iki yanına da yayılarak[122] tam bir felakete dönüştü.

Veba, 1789'dan XIX. asrın ortalarına kadar -hemen her zaman olduğu gibi- Anadolu'nun güneydoğusunu kasıp kavurdu. Önce Malatya'da görülen salgın 1790'a kadar Urfa, Diyarbakır ve onun bütün kazalarına yayıldı. Zaman zaman tesirini kaybeden illet, aynı asrın sonlarında Harput, Keban, Çarsancak, Ergani ve Diyarbakır'da hüküm sürdükten sonra bir süreliğine yok oldu[123]. 1828'de Diyarbakır'da günde ortalama 100 kişinin öldüğü, şehrin çevresindeki aşiretlerin de kırıldığı bir salgın daha yaşandı[124]. Hastalık daha sonra güneye doğru ilerleyerek, 1829'da Musul ve Mardin dolaylarına, 1830'da Cizre, Kerkük ve Süleymaniye'ye sirayet etti. Ancak bölgede en fazla tesir ettiği şehir yine Bağdat oldu. 1831-32 yıllarında Bağdat'ta devam eden istila o denli tesirliydi ki vilayetin valisi, vebadan da çekinerek Medayin'e kaçmak zorunda kalınca, nüfuzunu yitirdi ve sonrasında da yerini yeni bir valiye bırakmak zorunda kaldı[125]. Urfa'da 1840 yılında hüküm süren salgın da asayişin bozulmasına sebep olacak derecede tesirli olmuştu[126].

---

[118] Sümerlilerde veba ile fareler arasındaki ilişki fark edilmiş, hastalığa karşı bir takım tedbirler geliştirilmişti. Bk. Gülten Dinç, *a.g.m.*, s. 35.

[119] Daniel Panzac, *a.g.e.*, s. 44-45.

[120] BOA. İE.SH., 2/190; *C.ML.*, 530/21726.

[121] Daniel Panzac, *a.g.e.*, s. 44-45.

[122] Süheyl Ünver, *a.g.m.*, s. 75.

[123] Bölgedeki veba muhtemelen devam etmişse de buna dair bir kayda rastlanamamıştır. Metinde sıralanan salgınlar için Bk. BOA, *C.SH.*, 28/1395; *C.DH.*, 33/1613; *C.AS.*, 804/34147; *C.ML.*, 689/28260 ve 16/715; *C.İKT.*, 45/2215; *HAT.*, 113/4527.

[124] BOA, *HAT.*, 451/22361-A ve B.

[125] BOA, *HAT.*, 393/20827-İ; 395/20864-R; 395/20864-V; 462/22642-A; 462/22645-D; 462/22645-E; 462/22645-F; 807/37188-A. Ayrıca Bk. Daniel Panzac, *a.g.e.*, s. 44.

[126] BOA, *C.ZB.*, 33/1624.

Çevredeki bu denli tesirli salgınlardan tabiî olarak Girit, Rodos ve Sakız gibi Osmanlı adaları da nasibini almıştır. 1788'de Sakız Adası'nda meskûn olanlar arasında yalnızca Hıristiyanlardan 3 binden fazlası hayatını yitirmiş, 1796'da Rodos'ta hastalık görülmüştü[127]. Girit ise resmî kayıtlardan izlenebildiği kadarıyla, diğerlerinden daha çok veba istilalarına maruz kalmıştır. Adada XVIII. asır sonlarından diğer asrın ortalarına kadarki dönemde, Hanya, Resmo ve özellikle de Kandiye'de salgınlar yaşanmıştır. Veba sırasında adadaki askerlerin bir kısmı bu illetten ölmüş, bir kısmı da hastalıktan korkarak vazife yerlerinden uzaklaşmış[128]; reayadan da birçoğu hayatını yitirirken hayatta kalabilenleri ise, İzmir, Manisa ve Kuşadası taraflarına kaçarak topraklarını terk etmiştir[129]. Ege adalarındaki salgınlar tabî olarak dışarıdan bulaşan mikroplarla meydana gelmiş, bu nedenle de Osmanlı'nın diğer bölgelerine nazaran buralarda daha nadir olarak ama başlayınca da bir kaç yıl devam eden istilalar şeklinde vuku bulmuştur.

* * *

Birçok Avrupa devletine nazaran oldukça geç bir tarihte olmasına rağmen Osmanlı Devleti'nde karantina usulünün hayata geçirilmesi, vebanın tesirini yitirmesine sebep olan başlıca gelişmedir. Karantina sözcüğü, *quarante* (kırk) kelimesinden türemiştir ve bu usulün ilk tatbik edildiği dönemlerde, 40 gün olan bekleme süresini işaret eder[130]. Bilinen ilk uygulamaları VII. asra dayanacak kadar eski olmakla birlikte, vebaya karşı ilk karantina, XIV. asır sonlarında, doğudan gelen gemilere karşı Akdeniz limanlarında tatbik edilmiştir. İlk karantinalar 1465'te Ragusa'da (Dubrovnik) ve 1485'te Venedik'te, ilk tahaffuzhane de yine Venedik yakınlarındaki Santa Maria da Nezaret Adası'nda oluşturulmuştur[131].

Osmanlı Türkçesiyle, karantinaya karşılık *usul-ı tahaffuz*, karantina mahalleri içinse *karantinahane* veya *tahaffuzhane* terimi kullanılmıştır. Tahaffuzhaneler bütün salgın hastalıklar, ama özellikle veba ve kolera için yapılmış mahaller olup Osmanlı Sıhhiye Meclisi'nin tesis edildiği günlerden itibaren, bu ülkenin topraklarında kurulmuş önemli sağlık kuru-

[127] Sakız'daki veba için Bk. BOA, *C.ML.*, 724/29635; Rodos için *Cevdet Bahriye [C.BH.]*, 18/890.

[128] BOA, *HAT.*, 153/6431; 866/38576-B; 913/39894-A.

[129] BOA, *C.DH.*, 186/9271.

[130] Bedii N. Şehsuvaroğlu, *Türk Tıp Tarihi*, Bursa 1984, s. 175.

[131] Gülden Sarıyıldız, "Karantina Meclisi'nin Kuruluşu ve Faaliyetleri", *Belleten*, S. 222, Ankara 1994, s. 329; H. Erdem Çıpa, "McNeill'in 'Salgınlar ve Halklar'ı Üzerine Düşünceler", *Toplumsal Tarih*, S. 22 (Ekim 1995), s. 20.

luşlarıydı. Bunlardan bazıları yalnızca hastalıkların salgın hâlini aldığı zamanlarda kullanılan geçici tesislerken, bazıları ise uzun yıllar kullanılan, bir nevi salgın hastalıklar için teşkil edilen özel hastaneler olarak vazife yapmıştır.

Osmanlı Devleti'nde, İkinci Mahmud devrinde 1831'den itibaren geçici olarak tatbik edilip[132], doğabilecek tepkilerden çekinildiği için devamlı hâle getirilemeyen karantina usulünün yerleşmesinde, Antuvan Lago adlı Fransız uyruklu doktorun önemli bir rolü olmuştur. Kızkulesi'nde vebalı hastalar için oluşturulan hastanede vazife yapan[133] Lago'nun 1838'de sunduğu bir raporda, Avrupalıların salgın hastalıklarla mücadele usulleri anlatıldıktan başka, karantinanın yalnız bir şehir veya vilayetle sınırlandırılmayıp, bütün Osmanlı topraklarını ihtiva edecek geniş bir teşkilat yapısı sağlandığında başarı getireceği belirtilmiştir. Raporun da tesiriyle Osmanlı sarayı, başta veba ve diğer salgın hastalıkların tahribatından korunmak için en önemli tedbir olarak görülen karantinaların teşkiline böylece karar vermiştir[134].

1840 yılında Lebib Efendi başkanlığında toplanan Karantina Meclisi'nin ilk işi, İstanbul limanıyla Osmanlı Devleti'nin diğer limanları hakkında bir nizamname düzenlemek oldu. Bu nizamnamede, patenteler, gemilerin uymak zorunda oldukları kurallar, şüpheli veya bulaşık gemiler, mallar, karantina kanunları ve benzeri birçok konu hakkındaki uygulamalar izah edilmekteydi. Ardından karayoluyla gelenler için ayrı bir nizamname hazırlandığı gibi, zamanla gardiyanlar, müdürler ve karantina tabipleri için de ayrı ayrı talimatlar yürürlüğe sokuldu[135]. Böylece Osmanlı Devleti, veba gibi salgın hastalıklara karşı en tesirli korunma olan karantina usulünün tesisini gerçekleştirmiş oldu.

Vebanın Osmanlı topraklarındaki tesirinin azalmasını yalnızca karantinahanelere bağlamak, bugün bilinen bazı gerçeklerden dolayı yanlış olacaktır. Daha önceden de belirtildiği üzere, kemirgenler ve üzerlerin-

---

[132] Daha 1803 yılında, İngiliz-Fransız rekabetine konu olan İskenderiye'de vebaya karşı karantina işlemlerinin yapılmış olduğu belirtilmelidir. Bk. BOA, *HAT.*, 157/6564.

[133] Vildan Göksoy, "Kızkulesi ve Salgın Hastalıklar", *Tarih ve Toplum*, S. 188 (Ağustos 1999), s. 53.

[134] Osman Şevki Uludağ, "Son Kapitülasyonlardan Biri - Karantina", *Belleten*, S. 7/8, Ankara 1938, s. 447; Gülden Sarıyıldız, "Karantina Meclisi'nin Kuruluşu ve Faaliyetleri", s. 335.

[135] BOA, *Yıldız Sadaret Hususi Maruzat Evrakı [Y.A-HUS.]* 281/112, lef 4; Ahmed Mithat, "Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye'de Karantina Yani Usul-ı Tahaffuzun Tarihçesi", *Salname-i Nezaret-i Hariciye, Sene 1318*, s. 449.

deki pireler vasıtasıyla insanlara bulaşarak salgınlar yapabilen vebanın bir yerde varlığı ya da yokluğu, oradaki farelerin vebalı olup olmamasıyla ilgilidir. Ne kadar karantina tedbiri alınırsa alınsın eğer orada yaşayan bu hayvanlarda veba mikrobu varsa salgın zaten başlayacaktır.

Osmanlı'da Veba Salgınlarının Sonuçları

Veba istilalarının dünyanın hemen her yerinde olduğu gibi Osmanlı topraklarındaki başta gelen sonucu, büyük çaplı insan kayıplarına yol açmış olmasıdır. Ayrıca, vebadan kaçanlar yüzünden vergi toplama ve asker istihdamında meseleler yaşanmış ve bu durum toplum düzeninin bozulmasına yol açmıştır. Veba ölümleriyle bağlantılı olarak ayrıca, zirai-iktisadi, askerî ve ticari olumsuzluklar da meydana gelmiş, bu Osmanlılar için oldukça sarsıcı neticeler doğurmuştur.

XVIII. Asrın Başından XIX. Asrın Ortalarına Kadar Osmanlı Topraklarında Meydana Gelen Bazı Veba Salgınlarının Demografik Sonuçları[136]

Yılı	Şehir	Şehrin nüfusu	Ölü sayısı	Oran %
1705	İstanbul	500 bin	60-80 bin	12-16
1709	İzmir	100 bin	10 bin	10
1713	Selanik	60 bin	8 bin	12-14
1724	Selanik	60 bin	3-4 bin	5-6
1726	İstanbul	500 bin	60-80 bin	12-16
1729	Halep	150 bin	Bin	1
1743	Halep	150 bin	18 bin	12
1759	İzmir	100 bin	5-6 bin	5-6
1759	İskenderiye	50 bin	12-15 bin	24-30
1778	İstanbul	500 bin	100 bin	20
1787	Halep	150 bin	40 bin	26

[136] Daniel Panzac, *a.g.e.*, s. 183-184.

1791	Kahire	300 bin	60 bin	20
1812	İstanbul	500 bin	100 bin	20
1813	İskenderiye	15 bin	4 bin	26
1813	Kahire	250 bin	4-5 bin	2
1814	Selanik	80 bin	15 bin	18
1827	Halep	100 bin	20-25 bin	20-25
1835	Kahire	250 bin	75 bin	30
1835	İskenderiye	60 bin	15 bin	25
1836	İstanbul	500 bin	25-30 bin	5-6

Vebanın Osmanlı memleketlerindeki uzun seyri esnasında meydana gelen mühim menfi durumlardan bir diğeri, devletin çeşitli isimlerle halktan topladığı vergilerle ilgilidir. Bir kasaba veya köyde meydana gelen bir veba salgını, çoğu zaman ardında harap bir yerleşim merkezi bırakmış, halkın bazen bir kısmı bazen de neredeyse tamamı hayatını yitirmiş, hayatta kalmayı başaranlar da çoğu zaman bulaşık bölgeden kaçarak evini ve toprağını terk etmiş, böylece hem üretim azalmış hem de devlet vergi mükelleflerinin bir kısmını kaybetmiştir.

1811-12 İstanbul salgını sırasında, cizyeye tabi vergi mükellefleri yani Rumlar, Ermeniler ve Yahudiler özellikle Mudanya, Tuzla, Gemlik taraflarındaki kasaba ve köyler ile Tekfurdağı, Malkara, Keşan, İpsala, İnöz, Şarköy, Gelibolu civarlarına kaçınca İstanbul cizyesi ciddi bir kesintiye uğramıştı[137]. Taşrada da durum farksızdı. Mesela, 1660 yılında Göynük kazasındaki Boyalıca köyünde meydana gelen salgın o denli şiddetli olmuştu ki ismi geçen köyde yalnızca üç erkek kalmış, hâliyle buradan toplanan vergi de neredeyse hiç seviyesine düşmüştü[138]. Yine aynı havalideki Yedidivan kazasındaki Germedes-i Sagir isimli köyde 1698 yılı yazındaki vebadan sonra yalnız iki erkek kalınca, burada da vergi alacak köylü bulunamamıştı[139].

Bunun gibi, 1699'da Kemeredremid (Burhaniye) kazasında meydana gelen salgın sonrasında avarızhanelerin azalması nedeniyle kazanın ye-

[137] Nalan Turna, *a.g.m.*, s. 29.

[138] BOA, *C.SH.*, 25/1204.

[139] BOA, *İE.DH.*, 12/1177.

niden tahririni isteyen naibin arzı[140]; 1742'de Lârende'nin Sadrova köyü ahalisinin veba salgını ve kıtlık nedeniyle perişan olduklarından avarız vergisinden affedilmelerini istemeleri[141]; 1783'de İstanbul'daki veba salgını nedeniyle zımmi reayadan tersanede çalışan bazılarının vermeleri gereken cizyeyi ödememeye çalıştıkları hakkındaki Defterdar Efendi'nin arzı üzerine çıkan Sadrazam buyruldusu[142]; yine aynı yıl bu kez Bosna'daki veba nedeniyle cizye gelirinde azalma yaşandığına dair Bosna valisinin konuyla ilgili tahriratı[143] ya da 1795'de Rusçuk'taki veba salgınından dolayı zimmilerden ölenler olduğu ve bu nedenle cizye gelirinde azalma olduğuna dair takrirden[144] de anlaşılacağı üzere, benzer durumlar asırlar boyu Osmanlı topraklarının muhtelif bölgelerinde yaşanmış ve devlet büyük maddi kayıplara katlanmak zorunda kalmıştır.

Osmanlı Devleti'nde veba nedeniyle, salgınların yaşandığı yerlerden asker alınmasıyla ilgili de sıkıntı yaşanmıştır. Bununla birlikte sınırlardaki kalelere ulaşan salgın bazen bu mevkilere gidilmesini engellerken, bazen de bir kazadan herhangi bir kaleye gönderilmesi gereken askerler kendi yaşadıkları yerdeki salgından dolayı vazifesine başlayamamıştır. Ancak bu konudaki en başta gelen güçlük, belli oranda asker çıkarması beklenen yerleşim merkezlerindeki vebadan kaynaklanan insan kayıpları neticesinde olmuştur. Mesela 1786-92 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında Anadolu'da meydana gelen birkaç veba salgını nedeniyle Osmanlılar bu bölgeden yeterince asker çıkaramayınca, bu durum Osmanlı'nın savaş gücünü düşürmüş[145] ve alınan mağlubiyetin sebeplerinden birini teşkil etmiştir. Diğer taraftan, vakaların sıkça görüldüğü birliklerdeki veba kurbanlarının birliklerinden ayrılarak memleketlerine gönderilmesi de ayrı bir husus olarak ele alınmalıdır. Zira böylelikle askerler arasında salgının yayılmasının önüne geçilmesine çalışılmışsa da illetin bu askerler vasıtasıyla başka yerlere de sirayetine yardım edilmiş olunmaktaydı[146].

---

[140] BOA, *Ali Emîrî II. Mustafa [AE.SMST.II]*, 4/350.

[141] BOA, *C.ML.*, 535/21977.

[142] BOA, *C.ML.*, 306/12456.

[143] BOA, *C.ML.*, 600/24762.

[144] Birdika(?) reayasından Eflak'ta ticaret yapmak üzere ikamet edenlerden cizye taleb edildiğinde, bununla ilgili gönderilen evrakı "*Bu evrak Rusçuk'tan geliyor bize de veba bulaştırır.*" diyerek almamaları dikkat çekicidir. Bk. BOA, *C.ML.*, 66/3047.

[145] Andrew Robarts, *a.g.t.*, s. 192.

[146] 1838 yılında Yozgat, Kayseri ve Kırşehir'deki biriklerinde vebaya yakalanıp evlerine gönderilen askerler buna örnek olarak zikredilebilir. Bk. BOA, *HAT.*, 330/19082-A ve C; *HAT.*, 1616/3.

Bunun gibi, 1739 yılında Bender Kalesi'ne gelmek üzere olan Ruslara karşı, Prevadi kazası yönetimine ismi geçen mevkiye asker tedarik edip yollaması emredildiğinde, kısa zaman önce kaza ve çevresinde tesirli olan vebadan dolayı gönderilebilecek hemen hiç kimse bulunamamıştı[147]. 1783'te Bosna'nın bazı mahalleleriyle Böğürdelen kazasında dört aydan beri tesirli olan veba Belgrat'a sirayet edince, burada vazifeli 7-8 bin Arnavut askeri korkudan kaçarak dağılmıştı[148]. 1792'de Mora'daki salgın sırasında Anabolu, Navarin, Balyabadra ve diğer kalelerdeki askerlerinin çoğu vebadan ölmüş, bir kısmı da hastalık korkusuyla vazife yerlerini bırakarak kaçtığından, bu da adı geçen kalelerin savunulmasıyla ilgili ciddi meseleler doğurmuştu[149]. Benzer şekilde 1801 baharında Fransa'nın Mora'ya asker çıkarmasından çekinildiği bir dönemde, Alasonya kazasından istenen askerler yine vebadan dolayı gönderilememişti[150].

Farklı bir örnek de 1800 yılında vuku bulmuştur: Hanya Kalesi dizdarının arzında, meydana gelen veba salgınında askerlerin çoğunun ölmesi nedeniyle buradan donanmaya verilmekte olan kalyoncuların bu defa alınmaması isteği belirtiliyordu[151]. Yine aynı dönemde bu kez Ankara kazasında Cabbarzade Süleyman Bey tarafından beş adet serdengeçti bayrağının tertibine başlanmışsa da Ankara ve Karaman'daki vebadan dolayı, hem askere alınacak adam bulunamamış hem de toparlanabilenlerden birçoğu hayatını yitirdiğinden bir bayrak bile tamamlanamamıştı[152].

Salgınlar esnasında ticari faaliyetlerin azalması ve hatta bazen tamamen kesilmesi durumu, genellikle karantinaların varlığıyla birlikte düşünülmekteyse de Osmanlı Devleti'nde henüz bu tarz muamelelerin uygulanmadığı devirde de veba ticari hayatı önemli derecede sekteye uğratmıştır. Yaşanan işgücü kaybıyla birlikte üretimin azalması ve dolayısıyla ticareti yapılan maddelerin miktarının azalıp fiyatının artması, önemli

[147] BOA, *C.AS.*, 1007/44069.

[148] BOA, *HAT.*, 12/438-B.

[149] BOA, *C.AS.*, 30/1371.

[150] BOA, *C.AS.*, 563/23617.

[151] Ancak Hanya'dan kalyoncu alınmaması donanma için sıkıntı doğuracağından 100 nefer kalyoncu tertibi uygun görülmüştür . Bk. BOA, *C.BH.*, 212/9882.

[152] Bölge ahalisinin perişanlığı nedeniyle, açılması istenen bayrakların affedilmesi Ankara kazasından gelen arzuhalde belirtilmişti. Bk. BOA, *C.AS.*, 822/34975. Vebanın Cumapazarı köylerinin evlad-ı fatihan çıkarmasını engellemesi (BOA, İE.AS.,46/4146) ile Paşa Sancağı'ndaki Çırpan Kazasındaki nüfus yazımında, kaydedilen 120 evlad-ı fatihanın 50'sinin ölmesiyle ancak 70'inin vazifeye başlayabilmesi (BOA, *İE.DH.*, 32/2802) bu hususta diğer örneklerdendir.

dertler doğurmuş olmalıdır. Bunun dışında, bir malın ithal ya da ihraç edileceği bir yerde veba olması, tüccarları buralara yaklaşmaktan alıkoyarak, ticaretin durmasındaki başlıca amillerden biri olmuştur.

1762'de veba korkusuyla Avusturya'nın Belgrat ve Niş gümrükleriyle iskele ve geçitlerini kapatması sonucunda, bölgede faaliyet gösteren Rum tüccarların başka gümrüklere kaydığı hakkındaki Belgrat kadısının arzından da anlaşılacağı gibi[153], tabiri caizse veba olan yere ticaret giremiyordu. Bunun gibi 1800 yılında Kayseri debbağ esnafını perişan bir hâle düşüren şey, Diyarbakır'da yaşanan şiddetli veba salgınıydı. Zira bu sebeple Kayseri'ye mazı gelmemiş ve keçi derisi çok pahalanmış idi[154]. 1795'te Eflak'ta bir Bulgar'ın, *"Veba salgını şehri vurdu. Bütün ekonomik aktiviteler durma noktasına geldi."* şeklinde belirttiği[155] veya 1812 yılında İstanbul Emtia Gümrüğü Emini Osman Ağa'nın, şehrin kara ve deniz ticaretinin aylardır kesildiğini belirttiği takririndeki[156] durumun varlığını, İstanbul, İzmir ve Selanik gibi ticari hayatı gelişmiş şehirler başta olmak üzere, sık sık veba istilalarına sahne olan irili ufaklı bütün Osmanlı yerleşimleri için kabul etmek yanlış olmayacaktır.

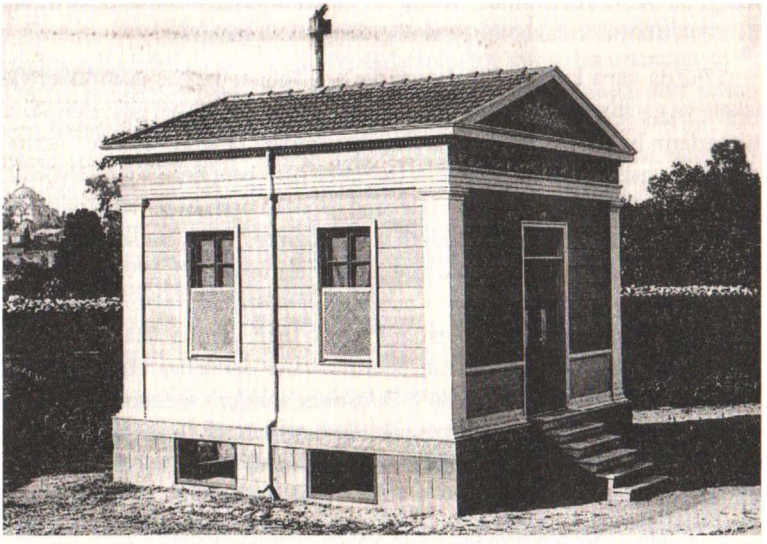
Yukarıda değinilen örneklerin de açıkça ortaya koyduğu üzere, hastalığın tarih boyunca Osmanlı topraklarında gerçekleştirdiği yıkım çok büyük ölçekli olmuştur. Toplu ölümler dışında -devlet için- vergi toplama ve asker istihdamında meseleler yaşanmış ve bu durum kanunsuzluklara ve toplum düzeninin bozulmasına yol açmıştır. Yine yaşanan nüfus kaybıyla bağlantılı olarak beliren ziraî-iktisadî, askerî, ticarî ve hatta siyasî gelişmeler de Osmanlılar için altından kalkılması güç menfi neticeler doğurmuştur.

[153] BOA, *C.ML.*, 39/1799.

[154] BOA, *C.İKT.*, 45/2215.

[155] Andrew Robarts, *a.g.t.*, s. 189.

[156] BOA, *HAT.*, 280/16568.

Haseki Nisa Hastahanesi'nin bulaşıcı hastalıklar koğuşu

Haseki Nisa Hastahanesi'de üç baraka

Yıldız Hastahanesi'nin içinden bir daire

Gelibolu Hilal-i Ahmer Hastahanesi doktorları

XIX. ASIRDA OSMANLI DEVLETİ'NDE KOLERA SALGINLARI

Mesut AYAR*

Kolera, epidemi (salgın) ve pandemi (kıtalararası salgın) hâlini alabilen, insanda akut başlangıçlı bulantısız kusma, karın ağrısız şiddetli ishal, kısa zamanda su ve elektrolit kaybına bağlı olarak gelişen ve kısa sürede girişimde bulunulmazsa oldukça öldürücü olan bir enfeksiyon hastalığıdır. Hastalığın sebebi olan ve 1883'te *Koch* tarafından bulunan *Vibrio cholera*'nın kirli içme suları ve yiyeceklerle ağız yoluyla alımından iki üç gün sonra belirtiler başlar. Hastalık, mikrobun mideden geçerek bağırsaklara yerleşip çoğalmasından meydana gelir. Hastada şiddetli susuzlukla birlikte deri kurur, vücut ısısı düşer, baldırlarda kramplar başlar, akabinde deri morarır ve birkaç saat veya birkaç gün içinde ölüm vuku bulur[1].

Çeşitli yollarla yayılabilen kolera mikrobu, düşük sıcaklıklarda yaşayabildiği gibi, ılık ve nemli ortamları daha çok sever ve bu şartlarda kolayca çoğalır. Bu mikrop en rahat suyla yayılır; ancak, yiyeceklerle bilhassa mikroplu suyla yıkanan sebze ve meyveler yoluyla da yayıldığı görülür. Kolera mikrobu, yalnızca insanın sindirim sistemine ulaştığında tesirini gösterir. Bulaşık bir gıdayı yemek veya mikroplu herhangi bir şeye dokunup, elleri

* Doç. Dr., Kırklareli Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

[1] "Kolera", *Büyük Larousse*, C. III, İstanbul 1985, s. 13; "Kolera", *Meydan Larousse* [*ML*], C. VII, İstanbul 1987, s. 391.

ağza götürmek mikrobun bulaşmasına kâfidir. Ayrıca, koleranın sirayeti genellikle dolaylı yollardan yani kıyafet, yiyecek banyo ve özellikle de tuvalet aracılığıyla gerçekleşir[2]. Basit bir ifadeyle, kolera bir *pislik hastalığı*dır ve bu nedenle illetten korunmada en önemli sebep şahsi hijyendir.

Kolera için epidemiyolojik** açıdan önemli iki nokta, kıtalararası salgınlara yol açabilmesi ve tesir ettiği ülkelerde endemik/yerel seyir göstermesidir. Epidemilerin görüldüğü vakitler genellikle sıcak aylardır. Kirli su kaynakları koleranın bulaşmasında en önemli rolü oynadığından kolera epidemilerinin gelişmesinde önemli olan bir nokta da alt yapının iyi olmamasıdır. Özellikle otel, han, kışla, okul, hapishane ve hatta hastane gibi kalabalık mekânlarda hastalığın salgına dönüşme riski daha kuvvetlidir.

Koleranın kaynağı ise, Hindistan'da Aşağı Bengal deltası üzerindeki Ganj ve Brahmaputra nehirleri arasındaki arazidir (Bangladeş). Bu bölgede hastalık mahallî hâlde her vakit mevcuttur[3]. Sosyo-ekonomik düzeyi düşük ve pek de temiz bir toplum olmadığı bilinen Hintlilerin dinî alışkanlıkları, koleranın Hindistan'ın diğer bölgelerine ve zamanla bütün Güneydoğu Asya'ya da sirayetle, buraların da daimi surette koleranın hüküm sürdüğü birer hastalık kaynakları durumuna gelmesindeki sebeplerden biri olmuştur. Bilindiği üzere, Ganj'ın Hintlilerin dinî hayatında çok önemli bir yeri vardır. Bu nehirde yıkanarak günahlarından kurtulduğuna inanan milyonlarca insan, sıhhi şartları çok düşük durumda bulunan bu ortamda, hastalığın bir anda yayılmasına sebep olmaktaydı.

Hindistan'ın tabî şartları her ne kadar koleranın ortaya çıkışına yardımcı olduysa da mikrobun Hint yarımadasının diğer bölgelerine ve de özellikle dünyaya yayılmasında baş sebep İngilizlerdir. İngiltere'nin Hindistan'daki savaşlarıyla yerinden edilen nüfus, hem kendi askerlerini hastalığa maruz bıraktı[4], hem de pek çok Hintli hastayı hastalıklarıyla birlikte yurtlarının dışına sürdü. Bunun yanında, ilk zamanlarda ulaşım ve taşımadaki hızlı gelişmeler, gemilerin salgın önleme çalışmaları olmaksızın

** Epidemiyoloji, hastalıkların insan topluluklarındaki dağılımı ve bu dağılımı belirleyen tesirleri istatistik usulleriyle inceleyen tıp dalıdır.

[2] Richard J. Evans, *Death in Hamburg, Society and Politics in the Cholera Years 1830-1910*, Oxford 1987, s. 227.

[3] Âkil Muhtar - Besim Ömer, *Kolera Hastalığında İttihazı Lazım Gelen Tedabir ve Etibbaya Rehber*, İstanbul 1327, s. 7.

[4] Hastalığın İngiliz askerleri üzerindeki tesiri için bk. Edward Balfour, *The Localities in India, Exempt From Cholera*, Madras 1856, s. 1-16.

bir limandan ötekine mikrobu taşımalarına sebep oldu[5]. Anlaşılacağı üzere, başlangıçta koleranın yayılması iki yönlü oldu. Biri Hindistan içindeydi ve sınırlıydı. Hindistan'ın kuzey sınırlarında savaşan İngiliz askerleri, 1816 ve 1818 yılları arasında, koleranın Bengal'deki merkezinden Nepal ve Afganistan'a yayılmasına yol açtılar. Daha vahimi ise, deniz yoluyla yapılan diğer hareketlerle mikrobun taşınmasıydı. İngiliz gemileri 1820 ve 1822 yılları arasında kolerayı Seylan, Endonezya, Çin ve Japonya'ya taşıdı[6]. İngilizler böylece hastalığın yayılmasına ve yukarıda bahsedilen yeni membaların ortaya çıkmasına sebep oldu. Başka bir ifade ile İngilizler, bu yerel belayı alıp dünyanın başına sararken, koleranın en büyük hizmetkârı oldular.

Koleranın çok eski zamanlardan beri bu bölgede varlığı akla uygun gelmektedir[7], ancak hastalığın fark edilip dünya nazarında önem kazanması XIX. asrın ilk çeyreğinde oldu. 1817 yılına kadar yerel bir seyir gösteren kolera, bu tarihten sonra ilk kez Ganj deltasının dışına hareket ederek, 1830'ların başında ilk büyük salgın şeklinde Avrupa'ya ulaştı. Hastalık tam manasıyla şok ediciydi[8]. Çünkü kolera, ani ve hızlı olma özelliği nedeniyle ilk belirtilerin ortaya çıkışından sonraki saatler içerisinde insanı öldürebilen, kısa zaman içinde de binlerce insanın hayatını yitirmesine yol açabilen çok ciddi bir hastalıktı[9].

Kolera, tıpkı insanlar gibi, ana yollardan geçerek kasabadan kasabaya atladı. Öncelikle en yoğun nüfusun bulunduğu, ticaretin geliştiği yerleri vurdu. Bu illet, henüz bulaşmadığı bir ülkeye girerken ana limanı ya da sınır kasabasını seçer, buradan da en büyük şehre ulaşmak için, en çok kullanılan ana yolu bulurdu[10]. Öte yandan hastalık, XIX. asır boyunca batıya ulaşmak için üç ana yol kullandı. Birincisi; Hindistan'dan başlayıp,

[5] Gerry Kearns, "Cholera", *A Dictionary of Nineteenth Century History*, London 1994, s. 123.

[6] William H. McNeill, *Plagues and Peoples*, Oxford 1977, s. 263.

[7] Koleranın bu tarihten evvel olmadığına dair elimizde hiçbir delil yoktur. 1771 senesinde 3 bin yerli ve 800 Avrupalı'nın az bir zamanda ölümü ile 1768 ve 1781 senelerinde aynı coğrafyanın farklı mevkilerinde 60 bin nüfusun kısa müddet zarfında ve bir salgın hastalıktan ölmeleri; yine buna örnek olarak, 1787, 1790 ve 1791 senelerinde meydana gelen büyük çaplı ölümler, kafalarda soru işareti uyandırmaktadır. Bu nedenle koleranın XIX. Asır öncesindeki varlığına dair şüpheleri, XVII. yüzyıl ortalarına kadar geriye götürmek mümkündür. bk. Şükrî Kamil, "Kolera İstilaları", *Maarif*, C. V, nr. 124 (28 Cemaziyelevvel 1311/07.12.1893), s. 309.

[8] Gerry Kearns, *a.g.m*, s. 124; İsmail (Paşa), *Kolera Risalesi*, İstanbul 1263, s. 7.

[9] Richard J. Evans, *a.g.e.*, s. 230.

[10] Asa Briggs, "Cholera And Society In The Nineteenth Century", *Past And Present*, nr. 19 (Nisan 1961), s. 76.

Afganistan, İran, Hazar Denizi sahilleriyle Rusya'ya ve Karadeniz kıyılarına ulaşan karayolu; ikincisi, Hindistan'dan Umman Denizi, Basra Körfezi sahillerinden içeriye Bağdat ve çevresinden geçen deniz ve karayolları; üçüncüsü, Hindistan'dan Kızıldeniz boyunca Cidde ve daha sonra Akdeniz kıyısındaki İskenderiye gibi limanlara uğrayan denizyoluydu[11].

Kolera Hindistan sınırlarını aşarak altı defa kıtalararası salgın hâlini almıştır. Bu büyük salgınlar hakkında çeşitli perspektiflerden hareketle, farklı yazarlar muhtelif tarihler vermektedir. Gerçekten de bu büyük salgın devirlerini kesin olarak tespit yapmak oldukça zordur; ancak, pandemilerin başlama tarihleri olarak 1817, 1829, 1852, 1863, 1881 ve 1899 yılları kabul edilebilir[12]. Pandemiler esnasında Avrupa'da vuku bulan epidemilerden, 1832'de Fransa'da yaklaşık sekiz aylık bir süre zarfında 100 binin üzerinde insanın ölümüne yol açan salgınla[13], 1854'te yine Fransa'da 140 bin insanın ölümüne sebep olan bir diğeri ilk akla gelenlerdendir. Bu arada, hastalık konusunda acil tedbirlerin bir bütün içinde ve genişçe uygulanmasını sağlamak ve uluslararası bir konsensüs oluşturma çabaları doğrultusunda, ilk milletlerarası sağlık konferansı da 1851 yılında Paris'te toplanmıştır[14]. Koleranın 30 yıl sonraki beşinci pandemisi devam ederken, 1884 yılında İspanya'ya ulaşarak 120 bin, 1884 ve 1885 yıllarında da İtalya'da yaklaşık 18 bin[15] insanın ölüme neden olması da burada zikredilmeye değer bir durumdur. Avrupa'yı çok etkileyen sözü edilen bu pandemide özellikle İspanya büyük bir yıkım yaşamış, anakaradaki toplam insan kaybı ise takriben 250 bin olmuştur. Diğer yandan, yalnızca 1880 ve

[11] Âkil Muhtar - Besim Ömer, *a.g.e.*, s. 8;

[12] 1817, 1829, 1852, 1881 ve 1899 tarihlerini, en iyi bilinen pandemiler olarak nitelendirilmektedir. bk. Gülden Sarıyıldız, "XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Kolera Salgını", *Tarih Boyunca Anadolu'da Doğal Afetler ve Deprem Semineri*, İstanbul 2002, s. 309. Bunun dışında, Richard Evans tarafından verilen; 1830-32, 1847-49, 1853-54, 1865-66, 1873, 1884, 1892-93 tarihleri de Avrupalı müellifler tarafından ortak kabul görmektedir. Ayrıca, muasır yazar Philippe Hauser'in *Le Chol ra en Europe*, (Paris 1897) adlı eserinde verdiği 1830-37, 1847-56, 1865-73, 1884, 1892 tarihleri de eserin yazıldığı devir itibariyle önem taşınmaktadır. bk. Anne Hardy, "Cholera, Quarantine and the English Preventive System, 1850-1895", *Medical History*, Vol. 37 (1993), s. 250.

[13] Edward Bascome, *A History of Epidemic Pestilences*, London 1851, s. 159-162; Hamdi b. Aziz, *Kolera*, İstanbul 1310, s. 7; Şükrî Kâmil, *a.g.m.*, s. 310.

[14] Anne Hardy, *a.g.m.*, s. 251. Bu konferansla birlikte, ilk on tanesi XIX. asır sonuna kadar olmak üzere, on üç sıhhiye konferansı düzenlendi. Bunlar sırasıyla; 1- 1851 Birinci Paris, 2- 1859 İkinci Paris, 3- 1866 İstanbul, 4- 1874 Viyana, 5- 1881 Washington, 6- 1885 Roma, 7- 1892 Birinci Venedik, 8- 1893 Dresden, 9- 1894 Üçüncü Paris, 10- 1897 İkinci Venedik, 11- 1903 Dördüncü Paris, 12- 1911 Beşinci Paris, 13- 1922 Varşova Sağlık Konferanslarıdır. bk. Bedi N. Şehsuvaroğlu, *Türk Tıp Tarihi*, Bursa 1984, s. 176.

[15] Şükrî Kâmil, *a.g.m.*, s. 311.

1890'larda Amerika kıtalarında yaklaşık 500 bin kolera ölümü gerçekleşmesi[16], insanlığın ortak hafızasında derin izler bırakmıştır.

Osmanlı Topraklarına Ulaşan Başlıca Kolera Salgınları

XIX. asrın ilk çeyreği geride kalırken, hâlâ geniş bir sahaya hâkim olan Osmanlı Devleti'nin kolera salgınlarından korunması güçtü. Nitekim kolera, kıtalar arası salgınlar hâlinde dünyayı sarstığı bu asırda, hâlen kullanılmakta olan eski ticaret yollarının kesiştiği Osmanlı topraklarında demografik, siyasi, sosyal, psikolojik ve ekonomik sahalarda büyük çaplı zararlara sebep oldu.

Osmanlı'da bu illet ilk kez 1822'de Basra Körfezi'nden, Bağdat yoluyla Anadolu ve Akdeniz sahillerine ulaştığı vakit görüldü[17]. Hem deniz, hem de kara yoluyla Hindistan'a oldukça yakın bir mevkide bulunan İran, bu devirde ve bütün XIX. asır boyunca Osmanlı toprakları için koleranın sirayeti açısından büyük bir tehdit oluşturuyordu. Dolayısıyla 1817'de patlayan salgının asıl kaynağından ilk çıkışından birkaç yıl sonra Basra Körfezi'ne ulaşması zor olmadı. Sonraki yıllardaki salgınlarda Irak'ın çöllerle çevrili coğrafyasının çoğu zaman koleraya karşı tabi bir set vazifesi görecek olmasına rağmen, 1823 yılında Dicle ve Fırat nehirleri boyunca kuzeye tırmanan mikrop, Diyarbakır, Urfa ve Halep'e sirayet etti[18]. Neyse ki o devir için buradan daha ileriye gitme şansı bulamadı.

İstanbul'daki ilk kolera istilası ise, 1831 yılının Haziranı'nda başladı. Şehirde günlük ölümler 200'lere kadar yükselerek, toplamda 6 bine ulaşmıştı[19]. Aynı yıl içinde hastalık, Hicaz'a da ulaşarak 20 bin kişinin ölümüne sebep olmuştu. Hac dönüşünde Osmanlı'nın güney topraklarına taşınan kolera, buradan Mısır ve Tunus'a[20] da bulaştı.

---

[16] "Cholera", *The Encylopedia Britannica*, Vol. V, Chicago-London-Toronto 1957, s. 265.

[17] Şükrî Kâmil, *a.g.e.*, s. 309; Gülden Sarıyıldız, "XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Kolera Salgını", s. 310.

[18] Orhan Kologlu, "XIX. Yüzyılda Hac Yoluyla Koleranın Yayılması ve Hanikin Karantina Doktorunun Anıları", *III. Türk Tıp Tarihi Kongresi* (İstanbul 1993), Ankara 1999, s. 62.

[19] Şükrî Kâmil, *a.g.e.*, s. 310; Nuran Yıldırım, "Kolera Salgınları", *İstanbul Ansiklopedisi*, C. V, s. 45. Bu devirdeki salgının İstanbul'a Irak ve Anadolu üzerinden sirayet ettiği ifade edilmektedir. bk. "Kolera", *ML*, s. 392. İstanbul'daki kolera salgınları için ayrıca bk. Dr. Kamil, *Koleradan Can Kurtaran*, İstanbul 1326, s. 5-6.

[20] Kasım İzzeddin, *Hicaz'da Teşkilat ve Islahat-ı Sıhhiye*, İstanbul 1328, s. 4. Bahsi geçen coğrafyadaki hastalık için bk. Charles Issawi, *The Fertile Crescent 1800-1914*, Oxford 1988, s. 52; Kahire'de yaşanan bu ilk salgında, nüfusun %13'ü yaşamını yitirdi. bk. William H. McNeill, *a.g.e.*, s. 261; Tunus'taki ko-

1847'de Hicaz koleradan çok etkilendi ve yaklaşık 15 bin insan burada öldü[21]. Ayrıca Halep, Kars, Erzurum, Muş ve Trabzon da illetten nasibini aldı[22]. Salgının bu denli İstanbul'a yaklaşması üzerine, her türlü tedbirin alınması[23] da başşehri hastalıktan koruyamadı. Ekim 1847'de Trabzon'dan İstanbul'a ulaşan mikrop, 1848 Eylülü'ne kadar yaklaşık bir sene kadar İstanbul'u istila etti. Netice olarak, şehirde bu salgında 9.237 kişi koleraya yakalanmış, bunların 5.275'i ise vefat etmişti[24].

1847-1848 salgınının İran'da ortaya çıkması, o vakte değin Osmanlı-İran sınırı üzerinde bir sıhhiye korunma noktasının olmamasını gündeme getirince, Basra Körfezi'nden Erzurum'a kadar olan sınır boyunda yeni karantina tedbirleri alındı[25]. 1850 yılının ikinci yarısında yalnızca Tunus'ta hastalık vardı. Ancak illetin daha sonra, buradan Trablusgarp'a bulaşması önlenemedi. Öte taraftan Eylül 1850'te Bağdat'ta bir kez daha kolera salgını başladı ve Kasım ayına kadar tesirli oldu[26]. 1851'in Ocağı'nda, kolera bu kez Vidin'de görüldü; fakat fazla tesirli olamadan Şubat sonunda söndü[27]. Soğukların da tesiriyle, bir müddet Osmanlı coğrafyasının herhangi bir yerinden kolera haberi alınmadıysa da Ağustos ayında Basra'da yeni bir salgın başladı ve yaklaşık iki ay boyunca vilayeti etkileyerek, Ekim sonlarında yine Bağdat'a sıçrayıp, yıl sonuna kadar tek tük vakalarla hafif surette devam etti[28].

1854, İstanbul'da koleranın tekrar hüküm sürdüğü yıldır. Rusya'ya karşı Osmanlı Devleti'nin yanında savaşmaya karar veren Fransa, İngilte-

---

lera için bk. Başbakanlık Osmanlı Arşivi [BOA], *Hatt-ı Hümayun [HAT]*, 364/ 20165-G; Şükrî Kâmil, *a.g.e.*, s. 310.

[21] Hamdi b. Aziz, *a.g.e.*, s. 9.

[22] Ahmed Mithat, "Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye'de Karantina Yani Usul-ı Tahaffuzun Tarihçesi", *Salname-i Nezaret-i Umur-ı Hariciye*, C. III, Dersaadet 1318, s. 453. Trabzon, Erzurum ve Mus'taki kolera hakkında bk. BOA, İrade Dahiliye *[İ.DH]*. 156/8121, 157/ 8157, 158/8232, 157/8174, 160/8300.

[23] Bu tedbirlerden birisi, bir karantina mahalli olarak Kızkulesi'nin kullanılmasıdır. bk. BOA. İ.DH. 156/8121.

[24] BOA, *İ.DH.* 159/8261; Ahmed Mithat, *a.g.m.*, s. 454; Nuran Yıldırım, *a.g.m.*, s. 45. İstanbul'daki son kolera vakası 10 Ekim 1848'de görülmüş ve buradan kalkan gemilere 24 Ekim 1848'den itibaren temiz pratika verilmeye başlanmıştır. bk. BOA. *İ.DH.* 181/9904.

[25] Ahmed Mithat, *a.g.m.*, s. 454.

[26] BOA, *Sadaret, Mektubî Kalemi Umum Vilâyât [A. MKT.UM.]* 18/38 ve 24/54; *Sadaret, Amedî Kalemi Evrakı [A. AMD.]* 20/50; 25/51.

[27] BOA, *İ.DH.*, 227/13473; *Sadaret, Mektubî Mühimme Kalemi [A. MKT.MHM.]* 27/27; *İ.DH.*, 228/13712.

[28] BOA, *Sadaret, Mektubî Kalemi Nezaret ve Devâir Evrakı [A. MKT.NZD.]* 40/26; *A. AMD.* 32/38; *A. MKT.UM.* 88/29.

re ve Piyemonte, büyük ordularıyla Boğazlar ve İstanbul'dan geçerek Kırım'a ulaşacaklardı[29]. Ancak bu devirde Avrupa'nın güneyinde şiddetli bir kolera salgını vardı. Nitekim Marsilya'daki hastalık, Kırım'a sevk edilen Fransız askerleri vasıtasıyla, Gelibolu'da tesis edilen tahaffuzhane hastanesine taşınarak, burada ilk vakalara sebebiyet verdi[30]. Daha sonra alınan her türlü önleme rağmen, İstanbul'da Davutpaşa Kışlası'nda konaklayan Fransız askerleri arasında kolera vakaları görüldü. Ardından İngiliz ve Osmanlı askerlerine sirayet eden hastalık, yavaş yavaş şehre yayılmaya başladı[31]. İstanbul'un o zamanki kalabalıklığından dolayı, salgının çok büyük can kayıplarına sebep olacağından çekinildiyse de korkulan olmadı[32] ve on ay devam eden salgın neticesinde 3.500 kişi öldü. Öte yandan salgının sönmesinden sonra, 1856 yılının Ekim sonuna kadar hastalık ara sıra kendini göstermeye ve korku saçmaya devam etti[33].

1865, koleranın çok tesirli olduğu bir seneydi. Bu yıl hastalık, Osmanlı topraklarında ilk önce Hicaz'da baş gösterdi. O yılın "hacc-ı ekber"[34] olması nedeniyle, hacı sayısı önceki senelerdekinin dört katına, yaklaşık 150 bine ulaşmış ve ölüm oranı da o nispette büyük olmuştu. Hintli hacılar vasıtasıyla Hicaz'a taşınan mikropla başlayan salgındaki ölüm miktarı hakkında, 15 bin ila 30 bin kişi arasında değişik rakamlar verilmiştir. 1864 pandemisinin devamı olan Hicaz'daki salgın, hac dönüşü Kızıldeniz ve Mısır yoluyla diğer Osmanlı topraklarına ve Avrupa'ya yayıldı. İlk olarak, Hicaz'dan hacı nakleden bir gemi, kaptanının yalan beyanı üzerine, 'temiz pratika' aldıktan sonra Süveyş'e demirledi ve iki gün sonra da şehirde kolera başladı (Mayıs 1865). O devirde henüz kanal açılmamış olduğun-

[29] Kolera ve diğer salgın hastalıkların Kırım Savaşındaki etkisiyle ilgili olarak bk. Hikmet Özdemir, *Salgın Hastalıklardan Ölümler 1914-1918*, Ankara 2005, s. 51-54.

[30] Ahmed Mithat, *a.g.m.*, s. 459. Ayrıca bk. BOA. *A. MKT.UM.* 151/72; 161/30; *A. MKT.NZD.* 115/15.

[31] Ahmed Mithat, *a.g.m.*, s. 459. Koleraya dair alınan önlemler, daha sonraları da çokça örneklerine rastladığımız çevre temizliği ile yiyecek ve içeceklerden mahzurlu olanlarının yasaklanmasıyla ilgilidir.

[32] Ahmed Mithat, *a.g.m.*, s. 460. 30 Ağustos 1854 tarihli bir belgeye göre, kolera şehirde bir müddetten beri devam etmekteydi ve o sırada günlük ölüm 15 civarındaydı. Bu ise, şehrin nüfusunun büyüklüğüne karşı oldukça düşük bir rakam olarak telakki ediliyordu. bk. BOA. *A. MKT.NZD.* 116/64.

[33] BOA. İ.DH. 314/20189; 338/22220; *A. MKT.NZD.* 195/3. İsmail Subhi, *Kolera Tabibi*, İstanbul 1326, s. 21.

[34] Arafat'a çıkıldığı günün Cumaya rastladığı yıllardaki hac hakkında kullanılan bir tabirdir. Cuma şerefli bir gün olduğu için haccın bir kat daha şeref kazanmasından dolayı bu ifade kullanılır. bk. Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. I, İstanbul 1993, s. 393; Gülden Sarıyıldız, "XIX. Yüzyılda Hicaz'da Kolera ve Zemzem Suyu", *III. Türk Tıp Tarihi Kongresi (İstanbul 1993)*, Ankara 1999, s. 295.

dan, yolcular trenle İskenderiye'ye taşındılar ve Haziran 1865'te bu şehirde de kolera zuhur etti. Sonuçta salgın, üç ay hüküm sürdüğü Mısır'da 6 bin ölü bıraktı[35].

Kolera, aynı yıl İstanbul'a bir Osmanlı gemisiyle bulaştırıldı. Mısır'dan gelen bir korvet doğrudan tersaneye girdikten sonra, o günün akşamı tersane hastanesine iki askerin yatırılmasıyla, salgın ilk olarak burada başladı. Ardından Hasköy ve Kasımpaşa'da hastalık tesirli oldu ve buradan da bütün şehre yayıldı[36]. 1865 Temmuzu'nda başlayan "büyük kolera", yaklaşık dört ay devam ederek, Ekim ayında söndü. İstanbul'un gördüğü en büyük afetlerden olan bu salgında meydana gelen ölümler hakkında, birkaç bin veya 30 bin rakamları verilmektedir[37].

1865 salgınında İstanbul halkının koleradan korunması için, Sadrazamın başkanlık ettiği bir komisyon kurularak, hastalığın yayılmasının engellenmesine ve hastaların tedavisine çalışıldı. Gerekli yerlere doktor ve eczacılar vazifelendirilirken, fakir halkın tedavisi için evler kiralanarak geçici hastaneler oluşturuldu. Şehrin izdihamını önlemek amacıyla, bekâr ve amele takımından işsiz güçsüzler, sonraki salgınlarda da örnekleri görüleceği üzere, şehir dışına çıkarılarak kendileri için inşa edilen barakalara yerleştirildiler. Ayrıca, o sıralar Humbaracı Kışlası'nda bulunan Mekteb-i Tıbbiye başka bir yere taşınarak binası "kolera hastanesi" olarak kullanıldı. Çoğunlukla gayrimüslimlerin yaşadığı Pera'da, özellikle hammal takımıyla Taksim tulumbacıları salgından oldukça kötü etkilendi. Bunlardan ölenlerin bir kısmı Pera, bir kısmı da Şişli mezarlığına gömülürken; Pangaltı'daki Ermeni mezarlığında, koleradan ölenleri tecrit için, bir cenaze evi yapıldı. Salgın esnasında, yalnızca fakirler için oluşturulan kolera hastanelerinde hizmet edenler ile pazar yerlerinde ve yollarda koleraya yakalananların nakledilmesinde vazifeli zaptiye askerlerinden hastalığa yakalanan 183 kişiden 126'sı tedavi edilirken, 57'si hayatını yitirdi[38]. Salgının sönmesinde, koleranın tesirli olduğu çevrede yayılan meşhur Hocapaşa yangınının rolünün büyük olduğu düşünülmektedir. Zira, ateşin sağladığı

[35] Gülden Sarıyıldız, *Hicaz Karantina Teşkilatı*, Ankara 1996, s. 14. İskenderiye ve Mısır'daki kolera vakalarıyla ilgili olarak ayrıca bk. BOA. *A. MKT.MHM.* 326/38; 337/26.

[36] Gülden Sarıyıldız, *Hicaz Karantina Teşkilatı*, s. 14.

[37] Ahmed Mithat, *a.g.m.*, s. 468. Ölü sayısı, "Kolera", *ML*, s. 391'de, bir kaç bin; Nuran Yıldırım, *a.g.m.*, s. 45'de 30 bin olarak verilmektedir.

[38] Gülden Sarıyıldız, "19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Kolera Salgını", s. 315.

çevre hijyeniyle birlikte, yangın öncesinde günlük ölümler 1.000'i geçerken, yangından hemen sonra ortalama 100'e düşmüş, bir hafta içinde de salgın tamamen söndürülmüştü[39].

Diğer taraftan, kolera aynı devirde İskenderiye'ye ulaştıktan sonra büyük bir ivme kazandı ve mikrop buradan birçok Osmanlı ve Avrupa şehrine yayıldı. Hastalığın İstanbul'a sirayet ettiği günlerde, İskenderiye'den İzmir'e gelerek tahaffuzhaneye çıkarılan yolculardan ikisiyle, şehir içinde bir Rum kadının ölümü neticesinde, İzmir'e de koleranın bulaştığı görüldü. Hastalık şehirde Yahudiler arasında yayıldığından, bunların şehrin dışında kurulan çadırlarda ikameti sağlandı[40]. Aynı günlerde kolera Çanakkale, İzmit, Tekirdağ, Kıbrıs, Diyarbakır, Mardin, Trabzon ve Filibe'ye dahi sirayet ederek, inanılmaz bir tahribat yaptı.

Osmanlı Devleti'nin güneyinde uzanan topraklardaki 1865 salgını, bölgede o güne kadar hiç yaşanmamış nitelikteydi. Doğu Akdeniz kıyılarında, bilhassa Halep, Tarsus, Adana, Şam, Kudüs, Beyrut, Nablus ve Yafa'da tesirli olan kolera, bölgede 40 binin üzerinde insanın hayatını kaybetmesine yol açmıştı[41]. Bu kıyılarda veya hemen ardındaki bölgelerde bulunan yerleşim birimleri, sıcak ve nemli iklimlerinin de tesiriyle hastalığın ağır tahribatına maruz kalmıştır. Bölgede mevcut ticari hareketliliğinin yanında, bu coğrafyadaki ahalinin yarı göçebe bir hayat tarzına sahip olması da hastalığın yayılmasında ve daha yıkıcı sonuçlar doğurmasında tesirli olmuştur.

1870 yılında, İstanbul yeni bir kolera salgını daha yaşadı. Mikrop Rusya'dan geldi ve bütün şehri tesiri altına alarak 15 bin kişinin ölümüne sebep oldu[42]. Ertesi yılın sonlarında, epeyce de can kaybına yol açan başka bir salgın daha yaşandı. Bu kez kolera o derecede yayılıp tesirli oldu ki günlük ölümler 300'ü bulmuştu. Hatta hastalıktan çekinen Sultan Abdülaziz sarayını terk ederek Yıldız Kasrı'na çekilmişti[43].

---

[39] Gülden Sarıyıldız, *a.g.m.*, s. 314-315; Nuran Yıldırım, *a.g.m.*, s. 45-46.

[40] BOA. *A. MKT.MHM.* 336/98; 338/41.

[41] Charles Issawi, *a.g.e.*, s. 53.

[42] Nuran Yıldırım, *a.g.m.*, s. 46.

[43] BOA, *Yıldız Esas Evrakı [Y.EE.]* 44/107 ve 44/108. Bilhassa Kasımpaşa havalisinde tesirli olan kolera nedeniyle, 40-50 bin insanın yaşadığı mahalle tamamen kordon altına alınmıştı. Ayrıntılı bilgi için bk. Basiretçi Ali Efendi, *İstanbul Mektupları*, Haz. Nuri Sağlam, İstanbul 2001, s. 62-64.

1876'da İstanbul bir kez daha koleraya teslim oldu ve bu salgında 7 bin insan hayatını kaybetti[44]. Ertesi yıl, hac mevsiminde Hicaz'da yine hafif şiddetli bir salgın yaşandı[45], ancak bu tarihten 1881 yılına kadar Osmanlı Devleti'nde koleraya rastlanmadı. Fakat 1881'den sonra, dünyada yaşanan yeni bir pandemi ile birlikte, kolera istilaları kesintisiz olarak 1895'e kadar devam edip gitti. Bu salgınlar sırasında en fazla tahribat 1881, 1882, 1883 ve 1890 yıllarında gerçekleşmişti[46].

Bu devirde tıpkı Avrupa'daki gibi, hemen her vakit bir Osmanlı toprağında koleraya rastlamak mümkündü. İlk olarak 1881-1882 hac mevsiminde, Eylülün sonlarında Aden'de baş gösteren illet, yaklaşık bir ay sonra, bu şehirden bir İngiliz gemisi vasıtasıyla Hicaz'a sıçradı ve Eylül-Ocak aralığında 4.500'e yakın kişinin ölümüne neden oldu[47].

1883'ün yaz aylarında, bu kez Dimyat'ta başlayan salgın, buradan bütün Mısır'a yayıldı ve Temmuz sonlarında şiddetlendi[48]. Salgının İskenderiye'ye ulaşması, geçmiş tecrübelerden ne gibi sonuçlarla karşılaşılabileceğini hatırlatıyordu. Bu, hem Avrupa, hem de Osmanlı limanları için, tehlikenin kapıya dayandığının ifadesiydi. Hakikaten de Temmuz sonlarında, İskenderiye'den gelen bir gemi ile mikrop İzmir'e taşındı[49]. Sonra Beyrut aynı akıbeti yaşadı[50]. Nihayet Eylülün ilk haftasında Mısır'daki salgın sönecek duruma geldi; fakat kolera haberleri, özellikle İskenderiye'ye ait olanlar, yılsonuna kadar devam edip gitti[51].

1889 yazında Basra'ya bağlı Müntefik Sancağı'nda ortaya çıkan kolera, Ağustos ortalarında Bağdat'ta patlak verdi ve şehrin nüfusunun %5'inin ölümüne yol açtı[52]. Hastalık daha sonra uzun yürüyüşüne devam ede-

---

[44] Nuran Yıldırım, *a.g.m.*, s. 46.

[45] Gülden Sarıyıldız, *Hicaz Karantina Teşkilatı*, s. 61.

[46] Gülden Sarıyıldız, "19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Kolera Salgını", s. 317.

[47] BOA, *Yıldız Sadaret Hususi Maruzat Evrakı [Y.A-HUS.]* 168/66; 169/16; 171/124; 172/9; *Y.EE.* 43/145; 43/146; *İ.DH.* 867/69366. Ayrıca bk. Gülden Sarıyıldız, *Hicaz Karantina Teşkilatı*, s. 62.

[48] BOA, *İ.DH.* 888/70653; *Yıldız Perakende Evrakı Sıhhiye Nezareti Maruzatı [Y.PRK.SH.]* 1/17; *Y.A-HUS.* 174/13.

[49] BOA, *Y.A-HUS.* 174/13.

[50] BOA, *Y.A-HUS.* 174/43; *Y.EE.* 42/34.

[51] BOA, *Y.A-HUS.* 174/70; 175/102; 176/18.

[52] O sırada Bağdat'ta yaşayan birinin mektubunda yer verdiği şu satırlar, şehirde yaşanan kolera günlerini ve salgının büyüklüğünü izah eder niteliktedir: *"Kentte korkunç bir hüzün var. Sokaklar ıssız. İnsanlar öğle vakti tek başına dışarı çıkmaya korkuyor; görülen tek manzara ücretli hamalların mezarlığa taşıdığı bitmek bilmez cenaze konvoyu. Ne bir çığlık, ne bir ağlama duyuluyor. Çünkü ölüm artık gözyaşı*

rek Basra ve Musul Vilayetlerine de yayıldı ve aralıklarla yıl sonuna kadar tesirli oldu[53]. Bağdat Vilayeti, Anadolu'nun güneydoğusu, Halep ve Şam havalisiyle, sıcak bölgelere yakın vilayetlerde hüküm süren kolera, kış mevsimine girilmesinin tesiriyle, 1891 başında söndü[54]. Öte yandan, 1890 yılı hac mevsiminde Kamaran Adası'na gelen ve içinde hacıların bulunduğu bir gemide kolera baş gösterdi. Hicaz'da ise Temmuz sonlarında Mina'da ilk vakalar başlayıp, Ağustos'ta Mekke, Cidde ve Taif'te yeni vakalar görüldü ve bu durum Ekim sonlarına kadar sürdü. Koleranın hüküm sürdüğü 28 Temmuz-24 Ağustos arasında, Mekke'de 2.785; Cidde'de, 1 Ağustos-2 Eylül arasında 1.335; Yenbu'da, 29 Ağustos-5 Eylül arasında 35 kişi hayatını kaybederken, bu sayı Hicaz'ın genelinde 4.156 oldu[55].

Hicaz'daki 1893 salgını tam manasıyla dehşet vericiydi. XIX. asır boyunca defalarca bu hastalığın istilasına uğrayan Hicaz, bunlardan en şiddetlisini 1893 yılında yaşadı. Yemen'den gelen hacılar arasında Mekke'de kolera zuhur edince, bu yıl bölgeden hastalığa dair ilk haberler Haziran ayının ilk haftasında alınmaya başlandı[56]. O yılki haccın yine "hacc-ı ekber" olması nedeniyle, 200 bin ile 300 bin arasında olduğu tahmin edilen hacı sayısının[57] da tesiriyle salgın bir anda dehşet verici bir hale tırmandı. Haziran ayı sonunda Mekke ve Mina'daki ölü sayısı 1.000'i geçmişti[58]. Mekke'deki salgını hafifletmek amacıyla zamanından önce Arafat'a çıkılmaya başlanmış; Mina'da üç gün kalınması gerekiyorken, ölümlerin artması üzerine bayramın üçüncü günü kafileler buradan hareket ettirilmiştir. Hacıların dönüşleriyle birlikte, kolera Mekke'nin her yanını sarmış, cesetleri gömecek adam bulmakta dahi zorlanılmıştı[59]. Ağustos başında Mek-

---

pınarlarını kuruttu, duygularımızı yitirdik. Burası bir ölüler kenti. Şehir sakinlerinin üçte ikisi kaçtı, ama 15 gün boyunca ölü sayısı günde 200-300'den aşağı düşmedi." bk. Paul Dumont, "Yahudiler, Araplar ve Kolera: 19. Yüzyıl Sonunda Bağdat'ta Cemaatler Arası İlişkiler", *Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri*, Çev. Ali Berktay, İstanbul 1999, s. 142.

[53] BOA, *Yıldız Perakende Evrakı Mabeyn Başkitabet Dairesi Maruzatı [Y.PRK.BŞK.]* 16/54; *Yıldız Perakende Evrakı Dahiliye Nezareti Maruzatı [Y.PRK.DH.]* 3/43; *Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı [Y.MTV.]* 40/33; 40/63; 41/16; 41/74.

[54] BOA, *A.MKT.MHM.* 501/61.

[55] BOA, Yıldız Perakende Evrakı Umum Vilayetler Tahriratı *[Y.PRK.UM.]* 17/76; *Y.MTV.* 44/72; *Yıldız Perakende Evrakı Askerî Maruzat [Y.PRK.ASK.]* 63/79; *Y.PRK.DH.* 4/10; Gülden Sarıyıldız, *a.g.e.*, s. 64.

[56] BOA, *Bâb-ı Âlî Evrak Odası Nezaret Gelen-Giden [BEO.NGG.]*, nr. 573, 16223 (23 Za 1310); 16321 (24 Za 1310); 16316 (27 Za 1310).

[57] Gülden Sarıyıldız, *a.g.e.*, s. 66-67.

[58] BOA, *Bâb-ı Âlî Evrak Odası [BEO.] Ayniyât Defteri*, nr. 1690, s. 306.

[59] Gülden Sarıyıldız, *a.g.e.*, s. 67.

ke'deki salgın hafiflemişken, Medine'deki çok hafif surette de olsa devam etmekteydi. Bu sırada Mekke'nin yeni koleralılardan korunması amacıyla, bu şehre Medine'den gelip ihrama girenlerin eşyalarını dışarıda bırakarak ancak bir saat kadar tavaf yapmalarına müsaade edilerek Cidde'ye gönderilmişlerdi[60]. Neticede 1893 salgınında; 8.087'si kayıtlı, 5.349'u kayıtsız olmak üzere Mekke, Mina ve Arafat'ta 13.436, bedevilerden 1.000, Yemen kafilesinden Tihame yolunda 4 bin, Yemen kafilesinden Cebel yolunda 2 bin, Necd ve Bağdat kafilesinin yolunda 3 bin, Medine kafilesinin yolunda 2 bin, Medine hacılarından geri dönüşte 500, Şam mahmilinden Medine yolunda 400 ve Cidde yolunda 4 bin kişi olmak üzere toplam 30.336 kişi koleradan dolayı hayatını yitirmişti[61]. Bu denli büyük insan kaybının olması Avrupa'nın dikkatinin yine bu yöne çevrilmesine yol açmış; 1894'te Paris'te toplanacak olan sağlık konferansında, başlıca konu olarak bir kez daha Hicaz'ın sıhhi durumu ele alınmıştır.

1893-95 Devrinde Anadolu'da Kolera

Bu yıllarda Karadeniz sahilleriyle hemen ardındaki iç kısımlar hariç olmak üzere, Anadolu'nun tamamında kolera bulunmaktaydı. İzmir, Bursa, Kütahya, Ankara, Antalya, Çankırı, Konya, Yozgat, Kayseri, Sivas ve Malatya salgınları ise oldukça tesirli olmuştu. Buralardaki koleranın ortaya çıktığı yerlerde imha edilip yayılmasının engellenmesi için, İstanbul'dan önce sayıları 35'e varan doktor ve eczacı Anadolu'ya yollanmış; 1894 Haziranı'nda bunların yetersiz kaldığı görülerek, İstanbul belediyelerinde geçici olarak istihdam edilmiş doktorlardan 10 adedi daha gönderilmişti[62]. 30 Haziran 1894 tarihine kadar, Dâhiliye Nezareti vasıtasıyla İstanbul'dan Sivas, Ankara ve Kastamonu Vilayetlerine gönderilen doktor, eczacı ve temizlik memurları 38 kişiydi. Bundan başka, Sıhhiye Nezareti tarafından da 4 doktor ve 4 temizlik memuru bunlara ilave edilmiştir. Ayrıca, Sıhhiye Nezareti tarafından Ankara ile İstanbul arasında işleyen trenlerde seyyar iki doktor daha vazifelendirilmiştir[63]. Ağustos 1894'te ise, Anadolu

[60] BOA, *Y.A-HUS.* 278/169.

[61] Gülden Sarıyıldız, *a.g.e.*, s. 67. Sarıyıldız'ın aktardığı verilere kaynaklık eden Mekke sıhhiye tabibi Kasım İzzeddin'in başka bir ifadesi ile yalnız Mekke, Mina ve Arafat'ta 13.436, Mekke civarında, Medine, Cidde ve Taif yollarında 16.900 ki toplam 30.336 kişi yaşamını yitirmiştir. bk. Kasım İzzeddin, *a.g.e.*, s. 8.

[62] BOA, *Meclis-i Vükela Mazbataları [MV.]* 80/88. Daha sonraları beş doktor Ankara Vilayetine, üç doktor Ürgüp ve Arapsun'a ve ikisi de Akşehir'e gönderildi. bk. *Sabah*, 1751, s. 1 (22.Z.1311/26.06.1894).

[63] BOA, *Y.A-HUS.* 301/71.

vilayetlerine yeniden 12 doktor ve 6 tathirat memuru (dezenfektör) yollanmıştır[64]. Ne var ki söz konusu devirde Osmanlı'nın Anadolu ve Rumeli topraklarında koleradan 15 bin civarında vukuat ve 10 bin kadar da ölüm meydana gelmişti.

Kasım 1894'e gelindiğinde, önceki aylarda salgınlar yaşanan Anadolu vilayetlerinde vazife yapmak üzere, İstanbul'dan 20 kadar doktorun vazifelendirilmesi gündemdeydi. Doktorlar kolera ortaya çıkar çıkmaz, vakit geçirilmeden tedbirler alarak uygulamaya koyacaklardı[65]. Bu husus, 1895'in ilk günlerinde Meclis-i Vükela'da da müzakere edilerek kabul edildi[66]. Nitekim, 1895 Şubatı'nda Beyrut, Adana, Halep ve Suriye Vilayetleri için Müfettiş Şerafettin Efendi ile üç doktor ve bir tathir memuru; Ankara, Hüdavendigar ve Konya Vilayetleriyle İzmit Sancağı için Müfettiş Şahabettin Efendi ile dört doktor ve bir tathir memuru; Trabzon, Sivas, Mamuratülaziz ve Erzurum Vilayetleri için Müfettiş Jul Efendi ile dört doktor ve bir tathir memuru; Musul, Diyarbakır, Bitlis ve Van Vilayetleri için de Müfettiş Mustafa Efendi ile beş doktor ve bir tathir memuru seçilmişti[67]. Bu şekilde önceki yıl çekilen sıkıntıların, tekrarlanmaması için önemli bir adım atılmış oldu.

İstanbul'da 1893-94 ve 1895 Kolera Salgınları

60 küsur yılda defalarca kolera istilalarına şahit olan Osmanlı başşehri, 1893 yılının yaz mevsimi sonundan başlayarak 1895 senesinin yaz aylarına kadar, aralıklarla yaklaşık iki yıl sözü edilen hastalık ile birlikte yaşamak zorunda kalmıştır. Bu devir zarfında birbiri ardına meydana gelen iki salgın olduğu görülmektedir. İstilalardan ilki, 24 Ağustos 1893 tarihinden itibaren yaklaşık sekiz ay süren ve 26 Nisan 1894'te sona eren salgındır. Alınıp uygulanan ciddi tedbirler, salgının söndürülmesinden sonra da yürürlükte kalmış, bundan dolayı da 1894 yılının sıcak günlerinde İstanbul'da koleralı hastaya rastlanmamıştır. Fakat aynı yılın sonbaharından itibaren, çok nadir olarak yeni vakalar görülmeye başlamış, öte yandan hastalık 1895 Ocak ayına kadar salgın hâlini almamıştır. Bu günlerde ko-

[64] BOA, *İ.DH.* S-1312/6.

[65] *Sabah*, 1889, s. 1 (13.Ca.1312/11.11.1894).

[66] BOA, *MV.* 83/37.

[67] BOA, *İ.DH.* Ş-1312/55.

leranın yeni bir istilası başlamış ve yaklaşık üç buçuk ay boyunca Osmanlı başşehrinde hüküm sürmüştür. Salgın devirleri her ne kadar birbirinden ayrı zamanlan içerse de alınan tedbirler ve uygulamalar temel alındığında, iki devri tek bir devre olarak değerlendirmek mümkündür.

Sonuçta, ilk salgın esnasında 2.683 kişi koleraya yakalanırken, bunun 1.537'si hayatını kaybetmiş, hastalığı yenenlerin sayısı ise 1.146 olmuştur. Bu netice ile hastalığa yakalananların %57,2'si hayatını yitirirken, %42,8'i sağlığına kavuşmuştur. Salgının devam ettiği 246 günün ortalama vukuat sayısı yaklaşık 11, günlük ortalama ölüm de 6 civarında gerçekleşmiştir[68].

İstanbul nüfusunun büyük kısmını oluşturan Müslüman ahalinin, hastalığa en çok yakalanan cemaat olması tabiidir. Buna göre; 1.034 Müslüman koleraya yakalanarak, bunlardan 674'ü (%65) hayatını yitirmişti. Rumlardan da hastalığa yakalananların sayısı yüksekti; 510 vukuat ve 317 vefat (%62). Ermenilerden 386 vukuat ve 179 vefat (%46); Musevilerden ise 173 vukuat, 96 vefat (%55) gerçekleşmişti. Şehirdeki yabancı uyruklulardan koleraya yakalananların 17 gibi oldukça düşük bir sayıda kalmasına karşın, bunların 16'sının hayatını kaybetmesi (%94) dikkat çekicidir. Yine yukarıdaki rakamlara göre, İstanbul halkı arasında koleraya yakalananlardan %49'u Müslüman idi. Bunun dışındaki milletlerden Rumların oranı %24, Ermenilerin %18, Musevilerin %8 ve yabancı uyrukluların da yaklaşık %1 olmuştu. Siviller arasındaki ölüm oranlarının cemaatlere göre dağılımı ise şöyle gerçekleşmişti: Müslümanlar %52,6, Rumlar %24,7, Ermeniler %14, Museviler %7,5 ve yabancı uyruklular %1,2[69].

1895 yılındaki İstanbul kolera salgını ise, 17 Ocak - 6 Mayıs aralığında cereyan etti. Tespit edilebildiği kadarıyla, salgında yalnız siviller arasından 324 kişi koleraya yakalanıp bunlardan 130'u iyileşirken, geriye kalan 194 kişi hayatını yitirmişti[70]. Askerler arasında hastalığa yakalanan 50 küsur kişi bu sonuçlara eklendiği hâlde bile, 1895 salgınının 1893-94 salgınına göre çok daha hafif atlatıldığı görülmektedir.

Bu rakamlar ve oranlar, XIX. asrın sonlarından itibaren hastalıklara çare bulunmaya başlandığının ispatlamaktadır.

---

[68] Mesut Ayar, *Osmanlı Devleti'nde Kolera*, İstanbul 2007, s. 188-190.

[69] Mesut Ayar, *a.g.e.*, s. 190-191.

[70] *Sabah*, 2071, s. 1 (18.Za.1312/13.05.1895). Salgının sona erişiyle ilgili olarak ayrıca bk. BOA, *Y.MTV.* 120/62.

XX. Asırdaki Salgınlar

1899'da yine Hindistan'da patlayan kolera, aynı yıl Basra'ya ulaşmasına rağmen fazla yayılamamıştı. 1902'de Hicaz'da tekrar baş gösteren illet, 1903'te Şam, Halep, Basra ve Bağdat dolaylarında tesirli oldu. Hastalık, 1907-1908 ve 1910'da tekrar Hicaz'da görüldü ve bundan sonra tesirini azalttı. 1910 yazında Rusya'dan karayoluyla Doğu Anadolu'ya bulaşan hastalık Erzurum, Van, Mamuratülaziz ve Diyarbakır Vilayetlerinde tesirli oldu. Öte yandan, denizyoluyla yine Rusya'dan Trabzon'a ulaşan kolera, Eylül-Ocak aralığında tesirliydi ve dahası Anadolu'nun iç kısımlarına da bu yolla yayılabilme imkânı bulmuştu[71].

Eylül 1910'dan itibaren İstanbul'da yeni bir salgın başlayınca, Servi-burnu Tahaffuzhanesi tamir edilerek koleraya yakalananlar için hastane hâline getirilmişti. Bunun dışında, geçici hastanelerden de yararlanıldı. 1911 başlarında şehirdeki salgın söndüğünde[72], 15 Temmuz 1910-12 Ocak 1911 tarihleri arasında koleraya yakalanan 5.128 kişiden 4.023'ü hayatını kaybetmişti[73].

Yayıldığı geniş sahaya nispeten hafif atlatılan 1910 salgınlarından daha şiddetlileri ertesi yıl yaşandı. Önce Mayıs ayında Samsun'da kısa süre tesirli olan illet, aynı ayın sonlarından itibaren, İnebolu'dan gelen bir gemi vasıtasıyla İstanbul'a taşınarak, bu şehirde Haziran'dan itibaren tesirini gösterdi. Ekim ayında hız kesen salgın, ertesi yılın Ocak ayına kadar devam etti. Yalnız İstanbul'da 1911 yılında 2.620 kişi koleraya yakalanmış ve bunlardan %64'üne tekabül eden 1.583 kişi hayatını yitirmişti. Bütün Osmanlı Devleti'nde ise bu yıl, en az 18.876 insan aynı hastalığa tutulmuş ve bunlardan 12.143'ü hayatını kaybetmişti[74].

Balkan Savaşları'nın devam ettiği 1912-13 yıllarında da kolera Osmanlı topraklarından eksik olmamış; savaş, hastalığın yayılmasında ve tesirinin artmasında kolaylaştırıcı bir tesir yapmıştır. Bu felaket yıllarında İstanbul'a 20 bin kadar koleralı askerin geldiği söylenir[75]. Hemen sonra başlayan I.

[71] Ekrem Kadri Unat, "Osmanlı İmparatorluğunda 1910-1913 Yıllarındaki Kolera Salgınları ve Bunlarla İlgili Olaylar", *Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları*, S. 1 (İstanbul 1995), s. 58-59.

[72] Ekrem Kadri Unat, *a.g.m.*, s. 59.

[73] Ekrem Kadri Unat, *a.g.m.*, s. 60.

[74] Ekrem Kadri Unat, *a.g.m.*, s. 61.

[75] 1910-1913 yılları arasında, özellikle Balkan Savaşları sırasında yaşanan salgınlarda, yalnız askerler arasında 30 bin kolera vakası görülüp bunların yaklaşık 10 bininin de öldüğü belirtilmiştir. bk. Unat,

Dünya Savaşında ise, Osmanlı ordusunda çatışmalarda ölen askerlerin miktarı, koleranın da aralarında bulunduğu salgın hastalıklardan ölen askerlerin sayısından çok daha düşük olmuştur[76]. Fakat salgınlar nedeniyle adeta eriyen Türk ordusunda koleranın yaptığı tahribat, artık sıtma, dizanteri, tifüs ve frenginin ardında kalmış[77]; yalnızca Doğu cephesinde vazife yapan askerler arasında, Bayburt, Trabzon, Erzurum ve Erzincan'da kolera vakaları görülmüştür[78]. Ülkemizde en son meydana gelen kolera salgını ise, 1970 yılında Sağmalcılar-Esenler'de gerçekleşerek 50 kişinin hayatını yitirmesiyle sonuçlanmıştır[79].

Kolera ve Toplum

Yoksul insanların içinde yaşadığı şartlar, daima hastalıkların gelişmesine uygun ortamı sağlaya gelmiştir. Bir toplum hastalığı niteliğindeki kolera da yayılış modundan dolayı çoğunlukla bir fakir hastalığı olmuş ve bilhassa bu insanlar arasında hüküm sürmüştür. Bu özelliği dışında kolera, dünyanın neresinde olursa olsun, bir ülkeyi ne vakit tehdit etse, korkuları hızlandırmış, her nerede ortaya çıksa, oranın yönetiminin dayanıklılığını ve yeterliliğini denemiş, ahlâki, sosyal ve politik kusurları ortaya çıkarmış, dedikoduları, şüpheleri ve zaman zaman şiddetli çatışmaları doğurmuştur[80]. Kolera 1893-95 aralığında Osmanlı topraklarında da fukara kesimi vurmuştur. Ancak dünyanın birçok yerinde yaptığı gibi sınıflar arası nefreti, Osmanlı başşehrinde de şiddetlendirdiği söylenemez. Bilakis, 1893 yılında İzmir'deki salgında daha iyi müşahede edilebilen, fakirlere yardım girişimleri ile koleranın sosyal önemi de ortaya çıktı. Bu şehrin ileri gelenleri, özellikle gayrimüslim tüccarlar insanî yardım hususunda başı çekmişlerdi[81]. İstanbul'da kolera ile geçen zorlu günlerde zenginler de taşın altına elini koymuş olmalı, ancak buna dair rastlanabilen yalnızca bir kayıt bulunmaktadır. O da salgının son günlerinde Yeniköy'deki vakalar belirdiğinde, muhtaç durumdaki bazı insanlara Galata bankerlerinin maddi yardımda bulunmasıyla ilgilidir[82].

---

a.g.m., s. 58-59; M. Tanju Akad, "Balkan Savaşları'nda İstanbul", *İstanbul Ansiklopedisi*, C. II, s. 29.

[76] Hikmet Özdemir, *a.g.e.*, s. 12.

[77] Hikmet Özdemir, *a.g.e.*, s. 133-138.

[78] Hikmet Özdemir, *a.g.e.*, s. 221-222.

[79] "Kolera", *ML*, s. 392; Nuran Yıldırım, *a.g.m.*, s. 46.

[80] Asa Briggs, "Cholera And Society In The Nineteenth Century", s. 76.

[81] İzmir'de iki tüccar kardeşin yarım okkalık 20 bin ekmek dağıttırması ile Musevi bir tüccarın 1.600 ekmek ve 100 kıyye et dağıttırması buna örnek teşkil eder. bk. *Sabah*, 1476, s. 2 (14.Ra.1311/24.09.1893).

[82] BOA, *Y.MTV*. 94/103.

Diğer yandan, 1893-94 Salgınında İstanbul'da koleraya en çok yakalanan grup 563 kişi ile askerlerdi. Siviller arasında ise ev hanımları başta geliyordu. Erkeklerden koleraya yakalananların en az 1/3'ü amele, rençper ve hamallardandı. Bunların çoğu evi barkı olmayan, bekâr odalarında konaklayan insanlardı. Hem işlerinin ağırlığı, hem de yaşadıkları yerlerin temizlik şartlarına uygun olmayışı sebebiyle, illet en fazla bu fukara kesimi vurdu. Bunlar dışında küfeci, kayıkçı, çöpçü, hademe, sürücü, lağımcı, ekmekçi, odun yarıcısı, kömürcü, merkepçi, mavnacı, şerbetçi, arabacı, taşçı, aşçı, doğramacı, marangoz, nalbant, tenekeci, bakkal, seyis, gassal, çoban, nakkaş, kasap, ateşçi, paçavracı, simitçi, manav vs. meslek sahiplerinden de koleraya yakalananların sayısı bir hayli fazlaydı. Ayrıca medrese talebesi, kâtip, müderris ve müezzin gibi orta halli olanlardan, az da olsa hastalığa yakalananlar oldu.

1895 salgınında koleraya yakalananların sosyal-mesleki dağılımları, önceki salgınla benzerlikler sergilemiştir. Hastalık yine ekseriyetle alt-orta halli insanları etkilemişti. Yalnızca, bu salgında amele, hamal ve rençperler arasından illete yakalananların miktarı, önceki salgına nispetle çok daha düşük bir oranda meydana geldi. Askerler ve ev hanımları yine başı çekmekle birlikte, aşçı, balıkçı, rençper, hademe, amele, hamal, bahçıvan vs. mesleklerden kişiler, illetin en fazla yakaladığı insanlar oldu.

Osmanlı modernleşmesinin belirgin niteliklerinden olan, teknik konularda Avrupa yardımına başvurulması durumu, kolerayla mücadele edilirken de Avrupa'dan getirtilen uzmanlarla karşımıza çıkmaktadır. Osmanlı hizmetine alınan yabancıların rapor ve görüşleri yalnızca sağlık düzenlemeleriyle ilgili değildir. Avrupalı hekimlerin rehberlikleri, İstanbul yönetiminin bu hususdaki politikaları hakkında, bilhassa bunun için bir yönetim mekanizmasının oluşturulmasında da tesirli olmuştur. Chantemesse ile başlayan bu devir, tamamen Osmanlı idaresinin isteğiyle meydana gelmiş ve herhangi bir Batı dayatması vuku bulmamıştır. Fakat diğer yandan da gönderilen uzmanların burada ülkelerinin nüfuzunu temsil ettiği ve her vesile ile bunu arttırmaya çalıştığı da düşünülmelidir[83]. Bundan farklı olarak, karantina usulünün genişletilip geliştirilmesi için gösterilen çaba-

[83] 1894 yılında Nicolle İstanbul'dan ayrılacağını söylediğinde Pasteur'ün gösterdiği tavır, Osmanlı Devleti üzerine olan Fransız nüfuzunun zedelenmemesi için bu doktorların burada kalmasının gerekliliğini işaret eder. Nicolle'ün Osmanlı başkentinden ayrılacak olması durumunda, o sıralar İstanbul'da bulunan Avusturyalı Karlinski'nin onun yerini alacak olması, Pasteur tarafından Fransız nüfuzu için bir başarısızlık olarak değerlendirilmiştir. bk. Ekrem Kadri Unat, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Bakteriyoloji ve Viroloji*, İstanbul 1970, s. 38-39.

larda, Karantina Meclisi'nin kendi hüviyetinden de kaynaklanan açık bir Batı tesiri görülmektedir.

XIX. asırda Avrupa'daki kolera salgınları tam manasıyla *Büyük Sağlık Uyanışı*'na yol açmış, sokakların genişletilmesi, ölülerin şehir dışına defnedilmesi, çöplerin gece toplanması, hastane, hapishane gibi kalabalık mevcutlu yerlerin düzenli olarak havalandırılması ve kanalizasyon sistemlerinin geliştirilmesine çalışılmıştır[84]. Osmanlı Devleti genelinde bu sayılanlardan bahsedilmesi zor olsa da İstanbul için 1893'e kadar bir takım teşebbüslerde bulunulmuştu. Ancak, yapılması gereken sıhhi mühendislik çalışmaları çok pahalı olup, başarı için de uzun süreli planlama ve finans gerektiğinden, tam netice elde edilememişti.

Her şeye rağmen kolera salgınlarının Osmanlı Devleti'nde de halk arasında sağlık bilincini uyandırmaya yönelik müsbet bir tesiri vardır. Bunun yanında, salgınlar sırasında yöneticilerin bu illete karşı tavrındaki ciddiyetin bir sonucu olarak kolera, önemli ıslahatlara imza atılmasına da hizmet etmiştir. Nitekim bununla ilgili olarak, 1893-95 yıllarında İstanbul'da gerçekleşen birçok örnek bulunmaktadır. Bu sırada salgın, sağlık ıslahatları ile kamu sağlığı sahalarında ve İstanbul'un mevcut altyapı eksikliklerinin tamamlanması yönünde, atılması gereken adımların bir an evvel atılması gerektiğini belirten en ciddi ikaz olmuştur.

Osmanlı Devleti'nin Kolera Salgınlarındaki Sosyal Politikası

1893 Ağustosu'nda İstanbul'da kolera vakaları henüz görülmeden önce Şehremaneti (Belediye), Osmanlı hükümetinden sağlık kaidelerine uymayıp, evlerinin temizliğine kayıtsız davrananların cezalandırılabilmesi için salahiyet istediğinde bu reddedilmişti. Emanet'in arzusunun kabul edilmemesinde, belediye vazifelilerinin ahalinin evlerine rahatlıkla girebilmelerinin, birçok suistimale ve şikâyete yol açabilecek olması belirleyici olmuştu. İnsanların sıhhi kurallara ceza korkusuyla uymak zorunda bırakılması, halk nazarında Osmanlı idaresini kötü duruma düşüreceği gibi, insanî açıdan da pek hoş olmazdı. Bunun yerine, gazetelerle veya mahalle imam ve muhtarları aracılığıyla nasihatlerde bulunulması daha doğru bir uygulama olacaktı[85].

[84] Andrew Nikiforuk, *Mahşerin Dördüncü Atlısı- Salgın ve Bulaşıcı Hastalıklar Tarihi*, Çev. Selahattin Erkanlı, İstanbul 2001, s. 182.

[85] BOA, *İ.DH.* S-1311/55.

Yoksulları gözetmek İslam dininin bir emri olması yanında, Sultan İkinci Abdülhamid'in, salgın sırasında tebaasına karşı cömert ve yardımsever bir sultan portresi çizme yolunda, açık bir politika güttüğü farkedilmektedir. Osmanlı padişahı bu yardımları, belki insanî kaygılarla yaptırıyordu. Ancak devletin koleralılara yardım ve himayesinde, bunun dışında bir takım yerel-sosyal şartlar da tesirli olmuş olmalıydı.

Koleranın halkın zihninde Osmanlı yönetimine karşı herhangi bir hoşnutsuzluğa müsaade edilmemeye çalışılması ve bunun büyük oranda başarılması ile hastalıkla mücadele edilirken, bir bakıma Osmanlı idaresinin dayanaklılığı ve yeterliliği ispatlanmış oldu. İstanbul'daki kolera hakkında, durumu olduğundan daha kötü gösteren telgrafları içeren Avrupa gazetelerinin Osmanlı topraklarına girişi yasaklanırken[86]de yine aynı siyasetin uzantısı fark edilir: *"Devlet koleraya karşı güçlü, padişah halkının hep yanındadır."* Ahalinin bundan başka bir düşünceye yönelmesine asla müsaade edilemezdi. Bunun gibi, ölüm ve vaka sayılarının hem salgın sürerkenki günlük toplamının hem de hastalığın aylarca süren istilasından sonraki toplamının, çevre memleketlerle karşılaştırılamayacak derecede düşük olması, İstanbul gazeteleri tarafından padişahın aldırdığı tedbirlere bağlanmaktaydı[87].

Koleraya karşı sağlam bir mücadele veren Osmanlı otoriteleri, hastalığın getirdiği yıkımı hafifletmek amacıyla, bir takım sosyal politikalar izledi. Mesela, koleradan ölen subayların ailelerine birinci dereceden maaş tahsis edilerek, hem bu insanların mağduriyetleri önlenmiş oluyor, hem de koleralı bölgelerde vazife yapan vazifelilerin işlerini, hastalığa tutulmaları hâlinde geride bıraktıklarının durumlarından endişe etmeden layıkıyla yapmaları yönünde bir tedbir de alınmış bulunuyordu[88]. Bunun gibi, yine koleradan ölen üst düzey vazifelilerin çocuklarının parasız olarak devlet tarafından okutulması ile[89] sıhhiye teşkilatında çalışan hade-

[86] BOA, *Yıldız Sadaret Resmi Maruzat Evrakı [Y.A-RES.]* 286/92.

[87] *Sabah*, 1691, s. 1 (21.L.1311/28.04.1894).

[88] Hicaz kumandanı iken koleradan vefat eden Ferik Osman Nuri Paşa'nın durumunda olduğu gibi. bk. BOA, *Y.PRK.BŞK.* 32/26.

[89] Haydarpaşa Hastanesi doktorlarından iken, 1893 yazında Mekke'de ortaya çıkan salgın nedeniyle oraya memur edilen Binbaşı Şekip Efendi'nin koleradan vefatından sonra, oğlu ücretsiz olarak Mekteb-i Sultani'ye kabul edilmiştir. bk. BOA, *Y.MTV.* 81/61. Yine bunun gibi, vazifesi başındayken koleraya tutulan Kayseri mutasarrıfı, oğlunun askerî bir okula kabulünü isterken, hastalığa tutulmuş olmasına güvenmekteydi. Yapılan tahkikatta adamın iyileştiği, ancak yine de vazifesinin başında bulunduğu görüldüğünden, isteği kabul edilmişti. bk. BOA, *MV.* 80/92.

melerden vefat edenlerin ailelerine ikramiye verilmesi[90], bu hususta göze çarpan uygulamalardandır. Ayrıca, İtfaiye Alaylarından seçilerek Fransız Mondragon tarafından yetiştirilen dezenfektör subay, erbaş ve erlerin işlerini gereği gibi yapmalarının sağlanması için kendilerine dolgun maaşlar ödenmesinden başka, bunlardan vazifeleri uğrunda ölenlerin ailelerine de maaş bağlanması kararlaştırılmıştı[91]. Böylece devlet, bu tehlikeli vazifeyi kabul edenlerin geride bırakabilecekleri eş ve çocukları için iyi bir sosyal güvence sağlamış olmaktaydı.

Koleralı hastaların zuhur etmesiyle oluşturulan kordonlarda bulunan ahalinin her türlü ihtiyaçları devlet tarafından karşılandı[92]. Hatta yevmiye usulüyle çalışan fakir fukaranın, kordondan çıkamamalarından dolayı doğan zararları bile tazmin edildi[93]. Aynı şekilde tahaffuzhanelerde bekleyen garibanların da karnı doyuruldu, gidecekleri yerlere ücretsiz taşınmaları sağlandı[94]. Bütün bu uygulamalar halk nazarında memnuniyet doğurmuştu. Kordon altındayken işleri devlet tarafından karşılananlarla, koleraya yakalanıp, genellikle belediyelerin hususi hastanelerinde tedavi edilenler, padişaha teşekkür ve dualar içeren arzuhaller dizdiler. Bunların bir kısmı gazetelerde yer buldu. Belediye hastanelerine yatırılanların hemen hepsi fakir insanlar olduklarından, hastaneye yatırılırken üzerlerinden çıkarılan ve sonradan vazifeliler tarafından yakılarak imha edilen elbiselerinin yerine yenileri satın alınarak bu yoksullara giydirildi. Yapılanlar, halk nazarında yine padişah için bir dua ve teşekkür vesilesi oldu[95].

---

[90] BOA, *BEO.NGG.*, nr. 573, 50863 (17 Ra 1313).

[91] Dersaadet'te "tathirat ve tebhirat icrası" (dezenfeksiyon) esnasında, bu hizmet uğruna vefat eden subay ve askerlerin ailelerine verilecek maaş miktarıyla, bunlar hakkında Şûrâ-yı Devlet Tanzimat Dairesi'nde hazırlanan nizamnameye göre, mülazım-ı evvel rütbesinde olanların aileleri 476,5, mülazım-ı sânilerinki 454, başçavuşlarınki 183,5, sıra çavuşlarınınki 179,5, bölük emini olanların aileleri 177,5, onbaşılarınki 175 ve neferlerinki de 170,5'er kuruş maaş alacaklardı. bk. BOA, İrade Kanun ve Nizâmât [İ.KAN.] Ca-1311/1 veya *Düstur 1. Tertib*, C. VI, Ankara 1939, s. 1449-1450.

[92] Mesela, Tomruk Dairesi'ndeki ve Saadet Gazetesi matbaasındaki işçilerin günlük iaşeleri Şehremaneti tarafından karşılanmıştı. bk. BOA, *BEO. Ayniyât Defteri*, nr. 1686, s. 330; *BEO.NGG.*, nr. 689, 294 (23 Ra 1311).

[93] BOA, *Yıldız Perakende Evrakı Zaptiye Nezareti Maruzatı [Y.PRK.ZB.]* 12/53; *Y.PRK. BŞK.* 33/98.

[94] BOA, *BEO. Ayniyât Defteri*, nr. 1690, 449. İstanbul salgını sürerken, Tahaffuzhanelerde bulunan fakirler için bir yardım komisyonu kurulmuş ve buradaki acezeye ücretsiz olarak günlük birer kıyye ekmek verilmişti. bk. *Sabah*, 1711, s. 1 (11.Za.1311/17.05.1894); BOA, İrade Şehremaneti [İ.ŞE.] Z-1312/3; *BEO. Ayniyât Defteri*, nr. 497. Osmanlı Devleti'nin diğer şehirlerinde çıkan kolera salgınlarında da bu tarz iane komisyonları oluşturulmuş, fakir fukaranın ihtiyaçları karşılanmaya çalışılmıştır. bk. *Sabah*, 1568, s. 1 (16.C.1311/25.12.1893).

[95] Bu konudaki sayısız örnekten birkaçı için bk. BOA, *BEO.NGG.*, nr. 685, 60 ve 61 (19 Ca. 1311); nr. 685, 531 (25 Ca. 1311); *Y.A-HUS.* 285/105; 286/7; 286/44; 286/78; 287/14; 287/80; 288/49.

Sultan İkinci Abdülhamid'in kamuoyu üzerine olan hassasiyetine dair 1893-94 salgını esnasında Pangaltı'da meydana gelen bir hadise dikkat çekicidir. Buna göre, bir Ermeni'nin evi kordon altına alındıktan sonra, eşyaları arabalara yüklenip götürülmüş, sonra da yakılmıştı. Durumdan şikâyetçi olan adamın, kendisine bir yorgan bile bırakılmadığını, üstelik "*Padişahın emri böyledir.*" dendiğini söylemesi, Sultan İkinci Abdülhamid'i kızdırdı. Çünkü Osmanlı padişahı, salgının başından beri büyük küçük hiçbir kimseye zulmedilmemesini emrediyordu[96]. Hemen meselenin araştırılmasını ve mesullerin cezalandırılmasını istedi. Bu emri müteakiben Zaptiye Nezareti'nin yaptığı tahkikat neticesinde, Ermeni'nin yalnızca para koparmak niyetiyle böyle şeyler söylediği ortaya çıktı[97]. Ancak, Şehremaneti memurlarının yaptıkları işlerde padişahın adını kullanmak türünden münasebetsizlikleri devamlı vuku bulan şeylerdi ve bu padişahı oldukça rahatsız etmekteydi. Nihayet Emanet'e, bir daha böyle bir durumla karşılaşıldığında, mesuliyetin Şehremini'ne ait olacağının belirtildiği sert bir ikaz yazısı gönderildi[98].

Sultan İkinci Abdülhamid'in saltanatı boyunca hafiyelerden sağlanan jurnallere çok önem verdiği bilinen bir gerçektir. Salgın günlerinde de İstanbul halkı arasında, asayişin yönetimi aleyhine bozulmasından çekinen Osmanlı sultanı, jurnalleri dikkate almıştır[99]. Bu nedenle şehrin neresinde olursa olsun birçok şikâyet, padişaha kadar rahatlıkla ulaşabilmiş ve ardından da söylenti veya şikâyetlerle ilgili incelemeler vakit kaybedilmeksizin neticelendirilmiştir.

Padişah, salgınla o kadar ilgiliydi ki doktorların tedavi usulleriyle ilgili bir sıra dışılık fark ettiğinde bile derhâl işin aslının araştırılmasını, yanlış durumun düzeltilmesini istemekteydi[100]. Koleralı hastalara zorla ilaç verilmesi ve onlara aşağılayıcı muamele yapılması da padişah tarafından kesinlikle yasaklanmıştı. Buna dair şikâyetler artınca, bu gibi davranışlar

---

[96] Daha ilk vakalardan Habibe Hanım'ın hastalığında, "*hastaya eziyet edilmemesi.*" emri padişah tarafından gerekenlere verilmişti. bk. BOA, İrade Hususi [İ.HUS.] S-1311/85.

[97] BOA, *Y.PRK.ZB.* 12/53.

[98] BOA, *BEO. Ayniyât Defteri*, nr. 1686, s. 403.

[99] BOA, *Y.PRK.ASK.* 95/80.

[100] Bebek'te koleraya yakalanan bir adamı, belediye doktorlarından birinin "ihtikan" usuliyle (vücudun bir yerine kan toplama) tedaviye kalkışmasının jurnallenmesiyle, padişah bunun koleranın tedavi usulleri arasında olmadığını ve neye dayanarak yapıldığının, hemen o günün akşamına kadar kendisine bildirilmesini istemiştir. bk. BOA, *Y.PRK.BŞK.* 34/2.

sergileyen vazifelilerin olağanüstü düzeyde mesul tutulup cezalandırılacakları, padişah tarafından sık sık dile getirilmeye başlandı[101].

Buraya kadar anlatılanlar, İstanbul halkının idareye karşı itaatkâr tavrını sergiler niteliktedir. Ancak, söylentiden öteye geçememiş olsa da halkın otoriteye karşı bir takım ters tavırlar takındığını işaret eden durumlar da vuku bulmuştur. Nitekim, Beyoğlu'nda bir ayakkabı dükkânında, koleraya yakalandığı anlaşılan bir hamalın, vazifeliler tarafından belediye hastanesine götürülmesinin dükkân sahibi tarafından engellenmesi; aynı şekilde Kasımpaşa'da bir koleralının belediye hastanesine götürülmesine, mahallelilerce sopalar kullanılarak karşı çıkılması duyulmuştu. Ancak, şikâyet ve söylentileri araştırmakla vazifeli özel komisyonun yaptığı tahkikatla, bunların ortaya çıkışında, meseleyle alakasız iki bürokrat arasındaki konuşmaların tesirli olduğu anlaşıldı. Her ne kadar şayia olarak nitelendirilmiş olsa da bunun dışında, hamalı muayene için gelen ünlü Doktor İstekoli'nin muayeneden sonra, *"kolera değildir"* demesi üzerine, orada bekleyen halkın, koleralı için hadise yerinde bulunan memurlara hitaben *"yuha!"* diye bağırmaları[102], bilhassa önemlidir ve halkın belediye memurlarına karşı olan güvensizliğinin, hatta neredeyse düşman kesilmesinin bir göstergesi olabilir. Komisyonun tahkikatıyla anlatılanlar yalanlanmış veya kanıtlanamamış olmasına rağmen, bunlar belki de salgın sırasında ahalinin içinde bulunduğu hâlet-i ruhiyeyi izah eder niteliktedir. Fakat resmî kayıtlar, böyle bir durumun varlığını teyit etmemektedir.

Toplumsal Huzursuzluk (Koleraya Dair Şayia ve Şikâyetler)

Kolera, verdiği korku ve meydana geridiği panikle birlikte, her türlü şayia ile de özdeşleşmiştir. Bunlardan Avrupa'da en çok rastlananı, koleranın fakirlerin haklarını bastırmak için düzenlenmiş bir yalan olduğudur[103]. Diğer taraftan kolera, Avrupa'da iki sebepten dolayı çalışan sınıfa ait endişenin önemli bir kaynağı hâline gelmişti. Birincisi, kıtadaki "fakirin yükü" hakkındaki tartışmalarla ilgiliydi. Buna göre kolera, zenginlerin (veya Yahudiler gibi diğer bazı şüphe figürünün) fakirlerin sayısını azaltmak için, onlar arasında bir zehir yaydığına dair yoksulların zihnindeki şüphenin artmasını sağlamıştı. İkinci olarak, en azından İngiltere gibi

[101] BOA, *Y.PRK.BŞK.* 33/98 ve 34/2.

[102] BOA, *Y.MTV.* 87/190.

[103] Asa Briggs, *a.g.m.*, s. 88.

ülkelerde, anatomi öğrencilerinin deneyleri için sırf kadavra olarak, yoksulların aranıyor olduğu düşünülmekteydi. Fakirlerin, zenginler tarafından kendileri üzerine uygulanan kolera tedbirlerine korku ve telaşla tepki vermesi sebebiyle, bu sınıfın korkusu pek çok ülkede kolera kargaşaları ortaya çıkarmıştır.

Rusya ve Amerika'daki kolera istilalarında, doktorların hastaları kasten öldürdüğüne inananların sayısı oldukça fazlaydı[104]. Rusya'daki ilk kolera salgınlarında oluşturulan kordonlar nedeniyle halkın hoşnutsuzluğu artmış, üstelik illetin yayılması da önlenememişti. Bu durum Rus köylüsü arasında *"Devlet bizi öldürmeye çalışıyor."* düşüncesine yol açmış, vakaları inceleyen birçok bilim adamı çıkan ayaklanmalarda öldürülmüştü. Almanya'da da benzer gelişmeler meydana gelerek, kaleler işgal edilmiş, doktorlar katledilmişti. Halk, bilim adamlarının mevcut nüfusu azaltmak amacıyla, içinde zehir olan bir şarap üreterek bu hastalığa yol açtığına inanıyordu. Doktorların her kolera ölümü başına devletten belli bir para aldığı söylentisi dahi çıkmıştı[105]. Benzer bir şekilde, yine Alman topraklarında koleranın ortaya çıkışından itibaren alt tabakadan insanlar arasında salgının, zenginlerin kendilerinden kurtulabilmek amacıyla seçtikleri ya da destekledikleri bir usul olduğu düşünülüyordu. Bunların dışında, koleraya karşı kordonların oluşturulmasının yiyecek fiyatlarını arttırması, toplumsal huzursuzluğu beslemişti. Aynı şekilde polisin insanların kiliselerde gömülmelerine izin vermemeleri de öyle[106]. Sözün kısası, Avrupa kolerayı bu türden toplumsal çalkantılarla buldu ve yaşadı.

XIX. asır boyunca dünyanın çeşitli yerlerinde yaşanan koleranın sebep olduğu kargaşanın benzeri Osmanlı toplumunda hemen hiç görülmedi. 1892'de Bağdat'taki kolera salgını sırasında, Yahudi aleyhtarlığından kaynaklanan kargaşa[107], bu hususta bilinen en dikkat çekici hadise olmakla beraber, Osmanlı resmî evrakına veya diğer kaynaklara yansıyan benzer bir vakanın olmaması nedeniyle tek örnektir. Bunun gibi olmasa da İzmir'deki 1893 salgını sırasında aç kalan halktan bir kesiminin, bazı dük-

[104] Asa Briggs, *a.g.m.*, s. 91.

[105] Richard J. Evans, *a.g.e.*, s. 242.

[106] Richard J. Evans, *a.g.e.*, s. 244.

[107] 1892'de Bağdat'taki koleranın özellikle Yahudiler arasında tesirli oluşu, Arapların bu insanları *lanetli* olarak nitelendirmesine ve ardından da şehirde cemaat çatışmalarına yol açmıştı. Paul Dumont, *a.g.m.*, s. 136-152.

kânları yağmalama girişiminde bulunması[108], yine dikkat çekici olmakla beraber, devamlılık göstermeden ve fazla tesirli olamadan yatıştırılmış ve önemli bir iz bırakmamıştır. Bu iki hadise dışında -bizim rastladığımız- herhangi bir kargaşa veya çatışma, bilhassa İstanbul salgınlarında vuku bulmamıştır.

Bu tespit doğrultusunda, Osmanlı toplumunda kolera salgınlarının algılanış ve yaşanışı üzerine Avrupa'dakilere benzer değerlendirmeler yapmak mümkün görünmemektedir. Ancak hem önceki yıllarda meydana gelen salgınlarda, hem de 1893-95 aralığında İstanbul'da patlak verenlerinde, Batı'dakiler gibi olmasa da bir takım söylentiler olmuştur. Fakat zengin-fakir ayrımını işaret eden ve sınıf çatışmalarını körükleyen şayialara rastlanmamıştır.

İstanbul salgınının ilk günlerinde, Şehremini Rıdvan Paşa'nın sevimsiz kişiliğinde kendini bulan basit söylentilerin temelinde yalnızca maddi çıkarlar vardı. Güya, Şehremini yalnızca devlet hazinesinden biraz daha pay alabilmek için kolera palavrasını çıkarttırmıştı. Her şeye rağmen hastalıkla tesirli bir şekilde uğraşılması, Osmanlı başşehrinde yalnızca doktorların bazı uygulamalarından, bir takım yiyecek ve içeceklerin yasaklanmasından ve kordon usulünün verdiği rahatsızlıktan kaynaklanan sızlanmalar dışında herhangi bir kargaşaya yol açmadı. İstanbul'da 1893 yılında başlayan salgının daha başlarından itibaren, hastaların kesinlikle incinmesine müsaade edilmemesi, padişah tarafından irade buyrulmuştu. Bu tarz emirler, muhtemel hoşnutsuzlukları önleyerek, bir takım karışıklıkların çıkmasını engelleyen önemli bir sebep oldu.

Diğer taraftan, cılız da olsa Osmanlı Devleti'nde koleraya karşı meydana gelen sosyal tepkilerin ortaya çıkışındaki sebeplerden birisi de doktorların beceriksizliğiydi. İstanbul salgınının özellikle ilk günlerinde, doktorlarla ilgili şikâyetlere dair birçok örnek görülmüştü. O vakitler doktorların canlarını tehlikeye atarak koleralıları tedavi için çalışmaları, halk tarafından pek de takdir edilmedi. Buna karşı halkın şüphesini körükleyen başlıca sebep, doktorların aralarındaki fikir ayrılıkları ve tedavilerdeki farklılıklardı. Gerçi talimatnamelerle bu giderilmeye çalışıldıysa da bu hususta şikâyetler sürüp gitti.

[108] BOA, *Y.PRK.BŞK.* 32/67, lef 2.

Kolera ve Din

Din, dünyanın her yerinde kolera tarihi boyunca ayrı bir öneme sahip olmuştur[109]. Mesela, XIX. asırda Fransızlardan bir kısmı kolerayı, dünyanın sonunu tehdit eden ilahi memnuniyetsizliğe mal ederek, bu kutsal memnuniyetsizliğin sebebinin de Fransa'nın haklı hükümdarının tahttan kovulması olduğunu düşünmekteydi. Yine bunun gibi, salgın hastalıklara karşı İrlanda'da tezek parçaları yakılırken, Tanrı ve Aziz John adına üç selam duası ve bir amentünün diğer azizlere sunulmasıyla salgının duracağına inanılıyordu[110]. Kısacası, kolera gibi felaketlerin takdir-i ilahinin bir sonucu olduğuna dair, Doğu toplumlarında olduğu gibi Avrupa'da da dinî bir inanç vardı. Avrupa'nın çoğu yerinde otoriteler, Tanrı tarafından gönderilen bu korkunç musibet karşısında günahlarını telafi için ibadet edip oruç tuttular. Fakat 1850 ve 1860'lardan itibaren, bu usul terk edilip[111] doktor toplum değerlerinin mesulü olarak rahibin yerini aldı[112].

Aslında din temelli bu düşünce tarzının, Doğu toplumlarında -en azından Türk insanları arasında- bugünlere kadar süregeldiği hâlen müşahede edilebilmektedir[113]. Toplum üyelerinin kendilerini ahlâken düzeltmeye çalışmaları ve fertler arasında dinî duyguların canlanıp gelişmesi, bugün olduğu gibi geçmişte de afetlerden sonra daha fazla müşaede edilmektedir.

Kolera salgınlarının çıkışıyla ilgili olarak Avrupa'da da beslenen bu inanç, XIX. asrın ortalarından sonra terk edilirken, Osmanlı toplumunda durum farklıydı. Allahü Teâlâ'nın insanlara yüklediği sağlık kurallarının varlığı, Osmanlı makamlarınca gazetelerde verilen ilanlarla daima vurgulandı[114].

İslamiyet'in her şeyden önce temizliğe dikkati emretmesi öne çıkarılarak, şahsi temizlik hususundaki âyet-i kerimeler ve hadis-i şeriflerin ışığında, halkın buna riayet etmesi istendi.

---

[109] Asa Briggs, *a.g.m.*, s. 81.

[110] Asa Briggs, *a.g.m.*, s. 82.

[111] Gerry Kearns, *a.g.m.*, s. 124.

[112] Nurşen Özçelik Adak, *Sağlık Sosyolojisi Kadın ve Kentleşme*, İstanbul 2002, s. 79.

[113] En son 1999 Marmara Depremi'nden sonra İstanbul halkı arasında, bu felaketin sebebinin dinden uzaklaşmak olduğu çokça konuşulmuş, buna bir hayli insanın gönülden inandığı gözlemlenmiştir.

[114] Bu hususa örnek teşkil eden bir ilan için bk. *Sabah*, 1975, s. 1 (11.Ş.1312/07.02.1895).

Osmanlı Devleti'nde kolerayla mücadele edilirken, bizzat padişahın emriyle vazifelilerden, salgından kurtulmak amacıyla dua etmeleri istenmekteydi. Osmanlı hükümeti tarafından İstanbul'da sağlık ve koleradan korunma kaidelerine ait tedbirleri almakla Şehremaneti vazifelendirmiş ise de manevi yönden de hastalıktan korunmanın gerekli olduğu düşünülmekteydi. Bu nedenle bütün cami, mescid ve tekkelerde, müezzinlerin veya takva sahibi insanlardan birisinin, belirtilen yerlerde beş vakit namaza duran insanlara *Ahkaf Suresi*ni okuması; aynı Cuma namazının farzının kılınmasından sonra olduğu gibi, her vakit namazın farzından sonra da cemaat tarafından *tevbe-i istiğfar* edilmesi ve *salât-ı selam* getirilmesi için, müezzinlere ikazda bulunulmasına dair, padişah tarafından emir verildi[115]. Hatta dindarlığı ile bilinen Sultan İkinci Abdülhamid bizzat sarayında bir dua heyeti oluşturdu. Koleraya karşı manevi tesiri tecrübe olunmak hasebiyle ve selamet-i umumiye maksadıyla Yıldız Sarayı içinde tahsis edilen bir dairede, İstanbul'un önde gelen din âlimlerinden ve huzur-ı hümayun derslerine katılan bazı hocalar tarafından, üç gün boyunca *Buhârî-i şerif* tilavet edilmiş, hatim duasının sonunda da Şifa-i şerif ve *Mevlid-i şerif* okunarak[116], Allahü Teâlâ'dan koleradan muzdarip kullarına yardımlarını esirgememesi istenmiştir.

Salgın sırasında Hıristiyanlar da Müslümanlar gibi aynı hususta ayinler tertip etmişler; salgın söndürülünceye kadar, her akşam kiliselerde *Baraklitilus(?)* ve *Kanun* isimli duaların, İstanbul ahalisinin sıhhatinin muhafazası ve gece gündüz halkı uğruna çalışan padişah için okunması, Patrikhane tarafından bir genelge ile kilise yönetimlerine emredilmiştir[117]. Bunun gibi, salgının sonlarında Tanrı'ya şükür için, Yedikule yakınlarındaki Rum Hastanesi'ndeki kolera bitip kordon kaldırıldıktan sonra, Balıklı Ayazması Metropoliti'nin önderliğinde bir dinî merasim yapılmıştı. Ayos Haralamyos Kilisesi'nde yapılan ayine ise rahipler, Rum hastane

[115] *Sabah*, 1486, s. 1 (24.Ra.1311/04.10.1893).

[116] *Sabah*, 1528, s. 1 (6.Ca.1311/15.11.1893). İstanbul'da olduğu gibi, Osmanlı Devleti'nin diğer topraklarında ortaya çıkan kolera salgınlarında da benzer uygulamalar göze çarpmaktadır. Mesela 1893 kışında Edirne'de görülen salgında yine gerekli sağlık önlemleri alınırken; diğer taraftan, camilerde Hatm-i şerif ve *Mevlid-i şerif* okutulmuş, hastalığın önlenmesi için dualar edilmiş, vaizler de kolerayla ilgili vaazlar vermişlerdi. bk. Nilüfer Gökçe, "1893-1894 Kolera Salgınları Karşısında Edirne'de Alınan Koruyucu Sağlık Önlemlerinin Edirne Gazetesine Yansıması", *Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları*, S. 7, İstanbul 2001, s. 57.

[117] *Sabah*, 1494, s. 1 (2.R.1311/12.10.1893).

ve yetimhanesi yönetici ve doktorları ile 150 kadar yetim Rum çocuğu katılmıştı. *Döksülükya(?)* duasının okunduğu merasim, padişah için şükür ve hayır duaları edilerek son bulmuştu[118].

Kolera, en çok zayıf ve fakirlerle beraber cahiller arasında tahribat yapan bir hastalıktı. Genç ve aydın sınıf hariç, koleraya inanmadıkları için hiçbir sıhhi tedbire lüzum görmeyen diğer büyük kitle, hastalık için en uygun şartları taşımaktaydı. Gerçi bütün milletlerde koleraya inanmayan bir sınıf halk görülmüştür. XIX. asrın sonlarında tıbbın ilerlemesiyle son salgınlardaki vaka ve ölüm sayılarında büyük bir düşüş meydana gelmiştir.

Sonuç

Osmanlı Devleti'nde kolera salgınları en başta demografik sahadaki sonuçlarıyla önem kazanmaktadır. Yalnızca 1892-95 yılları arasında Hicaz, Basra, Bağdat, Anadolu ve İstanbul'daki salgınlarda yaklaşık 90-100 bin kişi koleraya yakalanarak, bunlardan en az 50 bininin -önemli kısmı Hicaz'da olmak üzere- hayatını yitirmesi, bu hastalığın yapmış olduğu tahribat hakkında bir fikir vermektedir. Bütün XIX. asır boyunca meydana gelen büyük istilalar düşünüldüğünde ise, durumun ne denli dehşet verici olduğu kolayca anlaşılabilmektedir.

Koleranın bir diğer mühim ama menfi tesiri de ticarete indirdiği sektedir. Üretici ve tüccarların bu hastalıktan çekinerek ticarî faaliyetlerini azaltmaları bir yana bırakılırsa, karantinalarda geçirilen bazen onlarca gün, kara ve deniz yoluyla yapılan taşımacılığı çoğu zaman tamamen durma noktasına getirmiştir. Bu da bilhassa liman şehirlerinde ticarete bağlı olan bütün ekonomik aktivitelerin ve dolayısıyla da bütün sosyal hayatın hakikaten büyük ölçüde zorlaşmasına, nihayetinde insanların iaşelerini bile karşılayamayacak hâle düşmesine sebep olmuştur.

Yeterli sayıda yetişmiş hekim bulunmaması ile bu illetin ne ahali ne de yerel idareci ve doktorlar tarafından yeterince tanınmaması, koleranın bilhassa taşradaki tesirini arttırmıştır. Devletin o yıllarda tam manasıyla mâlî bir darboğazda bulunması da hastalığın tahribatını arttıran faktörlerin en önemlilerindendi. Altyapı hizmetlerinin eksikliği bir kenara bırakılırsa; vazifeli tayinlerinin yapılamaması, alet ve edevat eksikliğinin tamamlana-

[118] *Sabah*, 1601, s. 1 (19.B.1311/26.01.1894).

maması, hastalığın ortaya çıktığı yerden veya şehirden dışarı çıkmaması için oluşturulması gereken kordonlarda vazife yapanların bir türlü yeterli sayıya ulaştırılamaması bu hususta yaşanan sıkıntıların başlıcaları olmuştur.

Osmanlı Devleti'nin idari olduğu kadar ekonomik başşehri de olan İstanbul, dünyanın en hareketli şehirlerinden biri olması nedeniyle, koleranın her an sıçrayabileceği bir durumdaydı. Şehir; kalabalık nüfusu, neredeyse yok derecesindeki altyapısı ve ahalisinin hijyenik olmayan bazı tutumları da düşünüldüğünde, kolera için salgın hâlini alabileceği ideal bir ortam niteliğindeydi. Nitekim hastalık, XIX. asır boyunca İstanbul'da yedi kez birer büyük salgın hâlini aldı.

Salgın zamanında Avrupa'dan İstanbul'a getirtilen doktorlar kazanacakları parayı ve ülkelerinin buradaki nüfuzunu arttırmayı düşünmekteydi. Diğer taraftan, Bakteriyoloji biliminin Osmanlı Devleti'ne girişi, Avrupa'dan getirtilen tıp adamlarının katkılarıyla bu devirde tam olarak gerçekleşti. Bunun gibi kolera, genelde yabancı doktorların rehberliğinde gelişen tıp ve sağlık hizmetlerinde, sonra bununla irtibatlı olarak koruyucu sağlık tedbirleri anlayışında, cidden önemli bir ilerlemeye yol açtı.

İstanbul'da koleraya karşı daha tesirli mücadele verilmesi amacıyla, Hıfzıssıhha-i Umumi Komisyonu en önemli karar alma ve tatbik etme mercii olarak teşkil edilmişti. Kolerayla savaş, sıhhiye heyetlerinin oluşturulmasıyla başlamış, bunun ilham kaynağı özellikle Fransa'daki benzer uygulamalar olmuştu. Belediye daireleri bünyesinde oluşturulan merkezler, nöbet eczaneleri ve özel kolera hastanelerinden salgın sırasında kayda değer bir fayda sağlandı.

Kolera mikrobunun yayılmasındaki sebeplerin başında kirli su kaynaklarının geldiğinin bilincinde olan Osmanlı Hükümeti, İstanbul'un içme suyu kaynaklarının kontrol ve ıslahı ile ilgili, salgının başlarından itibaren ciddi bir tutum sergiledi. Diğer bir açıdan İstanbul'daki koleranın, altyapı çalışmalarının öneminin anlaşılmasında büyük ve müsbet bir tesiri oldu. 1893-1895 devrinde, salgından önceki uygulamaların devamı olarak, başta dere yataklarıyla lağımların; bunlardan başka, şehirde sağlıksız şartlar içeren mahallerle, kolera görülen yerlerin dezenfeksiyonu yapıldı. Bu şekilde, hastalığın hayat bulmasına yardımcı sebeplerin giderilmesine çalışıldı. Bataklık hâldeki derelerin ıslah edilmesi büyük masrafları gerek-

tirdiğinden, bunların elden geldiğince temizlenmesine uğraşılarak kolera mikrobunun yaşayıp çoğalabileceği yerler ortadan kaldırılmaya çalışıldı. Bu devirde İstanbul'un çeşitli semtlerine dağılmış hâlde bulunan muhacir ve fukara barakalarının kaldırılması, han ve bekâr odalarının nüfusunun seyrekleştirilmeye çalışılması ile yine muhacir, amele ve bekâr takımından bir kısmının başşehirden uzaklaştırılması da hastalıkla mücadele için atılan önemli adımlardandı.

Hastalığın ortaya çıktığı yerden dışarı çıkıp yayılmasını engellemek ve aynı yerde imha edilmesini sağlamak üzere teşkil edilen kordonlardan, hem İstanbul'da hem de diğer Osmanlı şehirlerinde, özellikle maddi imkânsızlıklardan dolayı istenilen sonuç alınamadı.

Bununla birlikte, 1893-95 aralığında İstanbul'da yaşanan iki kolera salgını sırasında uygulanmaya çalışılan hemen her tedbir, devletin omzuna büyük bir külfet olarak bindi. Ancak, ciddi bir maddî yük getirmesine rağmen, doktorlar başta olmak üzere, eczacılar, polisler, belediye çavuşları, hastabakıcılar gibi salgınla mücadele eden insanların vazifelerine daha sıkı sarılmaları amacıyla, bunlara aylarca zamlı maaş ödenmesinden de kaçınılmadı.

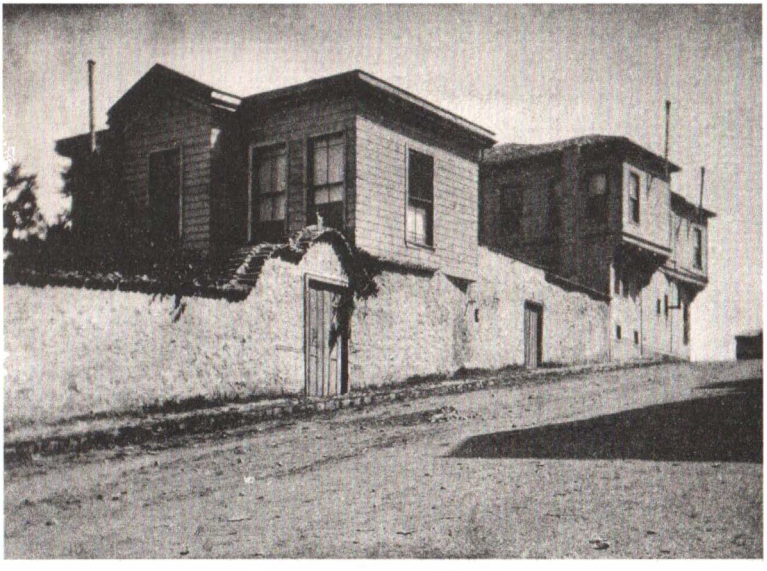
1840'dan beri Osmanlı Devleti'ndeki karantina muamelesi, uluslararası bir kurum hâline gelen Meclis-i Umur-ı Sıhhiye'de alınan kararlar doğrultusunda tatbik ediliyordu. Yabancı delegelerin çoğunlukta bulunduğu bu meclisten çıkan kararlar, Osmanlı Devleti'nden çok Avrupalıların menfaatlerini korumaya hizmet eder bir görünüm sunduğundan Sultan İkinci Abdülhamid'i rahatsız etmekteydi.

Yabancı devletlerin karantina dolayısıyla, açıkça devletin iç işlerine karışması, Osmanlı sultanının devlet anlayışına zıt bir durum teşkil ettiğinden, padişahın meclise bakış açısı müsbet değildi. Bu nedenle, Sultan İkinci Abdülhamid meclisten memleketin menfaatleri doğrultusunda kararlar alınmasını her fırsatta istedi.

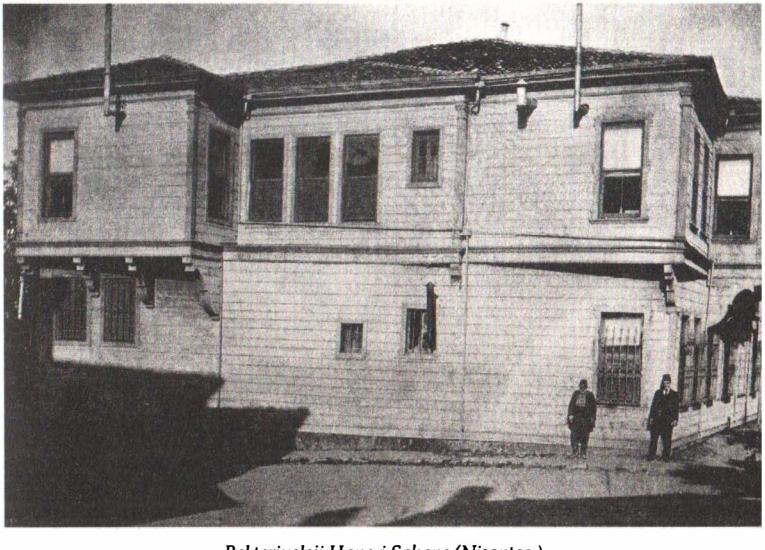
Hicaz bölgesinin dinî nitelliği koleranın bu bölgeye, buradan da başka yerlere taşınmasında kolaylaştırıcı bir tesir yapmaktaydı. Bu özelliği ile de Hicaz, Avrupalıların zihninde hep kolera ile birlikte yer etti. Nitekim, düzenlenen sağlık konferanslarında hastalığın yayılmasıyla ilgili tedbir almamakla suçlanan Osmanlı Devleti, bu hususta daima sıkıntı çekti. Daha

1851'den itibaren hastalığın kaynağının Hindistan olduğunun bilinmesine rağmen, Avrupalıların bu konudaki baskıları, ekonomik ve siyasi amaçları doğrultusunda devam edip gitti. Osmanlı toprakları üzerine niyetleri mâlum olan Batılılar, bilhassa yabancıların girişine izin verilmeyen, dolayısıyla istenilen düzeyde nüfuz edilemeyen Hicaz'da, kolerayı bahane ederek, kendilerinin de faal olacağı sağlık uygulamalarına girişilmesi ve bunların geliştirilmesi için ellerinden gelen bütün baskıyı Osmanlı Devleti üzerine tatbik ettiler.

Öte yandan, Basra Körfezi'ndeki Avrupalı tesirinin arttırılmasında da aynı usul uygulandı. Bu şartlar altında yürütülmeye çalışılan karantina muameleleri, daha önceden verilen tavizler gölgesinde, Avrupa ile var olan siyasi mücadelenin bir parçası olarak, Osmanlı Devleti'nin başını ağrıtan meselelerden biri oldu.

Bakteriyoloji Hane-i Şahane (Nişantaşı)

Bakteriyoloji Hane-i Şahane (Nişantaşı)

Hamidiye Etfal Hastahanesi

TANZİMAT SONRASI OSMANLI'DA BULAŞICI HASTALIKLARLA MÜCADELE

İnci HOT*

Osmanlı Devleti zamanında ve Cumhuriyet'in ilk yıllarında savaşlar ve bunların meydana getirdiği tesirler nedeniyle başta sıtma, frengi ve verem olmak üzere bulaşıcı ve salgın hastalıklarla mücadele edilmiştir.

Ülkemizde ilk sağlık idaresi olan İdare-i Tıbbiye-i Mülkiye'nin kuruluşu 1870 tarihli nizamname ile emredilmiştir. Nizamname hükümleri uygulanamadığından sağlık işleri 1878 yılında kurulan Cemiyet-i Tıbbiye-i Mülkiye tarafından idare edilmiştir. 1908 yılında bu kurumun yerine yetkileri ve vazifeleri biraz daha genişletilen Meclis-i Umuru Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umûmiye kurulmuştur. Aynı yıl içerisinde bu meclis de lağvedilerek, onun yerine de özel bir kanunla Dahiliye Nezareti'ne (İçişleri Bakanlığı) bağlı Sıhhiye Müdüriyet-i Umûmiyesi kurulmuştur[1]. 1913 yılında yayımlanan Vilayet İdaresi Sıhhiye Nizamnamesine eklenen bir fıkra ile Vilayet ve Sancak Belediyelerinden tephirhane yapmaları, ilçelerde ise halkın nüfusuna göre formol cihazı, pulverizatör ve dezenfeksiyon ilaçları sağlamaları istenmiştir[2]. Birinci Dünya Savaşı sırasında İstanbul Emrâz-ı Sâriye Mücadele Heyeti kurulmuştur. Bu heyet önceleri yalnız tifüs, humma-i racia, kolera hastalıklarına karşı önlem alırken daha sonra

* Doç. Dr., İ.Ü. Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Tıp Tarihi ve Etik Anabilim Dalı.

[1] "Vekâletin On Yıllık Mesaisi", *Sıhhiye Mecmuası, Fevkalade Nüshası*, 1933, Cilt 9.

[2] Unat E. K., "Türkiye Cumhuriyetinde Bulaşıcı Hastalıklarla Savaş", *Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Dergisi*, 1981, S. 12, Özel Ek Sayı.

çiçek ve veba da bu hastalıklar arasında yer almıştır[3]. 1840 yılında kurulan Beyne'l-milel Sıhhiye veya Karantina Meclisi Lozan Antlaşması'yla ortadan kalkınca Vekâlete bağlı Hudut ve Sahiller Sıhhat Umum Müdürlüğü hukuka uygun olarak ülkeye ticaret ve nakil araçlarıyla gelebilecek hastalıklara karşı mücadele etmiştir. İlk sağlık makamı olan Beyne'l-milel Sıhhiye Meclisi Avrupa ülkelerini doğudan gelebilecek hastalıklardan korumak için kurulduğundan sağlık işleri üzerinde rol oynamamıştır.

Hudut ve Sahiller Umum Müdürlüğü'ne bağlı 9 Sahil Sıhhiye Merkezi, 14 Sahil Sıhhiye İdaresi ve 13 Sahil Sıhhiye Muhafızlığı kurulmuştu. Bunun dışında Tuzla, Kavak ve Urla'da gemiler ve yolcular için üç tahaffuzhane ile bulaşıcı hastalıklara yakalanmış hastaların tecrit ve tedavisi için biri İstanbul'da 100 yataklı ve diğeri İzmir'de 50 yataklı iki hastane, gemilerde ve limanlarda bakteriyoloji incelemeleri için İstanbul ve İzmir'de iki laboratuar hizmet vermekteydi[4].

Salgın hastalıklarla mücadele için Dr. Reşat Rıza (Kor) Bey'in Hıfzıssıhha İşleri Müdürlüğü sırasında 13 Nisan 1914 Emrâz-ı Sâriye ve İstilâiye Nizamnamesi hazırlanmıştır. 65 maddelik bu nizamnamede belirli hastalıkların bildirilme mecburiyeti ve bildirecek kişiler, alınacak tedbirler bildirilmiştir. Bu tüzük 1930 yılında Umumi Hıfzısıhha Kanunu yayınlanıncaya kadar yürürlükte kalmıştır. Bulaşıcı hastalıklarla mücadele için zaman zaman nizamnameler ve genelgeler yayımlanmıştır[5].

Bulaşıcı hastalıklarla savaşta personel yetiştirmek için 1912 yılında Sıhhiye Çavuşu Mektebi açılmış ve adı bir yıl sonra Küçük Sıhhiye Memurları Mektebi olmuş ve1920 yılına kadar öğretime devam etmiştir[6].

1920 yılında Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı kurulmuştur[7]. Türkiye Cumhuriyeti Devleti kurulduğu zaman Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığına ülkenin sağlık ve sosyal yardım işlerinin idaresi verilmiştir[8].

---

[3] "Emrâz-ı Sâriye Mücadelesi", *Sıhhiye Mecmuası*, 1338-1922, S. 13, s. 5-16.

[4] "Vekâletin On Yıllık Mesaisi", *Sıhhiye Mecmuası, Fevkalade Nüshası*, 1933, Cilt 9.

[5] *Sağlık Hizmetlerinde 50 Yıl*, Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı, Ankara 1973.

[6] Unat E. K., "Türkiye Cumhuriyetinde Bulaşıcı Hastalıklarla Savaş", *Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Dergisi*, 1981, S. 12, Özel Ek Sayı.

[7] "Vekâletin On Yıllık Mesaisi", *Sıhhiye Mecmuası, Fevkalade Nüshası*, 1933, Cilt 9.

[8] *Sağlık Hizmetlerinde 50 Yıl*, Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı, Ankara 1973.

Sıtma

Ülkemizde salgınlara yol açan sıtma, anofel cinsinden dişi sivrisineklerin sokmasıyla insanlara bulaşan, ateşli nöbetlerle seyreden bir hastalıktır[9].

Sıtma tarih boyunca insanlığı tehdit eden tehlikeli hastalıklardan biriydi. Savaş, sosyal karışıklıklar ve ekonomik çöküntüler gibi elverişsiz faktörlerin hüküm sürdüğü zamanlarda daha da artarak bazı medeniyetlerin yıkılmasına neden olmuştur. Hastalık Akdeniz Bölgesi'nde çok eski zamandan beri bir afet olarak hüküm sürmüştür. Afrika, Yunanistan, İspanya, Hindistan, Filistin, İtalya'da da salgınlar meydana getirmiştir. Hippocrat zamanından beri Yunanistan'da hüküm süren sıtma nedeniyle altı yedi milyonluk nüfusun her yıl bir milyondan fazlası bu hastalığa yakalanmıştır[10].

Dr. H. R. Kartel "*Karahumma veya verem dolayısıyla evlerini barklarını terk edenler görülmemiştir. Hâlbuki ben evlerini terk ederek malaryadan kaçanları gördüm.*" diyerek sıtma hastalığının insanlar için tehlikesini vurgulamıştır.

Sıtma Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan beri memleketin çeşitli yerlerinde zaman zaman epidemilerle kendini göstermiştir. Birinci Dünya Savaşı'nda yurdun çeşitli yerlerine giden Anadolu çocukları Suriye'de, Irak'ta sıtmaya yakalanmışlar ve ülkenin her tarafına dağılmışlardır. Osmanlı Devleti zamanında endemik olarak seyreden sıtma Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra yer yer epidemiler göstermeğe başlamıştır[11]. Milli Mücadele savaşında askerlerimiz arasında %40 oranında sıtma bulunmuştur[12].

Mücadele

Sıtma tesiri ile birlikte sivrisinek ve insan arasındaki hayat siklusu XIX. asrın ikinci yarısında ortaya çıkmıştır. Hastalık tesiri, bulaşma ve yayılma şeklinin anlaşılmasıyla mücadele başlamıştır[13].

---

[9] Töreci K., *İnfeksiyon Hastalıkları*, İ.Ü. İstanbul Tıp Fakültesi, İstanbul 1987.

[10] "Yunanistan'da Sıtma", Çev. Hamdi Dilevurgun, *Sağlık Dergisi*, 1948, S. 22 (5), s. 275-276.

[11] Arkan İ., "25 Yıllık Sıtma Mücadele Tarihçemiz", *Dirim*, 1950, S. 25 (35), s. 102-104.

[12] *Sağlık Hizmetlerinde 50 Yıl*, Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı, Ankara 1973.

[13] Töreci K., *İnfeksiyon Hastalıkları*, İ.Ü. İstanbul Tıp Fakültesi, İstanbul 1987.

Panama ve Amerika Birleşik Devletleri'nde yapılan çalışmalar anofel sineklerinin kontrol edilmesiyle sıtmanın da önlenebileceğini göstermiştir[14]. Güney İtalya'da hem sıtmanın hüküm sürdüğü yerlerin nüfusu fakirleşmiş, hem de fakirleşen ülkede hastalık bütün şiddetiyle devam etmiştir[15]. 1900 yılında devlet kininini bir kanun ile düzenleyen ilk ülke İtalya olmuştur. İtalya'dan sonra Yunanistan, Bulgaristan, Arjantin ve Romanya'da aynı uygulamaya geçmiştir. Fransa hükümeti Cezayir, Madagaskar ile Çin Hindi'nde, İngiltere hükümeti Doğu Hindistan'da kininin ucuz ve saf olarak temini için düzenlemeler yapmışlardır. İtalya'da devlet kininin uygulanmadığı 1900 ve 1901 yılında sıtma nedeniyle meydana gelen ölüm yılda 16.000'e yaklaştığı halde, 1902 yılında kanunun uygulanmasıyla 9908'e ve 1910 yılında 3533 kişiye düşmüştür[16].

Kızılhaç Derneği sıtma savaşına katkıda bulunmuştur. Kızılhaç bazen hastabakıcılar vasıtasıyla parasız olarak koruyucu mahiyette veya tedavi amacıyla kinin dağıtmış, bazen de bir dispanser ağı kurarak sıtmaya karşı ilaçla tedavi ve profilaksi uygulamış ya da sosyal hizmet vermiştir[17].

Hastalık tesirine karşı kinin XVII. asrın sonlarından itibaren kullanılmaya başlanmıştır. Ünlü Osmanlı hekimi Bursalı Ali Münşi 1732 yılında yazmış olduğu *Risale-i Hasiyyet-i Kınakına* adlı kitabında kinin konusu işlenmektedir[18]. Ancak kinin sulfato ismi ile ancak XIX. asrın başında tanınmıştır[19].

Bursa'da mahkeme sicilleri arasında 1841 tarihli vesikada Bursa sancak beyi Dilaver Paşa'nın İstanbul'a yazdığı mektuptan söz edilmektedir: Nüfus azalmasına ve mal kaybına sebep olan sıtmanın önlenmesi için Bursa çevresinde pirinç ekimi yasak edilmiştir. Sıtmalı yerlerde ipek böceklerinin de yaşamadığına önemle işaret edilmektedir. Sıtmalı yerlerde salgın hastalıklara tutulan ipek böceklerinden koza alınamadığı için devlet gelirinin de düştüğü ifade edilmektedir. Bu mektupta halk pirinç ekiminin

[14] Kartel H. R., "Cenub'da Malarya Mesaili", *Sıhhiye Mecmuası*, 12 Eylül 1341, S. 1(4), s. 26-33.

[15] Martini, "Sivri Sinekleri Esaslı Bir Surette Tanımanın Malarya Mücadelesindeki Ehemmiyeti", *Sıhhiye Mecmuası*, 1926, S. 2(6), s. 66-77.

[16] "Dr. Zeki Hıfzıssıhha Şubesinin 1332 Senesi Zübde-i Mesâîsi", *Sıhhiye Mecmuası*, 1917-1333, S. 4-5(11-12), s. 1042-1057.

[17] Pampana J., "Kızılhaç Sıtma Savaşına Yardım Edebilir mi? (1)", *Sağlık Dergisi*, 1948, S. 22(5), s. 277-281.

[18] Aydın E., *Türkiye'de Sıtma Savaşı*, Türk Tabibler Birliği, Aralık 1998.

[19] Ünver S., "Türkiye Malarya Tarihi Hakkındaki Düşüncelerim", *Dirim*, 1945, S. 19(1-2), s. 34-36.

yasaklanmasını istemiş, canlarına ve mallarına zarar veren bataklıkların kurutulmasında ısrar etmiştir. Bataklıkların sıtma hastalığına sebep olduğu eskiden beri biliniyordu ve bataklıklar yok edilmeye çalışılıyordu[20].

Balkan ve Birinci Dünya Savaşı yıllarında nüfusun dörtte üçü sıtmalı idi. Oldukça yaygın olan sıtmaya karşı devlet tarafından 1910 yılından itibaren halka kinin dağıtılmasından başka bir şey yapılmamıştır. Hastalığın tedavisi için ücretsiz kinin komprimeleri ile çocuklar için Tanat dö kinin çikolataları ve ökinin komprimeleri kullanılmıştır. Bir yaşına kadar olan süt çocukları ökinin komprimeleri ile beş yaşına kadar olanlar ise tanat dö kinin çikolatasıyla tedavi edilmişlerdir[21]. 1910 yılından itibaren her yıl sıhhiye bütçesine konan 5000 liralık tahsisat ile kinin düzenli olarak dağıtılmıştır. 1914 yılına kadar yılda 2000 kg parasız dağıtılmış olup, 1915 yılında Birinci Dünya Savaşı nedeniyle Avrupa'dan kinin sağlanması güçleştiği için 308 kg'a düşürülmüştür. 1916 yılında ise fiyat artışı nedeniyle 608 kg sağlanmıştır[22].

Tevfik Salim (Sağlam) sıtmanın Tirebolu'dan Canik (Samsun) Sancağı'nın batısına kadar bütün sahilde; Sivas Vilayeti'nin, Tokat, Amasya Sancaklarının bazı kısımlarında; Erzurum'un Kuruçay kazasında; Kayseri'nin merkez ve İncesu kazalarında yaygın görüldüğü belirtilmiştir[23].

1921 yılında Hıfzıssıhha-yı Umûmiye Müdürü Muallim Dr. Ekrem Hayri Bey düzenlediği bir raporda; nüfusu 200 bin tahmin edilen Antalya civarında sıtma vaka sayısının 172 bin'e yaklaştığını bildirmiştir. Ülkede bazı bölgelerde %70'e varan sıtma vakalarına karşı mücadele Cumhuriyet döneminde başlamıştır. Sıhhiye ve Muaveneti İctimâiye Vekili Dr. Refik (Saydam) Bey'in başkanlığında mütehassıs hekimlerden 1924 yılında kurularak çalışmalarına başlayan Sıtma Mücadele Komisyonu, bu hastalıkla mücadelenin Türkiye Cumhuriyeti'nin en tesirli ve verimli çalışmalarından biri olacağını belirtmiştir.

Ankara ve civarında Rus ve Balkan Savaşları sırasında ve sonrasında göçler, salgınlar meydana getirmiştir. Ankara'da ilk teşebbüse 1921 yılında

---

[20] Dalsar F., "Sıtma Mücadelesi ve Tarihi Bir Vesika", *Sağlık Dergisi*, 1945, S. 19(115), s. 308-309.

[21] Dalsar F., "Sıtma Mücadelesi ve Tarihi Bir Vesika", *Sağlık Dergisi*, 1945, S. 19(115), s. 308-309.

[22] "Dr. Zeki Hıfzıssıhha Şubesinin 1332 Senesi Zübde-i Mesâîsi", *Sıhhiye Mecmuası*, 1917-1333, S. 4-5(11-12), s. 1042-1057.

[23] Tevfik Salim, "333 Senesinde Üçüncü Ordu Mıntıkasında Yapılacak Emrâz-ı Sâriye Mücadelesi Hakkında Proje", *Sıhhiye Mecmuası*, 1917, S. 4-5(11-12), s. 1068-1111.

Sıhhiye vekili Refik Bey tarafından Babaharman bataklığının kurutulması ile girişilmiştir. Sıhhat ve İctimai Muavenet vekili Refik Bey tarafından 1922 tarihinde İstanbul'da mütehassıslardan oluşan bir sıtma mücadele komisyonu meydana getirilmiştir. Sivrisinek mücadelesi, kinin ile tedavi talimatnamesi ve sıtma mücadelesinde takip olunacak idari esaslar üzerine bir rapor meydana getirilerek T.B.M.M.'ye sunulduğu gibi aynı yıl sonunda kış mücadelesine başlanmıştır[24]. Sıtma mücadelesinde kinin hem devlet tarafından halka parasız, hem de para karşılığı satılmıştır[25].

Frengi

Frengi tesiri 1903 yılında bulunan Treponema pallidum'un yaptığı zührevi bir hastalıktır[26]. Hastalık en çok cinsî münasebet veya frengi yaralarına doğrudan temas ile bulaşır[27].

Hastalığın doğu yarım kürede varlığını kabul eden görüş yanında genel olarak kabul edilen görüş frenginin Avrupa'ya Amerika'dan geldiğidir. Sosyal ve zührevi hastalıkların en önemlisi olan frengi Amerika'nın keşfiyle Avrupa'ya yayılmıştır. Kısa sürede hastalık İspanyol kadınlarına ve askerlerine geçmiştir. Askerler hastalığın Avrupa'ya yayılmasına neden olmuştur. Frengi İspanya'ya ve Napoli'ye yakın yerlere ya da buraya seyahat nedeni ile başka ülkelere de kolayca yayılmıştır. İsviçre, Fransa ve Almanya'da 1497 yılında, Macaristan ve Rusya'da 1499 yılında ortaya çıkmıştır. Portekiz gemicileri de hastalığı başka ülkelere götürmüşlerdir. Hindistan'da 1498, Güney Çin'de 1505, Japonya'da 1569 yılında hastalık kendini göstermiştir.

Avrupa'da çok görülen bu hastalık Avrupa'dan kovularak Osmanlı ülkelerine sığınan Yahudi kadınlarla Fas'a gelmiş ve buradan da doğu limanlarına yayılmıştır. Bu nedenle ülkemizde tek tük vakalar görülmeye başlamıştır[28]. Avrupa ile münasebetlerimizin azlığı nedeniyle bu tarihlerde ülkemize tesir etmemiştir. Yurdumuzda frengi 1806-1812, 1828-1829

---

[24] Ekrem Tok, "Adana Mıntıkasında Sıtma Mücadelesi", *Sıhhiye Mecmuası*, 1929, S. 5(31-32), s. 1285-1309.

[25] "Dr. Zeki Hıfzıssıhha Şubesinin 1332 Senesi Zübde-i Mesâîsi", *Sıhhiye Mecmuası*, 1917-1333, S. 4-5 (11-12), s. 1042-1057.

[26] Öke N., *İnfeksiyon Hastalıkları*, İ.Ü. İstanbul Tıp Fak. Rek. Nr. 2567 Fak. Nr. 107., İstanbul 1987.

[27] "Frengiye Karşı", *Sıhhiye Mecmuası*, 1329, S. 1(2), s. 131-136.

[28] Basa S., "Sıfiliz'in Tarihçesi", *Haseki Tıp Bülteni*, 1977, S. 15(2), s. 93-95.

Osman-Rus Savaşlarından sonra işgal edilen yörelerimizde görülmeye başlamıştır. 1854 Kırım ve 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşlarından sonra salgınlar görülmüştür[29].

İstanbul'da başlayan hastalık artarak Bolu ve Kastamonu bölgelerine yayılmıştır. Diğer yandan Karadeniz sahilinden Rusya'ya çalışmaya giden fırıncılar tarafından da Karadeniz liman şehirlerimizde hastalık görülmeye başlamıştır[30].

Mücadele

Zührevi hastalıklar ve fuhuşla mücadele için Avrupa ülkeleri tedbirler almışlardır[31]. Avrupa'daki emrâz-ı zühreviye hastanelerinin en mükemmeli Budapeşte Hastanesi olduğu ifade edilmiştir. Bundan başka Hamburg'da, Stokholm'de birer hastane mevcuttu. Zührevi hastalıklar savaştan önce ve sonra da artarak Fransa'ya menfi tesir etmiş her sene belsoğukluğu ve frengi nedeniyle 150 bin Fransız hayatını kaybetmiştir[32].

Ülkemizde Cerrah İbrahim b. Abdullah *Alâ'im-i Cerrâhîn* adlı yazma eserinde ilk kez frengi hastalığı ve tedavisinden bahsetmiştir. Sultan Dördüncü Mehmed devri Hekimbaşısı Hayatizade Mustafa Fevzi Efendi de *Hayatizade'nin Beşi Biryerdesi* ve *Maraz-ı Efrenci'nin Fasılları* isimli kitaplarında frengi hastalığı hakkında geniş bilgi vermiştir[33].

İstanbul'da Kırım Savaşı'ndan sonra 1856-1858 tarihlerinde ilk defa gayr-ı Müslim kadınların çalıştığı umumhane açılmıştır. Fuhuşla mücadelenin aksine zührevi hastalıkların yayılmasında büyük bir kaynak olan bu umumhaneler kapitülasyonlar nedeniyle hükümet ve belediye karışamadığından bu hastalık kaynağı yerler kapatılamamış, bu nedenle de zührevi hastalıklarla yeterli mücadele yapılamamıştı.

1869-1870 yıllarında Altıncı Daire-i Belediye'de (Beyoğlu) fuhuşla mücadele için bir sağlık komisyonu kurulmuştu. Bu komisyonun başına

[29] Yıldırım N., "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Koruyucu Sağlık Uygulamaları", *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, 1985, Cilt 5, İstanbul, s. 1328-1330.

[30] Öğütman R., "*Türkiye'de Zührevi Hastalıklarla Savaş. Türkiye'de Atatürk Döneminde Bulaşıcı Hastalıklarla Savaş Toplantısı*", İ.Ü. Cer. Tıp Fak Yay. Rek. Nr. 2974, Dek. Nr. 99.

[31] Öğütman R., "*Türkiye'de Zührevi Hastalıklarla Savaş. Türkiye'de Atatürk Döneminde Bulaşıcı Hastalıklarla Savaş Toplantısı*", İ.Ü. Cer. Tıp Fak Yay. Rek. Nr. 2974, Dek. Nr. 99.

[32] "Emrâz-ı Zühreviye Hastanesinin Tarihçesi İhsâiyyât", *Sıhhiye Mecmuası*, 1922, S. 15, s. 92-93.

[33] Tüzün Y. - Hot İ., *Sifiliz, Dermotoloji*, Cilt 1, Nobel Tıp Kitapevleri, İstanbul 2008, 459-465.

getirilen Serviçen Efendi'nin bu konuda hazırladığı raporu dönemin en önemli sağlık üst kurulu olan Tıp Cemiyetinde tartışılmıştı[34].

1879 yılı ülkemizde frengi mücadelesinde bir başlangıç tarihidir. Dr. Michael'in ve Cemiyet-i Mülkiye-i Tıbbiye azasından Muallim Dr. Miralay Agop Handanyan'ın bu konudaki raporu mücadelede ilk adımı oluşturmaktadır. Raporda umumhanelerdeki fahişelerin teftiş edilip, sağlık kontrollerinin yapılması gerektiği bildirilmiştir. 1879 yılında Emrâz-ı Zühreviye Nizamnamesi yürürlüğe girmiştir. Yürürlüğe giren mücadele için umumhanelerdeki kadınların muayenesini yapmak ve bulaşıcı hastalıkların yayılmasını önlemek için hekim, memur ve belediye çavuşu vazifelendirilmiştir[35].

1883 yılında ordumuzda vazife alan Alman Generali Baron Von der Goltz birçok yeni erin frengili olduğunu görerek padişaha bu konuda bir rapor sunmuştur. Ülkemize gelerek 1889-1902 yılları arasında vazife yapan Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne'nin Emrâzı-ı Cildiye ve Efrenciye hocası During Paşa başkanlığında bir sağlık heyeti toplanmış ve ülke çapında bir frengi savaş raporu hazırlanmıştır[36].

Düring Paşa'nın yaptığı incelemelerle Çankırı, Bartın, Düzce ve Cide'de yeni frengi hastaneleri açılmasını ve civa buharında tütsüleme gibi ampirik tedavilerden vazgeçilerek, tedavilerin çağın gereğine göre yapılmasını teklif etmiştir[37].

Frengi mücadelesinde fahişelik edenler polis vasıtasıyla takip edilerek deftere kaydedilir ve bunlar haftada 1-2 defa muayeneden geçirilir, hasta olanlar hastaneye yatırılırdı. Salvarsanın civa tedavisine göre tedavi süresini 1,5 ay kısalttığı belirtilmiştir[38].

Halk hastalığı tanıyıp kendisini koruması gerekirken hastalığı inkâr etmiştir. Kastamonu ve Bolu'da hastalık sahilde çok görülürken hastalıkla mücadele eden hastanelerin ve belediye tabiplerinin bulunduğu iç kısım-

---

[34] Ögütman R., *Türkiye'de Zührevi Hastalıklarla Savaş. Türkiye'de Atatürk Döneminde Bulaşıcı Hastalıklarla Savaş Toplantısı*, İ.Ü. Cer. Tıp Fak Yay. Rek. Nr. 2974, Dek. Nr. 99.

[35] "İstanbul Emrâz-ı Zühreviye Mücadele Teşkilâtı Tarihçesi ve İhsâiyyât", *Sıhhiye Mecmuası*, 1922, S. 15, s. 78-79.

[36] Uzluk F. N. Frengi, "Bunun Sirayet Tarzı, Tarihçesi II.", *Ülkemiz*, 1967, S. 10, s. 4-5.

[37] Ögütman R., "*Türkiye'de Zührevi Hastalıklarla Savaş. Türkiye'de Atatürk Döneminde Bulaşıcı Hastalıklarla Savaş Toplantısı*", İ.U. Cer. Tıp Fak Yay. Rek. Nr. 2974, Dek. Nr. 99.

[38] "Kastamonu'da Teşkil Edilen Frengi Mücadelesine Dair Mütalat", *Sıhhiye Mecmuası*, 1329, S. 2(3), s. 202-206.

larda bu oran daha azdır. Kastamonu'da halk iş bulamadığı için İstanbul ve diğer büyük şehirlere gitmişlerdir. Pahalı bir çevrede ailelerini geçindiremediklerinden bekâr ve sefil bir hayat sürmeleri sonucu olarak hastalığın kendi bölgelerine de yayılmasına neden olmuşlardır. Gayri meşru münasebetler, sahışların bilgisizlikleri, eğitimsizlikleri, sağlıksız evlilikler hastalığın yayılmasına neden olmuştur[39].

Fahişelerin düzenli muayene edilmeleri zührevi hastalıkların çoğalmasını önlemiştir. İstanbul'da fahişelerin kayıtlarının yapılması ve mecburi tedavileri 1908 yılında başlamıştır[40].

Birinci Dünya Savaşı'nda ortaya çıkan sefahat ve sefalet ülkemizde fuhuşun artmasına neden olmuştur. Fuhuş ve zührevi hastalıkları yok etmek için tedbir almak kaçınılmaz bir hale gelmiştir. Hastaların parasız ve mahremiyetine özen gösterilerek tedavileri için şehrin çeşitli yerlerinde dispanserler açılırken, Sağlık Müdürlüğü halkın hastalık bilgisini arttırmak için hem gazete ve beyannameler ile yayın yapmış, hem de sağlık müzesinde özel bir bölüm açarak hastalığa karşı mücadele yollarını aramıştır.

Frengi hastalığının Osmanlı memleketinde günden güne yayıldığının bildirilmesinden sonra Emrâz-ı Sâriye Nizamnamesi'nin 64. maddesine göre frengi ihbarı, muayene ve tedavisi mecbur tutulmuştur[41].

1914 yılı teşkilatın önemli başarı elde ettiği bir yıl olmuştur. Önceden mevcut olan altı hastaneye ilaveten dört hastane daha ilave edilmiştir. Hastanelerde tedavi görenlerin sayısı artmıştır. Seyyar hekimler tarafından 401 bin kişi muayene edilmiştir. Ayrıca seyyar hekimler diğer bulaşıcı hastalıklara karşı mücadelede de aşı ve kinin kurslarına devam ederek hizmet vermişlerdir[42].

1916 yılında teşkilattaki hastanelerin sayısı artmıştır. İnebolu, Sinop, Safranbolu, Çankırı, Cide, Boyabat, Ayancık, Bolu, Bartın ve Ereğli'de hastaneler açılmıştır.

---

[39] Muhammed Sa'd, "Kastamonu-Bolu Hastaneleri ve Seyyar Etibbası Müfettiş Umumiliğinden Vürûd Eden 1330 Senesi Raporudur", *Sıhhiye Mecmuası*, 1331, S. 3 (8), s. 549-562.

[40] "Türkiye'de Zührevi Hastalıklar Meselesi", Çev. İpek Tunca, *Sağlık Dergisi*, 1951, S. 25(11), s. 646-654.

[41] *Frengi İlletlinin Men-i İntişarı Hakkında Talimatname*, 1330, S. 2 (5), s. 309-313.

[42] Uzluk F. N., "Frengi, Bunun Sirayet Tarzı, Tarihçesi II.", *Ülkemiz*, 1967, S. 10, s. 4-5.

Başlangıçta Kastamonu'da bulunan mücadele teşkilatının yurtta genişleme ihtiyacı duyulmuştur[43]. Osmanlı Devleti'nde frengi hastalığının yayılmasını önlemek ve buna karşı gelmek için halkı bu hastalığın özelliği, tehlikesi, tedavi imkânları hakkında bilgilendirmeyi uygun görmüştür[44]

Ülkemizde önceleri frengi tedavisi tütsü ile yapılmakta idi. Ateşte yakılan civa buharı solunum ve cilt aracılığı ile vücuda girerdi. Bu tıbba uygun olmayan usul ile birçok insan sakat kalmış ve hayatını kaybetmiştir[45]. Frengi tedavisinde civa ve iyodür de potasyumdan sonra salvarsan da kullanılmaya başlanmıştır[46].

1921 yılında yürürlüğe giren kanuna göre önceleri hekimlerin bilgisine göre farklı uygulanan frengi tedavisi 1925 yılında memleketin belli başlı hekimleri tarafından bir frengi komisyonu oluşturulmuştur ve yapılacak frengi tedavi usulleri tespit edilmiştir. Bu nedenle bir "*Frengi Tedavi Talimatnamesi*" düzenlenmiştir.

Frenginin nesilden nesile geçmesiyle toplum üzerinde yaptığı tesirlerin önüne geçmek için frengililerin evlenmesine engel olmak mücadelede önemlidir. 1919 yılında frengi kanunu ile dikkate alınmış ve Umumi Hıfzıssıhha Kanunu ile daha sağlam esaslarla uygulanmaya başlamıştır[47].

Cumhuriyet hükümetinin kuruluşundan sonra kurulan Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı frengi hastalığıyla savaş işini esaslı şekilde ele almış, hastalıkla mücadele için kurullar kurmuştur.

İstanbul'da Açılan İlk Zührevi Hastalıklar Hastanesi ve Dispanserleri

1879 yılındaki talimatname üzerine Altıncı Daire-i Belediye Nisâ Hastahanesi adıyla Yüksekkaldırım'ın üst başında bir hastane açılmıştır. Yatak sayısı az, eski ve harap bina gerekli tıbbi alet ve laboratuara sahip olma-

[43] Martini, "Sivri Sinekleri Esaslı Bir Surette Tanımanın Malarya Mücadelesindeki Ehemmiyeti", *Sıhhiye Mecmuası*, 1926, S. 2(6), s. 66-77.

[44] "Frengiden İnsan Kendini Nasıl Koruyabilir", *Sıhhiye Mecmuası*, 1917-1333, S. 4-5 (11-12), s. 1264-1272.

[45] "Dr. Zeki Hıfzıssıhha Şubesinin 1332 Senesi Zübde-i Mesâîsi", *Sıhhiye Mecmuası*, 1917-1333, S. 4-5 (11-12), s. 1042-1057.

[46] "Frengiye Karşı", *Sıhhiye Mecmuası*, 1329, S. 1(2), s. 131-136.

[47] "Dr. Zeki Hıfzıssıhha Şubesinin 1332 Senesi Zübde-i Mesâîsi", *Sıhhiye Mecmuası*, 1917-1333, S. 4-5 (11-12), s. 1042-1057.

dığından uzun yıllar tecridhane olarak kullanılmıştır. Eski binanın terkiyle Şişli civarında bir binaya nakil için girişimde bulunulmuşsa da şikâyet üzerine bundan vazgeçilmiştir. Hastane 1909 yılında Müessesât-ı Hayriye-i Sıhhiye'ye devredilmiştir. 14 Ekim 1909 yılında adı Beyoğlu Nisâ Hastahanesi olarak değişmiştir. Eski binanın tamiri yapılmış, yatak mevcudu 30-40'a çıkarılmıştır. Hastane daha sonra 1914 yılında Kuledibi'nde bulunan binaya nakledilerek yatak sayısı 70'e çıkarılmıştır.

1917 yılında Polis Müdüriyet-i Umûmisince Beyoğlu'nda İtalyan mektebi olup kapalı bulunan binada 250-300 yataklı bir hastane açılmıştır. Binanın terk edilmesi mecburi olunca Galata'da muayenehane binasının bir kısmı geçici olarak 30-40 yataklı hastane haline getirilmiştir. Hastalığı ağır seyredenlerle, evsiz olanların takibi burada yapılmış, diğer hastalar işlerinden ayrılmak kaydıyla evlerinde ve ayakta tedavi edilmiştir. İki ay kadar bu şekilde devam ettikten sonra Ağahamamı civarında bir vakıf hanı 150 yataklı hastane haline getirilmiştir.

Emrâz-ı Zühreviye Hastahanesi 6 Nisan 1919 tarihinde Bulgar Hastahanesi'ne bitişik önceleri Bulgar Ruhban Mektebi olan ahşap binaya taşınmıştır. 9 Ağustos 1921 tarihinde ise çıkan yangınla tamamen yanmış ve hastalar dârülacezeye naklolunmuştur. Ancak dârülaceze pavyonunun yetersiz olması ve uygun bina bulunmaması nedeniyle Beşiktaş'taki mektep binasına geçici olarak taşınılmıştır. 21 Eylül 1921 tarihinde Zühreviye Hastahanesi askeriyeye ait olan Halıcıoğlu'ndaki binada yatan hastalar 10-12 gün tedaviden sonra üst üste iki gün muayene edilir, laboratuar sonucu kötü çıkmadıkça hastaneden ayrılmalarına izin verilmezdi[48].

17 Ağustos 1910 tarihinde ilk muayenehane Markof sokağında açılmıştır. Bu muayenehane önce Bülbülderesi ve daha sonra da Ziba Muayenehanesi ismini almıştır. Beyoğlu'nda 1913 yılında Mimar sokağında Beyoğlu Muayenehanesi açılarak civarda bulunan evlerdeki kadınların frengi muayenesi buralarda yapılmıştır. Bu talimatname altıncı daire sınırları içinde uygulandığı için diğer dairelerde muayene yapılmamıştır.

1914 yılında ilk kez fuhuşa bulaşmış Müslüman kadınların resmi kayıt ve muayenesi başlamıştır. 1916 yılında Beyoğlu Muayenehanesi yer değiştirmiştir. 1915 yılında Beyoğlu Muayenehanesi İmam sokağında bulunan bir binaya naklolunmuştur. 1916 yılında Galata'da da bir muayenehane

[48] "Emrâz-ı Zühreviye Hastanesinin Tarihçesi İhsâiyyât", *Sıhhiye Mecmuası*, 1922, S. 15, s. 92-93.

açılmıştır; aynı yılın sonunda Kadıköy Moda'da bir ev bunların muayenesi için tahsis edilmiştir. 1918 yılı sonlarında Kadıköy Muayenehanesi bulunduğu binanın boşaltılması ve bir yer bulunamaması sonucu öylece kalmıştır. 1919 yılında Galata Muayenehanesi Karacaoğlan sokağında şartları uygun olmayan bir otele taşınmıştır.

İlk frengi dispanseri 1919 yılında Üsküdar'da açılmıştır. Aynı yıl Haseki ve Cerrahpaşa Muayenehaneleri ile Kadıköy ve Beşiktaş'ta açılan iki yeni dispanser kadın ve erkek frengi hastalarının parasız tedavileri için ayrılmıştır.

10 Temmuz 1919 tarihinde tekrar açılan Kadıköy Muayenehanesi 1920 sonlarında frengi dispanseri ile birlikte Yeldeğirmeni'nde bir eve nakledilmiştir. 15 Temmuz 1920 yılında Yeniköy'de bir tedavi evi açılmışsa da, bu ev 1921 yılı Şubat ayında kapatılmıştır.

1914 Eylül ortalarında Divanyolu'nda açılan dispanser ise daha sonra İstanbul Muayenehanesi olmuştur. Bir süre sonra Kadıköy ve Divanyolu muayene ve tedavihaneleri de birer baştabipliğe dönüştürülmüştür. Burada haftanın iki günü hariçten gelip, hasta olanların tedavisi ücretsiz olarak yapılmıştır[49].

Verem

Verem Mycobacterium tuberculosis türleri ile meydana gelen bir hastalıktır[50]. Veremli bir hastada kısa ve kuru bir öksürük yahut balgamlı ve sürekli öksürme, göğüs, omuz başlarında ağrı, kırıklık, sebepsiz yorgunluklar, el ve avuçta akşamları sıcaklık ve kan tükürme görülür[51].

Neolitik döneme ait insan iskeletlerinde hastalığa özgü lezyonların tespiti, verem basili ile insanoğlu arasındaki savaşın binlerce yıl öncesine uzandığını göstermektedir.

Veremin bulaşıcı olduğu ilk kez 1865 yılında Jeon Antoine Villemin tarafından öne sürülmüştür. 1882 yılında Robert Koch tüberküloz basilini izole etmiştir. Koch'un 1890 yılında tüberkülini tedavide kullanılmasını ilan etmesi dünyada olduğu gibi İstanbul'da da ilgiyle karşılanmıştır. An-

[49] "İstanbul Emrâz-ı Zühreviye Mücadele Teşkilâtı Tarihçesi ve İhsâiyyât", *Sıhhiye Mecmuası*, 1922, S. 15, s. 78-79.

[50] Gazioğlu K., *Göğüs Hastalıkları*, İstanbul Tıp Fakültesi Klinik Ders Kitapları, İstanbul 1975.

[51] "Vereme Karşı", *Sıhhiye Mecmuası*,1913, S. 1(2), s. 137-141.

cak Alman Hastanesi'nde tecrübe edilen tüberkülin tedavisinden bir sonuç alınamamıştır[52]

Birinci Dünya Savaşı'ndan önce veremden ölümlerin 100 bin nüfusta 50'den aşağı olduğu kesin olarak bildirilebilen ülkeler Avrupa'da Danimarka ile Hollanda, Amerika Birleşik Devletleri ile Avustralya idi. Yeni Zelanda ile Güney Afrika Birliği'ndeki beyaz nüfusta bunların arasına katılabilir. Doğu Avrupa ile Asya'da verem yaygındı. Yalnız Seylan ile Filistin'i istisna idi. Buralarda bildirilen ölüm oranı düşüktü. Kuzey Afrika'da da elde kesin veriler bulunmamakla beraber, Mısır dışında hastalığın çok yaygın olma ihtimali mevcuttu[53].

Dünyada ölüm sebepleri incelendiğinde yirminci asır başında verem, üçüncü sırada yer almaktaydı ve senelerce yalnız veremden bir yılda Birleşik Amerika'da 150 - 200 bin kişi ölüyordu. Fakat yarım asırlık mücadele ile bu hastalık yedinci sıraya düştü[54]. Yapılan mücadele ile Amerika'da New York'ta 1907'de yüz bin nüfusta 287 kişi ölmekte iken; 13 senelik bir mücadele sonucu bu oran 90'a inmiştir[55].

Ülkemizde veremin halk arasında ne kadar yaygın olduğunu gösterir istatistikler Sultan İkinci Abdülhamid zamanında tutulmaya başlanmıştır. Ancak İstanbul ve İzmir için veremden ölüm istatistikleri bulunmaktadır. İstanbul'da 1901-1923 yıllarına ait istatistiklerde ölüm sayısı yılda ortalama 2800 olup bu sayı genel ölüm sayısının %15, 8'i dir. Ortalama nüfus sayısı 200 bin olan İzmir şehrinde 1892-1914 döneminde 14.700 kişi veremden ölmüş olup genel ölüm sayısına göre oran yine %15,8 dir. 1919 yılında İstanbul'da veremden ölüm, haber verilmesi zorunlu hastalıklardan ölenlerin toplam sayısının üç katından fazla idi.

Mücadele

İngiltere'de 1887'de ilk tüberküloz dispanseri kurulmuştur. 1888'de Almanya'da ilk defa Hanavre'de Sanatoryum Derneği kurulmuştur. Fran-

[52] Yıldırım N., "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Koruyucu Sağlık Uygulamaları", *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, 1985, Cilt 5, İstanbul, s.1328-1330; Dilevurgun H., "Türkiye'nin Belli Başlı Bulaşıcı ve Salgın Hastalıklarıyla Savaş Esasları", *Sağlık Dergisi*, 1953; 27 (1): 21-22; "Verem", *Sıhhiye Mecmuası*, 12 Mart 1341, S. 1(2), 64-73.

[53] Yelton S., "Yeryüzünde Tüberküloz", Çev. H. Dilevurgun, *Sağlık Dergisi*, 1947, S. 124, s. 90-111.

[54] "Heybeliada Verem Sanatoryumuna İlave Edilen 260 Yataklı Pavyonun Açış Töreninde Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanı Dr. Behçet Uz'un Açış Söylevi", *Sağlık Dergisi*, 1947, S. 132, s. 517-521.

[55] Tulga T., "Verem Savaşı(1)", *Sağlık Dergisi*, 1948, S. 1, s. 21-24.

sa'da XIX. asrın sonuna doğru veremden korunmak için mahalli birlikler kurulmuştur. İlk dispanser Calmette tarafından 1903'te açılmıştır. Resmi dispanserlerin açılması daha sonraki tarihlerdeydi. Verem savaşında başarı bakımından bütün dünyanın başında gelen Danimarka'da mücadele gönüllü dernekler tarafından başlamış, 1905'ten itibaren devlet tarafından teşkilat kurulmuştur. Birleşik Amerika'da ise ilk sanatoryum 1857'de kurulmuştur. Dünyanın ileri gelen ülkelerinde ilk savaş tesisleri gönüllü derneklerce mahalli olarak kurulduğu, sonra bütün memlekette federasyon halinde birleştiği ve sonunda devletin de savaş teşkilatını kurduğu görülmüştür.

Her yaştaki insanların büyük düşmanı olan verem, ülkemizde yaygın halde bulunmaktaydı. Osmanlı Devleti'nde tesirli olan verem Sultan İkinci Mahmud, Sultan Abdülmecid Han gibi padişahların hayatlarını kaybetmelerine neden olmuştu.

Cemiyet-i Tıbbiye-i Şâhâne tarafından 1895'te veremden nasıl korunulacağını ele alan rapor İkinci Abdülhamid'e sunulmuştur. Bu rapor üzerine veremin yayılmasını önlemek için hastane, tutukevi gibi yerlerde veremliler için yer ayrılmaya başlanmıştır. Her birine birer tükürük hokkası verilmiştir. Kışla ve okullarda yerlere tükürmek yasaklanmıştır. Ülkemizde tüberkülin yapımı ve uygulanması veteriner Muallim Dr. Osman Bey tarafından 1910-13 yılları arasında gerçekleştirilmiştir.

Hamidiye Etfal Hastane-i Âlisi'nin açılışından 6 sene sonra 31 Ağustos 1906 tarihinde ilk çocuk sanatoryumu açılmıştır. Burası 24 yataklı olup yarı iç ve yarısı cerrahi tüberküloz vakalarına ayrılmıştır[56]. "*Emrâz-ı Sâriye ve İstilâiye Nizamnamesi*"nin birinci maddesinde, veremden ölenlerin haber verilmesi mecburi tutulmuş, 33. maddesinde verem basillerini çıkaranların okullara devamları yasaklanmış, 53. maddesinde verem hastalığından meydana gelecek veya bulaşıcı dönemde olan bir veremlinin bırakacağı veya değiştireceği yer ve eşyanın dezenfeksiyonu emredilmiştir[57].

Veremle savaşın ilk adımı Dr. Besim Ömer Paşa'nın başkanlığını yaptığı 1918'de kurulan "*Veremle Mücadele Osmanlı Cemiyeti*" tarafından

[56] "Sıhhat ve İçtimâi Muavenet Vekili Dr. Behçet Uz'un Ulusal Verem Savaşı Derneği Kongresini 13/2/1955 de Açış Nutku", *Sağlık Dergisi*, 1955, S. 29(3), s. 129-131.

[57] Yıldırım N., "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Koruyucu Sağlık Uygulamaları", *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, 1985, Cilt 5, İstanbul, s.1328-1330; Unat E. K., "Osmanlı İmparatorluğunun Son 40 Yılında Türkiye'nin Tüberküloz Tarihçesi Üzerine", *Cerrahpaşa Tıp Fak Dergisi*, 1979; 10 (4): 273-284.

atılmıştır. Ancak 1920 yılında İstanbul'un işgali üzerine çalışmalarına ara vermek zorunda kalmıştır. İkinci adım olarak Dr. Behçet Uz'un teşebbüsü ile 18 Şubat 1923 tarihinde "*İzmir Veremle Mücadele Cemiyeti Hayriyesi*" kurulmuştur.

Ülkemizde ilk defa özel sanatoryum 1923 yılında Dr. Musa Kazım tarafından Büyükada'da, 1924 yılında da Sağlık Bakanlığı tarafından Heybeliada'da açılmıştır[58].

Trahom

Trahom sebebi Halberstaedter-prowazek olan kronik, spesifik, bulaşıcı bir göz hastalığıdır[59].

Hastalığın dünyaya Mısır'dan yayıldığı sanılmaktadır. Dünyanın çeşitli yerlerinde trahomun çok fazla yaygın olmasında savaşlar mühim rol oynamıştır. Hastalık Akdeniz ülkelerinden Avrupa ve Asya'ya ve denizleri aşarak Amerika'ya kadar ulaşmıştır. Amerika kıtasına ilk defa XVI. asırda İspanyol göçmenler ile geldiği sanılmaktadır.

İtalya'da trahomun çokça rastlanılan yerlerden biriydi. Yunanistan ve İspanya'nın doğu ve güney kısımlarında, Rusya, Polonya, Macaristan'da trahom görülmüştür. Asya'nın Akdeniz sahilleri dışında İran, Afganistan, Hindistan, Çin önemli trahom sık görüldüğü yerlerdir[60].

Hastalığın çok yaygın bulunduğu yerlerin Osmanlı Devleti toprakları içerisinde bulunuşu, bu bölgelerin tarih boyunca siyasi ve askeri göçlere sahne oluşu ve Mısır'da, Yemen'de, Arabistan'da, Suriye'de askerlik yapan ve trahomlu olarak dönen Anadolu çocuklarıyla hastalık nakledilmiştir.

Birinci Dünya Savaşı'na kadar yalnız Güney ve Güney Doğu illerimizde endemik halde bulunan trahom, bu savaşın meydana getirdiği nüfus hareketiyle daha da artmış ve İç Anadolu'ya kadar yayılmıştır. Cumhuriyet'ten önce ülkemizin geniş bir kısmında görülen sakatlıklara ve körlüklere sebep olan trahomlu kişiler kendi kaderleriyle baş başa kalmışlardır[61].

---

[58] Sabar İ. R., "Tüberküloz Tarihçesi", *İ.Ü. Tıp Tarihi Enstitüsü*, S. 50, İstanbul 1956.

[59] Çetin E. T., *İnfeksiyon Hastalıkları*, İ.Ü. İst. Tıp Fak., 1987.

[60] Burhanettin Bey, "Trahomun Sıhhi ve İçtimâi Nokta-i Nazarından Görünüşü ve Trahom Mücadelesi", *Sıhhiye Mecmuası*, 1928: 4(18): 72.

[61] *Sağlık Hizmetlerinde 50 Yıl.*, Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı Yayın Nr. 422, Ankara 1973.

Trahom'la Mücadele

Trahoma karşı ilk mücadele Macaristan'da 1883 yılında Prof. Teuler tarafından uygulanmıştır. Bir süre sonra 1886'da trahom kanunu adıyla bir kanun çıkarılmıştır. Bu kanuna göre bütün trahomluların tedavi masrafı hükümete aitti. Prusya'da Macaristan usulü 1896'da trahoma karşı mücadeleye başlamıştır. Birinci Dünya Savaşı esnasında Amerika ve İngiliz orduları tarafından sömürge askerlerine karşı önlemler alınmıştır. Amerika muayene sonucu kesin veya şüpheli olan göçmenleri ülkelerine iade etmiştir. 1917 yılında Fransa'da hastaları tedavi etmek ve yayılmasına engel olmak için trahomun ihbarı mecburi kılınmıştır. Bu Fransa'da tıp akademisi tarafından talep edildiği gibi Prusya, Macaristan ve Cezayir'de de tatbik edilmiştir. Arjantin'de hastalığın ihbarı zorunlu olmuş, muayene ve tedavi ücretsiz yapılmış, trahomlu öğrencilere özel okullar açılmıştır[62]. Mısır'da 1903-1923 tarihleri arasında okul tedavisi ile meşgul hekimler yetiştirmiştir. Bu şekilde kliniğe devam eden hastalardan daha iyi sonuçlar elde edilmiştir. Filistin de trahoma karşı mücadelede büyük rol oynayan okullardaki savaşta başarıya ulaşmıştır. XX. asrın başında Avrupa'da hayat standardının yükselmesi ve halk sağlığında alınan tedbirler ile yeni enfeksiyonların oluşumu azalmış ve trahom nadir görülen bir hastalık olmuştur. Mısır'da, Tunus'ta, Fas'ta açılan kampanyalar sülfomidlerle, antibiyotikler aracılığıyla trahom mücadelesinin başarıyla sonuçlandığını ispat etmişlerdir.

Trahom, Anadolu'da asırlardan beri yerleşmiş özellikle güney ve doğu illeri halkı için sosyal bir felaketti. Osmanlı Devleti devrinde Dâhiliye Nezareti'ne bağlı Sıhhiye Müdüriyet-i Umumisi'nin istatistik ve yayımlarında trahom kelimesine rastlanmamaktadır. Türkiye'de trahomdan ancak 1924 yılına doğru; Cumhuriyet idaresinin kurduğu *"Sıhhat ve İçtimâi Muavenet Vekâleti"* zamanında söz edilmeye başlanmıştır.

Dönemin Sıhhiye Vekili Dr. Refik Saydam ve beraberindekiler Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra birçok Avrupa ülkesinin sıtma, frengi ve trahom gibi sosyal hastalıklarla savaşa başladıklarını öğrendikten sonra 1924 yılında çeşitli illerin hastanelerinden topladıkları bilgilerle kafalarında trahom savaşı fikri çerçevelenmiştir. Doktor Vefik Hüsnü Bulat,

[62] Burhanettin Bey,"Trahomun Sıhhi ve İçtimâi Nokta-i Nazarından Görünüşü ve Trahom Mücadelesi", *Sıhhiye Mecmuası*, 1928, S. 4(18), s. 72; Ege N. N., "Trahom Mücadelesinde Elde Edilen Fevkalade Muvaffakiyet", *Sıhhiye Mecmuası*, 1947, S. 21(131), s. 482-484.

Güney ve Orta Anadolu'daki trahom tarama sonuçlarını bir raporla vekâlete bildirmiştir[63].

Tecrid, trahomlu kişiye uygulanacak tedbirlerin başında gelmektedir. Temizlik ve sineklerin yok edilmesine herkes teşvik edilmelidir. Tedavi, trahom mücadelesinin önemli kısmını oluşturmaktadır. Bu konuda iyi sonuç alabilmek için dispanser ve göz hastaneleri açarak teşkilatlanmak önemlidir. Dispanser ve hekim bulunan yerlerde tedavi kolay ise de merkezden uzak köylerde güçtür. Köylerde yaşayanlar merkeze gelemediklerinden seyyar (gezgin) hekimler tarafından tedavi edilmiştir[64].

Okullarda mücadele için; 1919 yılında çocuk yuvalarından ayrılan 700 trahomlu öğrencinin tecrit ve tedavisi ile işe başlanmıştı. Okul çocukları ve daha küçük yaştakiler arasında trahomun yayılmasını önlemek için trahomlu bölgelerde trahomlu öğrenciler için özel okullar ve sınıflar ayrılmıştır. Valdeba, Ortaköy, Bebek, Balmumcu, Zincirlikuyu çocuk yuvasında bulunan trahomlular evvela ayrı sınıflarda okul hekimleri tarafından tedavileri takip edilmiş ve sonra Beykoz kasrında müstakil trahom okulu halinde faaliyete geçirilmiş ve sonunda Yıldız Hâkimiyeti Milliye Okulu organize edilmiştir.

Trahomlu okullara hemen bir sağlık memuru veya yetişmiş bir hastabakıcı göndermek suretiyle tedavileri takip edilmiş ve faal devredeki trahomlu öğrenciler 20-30 kişilik gruplar halinde tedavi fişleri ile hastaneye getirilerek cerrahi müdahale yapılmıştır. Orta, lise, meslek okullarında tespit edilen trahomlu öğrenciler için ayrı bir okul ve sınıf imkânı olmadığından bunların içinde faal devrede ve ifrazatlı olanlar bulaşma tehlikesi geçinceye kadar bir süre okuldan uzaklaştırılmış ve bunların ayrı sıralarda bulundurulmalarına çalışılmıştır. Aynı zamanda bu öğrencilerin tedavileri dispanserlerde düzenli olarak takip edilmiştir. Çok görülen oftalmi salgınları okul yaşına girmemiş çocuklar arasında da trahomun yayılmasında ve körlüklerin meydana gelmesinde rol oynadıklarından trahom savaş kurulları bu çeşit salgınlarda derhal önlem almışlardır[65].

---

[63] Ayberk N. F., "Türkiye Trahom Mücadelesi Tarihçesine Ait Hatıralarım", *İstanbul Kliniği Bülteni*, 1961, Nr. 10, s. 127-128.

[64] Burhanettin Bey, "Trahomun Sıhhi ve İçtimâi Nokta-i Nazarından Görünüşü ve Trahom Mücadelesi", *Sıhhiye Mecmuası*, 1928, S. 4(18), s. 72; Ege N. N., "Trahom Mücadelesinde Elde Edilen Fevkalade Muvaffakiyet", *Sıhhiye Mecmuası*, 1947, S. 21(131): 482-484.

[65] Bilgen İ., "Adana Okullarında Trahom Savaşı", *Sağlık Dergisi*, 1950, S. 24 (9), s. 523-532.

Tifüs ile Mücadele

Sebebi Rickettsia prowazeki olan tifüs insana bitle bulaşan, baş ağrısı, ateşle başlayan deride yaygın dökmeler yapan, iki hafta kadar devam eden ve yaşlılarda oldukça tehlikeli olan bir riketsiya hastalığıdır[66]. Dünyada XV. - XVIII. asırda Avrupa'da ise savaş ve açlık yıllarından sonra tifüs salgınları ortaya çıkmıştır. 1528 yılında Napoli'yi kuşatan Fransız ordusu bu şehri almak üzere iken hastalık çıkmış ve 30 bin asker hastalanınca kuşatmadan vazgeçilmiştir.

Hippokrat hastalardaki bilinç bulanıklığını tifüs kelimesi ile belirtmiştir. Tarif ettiği bazı vakalara tifüs adını vermiştir. Bu kelime Yunanca sisli, dumanlı manasına gelmektedir.

Eski Polonya'da, Doğu Avrupa'da, Asya'da, Afrika'da Orta ve Güney Amerika'da endemik olarak görülmüştür. Tropikal memleketlerde odak şeklinde yayılmıştır[67]. Kırım savaşından önce Ruslar ve onlardan sonra Fransız ve İngilizler hastalığa yakalanmışlardır[68]. 1915 yılında Sırp ordusunu salgınlar yıpratmıştır. O zaman her beş nüfusta birinin hastalığa tutulduğu tahmin edilmektedir. Sırbistan'da Avusturya askerlerinden %70'i bu hastalığa kurban gitmiştir. Romanya'da 1916 yılından 1919 yılına kadar kurbanları birkaç yüz bini bulan bir lekeli humma salgını olmuştur. 1918-1922 yılları arasında Rusya'da 30 milyon insan tifüse yakalanmış ve 3 milyon insan ölmüştür[69].

Kanda bulunan etkenin insandan insana bitler aracılığıyla aktarıldığını Fransız hekim Charles Nicolle 1909 yılında tespit etmiştir. Bu nedenle 1928 yılında Nobel Tıp Ödülü'nü almıştır[70].

Bitlerin hastalığı bulaştırdığı anlaşıldıktan sonra dezenfeksiyon usulüyle bitler yok edilmeye çalışılmış ve bit mücadelesi başlatılmıştır.

1913 yılında Prowazek ve Henrigue da Rocha-Lima tifüslülerden aldığı bitlerin bağırsak muhteviyatında küçük cisimcikler görerek bunların tifüs

[66] Çetin E. T., *İnfeksiyon Hastalıkları*, İ.Ü. İst. Tıp Fak., 1987.

[67] Bilgen İ., "Adana Okullarında Trahom Savaşı", *Sağlık Dergisi*, 1950, S. 24 (9), s. 523-532.

[68] "Harp Lekeli Hummasının Esas Vasıfları, Lekeli Humma ile Karahumma ve Lekeli Humma ile Hummayı Racia Müşareketleri- Hali hazır Şeraitinde Lekeli humma Aşısı Yapmak Lüzumu(1)", *Sıhhiye Mecmuası*, 1940, S. 16(101), s. 318-335.

[69] Biraud Y., "Halen Avrupa'da Lekeli Humma Tehlikesi ve Önüne Geçme İmkânları", *Sıhhiye Mecmuası*, 1943, S. 17(106).

[70] Karatepe M., *I. Dünya Savaşında Kafkas Cephesinde Tifüsle Mücadele*, Doktora Tezi, İstanbul 1999.

mikrobu olabileceğini bildirmiştir. Prowazek tifüs hastalığı üzerinde çalışırken bu hastalığa yakalanarak hayatını kaybetmiştir[71].

Osmanlı devrinde tifüs pek bilinememiş, en çok humma adı altında tifo ile karıştırılmıştır.

Tifüs her savaşta Osmanlı Devleti'nde ordu için bir felaket olmuştur. Kırım savaşında, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda, 1896 Yunan seferinde askerler bu afetten kırılmıştır. Trablusgarp, Balkan ve Birinci Dünya Savaşı'nda tifüs Türk toplumu için bir felaket olmuştur.

Koruyucu önlemler bilinemediğinden evlerine dönen binlerce asker köy ve kasabalara bu hastalığı bulaştırmışlardır. Dört yıl boyunca Türkiye Büyük Millet Meclisi ordularında 3425 tifüs vakası görülmüş, 552 askerimiz hastalıktan vefat etmiştir.

Balkan Savaşında, Yanya ve Trakya cephelerimizde hastalık görülmüş, Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesindeki erler arasında geniş tahribat yapan tifüs, ülkemizin içlerine kadar yayılmıştı[72].

Hastalığın ortaya çıkmasında eskiden beri savaş zamanlarında çıkan açlık ve sefaletin büyük rol oynadığı görülmüştür. Sefalet, bakımsızlık ve açlık geniş halk tabakalarına yayılınca bitlerin çoğalmasına neden olmuştur.

Tifüs salgınlarının çoğu soğuk mevsimlerde meydana çıkar. Bunun sebebi; uzun zaman değiştirilmemiş ve yıkanmamış çamaşırlarda bitlerin çoğalması, kışın insanların daha kalabalık içinde yaşamaları ve beden temizliğini ihmal etmeleridir[73].

Mücadele

Hastalıkla mücadele etmek için Prowazeki taşıyan baş ve vücut bitiyle savaşmalı, hastalar ve bunlarla temas edenleri tecrit etmeli, bit temizliği yapmalı, hastaların odalarını ve hastalarla temas edenleri dezenfekte etmelidir.

---

[71] "Lekeli Humma Amili", *Sıhhiye Mecmuası*, 1917, S. 11-12, s. 494-511.

[72] Yıldırım N., "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Koruyucu Sağlık Uygulamaları", *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, 1985, Cilt 5, İstanbul, s.1328-1330; Özbay K., "Tarihte Lekeli Humma-Tifüs ve Ordularımızdaki Tahribatı", *Dirim*, 1979, S. 54(3-4), s. 113-120.

[73] "Lekeli Humma", *Sıhhiye Mecmuası*, 1942, S. 104, s. 306.

İngiltere'de mücadele ekibi kurulmuştur. Birçok yerlerde ve tecrithanelerde tifüslüler için uygun yerler hazırlanmıştır. Bununla birlikte limanlarda ve uçaklarda ülkeye gireceklere karşı tedbirler alınmıştır.

Birinci Dünya Savaşı sonrası Avrupa'da salgınların devam etmesi hastalığa karşı tedbirler alınması zorunluluğunu ortaya çıkartmıştır. Aşı usulü de mücadeleye yardım etmiştir. Öldürülmüş virüsle hazırlanan aşı yanında insan kanından aşı hazırlanıp uygulanması düşünülmüştür. 1913 yılında Charles Nicolle bu konuda ilk adımı atmıştır. Tifüse karşı Rickettsia Prowazeki'li ilk aşı Türk ordusunda kullanılmıştır. Dr. Reşat Rıza'nın teklifiyle hazırlanan aşı Dr. Abdülkadir (Noyan) tarafından Irak Cephesi'nde Bağdat'ta, Dr. Tevfik Sağlam tarafından Kafkas cephesinde 1915 yılında uygulanmıştır. Tevfik Sağlam aşılanan beş yüz kişiden üçünün tifüse yakalandığını bunların da iyileştiğini belirtmiştir. Yapılan tecrübelerden sonra alınan müspet neticeler üzerine aşı genelleştirilmiştir. Elde edilen sonuçlar Dr. Tevfik Sağlam tarafından Almanca yayınlanmıştır. Aşı bir usul olarak klasik kitaplara geçtiği gibi bir dönem Alman ordusunda da kullanılmıştır[74].

Balkan Savaşında çıkan tifüs salgınında bizzat bu hastalığa tutulup kurtulduktan sonra III. Ordu Sıhhiye Reisliğine atanan Dr. Tevfik Sağlam, bizzat tifüs hastalığı mücadelesi ile yakından ilgilenmiş, ordu içinden diğer bulaşıcı hastalıklarla beraber bu hastalığın da temizlenmesinde büyük rol oynamıştır[75].

Ankara, Sivas, Erzurum, Trabzon ili ile Niğde, Kayseri ve Canik sancaklarını ihtiva eden bölgede bulaşıcı hastalıklarla mücadele eden Tevfik Sağlam; bu bölgede tifüs mücadelesinin gerekli olduğunu belirtmiştir. Tevfik Sağlam hastalığın ülkenin her yerinde mevcut olduğu ve istihbarat araçlarının eksikliğinden dolayı eksik rakamlara ulaşıldığı belirtmiştir[76].

Birinci Dünya Savaşı'ndaki tecrübelerden yararlanılarak Milli Mücadele Savaşı'nda buğu sandığı taşıyan seyyar müfrezeler oluşturulmuştur.

---

[74] Mustafa Hilmi - Reşat Rıza, "Lekeli Humma Raporları", *Sıhhiye Mecmuası*, 1331, S. 3(8), s. 619-622: "Koruyucu Aşılar," *Sıhhiye Mecmuası*, 1944, S. 18(110), s. 550-552.

[75] *Sağlık Hizmetlerinde 50 Yıl*, Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı, Ankara 1973.

[76] Tevfik Salim, "333 Senesinde Üçüncü Ordu Mıntıkasında Yapılacak Emrâz-ı Sâriye Mücadelesi Hakkında Proje", *Sıhhiye Mecmuası*, 1917, S. 4-5(11-12), s. 1068-1111.

Ankara, Sivrihisar, Akşehir, Konya, Sarayönü ve Bolvadin'e temizleme evleri kurulmuş, bitten temizleme işlemleri aralıksız uygulanmıştır[77].

İstanbul'da Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra tifüsün artması nedeniyle bulaşıcı hastalıklarla mücadele daha özel yapılmaktaydı. Savaş sırasında kurulan İstanbul Emrâz-ı Sâriye Mücadele Heyeti önceleri yalnız tifüs, hummai racia, kolera hastalıklarına karşı tedbir alırken görülen lüzum üzerine çiçek, veba hastalıklarına karşı da tedbir almıştır. Tifüs İstanbul'a Balkan Savaşı sonunda hastalığın çokça görüldüğü Erzurum ve civarından terhis edilen askerler ve göç ile gelmiştir. Bütün memlekete bu sebeplerle yayılmıştır.

1917-1922 yılları arasında İstanbul'da 10.806 kişi bu hastalığa yakalanmış 1181 kişi de hayatını kaybetmiştir. Hastalıkla mücadele için hastalar tecrit edilmiş, İstanbul'a gelen ve çıkan yolcuların dezenfeksiyonu ücretsiz ve bazen de zorla yapılmıştır. 1919 yılında halkın temizliği için Kasımpaşa'da bir hamam kiralanmış ve Tophane'de iki tane seyyar hamam ve bir sabit hamam yapılmıştır[78]. 1914-1915 kışında yaygın görülen hastalık 1917 yılı başında dezenfeksiyon gereçlerinin çoğalması ile önemli ölçüde azalmıştır. Tifüs Dr. Cox'un hazırladığı aşı ve D. D. T. kullanımıyla yok edilmiştir[79].

Kolera

Kolera, Vibrio cholerae olan ishal ve kusma ile çok miktarda sıvı ve elektrolit kaybedilen bir ince barsak hastalıktır[80].

Kolera çok eski çağlardan beri Hindistan'ın endemik bir enfeksiyonudur. İlk olarak 7. asırda Susruta'da klinik görünüşü, özellikleri ve epidemileri yayınlanmıştır.

1817 kolera epidemisi Doğu Asya'yı kaplamış, 1819 yılında Afrika'ya ulaşmış, 1823 yılında Rusya'ya yayılmıştır. 1826 yılında başlayan büyük

---

[77] Yıldırım N., "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Koruyucu Sağlık Uygulamaları", *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, 1985, Cilt 5, İstanbul, s.1328-1330; Özbay K., "Tarihte Lekeli Humma-Tifüs ve Ordularımızdaki Tahribatı", *Dirim*, 1979, S. 54(3-4), s. 113-120.

[78] "Emrâz-ı Sâriye Mücadelesi", *Sıhhiye Mecmuası*, 1338-1922, S. 13, s. 5-16.

[79] Mustafa Hilmi - Reşat Rıza, "Lekeli Humma Raporları", *Sıhhiye Mecmuası*, 1331, S. 3(8), s. 619-622; "Koruyucu Aşılar" *Sıhhiye Mecmuası*, 1944, S. 18(110), s. 550-552.

[80] Yazıcıoğlu A., "Kolera", *Sağlık Dergisi*, 1966, S. 40(1-2), s. 29-31; Akyol M., "Kolera", *Sağlık Dergisi*, 1966, S. 40(1-2), s. 43-45.

bir pandemi dalgası Asya ve Afrika'ya, Rusya, Türkiye, İspanya üzerinden geçerek Avrupa'yı da içine alan bir salgın yapmıştır. 1832 yılında Kanada'ya atlayan hastalık bir yıl içinde Kuzey Amerika'ya tamamen, Güney Amerika'ya kısmen yayılmıştır. 1846-1863, 1865-1875, 1883 yıllarında bütün dünyayı kaplayan kolera pandemileri yüz milyonlarca insanın hayatını kaybetmesine neden olmuştur. Birinci Dünya Savaşı'nda Avrupa'ya yayılan kolera ise 1923 yılında tamamen ortadan kalkmıştır[81].

Mücadele

Kolera aşısı ilk olarak Ferran (1885) tarafından yapılmıştır. Haffkine (1893) İspanya ve Hindistan epidemilerinde canlı aşı kullanmıştır. 1896 yılında Kolle ölü aşı hazırlamıştır. Kolera vibriyonu ile hazırlanan aşılamada immunite 3-4 ay sonra azalmaktadır. Fakat el tor ile yapılan aşılamada koruyucu tesirin azalarak 8 ay devam ettiği görülmüştür[82].

1826 yılında Hindistan'da başlayan ilk kolera pandemisi İstanbul'a 1831'de ulaşmış, 1832 yılında ise bütün Osmanlı Devleti'ne yayılmıştır. Hekimbaşı olan Mustafa Behçet Efendi korunmak ve halkı ikaz etmek için *Kolera Risalesi* adında bir kitapçık yazmıştır. Ülkemizde ilk karantina bu salgın nedeniyle uygulanmıştır. Mustafa Behçet Efendi'nin ikazlarıyla Karadeniz'den gelen gemiler İstinye'de Akdeniz'den gelenler de Büyükliman'da karantinaya alınmışlardır. İstanbul'da çıkan 1847-48 salgınında 9237 kişiden 4275'i ölmüştür.

1854-55 salgını İstanbul'da bir buçuk yıl sürmüştür. 1865 yılında Hicaz'da başlayıp İstanbul'a kadar yayılıp salgın yapan hastalıkla mücadele edenlere tarihimizde sağlıkla ilgili ilk madalya verilmiştir. Bu salgında tıbbiye mektebi olan Humbarahane Kışlası kolera hastanesi olarak kullanılmıştır.

1872 yılında Rusya'daki salgın nedeniyle Rus gemilerine karantina uygulanmasına rağmen İstanbul'da kolera salgını olmuştur. 1893 yılında Rusya'dan gelen hastalık İstanbul'da salgına neden olmuştur. Koleralılar için geçici hastaneler kurulmuştur[83]. 1902 yılında Hindistan'dan Hicaz'a giden hacıların taşıdıkları kolera vibriyonu ile Mekke'de bir epidemi

[81] Akyol M. - Gençler A., "Kolera'yı Tanıyalım", *Sağlık Dergisi*, 1966, S. 40(5-6), s. 88-95; Tezok F., Kolera'ya Genel Bir Bakış, Ankara 1971, Gülhane Askeri Tıp Akademisi İntaniye Kliniği Yay. Nr. 32.

[82] Onul B., "Kolera", *Sağlık Dergisi*, Cilt 40, S.1-2, 1966, S.S.Y.B. Yay., s.4-9.

[83] Onul B., "Kolera", *Sağlık Dergisi*, Cilt 40, S.1-2, 1966, S.S.Y.B. Yay., s.4-9; Yıldırım N., "Kolera Salgınları", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, Cilt 5, İstanbul 1994.

olmuş, hastalık Türk hacıları ile yurda girerek geniş salgınlar yapmıştır. Anadolu'nun birçok yerlerinde hastalık görülmüştür.

1907-1915 yılında kolera Rus hacılarıyla İstanbul'a kadar gelmiştir. Ülkemizin birçok bölgelerinde çoğalan hastalık 1911 yılında Arnavutluk manevrasından dönen 3. alaydaki kolera salgınında 100 hasta, 20 ölü çıkmıştır. Hastalık askerlerin toplandığı Karadeniz sahillerinde mevcut olmadığından bu kolera salgınının Arnavutluk şehir ve kasabalarından ya da oradan dönüşte askerlerin uğradıkları Batı-Trakya liman ve iskelelerinin birinden bulaştığı sanılmaktadır.

1912 Balkan Savaşı sırasında önce ordu içinde patlak vermiş, demir yolları ve yol kenarında ordularda yığılan sayıları onbinlerle söylenen ölü ile Balkan Savaşı'nda faciaya neden olmuştur. Bu salgında yalnız Yeşilköy Menzil Hastanesi'ne 20 binin üstünde koleralı geldiği ve bunun yarısından fazlası öldüğüne göre bu epidemide yalnız Trakya'da koleradan ileri gelen ordu kaybının 30 - 40 binden aşağı olmadığı kesinleşmiştir. Savaşla birlikte bütün illere yayılan kolera yalnız İstanbul'da 15 binin üstünde ölüme sebep olmuştur[84].

Ülkemizde aşı Gülhane'de 1912 yılında Reşat Rıza (Kor) ve Mustafa (Saygun) Beyler tarafından hazırlanmıştır. Bu aşı Balkan Savaşı'nda başarıyla uygulanmıştır. Ordumuzda uygulamanın iyi sonuç vermesi üzerine Birinci Dünya Savaşı'nda da uygulanmıştır[85].

Özellikle hac zamanlarında ülkemize bulaşan hastalık Birinci Dünya Savaşı sonuna kadar ülkemizde görülmüş bu tarihten sonra vaka görülmemiştir[86].

Kuduz

Sonu ölümle biten kuduz akut bir ensefalittir. Virüs enfekte canlının sinir dokusunda ve bazen kanında bulunur; tükürük, idrar ve sütle dışarıya atılır[87].

---

[84] Onul B., "Kolera", *Sağlık Dergisi*, Cilt 40, S.1-2, 1966, S.S.Y.B. Yay., s.4-9; Noyan A., "Memleketimizde Salgın Hastalıklar", *İ.Ü. Tıp Fak. Mecmuası*, 1963, S. 26(4), s. 437-449.

[85] Unat E. K. "Osmanlı İmparatorluğu'nda İnsanın Bulaşıcı Hastalıklarına Karşı Yapılan Koruyucu Aşılar". *Dirim*, 1978, S. 11-12, s. 366-369.

[86] "Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığının 25 Yıllık Çalışmaları", *Sağlık Dergisi*, 1948, S. 22(10-11).

[87] Çetin E. T., *İnfeksiyon Hastalıkları*, İ.Ü. İst. Tıp Fak., 1987.

Hippocrate eserlerinde kuduz hakkında bilgi vermektedir. İlk çağların sonunda ve orta çağın devamında birçok eserlerde kuduz hastalığından bahsedilir. XVII. asırda kuduz hakkında anatomik araştırmalara rastlanmıştır. XVIII. asrın sonlarına doğru eski usuller yeniden incelenmeye başlanarak hastalığın şifası için ampirik bütün vasıtalara başvurulmuştur.

1881 yılında Pasteur, asistanları Chamberland, Roux ve Thuiller ile birlikte yaptığı araştırmalarla hastalık sebebinin en çok beyinde bulunduğunu belirlemişlerdir. 1884'te Pasteur, Chamberland, Roux maymuna yaptıkları pasajlarda virüsün hafiflediğini görmüşler ve bu şekilde kuduz köpeğin beyninden pasajlarla elde ettikleri virüsün aşı halinde kullanılabileceğini görmüşlerdir.

1886'da Paris'te daha sonra başka ülkelerde kuduz tedavihaneleri açılmaya başlamıştır[88].

Mücadele

Kuduzla mücadelede Louis Pasteur 1885 yılında sabit virüsle enfeksiyonlu tavşan omuriliklerini kurutmuş ve aşı olarak kullanmıştır. Daha sonra insan ve hayvanlardan değişik sabit virüsler elde edilmiştir. 1891 yılında Calmette aşıların gliserinle saklanması usulünü ortaya koymuştur. 1908 yılında Fermi fenollü aşıyı geliştirmiştir. Daha sonra bunun pek çok modifikasyonları yapılmıştır. Bunlar arasında en çok tutulanı Semple aşısı (1911) olmuştur[89].

Kuduz hastalığı hakkında Osmanlı Devleti zamanında teferruatlı ilk yazıya XV. asırda rastlıyoruz. Hacı Paşa hastalığın genel tarifini yaptığı gibi bunun köpek, kedi, tilki ve çakal gibi hayvan ısırıkları ile bulaştığını yazmıştır. Bu arada kuduz tedavisi üzerine tavsiyelere de rastlanmaktadır[90].

Ülkemizde Pasteur'ün buluşundan faydalanma çareleri aranmış ve Sultan İkinci Abdülhamid devrinde Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne İç Hastalıkları Kliniği muallimi ve 1865'te bile kuduzu kürarla tedavi etmeye

[88] Tunçman Z M., *Kuduz Hastalığı Hakkında Bilgiler*, İstanbul 1973.

[89] Samastı M., *Kuduz Aşıları, Türkiye'de Kuduz Sorunu*, Bulaşıcı Hastalıklarla Savaş Derneği Yayın Nr. 1, İstanbul 1985.

[90] Arı A., *Kuduz*, Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı Refik Saydam Enstitüsü Yayınları'ndan Nr. 32. Ankara 1972.

teşebbüs eden Zeoros Paşa'nın başkanlığında bir heyet Paris'e gönderilmiştir. Paris'e giden heyet Sultan İkinci Abdülhamid'in gönderdiği birinci derecede Mecidiye nişanını Pasteur'e ve 10 bin Fransız Frangı tutarındaki bağışı enstitü kurmaya çalışan ilgililere teslim etmiştir. Bu komisyon 6 ay kadar Paris'te kalarak kuduz aşısının hazırlanmasını, uygulanmasını o zamanki bakteriyolojiyi öğrenmişlerdir. 1886 yılının aralık ayının sonunda yurda dönüp raporlarını sunmuşlardır. Padişah yurda dönen Zoeros Paşa'yı aşı hazırlamakta vazifelendirmiştir. Paris'ten getirdiği aşılı iki tavşan, araç ve gereçlerle aşıyı hazırlamıştır.

1887 yılında İstanbul'da ilk defa kuduz tedavihanesi açılmıştır. 1893 yılında bakteriyolojihane açılınca Zoeros Paşa'nın laboratuarı yalnız kuduz müessesesi olarak çalışmıştır. Zoeros Paşa'nın çalışmaları verimli olamamıştır. Bunun üzerine Zoeros Paşa vazifesinden uzaklaştırılarak müessese bir süre İstanbul Bakteriyolojihanesi'ne bağlanmıştır.

1903 yılında Fransa'dan gelen P. Remlinger kuduz laboratuarını güvenilir bir müessese haline getirmiş ve kendisinden sonra müessesenin başına geçen Dr. Hayım Naum'u yetiştirmiştir.

Milli Mücadele'nin son yıllarında İstanbul hükümeti Kuduz Müessesenin ödeneğini kestiğinden Anadolu'dan gelen hastaların tedavisinde güçlüklerle karşılaşılmıştır. 1923 yılında Cumhuriyet hükümetinin kuruluşu ile İstanbul Kuduz Müessesesi sefaletten kurtulmuştur. Müessesede 1920 yılına kadar Pasteur metoduyla çalışılmıştır. Mütareke devresinde ekonomik nedenler ve Pasteur metodunun tavşan sarfiyatı çok olduğundan daha ekonomik olan Högyes metodu da yardımcı tedavi olarak kullanılmaya başlanmıştır.

İstanbul Kuduz Müessesesi kurulduğu 1887'den 1947 sonuna kadar 61 yılda 63.821 vatandaş tedavi edilmiştir. Bir yandan başıboş hayvanları toplamak bir yandan da beslenmesi gereken köpekleri profilaktik aşılarla aşılayarak mücadeleyi takviye etmek önem kazanmıştır[91].

İstanbul'dan başka 1905 yılında Selanik'te, 1917 yılında Sivas'ta, ayrıca Şam Merkez Hastanesi'nde kuduz müesseseleri kurulmuştur[92].

---

[91] "Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığının 25 Yıllık Çalışmaları", *Sağlık Dergisi*, 1948, S. 22(10-11).

[92] An A., *Kuduz*, Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı Refik Saydam Enstitüsü Yayınları'ndan Nr. 32. Ankara 1972; Unat E. K., *Türkiye'de Kuduz Sorunu*, İstanbul Bulaşıcı Hastalıklarla Savaş Derneği, Yayın Nr. 1, İstanbul 1985.

Çiçek

Çiçek akut, infeksiyöz, ağır seyreden ekseriya öldürücü bir hastalıktır. Karakteristik olarak döküntüler, yüzde, kollarda, ellerde, bacaklarda ve ayaklarda daha sık görülürken, vücutta ekstremitelerden daha az görülür[93].

Çiçek M.Ö. 7. asırda Çin'de ve Hindistan'da biliniyordu. Mısır'da da mumyalar üzerinde çiçek nedbeleri tespit edilmiştir. Hastalığın vatanı Asya ve Afrika'dır. Buradan bütün dünyaya yayılmıştır. Hastalık Haçlı Savaşlarıyla (1096-1270) Avrupa'ya ulaşmıştır. XVI. asırda çoğalan çiçek hastalığı İspanyollar tarafından Amerika'ya götürülmüştür. Asya ile Avrupa arasında göç ve kervan yolu olan Anadolu çiçek hastalığından çok etkilenmiştir[94].

Mücadele

Çiçek hastalığından korunma yolunda yapılan ilk uygulamalar doğuda başlamıştır. Çinliler hastalığı hafif geçiren çocukların yanına sağlıklı çocukları koyar ya da çiçekli çocukların burunlarından aldıkları cerahatli kabukları toz haline getirip üfleyerek aşı yaparlardı. Bu usul bazı değişiklikler geçirerek Asya'ya yayılmıştır.

İnsandan insana (variolation) koruyucu çiçek aşısı Selçuklu ve Osmanlı Türkleri tarafından tatbik edilmiştir. XVIII. asır başında Edirne'de yapılan aşıda hafif çiçek çıkaranlardan alınan cerahat çiçek çıkarmayanların derisi çizilerek sürülürdü.

1714 yılında bu Türk aşısı usulünden İstanbullu Dr. Emanuel Timonius Latince eserinde bahsetmiştir ve dünyaya tanıtmıştır. Dr. Emanuel Timonius'dan sonra 1716'da İngiliz sefiri olan Lord Vortley Montague'nin eşi olan Lady Montague yıllarca Türkiye'de kalmış ve bu arada ülkenin sosyo-kültürel durumunu da incelemiştir.

Lady Montague, *Şark Mektupları* adlı eserinde 1717 yılına ait 31. mektupta Türklerin çiçeğe karşı bir aşı kullandıklarını bu sayede bu hastalığı önlediklerini ve bu usul ile kendi oğlunu aşılattığını ifade ederek bu usu-

[93] Özlüarda E., "Çiçek Hastalığı ve Çiçek Aşısı Konusunda Bilinenler, Unutulanlar ve Unutulması Gerekenler", *Sağlık Dergisi*, 1971, S. 3-4, s. 56-68.

[94] Onul B., "Kolera", *Sağlık Dergisi*, Cilt 40, S.1-2, 1966, S.S.Y.B. Yay., s. 4-9.

lün İngiltere'de de uygulanmasını tavsiye etmiştir. Önce Emanuel Timonuis sonra Lady Montague tarafından yapılan tekliflerle güncel hale getirilen Türk usulü çiçek aşısı Avrupa'da tecrübe edilerek müsbet neticeler alınması aşının İngiltere'den Rusya'ya, İsveç'ten İtalya ve Fransa'ya kadar yayılmasına neden olmuştur.

Edward Jenner'in uyguladığı (vaccination) çiçek aşısı inek çiçek aşısıyla aşılanmış ve aşısı iyi tutmuş çocukların aşısından aşı kalemiyle cerahat alınarak sağlıklı kişilere aşılanmaktaydı. Jenner bu usulde ilk aşıyı 1796'da tatbik etmiştir. Aşı İstanbul'da 1800 yılında yapılmıştır[95].

1845 yılında İstanbul'da, 1847-1887 yılları arasında Anadolu'nun birçok şehrinde, 1870-71 yılında İstanbul'a Rumeli'den gelen yeni erler arasında çiçek görülmüştür. 1873, 1894-95 yıllarında İstanbul'da çiçek salgınları olmuştur. 1912 yılında İstanbul'da 1914-18 yıllarında yer yer, 1919-23 yıllarında da Kayseri başta olmak üzere diğer şehirlerimizde göçmenler arasında çiçek salgınları görülmüştür[96].

1917-1920 yılları arasında İstanbul'da 313 hasta tespit edilmiş, 183 kişi çiçekten hayatını kaybetmiştir. İstanbul'da hastalığın görüldüğü bazı yerlerde düzenli aşı uygulanmasıyla hastalığın önü alınmıştır[97].

Çiçek aşısı üretimi için ülkemizde ilk olarak 1892 yılında İstanbul'da Telkihhane (Aşıhane) kurulmuştur. Telkihhanede 1892-1913 yılları arasında toplam 7.260.784 kişiye çiçek aşısı hazırlanmıştır[98]. Çiçek aşısı 1885 yılında yürürlüğe giren nizamname ile zorunlu uygulanmıştır[99]. Milli Mücadele Savaşı sırasında çiçek aşısı ihtiyacı İtalya'dan alınarak karşılanmıştır[100].

Tifo

Tifo Salmonella familyasından Eberth basilinin neden olduğu bulaşıcı bir hastalıktır. Hastalık önce iştahsızlık, başağrısı, kol ve bacaklarda ağrı

[95] Ünver S., *Türkiye'de Çiçek Aşısı ve Tarihi*, İstanbul 1948.

[96] Onul B., "Kolera", *Sağlık Dergisi*, Cilt 40, S. 1-2, 1966, S.S.Y.B. Yay., s. 4-9.

[97] "Emrâz-ı Sâriye Mücadelesi", *Sıhhiye Mecmuası*, 1338-1922, S. 13, s. 5-16.

[98] Kemal Muhtar, "Çiçek Hastalığı Niçin Bitmiyor", *Sıhhiye Mecmuası*, 1331, S. 3(7), s. 503-506.

[99] "Vekâletin On Yıllık Mesaisi", *Sıhhiye Mecmuası*, C. 9, Fevkalade Nüshası, 1933.

[100] Özlüarda E., "Çiçek Hastalığı ve Çiçek aşısı Konusunda Bilinenler, Unutulanlar ve Unutulması Gerekenler", *Sağlık Dergisi*, 1971, S. 3-4, s. 56-68.

ve halsizlikle başlar, ateş yükselir ve ikinci hafta ateş yüksek devam eder. Hasta halsizdir, dalgınlık ve sayıklama ile hastanın göğsünde, karnında ve bacaklarında kırmızı renkte küçük lekeler görülür.

Hastalık XVII. asra kadar yaygın olarak her tarafta görüldüğünden birçok yazar tarafından tarif edilmektedir. Hastalık ilk kez 1829 yılında tanımlanmış ve fievre typhoid adı verilmiştir. Eberth 1880 yılında etkeni bulmuş, 1896 yılında Gruber ve Widal hastalıkların serumunda tifoya has aglutininleri göstermişlerdir[101].

Tarihteki her savaşta küçük, büyük epidemiler görülmüştür. Birinci Dünya Savaş'ında Avrupa'da çarpışan bütün ordularda tifo çıkmıştır. Avusturya, Fransa, Almanya'da orduda hastalığa yakalananların sayısı çok yüksek iken temizlik şartlarına uyan ve tifo aşısını düzenli yaptıran Amerika'da hastalık az görülmüştür[102].

Tifo ülkemizde daha çok savaş yıllarında salgınlar yapmıştır. 1910 yılında bazı illerde tifo vakaları artmıştır.

Mücadele

İnsanları tifoya karşı koruyucu aşı 1896 yılında Kolle ve Pfeiffer, ayrıca 1897 yılında A. E. Wright ve D. Semple tarafından hazırlanmıştır.

Osmanlı Devleti'nde tifo aşısı ilk defa Gülhane Tababet-i Askeriye Tatbikat Mektep ve Seririyatında hazırlanmıştır. Gülhane'de hazırlanan aşı ilk kez 1912 yılında Çanakkale'de, İzmir civarında ve Trablus'taki askerlere uygulanmıştır. Alman ordusunda 116.481, Fransız ordusunda 127.048 tifoluya karşılık Türk ordusunda sadece 8.608 kişi hastalığa yakalanmıştır. Balkan Savaşı'nda kolera ve dizanteri büyük salgınlar yaptığı halde tifo aşısı sayesinde salgınlar görülmemiştir.

Tifo aşısı 1912 yılında Çatalca Cephesinde denendikten sonra ordu da karma aşı mecburi olarak uygulanmaya başlamıştır. Birinci Dünya Savaşı başlarından önce ordunun büyük kısmı aşılanmıştır[103].

---

[101] Çalangu S., *İnfeksiyon Hastalıkları*, İ.Ü. Tıp Fak. Rek Nr. 2567 Fak Nr. 2567, 1987.

[102] Onul B., "Kolera", *Sağlık Dergisi*, C. 40, S. 1-2, 1966, S.S.Y.B. Yay., s.4-9; Stowman K., "Avrupa'da Tifo Artışları", Çev. E. Aktan, *Sağlık Dergisi*, 1948, S. 22(4), s. 226-230.

[103] "Lekeli Humma Amili", *Sıhhiye Mecmuası*, 1917, S. 11-12, s. 494-511; Çalangu S., *İnfeksiyon Hastalıkları*, İ.Ü. Tıp Fak. Rek Nr. 2567 Fak Nr. 2567, 1987.

Temmuz 1915 tarihinde Erzurum'da daha sonra da Sivas ve Merzifon'da açılan aşı laboratuarında tifo, kolera, dizanteri aşıları yapılmıştır[104].

İstanbul'un Fatih, Bayezid ve Feriköy bölgeleri tifo bölgesi ilan edilerek burada yaşayan herkesin aşılanması istenmiştir. Ayrıca Bakteriyolojihanede hazırlanan aşının yabancı müesseseler tarafından hazırlanan aşıdan daha tesirli ve ucuz olması nedeniyle hekimlerden bu aşının kullanılması istenmiştir[105].

Cüzzam

Sebebi Mycobacterium leprae olan cüzzam primer olarak periferik sinirleri tutan, belirtilerinin büyük bölümü deride ortaya çıkan ve çok polimorf lezyonlar gösteren kronik ve sistemik bir enfeksiyon hastalığıdır[106].

Eski Hint, Çin ve Mısır eserlerinde cüzzama ait kayıtlara rastlanmaktadır. Hastalık Haçlı Seferlerinden önce Avrupa'ya geçmiş, 1000 senesinde de Batı Avrupa'nın geniş bir kısmına yayılmıştır. Bundan sonra Avrupa'yı ve Batı yarım küresini epidemi dalgaları halinde kaplamıştır. Hitit ve İskitlerle Anadolu'ya gelmiştir. Cüzzamlılar hastanelerde, özel köylerde tecrit edilmiş, halkın bundan çok korkması ve hastalardan uzaklaşması sayesinde sayısı yavaş yavaş azalmıştır.

Avrupa'da cüzzamlılar için tecrit merkezleri VI. asırdan itibaren açılmaya başlanmış, bunların miktarı X. asırdan sonra gittikçe artmış ve nihayet XIII. asrın başında sayılarının 19 bin'i bulduğu tahmin edilmektedir[107]. 1874'te Hansen lepra basillerini keşfetmiştir.

28-30 Temmuz 1923 tarihinde III. Uluslararası Cüzzam Konferansı yapılmıştır. Kongreye Avrupa'nın hemen her ülkesinden temsilci gelmiştir. Ancak Hollanda, Türkiye, Avusturya, Çekoslovakya ve bazı Balkan hükümetleri temsilci göndermemişlerdir.

Toplantıda Avrupa'da cüzzam vakalarının azaldığı ifade edilmiştir. İngiltere, Bulgaristan ve Danimarka'da son senelerde cüzzam vakaları gö-

[104] Onul B., "Kolera", *Sağlık Dergisi*, C. 40, S. 1-2, 1966, S.S.Y.B. Yay., s. 4-9.

[105] "Tifo Aşısı Hakkında İttihaz Olunan Mukarrerat", *Sıhhiye Mecmuası*, 1330, S. 2(5), s. 344-347.

[106] "Frengiye Karşı", *Sıhhiye Mecmuası*, 1329, S. 1(2), s. 131-136.

[107] Onul B., "Kolera", *Sağlık Dergisi*, C. 40, S. 1-2, 1966, S.S.Y.B. Yay., s. 4-9; Behçet H., "Cüzzam ve Tedavisi", *Sıhhiye Mecmuası*, 1928, S. 4(14), s. 62-80; Atabek E. M., *Ortaçağ Tababeti*, İÜ. Cer. Tıp Fak Yay. Rek. Nr. 2272 Dek. Nr. 42, 1977.

rülmemiştir. Norveç ve İsveç'te hastaların sayısının düşmesinden sonra cüzzam hastanelerinin sayısı azaltılmıştır[108].

Mücadele

Osmanlı Devleti'nde eskiden beri salgın hastalıklardan olduğu kabul edilen cüzzama yakalananlar için XV. asırda Edirne'de açılan Leprozeriden (cüzzam evi) bir asır sonra İstanbul'da daha sonra da Bursa, Kıbrıs ve Girit'te açılmıştır. Leprozeri bulunmayan şehirlerde ise dış mahallelerden biri miskinler tekkesi ismiyle cüzzamlıların tecridi için ayrılmıştır. Kastamonu, Sivas ve Bursa'da miskinler tekkesi mevcut idi.

İstanbul'da 1514'te kurulan Üsküdar Cüzzamhanesi 1816'da Sultan İkinci Mahmud devrinde esaslı bir tamir görmüş, 1843'te Abdülmecid tarafından tamir edilmiştir. Uzun yıllar hizmet veren bu kurum 1923'te hastalarının yeterli bakım görmediği gerekçesiyle lağvedilmiştir[109].

Hummai Racia

Bazı cins spirogetlerin bit ve kenelerle insanlara bulaşmasından meydana gelen akut bir enfeksiyondur. Hastalık üşüme ve ateşle belirir. Ateş 3-5 gün sürdükten sonra düşer. 5-7 günlük ateşsiz bir dönemden sonra halsizlik, baş ve eklem ağrıları ile beliren 2. devir başlar[110].

Hummai racia XVIII. asırda İngiltere ve İrlanda'da görülmüştür. Önceleri tifüsle karıştırılan hastalığı Henderson tarif etmiştir. Obermeier'de (1868) Berlin'de görülen salgında hummai racialı bir hasta kanında Borrelia'ları göstererek Spirillum febris recurrentis adını vermiştir.

Flügge (1891) hastalığın bitlerle bulaştığını bildirmiştir. Button ve Todd (1905) Afrika'da görülen hastalığın kenelerle bulaştığını göstermişlerdir. Daha sonra Sergent, Foley ve Nicolle'ün (1908) deney çalışmaları ile hastalığın kesinlikle bitlerle bulaştığı gösterilmiştir[111].

---

[108] Atabek E. M., *Ortaçağ Tababeti*, İ.Ü. Cer. Tıp Fak Yay. Rek. Nr. 2272 Dek. Nr. 42, 1977.

[109] Onul B., "Kolera", *Sağlık Dergisi*, C. 40, S. 1-2, 1966, S.S.Y.B. Yay., s. 4-9; Süheyl A. (Ünver), "Türkiye'de Cüzzam Tarihi Hakkında", *Poliklinik*, Nr. 2, İst., 1934, s.3-6.

[110] "Hummayı Racia Mücadelesinde Hekimlere Tavsiyeler", *Sıhhiye Mecmuası*, C. 18, S. 110, 1944, 123.

[111] Onul B., "Kolera", *Sağlık Dergisi*, C. 40, S. 1-2, 1966, S.S.Y.B. Yay., s. 4-9.

Hummai racia 1895 ve 1908 yıllarında Rusya'da, 1904'te Çin'de, 1910'da Hindiçini'de 1912'de Suriye'de epidemiler yapmıştır[112].

Hastalık ülkemizde ilk kez 1901'de Süleyman Numan Paşa tarafından Gülhane Hastanesi Dâhiliye Servisi'nde birkaç şüpheli vakada tespit edilmiştir. Balkan Savaşı'nda hafif, Birinci Dünya Savaşı'nda ise özellikle Kasım 1914-Eylül 1918 tarihleri arasında oldukça şiddetli salgınlar yapmıştır. Kurtuluş Savaşı'nda azalarak Güney Doğu illerinde uzun süre tek tek vakalar halinde görülmüştür[113].

Mücadele

Hummai racia görüldüğü savaş yılarında çok fazla ölüme sebep olmamakla beraber bazen salgınlar halinde görüldüğü için bir mücadeleye ihtiyaç duyulmuştur. İstanbul'da 1917-1920 yılları arasında 1552 kişi bu hastalığa yakalanmış ve 15 kişi hayatını kaybetmiştir. Hastalıkla mücadele için gerek İstanbul'da gerekse diğer illerde hastaların tecridi ile beraber dezenfeksiyona önem verilmiş ve lekeli hummaya karşı alınan tedbirler bu hastalık içinde alınmıştır. Hastalara İstanbul'da ve mümkün olan yerlerde neosalvarsan uygulanmıştır. Bu şekilde hastalığın seyri kısaltılmıştır.

Tecrit, dezenfeksiyon, gibi tedbirlerin alınması yanında sağlık personeli arasındaki organizasyon sayesinde hastalık ortadan kalkmıştır[114].

Veba

Sebebi Yersinia pestis olan veba genellikle kemirici hayvanlar arasında epidemiler şeklinde görülen bir hastalıktır[115].

Veba çok eski devirlerden beri Hindistan, Çin gibi Uzakdoğu ülkelerinde endemik olarak bulunan bir hastalıktır. Şiddetli pandemiler ile milyonlarca insanın canına kıyarak, zaman zaman kıtalara hâkim olmuş, büyük göçlerle milletleri sağa sola dağıtmıştır. XIV. asırda Çin'den kalkan büyük bir pandemi bütün Asya'yı kaplayıp 25 milyon insanın ölümüne neden olmuştur. Zamanla ticaret yollarıyla Uzakdoğu'dan Orta Asya'ya,

[112] "Hummayı Racia Mücadelesinde Hekimlere Tavsiyeler", *Sıhhiye Mecmuası*, C. 18, S. 110, 1944, 123.

[113] Onul B., "Kolera", *Sağlık Dergisi*, C. 40, S. 1-2, 1966, S.S.Y.B. Yay., s. 4-9.

[114] "Emrâz-ı Sâriye Mücadelesi", *Sıhhiye Mecmuası*, 1338-1922, S. 13, s. 5-16.

[115] Kasımoğlu Ö., *Veba İnfeksiyon Hastalıkları*, İ.Ü.Tıp Fak. Rek Nr. 2567 Fak Nr. 107, 1987.

Mezopotamya ve Yakındoğu'ya ulaşmıştır. Buralardan da İskenderiye, İstanbul, Rusya, Anadolu üzerinden Afrika ve Avrupa'ya bulaşmıştır[116].

İstanbul'un fethinden önce salgınlar olduğu gibi sonra da salgınlar görülmüştür. 1803, 1811, 1812-13, 1815 ve 1822 yıllarında ölümlere yol açan salgınlar olmuştur. Ülkemizde 1836-37 yılında görülen son salgında ölü sayısı 20 -30 bin tahmin edilmektedir. Bu salgında hastalar Kız Kulesi'nde kurulan Mat'ûnîn Hastanesi'nde tecrit edilmişlerdir.

1841, 1847, 1849, 1869, 1919, 1920 ve 1923 yıllarında ülkemizde ufak çapta görülen veba yayılması 1837 yılında uygulanmaya başlayan karantinayla önlenmiştir. İstanbul'da 1901 yılındaki veba salgını hastalık görülen yerlerin dezenfeksiyonu ve alınan ciddi önlemlerle kısa sürede önlenmiştir[117]. 1919'da Mısır'dan gelen vapurlarla yurda giren hastalık 13 kişilik bir endemiye neden olmuştur[118].

Mücadele

Bu konuda XIX. asrın başında yapılan tecrübeler başarıya ulaşamamıştır. 1895 yılında Yersin, Calmette ve Borel hayvanları vebaya karşı aşılamayı başarmıştır. İlk defa aşıyı insanlara uygulayan Haffkine'dir. Önceleri ölü virüsle hazırlanan aşılardan sonra canlı virüsler aşıda kullanılmıştır. Ülkemizde ilk aşıyı 1920 yılında Müderris Dr. Refik Bakter ile Mustafa Hilmi Bey hazırlamıştır[119].

Cumhuriyet sonrası ülke dışından gelebilecek olan hastalıklara karşı en ciddi tedbirler vebaya karşı alınmıştır. Birinci Dünya Savaşı sonrası İstanbul'da bir salgın ile ülkede varlığını göstermiş ve alınan tedbirlerle salgın söndürülmüşse de Akdeniz havzasından bu hastalığın bulaşmış olması nedeniyle limanlarımızda bazı vakalar görülmüştür[120].

---

[116] Tezok F., *Kolera'ya Genel Bir Bakış*, Ankara 1971, Gülhane Askeri Tıp Akademisi İntaniye Kliniği Yay. Nr. 32.

[117] Onul B., "Kolera", *Sağlık Dergisi*. C. 40, S. 1-2, 1966, S.S.Y.B. Yay., s. 4-9.

[118] Onul B., "Kolera", *Sağlık Dergisi*, C. 40, S. 1-2, 1966, S.S.Y.B. Yay., s. 4-9.

[119] Onul B., "Kolera", *Sağlık Dergisi*, C. 40, S. 1-2, 1966, S.S.Y.B. Yay., s. 4-9.

[120] "Vekâletin On Yıllık Mesaisi", *Sıhhiye Mecmuası*, C. 9, Fevkalade Nüshası, 1933; "Emrâz-ı Sâriye Mücadelesi", *Sıhhiye Mecmuası*, 1338-1922, S. 13, s. 5-16.

Basilli Dizanteri

Ateş, kolit şeklinde karın ağrısı, kanlı-mukuslu ishal ile kendini gösteren akut bir kalın bağırsak enfeksiyonudur[121].

Askeri hareketlerde, savaşlar esnasında ordular içinde çeşitli şiddette epidemiler görülmüştür. İnsanların kötü beslenme şartları, göç gibi iyi hijyen şartlarından uzaklaştıkları zamanlarda sık sık dizanteri salgınları görülmüştür[122]. Avrupa'nın her yerinde ve Avustralya'da salgınlar görülmüştür. Ülkemizde münferit vakalar halinde ortaya çıkmıştır. İstanbul'da dizanteri mevsimi ilkbahar, yaz, sonbahardır[123].

Mücadele

Dizanteriye karşı aşı denemeleri 1898 yılında Shiga isminde bir Japon'un araştırmalarına kadar gider. Bu denemeler ölü Shiga basilinin, insan derisi altına verilince şiddetli reaksiyonlara neden olduğunu ortaya çıkarmıştır. Ancak bu şiddetli reaksiyonları azaltmak için alınan tedbirler ve serumla birlikte yapılan aşının sonuç vermemesi aşının tutulmasını önlemiştir.

Ülkemizde 1911'de Osmanlı ordusunda uygulanan bir dizanteri aşısı hazırlanmıştır[124]. 1913'te İstanbul'un bazı bölgelerinde ve başka illerde dizanteri görülmüştür. Dizanteri mikrobu hastanın dışkısında bulunduğu için bu dışkıya bulaşan giysi, yiyecek ve sularla başkalarına bulaşabilir. Bu nedenle herhangi bir yerde hastalık görüldüğünde önce sular kontrol edilmelidir[125].

Amipli Dizanteri

Çeşitli barsak belirtilerine, bazen de çeşitli organ ve dokularda amip abselerine neden olan bir enfeksiyondur. Sebebi olanı Entamobea histolytica insanda hastalık yaptığı bilinen tek amiptir[126].

---

[121] Kemal Muhtar, "Çiçek Hastalığı Niçin Bitmiyor", *Sıhhiye Mecmuası*, 1331, S. 3(7), s. 503-506.

[122] Onul B., "Kolera", *Sağlık Dergisi*, C. 40, S. 1-2, 1966, S.S.Y.B. Yay., s. 4-9.

[123] Reşat Rıza, "Taharriyat-ı İlmiye ve Müşehedat-ı Seririye-i Hazıraya Göre Basilli Dizanteriler", *Sıhhiye Mecmuası*, 1331, S. 3(9), s. 878-889.

[124] "Dizanteri Aşısı", *Sıhhiye Mecmuası*, 1331, S. 3(9), s. 926.

[125] "Kanlı Basura (Dizanteriye) Karşı", *Sıhhiye Mecmuası*, 1329, S. 1(1), s. 31-33.

[126] Töreci K., *İnfeksiyon Hastalıkları*, İ.Ü. İstanbul Tıp Fakültesi, İstanbul 1987.

1891 yılında Councilman ve Le Fleur ilk olarak amibli dizanteri ismini kullanmışlardır. 1893 yılında Quincke ve Ross amibli dizanteri dışkısının diğer dizanteriden ayrı olarak karakterini tarif etmiştir.

Amibli dizanteri dünyanın her ülkesinde bulunan bir hastalıktır. Tropik ve subtropik bölgelerde daha çoktur ve ağır seyreder. Ülkemizde de mevcuttu. Birinci Dünya Savaşı'nda Mısır'daki kamplarda kalan esirlerle ülkemize gelmiştir ve Anadolu'ya yayılmıştır[127].

Mücadele

Cumhuriyet yıllarında güney illerimizin bazılarında amipli dizanteri hastalığı görülmüştür. Devlet emetini adı altında ampuller yapılarak Hükümet Tabipleri tarafından ücretsiz hastalara uygulanması düşünülmüş, büyükler ve çocuklar için çeşitli dozda emetin ampulleri hazırlatılarak özellikle Antalya, İçel, Adana ve diğer güney ilerine gönderilmiştir[128].

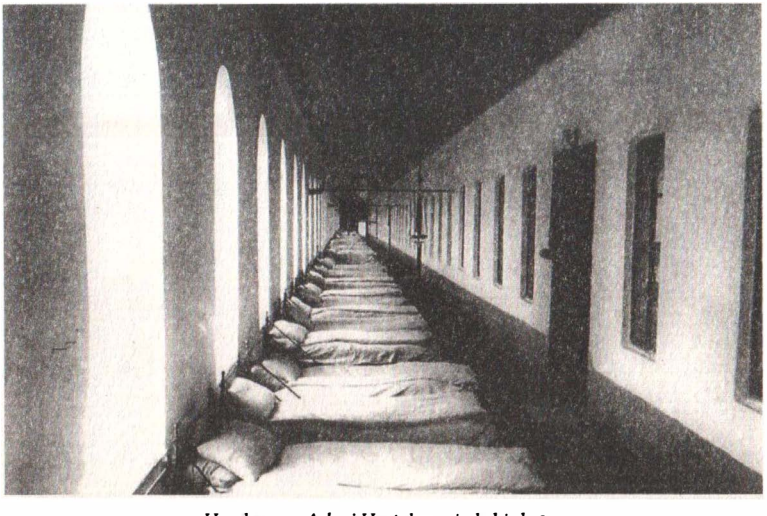
Hastalarla mücadele için hastaların tedavisi yapılmış, tecrit, dezenfeksiyon, serum ve aşılama gibi usullerden yararlanılmıştır. Hastalıklarla mücadelede hizmet vermek için sağlık kurumları açılmış ve personel yetiştirilmiştir. Sonunda hastalıklarla yapılan mücadelede başarıya ulaşmıştır.

[127] Onul B., "Kolera", *Sağlık Dergisi*, C. 40, S. 1-2, 1966, S.S.Y.B. Yay., s.4-9.

[128] "Vekâletin On Yıllık Mesaisi", *Sıhhiye Mecmuası*, C. 9, Fevkalade Nüshası, 1933.

Haydarpaşa'da Askeri Tıp Mektebinin Laboratuarı

Haydarpaşa Askeri Hastahanesinde bir koğuş

Haydarpaşa'da Askeri Tıp Mektebi

XX. ASRIN BAŞLARINDA SİNOP'TA GÖRÜLEN BULAŞICI HASTALIKLAR

İbrahim BAŞAĞAOĞLU*

GİRİŞ

Sinop Sıhhiye Müdürü Doktor Mehmed Said tarafından 1922'de (1338) kaleme alınan ve Osmanlı Türkçesi ile neşredilmiş olan *Türkiye'nin Sıhhî İctimaî Coğrafyası, Sinop Sancağı. Cüz: 1* isimli eseri bu çalışmanın ana temelini oluşturmaktadır.

SİNOP SANCAĞI

Hudut, Boylam ve Enlem Dereceleri, Yüz Ölçümü

Kuzeyden Karadeniz, Doğudan Canik ve Amasya Sancakları, Güneyden ve Batıdan Kastamonu Vilâyeti ile hudut komşusu olan Sinop Sancağı 31 ve 33. boylam daireleriyle 41 ve 42. enlem daireleri arasında yaklaşık 8.620 kilometre kare bir araziyi ihtiva eden, kısmen dağlık bir sahadan ibarettir.

Sinop livası 1920 senesi Haziran ayı içerisinde; bağlı olduğu Kastamonu Vilayetinden ayrılarak müstakil olmuştur. Sinop, Gerze, Ayancık ve Boyabat adlarında dört kazası vardır.

* Prof. Dr., İ.Ü.Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Tıp Tarihi ve Etik Anabilim Dalı Öğretim Üyesi.

Halkın Tabâbete Karşı Vaz'iyeti

Halkın tababete karşı vaziyeti pek müsaittir. Maddeten ve manen faydası görülmesi şart olmakla beraber bu devamlılık ücretsiz de icra edilecek olursa halkın tababete karşı yakınlık ve sadakati günden güne artacaktır. Frengi mücadelesi ve bu konuda açılmış olan sağlık kurumları halka tababetin kudret ve tesirini çok açık bir şekilde ispatlamıştır. Hakikat şu ki her tarafı çıbanlar içerisinde bulunan bir frengili iki üç şırınga ile çıbanlarından kurtulabilir. Senelerden beri Yılancıkçı hocaların okuyup okuyup da iyi edemedikleri iltihaplar, öteden beri hamallar gibi taşınan fıtıklar ameliyat ile şifa bulursa ve günden güne ölüme doğru giden sıtmalılar bedava kinin dağıtımı sayesinde sıtmalarından kurtulurlarsa artık tababete karşı halktaki rağbetin artacağına şüphe yoktur. Yapılan şiddetli takibat karşısında yer yer baş gösteren bir takım sahte tabipler ve ocakçılar da yaptıkları mesleği terk etmeye mecbur edilmişlerdir.

Hastahâne

Livada öteden beri üç hastahane vardı. Özellikle frengi mücadelesi için kurulmuş ve açılmış olan bu hastahanelerden birisi Sinop kazası merkezinde, diğerleri Ayancık ve Boyabat kazaları merkezinde idi. Eski Kastamonu-Bolu Frengi Mücadele Teşkilâtı Nizamnamesine göre Sinop Hastahanesi birinci sınıf, Ayancık ve Boyabat hastahaneleri ikinci sınıf hastahaneler idi. 1921 senesi Temmuz ayı başlarından sonra yalnız Sinop Hastahanesi elli yataklık bir hastahane haline getirilmiş, Ayancık ve Boyabat hastahaneleri dispanser şekline dönüştürülmüştür.

Sinop Hastahânesi: 1887 tarihinde Abdurrahman Paşa'nın Kastamonu Valiliği'nde bulunduğu sırada inşa edilmiştir. Hastahane şehrin kuzey batısında, denize bakan yüksek bir mevkide ahşap fakat pek sağlam bir şekilde inşa edilmiştir. 1899 senesine kadar sönük bir surette idare edilmiş olan bu müessesenin maaş ve masrafları ile ilgili giderlerin; bu tarihten itibaren genel bütçeden ödenmesi kabul edilmiştir.

1899 senesinden itibaren hususi bir ehemmiyet atfedilmiş olan frengi mücadele teşkilâtının günden güne gelişmekte ve ilerlemekte olması sebebi ile hastahanelerde bu ilerlemelerden fazlaca istifade eylemişlerdir. Bu arada öteden beri teşkilatın "lüks hastahanesi" şerefini üstlenmiş olan Sinop Hastahanesi; beşi erkeklere, ikisi kadınlara mahsus yedi koğuşu,

Anadolu'da benzerine nadir rastlanan muntazam bir ameliyathanesi, bir bakteriyoloji laboratuarı, tecrit hanesi, diğer kısımları ve ilave binaları ile hakikaten hastahane tabirine uygun bir hâle gelmiştir. Hastahanenin bütün maaş giderleri ve masrafları Osmanlı Hazinesinden sağlanmış ve ödenmiştir.

KARANTİNA

Tarifi: Kolera, veba, tifo, tifüs, çiçek ve sıtma gibi bulaşıcı bir hastalığa maruz kalan ya da maruz kalabilecek bir yerden gelen şüpheli durumundaki insan, hayvan ve eşyaların belirli bir süre kimseyle temas ettirilmemesi için alınan tedbirlerdir.

Karantina kelimesi quarante (kırk) ve quarantaine (kırk kadar) manasına gelen kelimelerden doğmuştur. "Kırk gün" manasını ise Venedik'te 1349 yılında ilk defa gemilerin kırk gün bekletilmesi nedeniyle almıştır. Bütün milletlerde karşılıkları hemen hemen aynıdır. Abdülhak Molla karantina kelimesinin karşılığı olarak "Usul-ü tahaffuz", "Lazaret" denilen karantina bölgesi karşılığına da tahaffuzhane kelimesini kullanmayı tercih etmiştir. Ancak zamanla halk arasında karantina ve karantinahane ifadeleri yerleşmiştir. İlk defa 1423'te yine Venedik'te karantina istasyonu (lazaretto) kurulmuştur.

Tahaffuzhane: Seyahat sırasında, yolcu ve gemi adamları arasında bulaşıcı hastalık görülen gemilerin karantina sürelerini geçirmeleri, gerekli sağlık tedbirlerinin alınması ve hastaların iyileştirilmeleri için büyük limanlara yakın kıyılara kurulmuş sağlık kuruluşlarıdır. Mübadele zamanlarında kullanımları sıkça söz konusu olmuştur. "Tahaffuz" kelimesi "muhafaza" kelimesinden gelmektedir. Dolayısıyla "tahaffuzhane" kelimesi günümüz Türkçesine "koruma evi" olarak çevrilebilir. Bir manada "karantina evi" de denebilir. Eskiden bir başka şehir veya ülkeden gelen insanların toplu halde bir süre misafir edilip sağlık kontrolü ve temizlikleri yapıldıktan ve bu kontroller sonucu hastalık taşımadıklarına kanaat getirildikten sonra şehre veya ülkeye girişine müsaade edilen binalardır.

Şehsuvaroğlu, Sinop'ta 1840 (Zilkade 1255) başlarından beri şehirdeki karantina tesislerinin takriben 1897 (1315) de civar köylerden Nisi'ye (Karakum) nakledildiğini ve köy halkının da Sinop'a yerleştirildiğini yazmaktadır.

Ekrem Kadri Unat, "Türkiye Tarihi'nin Son Yüzyılında Sağlık Müesseseleri" isimli yazısında XX. asrın başlarında Sinop Tahaffuzhanesinin 3 bin kişilik olduğunu belirtmektedir.

Sinop Karantinahâne ve Tahaffuzhanesi: Sinop merkezde bir Karantinahâne ve kasabanın yirmi dakika kuzeyinde bir tahaffuzhane vardır. Karantinahâne binası 1915 senesinde Rusların bombardımanı ile tahrip edilmiştir.

Sinop'taki karantina idaresi liman dâhilinde beş lira aylık kira ile bulunan Evkaf'a (Vâkıf) ait bir kahvehanede işlerini yürütmekteydi.

Tahaffuzhanede ise altı ay evveline gelinceye kadar her türlü teferruatı ile beraber muntazam bir etüv dairesinden başka bir şey yoktu. Sayısı otuzdan fazla barakalar, hastahane ve tecrithâneler, iskeleler bakımsızlık yüzünden umumiyet itibariyle harap olmaya yüz tutmuştu. Sıhhiye ve Muavenet-i İçtimâiye Vekâleti'nden peyderpey gönderilmekte olan ödenek ile bazı noksanları görülen etüv dairesiyle barakalardan bazıları umumi ve hususi kordonlar tamamen tamir edilmiştir.

Emraz-ı Mutade ve Beliyye (Sık Görülen Hastalıklar)

Köylerde çok yayılmış daü'l-cerp (*uyuz hastalığı*) , karha-ı cild-i müz'ic (*rahatsız eden cilt yarası*), ektima (Ecthyma-*püstüllü bir deri belirtisi*), trikofit (trichophytosis- Trikofiton cinsinden mantarların yaptığı deri hastalıkları) ve hemen her tarafta çok fazla dîdân-ı üstüvaniye (*yuvarlak, silindir şeklindeki bağırsak solucanları-askaris*) ve dîdân-ı şerîtîye (*şerit şeklindeki bağırsak solucanları-tenya*) mevcuttur.

Fıtık-ı mağbeniyeye (inguinal herni- *kasık fıtığı*) müptela olanlar özellikle köylerdeki halk arasında pek çoktur. Ayrıca Ahşa-yı batnîyesi nısfen skrotaya inmiş (*karın içi organların kısmen skrotuma -erbezi torbasına)* inen büyük fıtıklar görülür. Emrâz-ı cildiyenin (cilt hastalıklarının) çok fazla görülmesi, temizlik kurallarına uyulmamasındandır. Uyuza bazı yerlerde "hararet", bazı yerlerde "eğlence hastalığı" ve bazı taraflarda da "geçirik" tabir ederler. Uyuzun görünüşü genellikle çıbana ve ektimaya benzer şekildedir. Askarislerin fazla görülmesi suların lağımlar ve sair pislik ile karışmakta olmasından ve çiğ sebze yenilmesindendir. Göz ağrılarına özellikle trahom'a çok ender rastlanır.

Mevsim Hastalıkları

Livada başlıca görülen mevsim hastalıkları kışın ve ilkbaharda görülen zatülkasabat (zât'ül-kasabat, *bronşit*), zatürrie (zâtü'r-ri'e, *pnömoni*), humâ-yı seriü'z-zevâl (*Sürekli olmayan ateş*) şeklinde görülen soğuk algınlıkları ve resye-i mafsaliyye-i hâdde ve müzminedir (*Akut ve kronik eklem ağrılarıdır*).

Frengi ve Fuhuş (Sifiliz, Lues, Sy.)

Frengi Treponema pallidumun yaptığı zührevi bir hastalıktır. Amerika'nın keşfiyle Avrupa'ya yayılmış olan frengi, sosyal ve zührevi hastalıkların en önemlisidir. Avrupa'da çok görülen frengi ilişkilerimizin azlığı ve fuhuşun suç sayılması nedeniyle ülkemize tesir etmemiştir. 1806 yılından itibaren Osmanlı - Rus Savaşlarından sonra işgal edilen yerlerde görülmeye başlamış ve salgınlar yapmıştır. Özellikle Bolu ve Kastamonu bölgelerine yayılmıştır.

Livada 1898 senesinden beri frengi ile mücadele edilmektedir. Bu tarihte Frengi Mücadele Teşkilat Müfettiş-i Umumiliği'ne tayin olunan Almanyalı Düring Paşa ve bundan çok daha evvel 1887 tarihlerinde Vali Abdurrahman Paşa tarafından bu hastalıkla mücadele edilmiştir. Kastamonu Valisi Abdurrahman Paşa'nın incelemeleri neticesinde Bolu, Çankırı, Zonguldak ve Sinop livalarını ihtiva eden Kastamonu Vilayeti'nde bu hastalıkla iyiden iyiye mücadele edilmesi esas itibariyle kabul edilmiştir.

Bulaşıcı hastalıkların tarihçesinin çok eski olması ve bunların her yerde yayılması, Sinop Livasının dağlık, taşlık ve ormanlık araziden mürekkep olması, ahalisini hariçte geçimini sağlamaya sevk ve mecbur etmiş olduğu için halkın yakınlık duyması hasebiyle İstanbul'a giderek geçimlerini temine çalışmaları eski zamanlardan beri geçerli bir adet hükmündeydi.

Son yirmi sene içinde eskisine nispetle nakliye vasıtalarının çoğalması bu nakil ve münasebetleri daha çok artırdığından; böylece İstanbul'a gidip kayıkçılık, balıkçılık ve bunun gibi işlerde çalışarak yer temini ve geçimlerini sağlayanlar zaman zaman memleketlerine dönüşlerinde fuhuşhanelerden almış oldukları hastalıkları ve bu arada frengiyi de memleketlerine getirmişlerdir. Hastalığın ortaya çıkmasında ve yayılmasında askerliğin de önemli roller oynadığını unutmamak gerekir. Diğer en önemli sebep ve intikal de cehalet ve göreneksizliktir.

Hastalık yukarıda bildirdiğimiz yollarla bir defa geldikten sonra yayılmak ve yaygınlaşmak için kendisine geniş bir zemin bulmuştur.

Öncelikle; halkın çoğu hastalığın bulaşıcı olduğundan emin değildi. İkincisi; korunacak araç, bilgi ve beceriye çok fazla sahip değillerdi. Üçüncüsü; pazar yeri, han ve imece mahalleri gibi yerlerde korunma araçları yoktu. Fuhşiyatın, frenginin yaygınlaşması hususundaki tesirleri çok önemlidir. Sıhhî evlilik muayeneleri sayesinde bu tür bulaşmaların bir dereceye kadar önü alınabiliyorsa da izinname almaksızın ve binaenaleyh sıhhî evlilik muayenesi görmeksizin kurulan izdivaçlar pek çok olduğundan bu kabil evliliklerde de karı-kocadan birinin diğerine hastalığı bulaştırdığına dair pek çok gözlem vardır.

Frengiye karşı mücadelenin bilhassa 1899 senesinden itibaren hakiki bir şekilde tatbikine başlanmıştır. Bu tarihten itibaren şahısların değişmesinden dolayı ara sıra faaliyetini daha da arttıran mücadele teşkilatı 1914 senesinden itibaren cidden büyük yararlılıklar göstermiştir. Hastalığın şu anda livadaki ortalama miktarı %3 ila 6'dır. Bu rakam defterlerimizde kayıtlı ve düzenli olarak tedavi ettiğimiz hastaların künyelerinden çıkarılmış olup pek az bir hata ile gerçeğe yakındır.

Mücadelede takip olunan sıkı izleme ve düzen sayesinde şu anda bu hastalığı taşıyan frengililere çok az rastlanır. 1921 senesi zarfında müteakip tedavileri icra kılınan beş bini aşkın frengili kişilerden görünürde hasta olanların, bir başka tabirle frengisi faal olanların oranı yüzde on bile yoktu.

Livada mevcut olan frengi hastalığı ve frengi tedavisi nokta-i nazarından mıntıkalar, gruplar ve tedavi merkezlerini içeren harita bu çalışmaların bir parçasıdır.

MALARYA (Malaria- Sıtma)

Sıtma, anofel cinsinden dişi sivrisineklerin sokmasıyla insanlara bulaşan, zaman zaman gelen ateşli nöbetlerle seyreden bir hastalıktır. Plazmodium, insanın vücuduna parazitlerle bulaşık sivrisinekler tarafından aşılanır. Kanında plazmodum bulunan kişi sıtmalıdır.

Livanın sahil kısımlarındaki bataklıkların ve Gökırmak'ın suladığı arazideki pirinç tarlalarının mevcudiyeti bu hastalığın livada önemli tahribat vücuda getirmesine sebep olur. Yapılan kan muayenelerinde plazmodinin

(*sıtma mikrobu*) tersiyana (*48 saatte bir gelen sıtma nöbeti*) cinsine tesadüf edilmiş ve bir iki olgunun tropikaya (*sıcak bölgelere ait, tropik*) ait olduğu görülmüştür. Kuartana (üç günde bir tutan sıtma nöbeti) cinsine hiç tesadüf edilmemiştir. Halkta sülfatoya (sulfate de quinine-*toz kinin*) riayet ve güven varsa da; bu güven ve riayet ancak nöbetin sonuna kadar devam eder. Her tarafta olduğu gibi burada da üç beş hap yutan bir sıtmalı artık hastalığını tamamıyla yok olmuş kabul eder.

Livada sıtma yüzünden mahvolan köyler bile vardır. Birinci kısımda bataklıklar bahsinde de arz olunduğu gibi kırk elli sene evvel binlerce nüfusun iskân edilmiş oldukları bu havalide bugün zayıf, cılız, kaşekziyâ-yı merzagîye (*sıtmada görülen aşırı kilo kaybı, kaşeksi*) tutulmuş beş on hane halkından başka bir şey kalmamıştır. Anofellerin yetişip büyümesine uygun olan bataklıkların kurutulması ve pirinç ziraatının terk ettirilmesi bu sırada imkân haricinde bulunduğundan sıtma ile mücadele ancak bol miktarda sülfato dağıtımı ile mümkün olabilecektir.

Bu yönden dikkate alınarak 1911 senesi Sinop Livası Meclis-i Umumi bütçesine konulmuş olan 600 lira ile Dersaadet'te Ekrem Necip Ecza Ticarethanesi vasıtasıyla 13 kilo Ethem Pertev kinin komprimesi satın alınarak sağlık personeli aracılığı ile ücretsiz dağıtılmıştır. Sıhhiye Vekâletinden de (Sağlık Bakanlığı) iki defada olmak üzere gönderilen altı kiloya yakın toz kinin 0,20'şer santigramlık hap şekline dönüştürüldükten sonra uygun bir fiyatla satılmıştır ki, bunun da çok faydası görülmüştür. Bu sene sıtma mevsiminde havaların kurak gitmiş olması yüzünden anafoller yetişip büyüyememiş ve bu sebepten diğer senelere oranla fazla sıtma tahribatı görülmemiştir. Zamanında yapılmış olan kinin dağıtımının bu konuda önemli rol oynadığına da şüphe yoktur.

VEREM (Tüberküloz)

Tüberküloz Mycobacterium tuberculosis türleri ile meydana gelen bir hastalıktır. Verem basilleri havadaki tozlar, yiyecek, içeceklerle vücudumuza girer. Vücutta direnç zayıf olduğu zaman herhangi bir yerine yerleşir. Verem akciğerde, beynin etrafındaki zarda, karın zarı, bağırsak, kemik, bezler ve deride görülür.

Sinop, Gerze, Ayancık kasabalarıyla bilhassa etrafında bataklık olan köylerde tesadüf olunan hastalık tabiatı ile fakirlik, zaruret ve sefaletten

ileri gelmektedir. Hastalık hakkında şimdiye kadar ehemmiyetli hiçbir sağlık tedbiri alınmamıştır. Mevcut fizyolojik sefaletten başka eskiden içkiye düşkün olanların da bu havalide fazla miktarda bulunması veremin meydana gelmesinde başlıca mühim sebeplerden kabul edilebilir. İçkinin yasaklanması kanununun tam olarak uygulanması ile hastalığın yayılması ve yaygınlaşması hususunda çok önemli bir adım atılmış olacağı açıktır.

ÇİÇEK (Variola major, variola, smallpox, petite verole)

DİFTERİ (Kuşpalazı)

Çiçek akut, infeksiyöz, ağır seyreden ekseriya öldürücü bir hastalıktır. Hastalık ateşle başlar. 2-4 gün sonra döküntüler meydana gelir. Karakteristik olarak döküntüler, yüzde, ellerde, kollarda, bacaklarda ve ayaklarda daha sıktır.

Difteri Corynebacterium diphtheriae ile meydana gelen sistemik belirtiler ile karakterize en sık çocuklarda görülen akut bir enfeksiyon hastalığıdır. Difteri, dünyanın her tarafında özellikle ılıman iklimlerde görülen bir hastalıktır. Sonbahar ve kış aylarında artış görülür.

Bir buçuk seneden beri livada çiçek veya difteriden tek bir vaka görülmemiştir. Merkez ve bağlı yerlerdeki doktorlar nezdinde daima taze difteri serumu bulundurulduğu gibi çiçek aşısına bilhassa 1921 senesi zarfında çok fazla önem verilmiştir. Doktorlar, sağlık memurları ve aşı memurları tarafından bu konudaki dikkat büyük bir titizlikle sürdürülmüştür.

BULAŞICI HASTALIKLARIN VE BİLHASSA KOLERANIN SİRAYET YOLLARI VEVUKU BULMUŞ SALGINLAR HAKKINDA BİLGİ

Son on üç sene zarfında livada görülen bulaşıcı hastalıkların istilaları aşağıda sırasıyla arz edilmiştir.

KOLERA (Asya Kolerası, Klasik Kolera)

Kolera, ishal ve kusma ile çok miktarda sıvı ve elektrolit kaybedilen bir ince bağırsak hastalığıdır. Klasik koleranın sebebi Vibrio cholerae'dir. Kolera çok eski çağlardan beri bilinen epidemik bir enfeksiyondur. 1826

yılında Hindistan'da başlayan kolera pandemisi 1831 yılında ülkemizde görülmüştür. Bundan sonra zaman zaman salgınlara yol açan hastalık birçok kişinin ölümüne neden olmuştur.

1910 Sinop Kolerası: Türkistan ve Buhara taraflarından Hicaz'a gidenler arasında kolera hastalığı mevcut olduğundan bunların Sinop Tahaffuzhanesi'nde karantinaya tabi tutulması hükümetçe kararlaştırılmıştı. Bu münasebetle faaliyete geçirilmiş olan Sinop Tahaffuzhanesi'nde günlük üç dört vapur dezenfeksiyon işlemlerine ve yolcuları karantinaya tabi tutuluyordu. Tahaffuzhane kordonları jandarmalarla kontrol altına alınmış olduğundan karantina bekleyenlerin dışarı ile ilişki kurmaları kesinlikle yasaklanmıştı. Hakikaten bu sırada hacılar arasında kolera ehemmiyetli bir derecede mevcut olduğundan günlük üç beş vakanın ortaya çıktığı haber alınıyordu. Bir Cuma günü kordon dâhilindeki hacılardan beş on şahsın Cuma namazı kılmak üzere her nasılsa kordonu aşarak kasabaya gelmiş olmaları hastalığın Sinop'ta da görülmesine sebebiyet vermiş ve on beş yirmi gün kadar devam eden bir salgında toplam 238 kişi hasta olmuş, 193 kişi de ölmüştü. Bu esnada hastalık Sinop'la ilişkileri fazlaca olan Gerze ve Boyabat kasabalarına da yayılarak epeyce kişinin ölmesine sebep olmuştu.

LEKELİ HUMMA (Tifüs, Klasik Tifüs, Avrupa Tifüsü)

Tifüs insana bitle bulaşan, başağrısı, ateşle başlayan, deride yaygın döküntüler yapan, iki hafta kadar devam eden ve yaşlılarda oldukça tehlikeli olan bir riketsiya hastalığıdır. Hastalık genellikle aniden başlar. İlk belirtiler ürperme, halsizlik, başağrısı, ateş, sırtta ve bacaklarda kas ağrıları ve iştahsızlıktır.

Tifüsün yayılmasında savaş zamanlarında çıkan açlık, sefalet, bakımsızlık ve bitlerin çoğalması büyük rol oynamıştır.

1915 Sinop Lekeli Humma istilası: Umumi Harp başlarında Kafkasya'da mevcut olan bu hastalık oralardan gelen göçmenlerle Sinop'a girmiştir. Kafilelerin şehir ile ilişki kurması yasaklanarak doğruca tahaffuzhane barakalarında yerleştirilmesi kararlaştırılmıştır. Bu konuda her türlü önlemlere riayet edilerek beş on gün zarfında göçmenler arasındaki istilanın önü alınmış ise de; bundan evvel kasaba ve köylere yayılmış olan kafileler vasıtasıyla Sinop kasabası ve köylerinde ve civarda bulunan

İbrahim Başagaoglu

Gerze kasabası köylerinde ehemmiyetli bir tifüs salgını baş göstermiştir. Köylerin dağınık ve ayrı ayrı bir halde bulunmaları bu konuda mücadeleye engel ve bununla birlikte ilk günlerinde olanca şiddetiyle baş göstermiş olan salgın nihayet bir buçuk ay zarfında tamamen sona ermiştir. Sinop kasabasında iki yüze yakın ölüm vakasına sebebiyet veren salgının köylerdeki harabiyeti tabiatıyla fazla olmuş ve bu esnada vakaları haber almak mümkün olmadığından gerçek bir istatistik tutulamamıştır.

1916 Gerze Kolerası: Kaçak olarak Rusya sahillerine gidip gelen kayıkçılar vasıtasıyla Gerze'de baş gösteren kolera bir ay kadar devam etmiş, bunun sonucu sekiz yüz kadar kişi hayatını kaybetmiştir. O zamanki sağlık memurlarının yeterince faaliyet gösterememiş olmaları da salgının şiddetlenmesinin ve köylere yayılmasının nedenleri arasındadır.

Kasabaya on dakika mesafede bir düzlükte bulunan kabristan mahalli "Kolera Mezarlığı" adıyla bilinmektedir.

1916 senesi son baharında Anadolu'nun hemen her köşesinde tesadüf edilmiş olan İstanbul nezlesi salgını Sinop livasında da müthiş bir tahribat yapmıştır. Hastalık livanın hemen her tarafına girip çıkmış ve on binden fazla kişiyi hasta etmiştir. Bunlardan üç bin kadarı vefat etmiştir.

KAYNAKLAR

Başağaoğlu, İ., *Sinop İlinin Sağlık Coğrafyası*, İkizler Ofset, Sinop 2002.

Devellioğlu, F., *Osmanlıca - Türkçe Ansiklopedik Lügat. Eski ve Yeni Harflerle* (6. Ofset Baskı) Kurtuluş Ofset Basımevi, Ankara 1984.

Şehsuvaroğlu, B. N., "Türkiye Karantina Tarihine Bir Bakış", *Sağlık Dergisi*, Cilt: XXV, Sayı: 2, Şubat 1951 den ayrı baskı.

Şehsuvaroğlu, B. N., *Türkiye Karantina Tarihine Giriş*, Yayımlanmamış Doçentlik Tezi, İstanbul 1955.

Şehsuvaroğlu, B. N., "Türkiye Karantina Tarihine Giriş", *İ.Ü. Tıp Fak. Mecmuası*, No: 3, Sene: 1957 den ayrı baskı. İsmail Akgün Matbaası, İstanbul 1957.

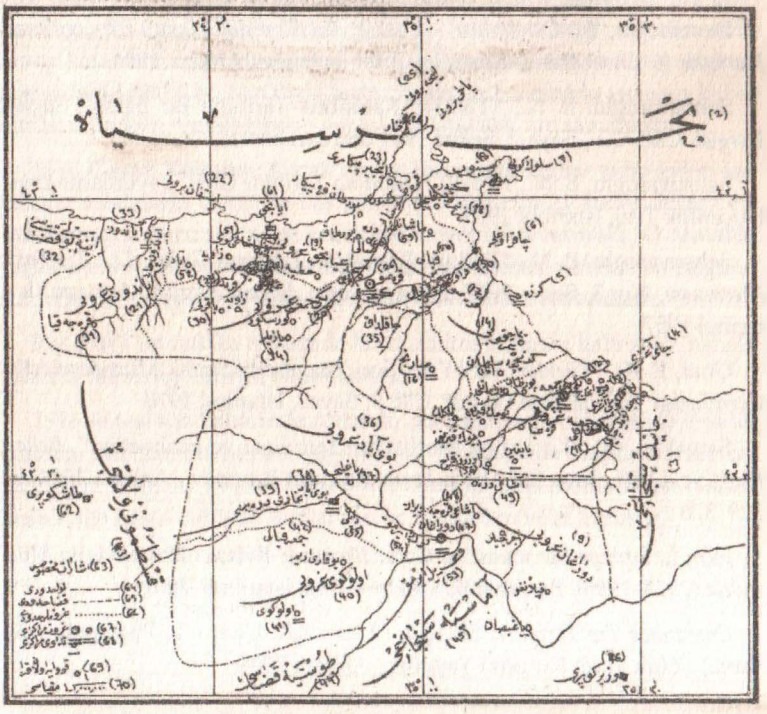
Unat, E. K., "Türkiye Tarihi'nin Son Yüzyılında Sağlık Müesseseleri", *Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Dergisi*, Cilt: 9, Sayı:3, İstanbul 1978.

Sarıyıldız, G., "Karantina Meclisi'nin Kuruluşu ve Faaliyetleri", *Belleten*, Cilt: LVIII, Sayı: 222, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1994. s. 329-376

Hot, İ., *Sıhhiye Mecmuası'na Göre Ülkemizde Bulaşıcı Hastalıklarla Mücadele (1913-1996)*, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul- 2001.

Osmanlıca Tıp Terimleri Sözlüğü, (Haz.: E.K. Unat - E. İhsanoğlu - S. Vural) , Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2004.

(1) فونکفوی‌لرینی وجمادیه تعقیب اولنان پروغرامه توفیقاً منطقه، ضروب وتداوی مرکزلرینی کوسترمک یعلم

1- Frengi kuvayelerini ve mücadelede takip olunan programa tevfikan mıntıka gurub ve tedavi merkezlerini gösterir haritadır.

2- Bahr-i siyah
3- Canik Sancağı
4- Çayağzı
5- Gerze
6- Çakıroğlu
7- Sülük gölü
8- Sinop
9- Durağan gurubu
10- Çelevid çayı
11- Yenicuma
12- Kanlıdere çayı
13- Karaağaç
14- Gerze gurubu
15- Çeçesulla
16- Sarnıç
17- Karasu gurubu
18- Merkez gurubu
19- Ayancık gurubu
20- Yenicuma gurubu
21- Ayandon gurubu
22- Estefanburnu
23- İncirpınarı
24- Fener
25- İncebumu
26- Karasu
27- Mescid
28- Yenicuma
29- Karandı
30- Bakırlı
31- Karacakaya
32- İnebolu kazası
33- Ayandon
34- Yazılar
35- Çakıldak
36- Boyabad gurubu
37- Bağlıca
38- Boyabad
39- Gazideresi
40- Ölüköy gurubu
41- Ölüköy
42- Cuma kayalığı
43- Kastamonu Vilayeti
44- Tosya Kazası
45- Amasya Sancağı
46- Vezirköprü
47- Durağan
48- Aşağı karacaviran
49- Aşağıdere
50- Çakıroğlu çayı
51- Aşağı köy
52- bad
53- Kızılırmak
54- Gökırmak
55- Daylı
56- Uzunkıraç
57- Köylüağzı
58- Kabalı
59- Taşanlı
60- Salı
61- Ayancık
62- Taşköprü
63- İşarat-ı mahsusa
64- Liva hududu
65- Kaza hududu
66- Gurublar hududu
67- Gurub merakizi
68- Tedavi merakizi
69- Kuvaye olan kura
70-Mikyası 1/1000000

Sinop Frengi Hastahanesi

Sinop Frengi ve Greba Hastahanesi

AMERİCAN BOARD VE OSMANLI ÜLKESİNDEKİ TIBBÎ FAALİYETLERİ

Ahmet UÇAR*

American Board'ın Sağlık Faaliyetlerinin Amacı

"İnsanın olduğu yerde acı, acının olduğu yerde doktora ihtiyaç, doktora ihtiyacın olduğu yerde de misyonerlik için çok uygun bir fırsat vardır." düsturu ile işe başlayan American Board yönetimi ve ona bağlı misyonerler[1] insanlığı "Hristiyanlaşma Projesi" olarak da baktıkları doktorluk ve diğer sağlık faaliyetlerinde bulunmak üzere 1831 yılı ve sonrasında Osmanlı topraklarına sürekli sağlık misyonerleri göndermeye başlamışlardı. Çünkü Amerikalı misyonerler için sağlık; misyon raporlarından da anlaşılacağı üzere her zaman en çok başarılı gözüktükleri faaliyet sahalarından biri olmuştu.

Misyonerlere göre Hazret-i İsa'nın bizzat kendisi; ilahî gücünün bir kısmını hastaları iyileştirmekte kullandığına göre, tıbbî yardım ve bakımın misyoner faaliyetlerinin ayrılmaz bir parçası olması da gayet tabiidi. Dolayısıyla misyoner faaliyetlerinin başladığı bir yerde, hemen sağlık sahasındaki çalışmalar da başlamalı idi. Bu bağlamda Osmanlı topraklarında boy gösteren ilk misyoner hekim 1833'te Beyrut'a gelen Dr. Asa Dodge olmuştu. Bir yıl sonra Kudüs'e geçen Dr. Dodge, tifüse yakalanarak 1835 yılında hayatını kaybetmişti.[2]

---

* Dr., Araştırmacı - Tarihçi.

[1] Anna A. Milligan, *Facts and Falks in Our Fields*, Philadelphia 1921, s. 133.

[2] Uygur Kocabaşoğlu, *Kendi Belgeleri ile Anadolu'daki Amerika*, İstanbul 1989, s.127.

1835'te ise misyonerlik faaliyetlerinin tıbbî misyonla desteklendiğinde daha çok güçlü ve donanımlı olacağı düşüncesiyle Dr. Ashael Grant her misyon merkezini sağlık hizmetleriyle (imkanlarıyla) donatmakla vazifelendirilmiş ve bu maksatla Türkiye'ye gönderilmişti.

Misyonerlere göre bu yıllarda Türkiye'de savaşlar, bulaşıcı hastalıklar, yokluk ve yoksulluklar sebebiyle sağlık hizmetlerinin yetersiz oluşu; bu hususta çalışanları "misyoner" bile olsa halkın nazarında "göz bebeği" durumuna getiriyordu.

Gerek halkın ilgisi ve gerekse American Board'ın "dinî telkin ve eğitimi ön planda tutan bir sağlık hizmeti verme" projesinin devlet yönetiminince de iyi anlaşılamayıp, engellenmemesi hatta misyonerlere göre yadırganmaması gibi sebeplerle kısa zamanda ülkenin her tarafında Amerikalı misyonerlerce sağlık projeleri yürütülmeye, hastane, poliklinik ve dispanserler açılmaya başlanmıştı. Bunun tabii sonucu olarak da hemen hemen her misyoner merkezine bağlı bir sağlık ocağı kurulmuştu. Bu misyoner kuruluşlarında birçok misyoner -bazısı doktor bile olmadıkları halde- "doktorluk" mesleğini de istismar ederek faaliyetlerini sürdürmüşlerdi.[3]

1846 yıllarında Kürt-Nesturi çatışmasında Nesturiler önemli kayıplar verirken, onlar arasında siyasî ve dinî faaliyet yürüten İngiliz Anglikan misyonerlerin hepsi ve üç Amerikanlı misyoner bölgeyi terk etmişti. Sadece onlar arasında sağlık misyonu yürüten Dr. Ashael Grant ve beş misyoner arkadaşı, Bedirhanilerle sağlık faaliyetleri aracılığı ile kurdukları dostluğa güvenerek; bir salgın hastalıktan bölgede ölene kadar buradaki faaliyetlerini inatla sürdürmüşlerdi.[4]

Dr. Asa Dodge ve Dr. Ashael Grant'dan sonra da Osmanlı ülkesine misyoner hekim akını sürmüştü. Bunlardan Dr. Cornelius Van Dyke (1840), Dr. Azariah Smith (1843), Dr. Henry Lobdell, Dr. George Bills, Dr. Charles Colhoun, Dr. Mary Eddi, Dr. Thomson K. Van Dyck, Dr. Yohanne Wartabet, Dr. Henry West ve Dr. Neril Shepard gibi birçok misyoner hekim Trablusşam'dan Kafkaslar'a varıncaya kadar Osmanlı coğrafyasının çeşitli yerleşim merkezlerinde XIX. asır sonlarına kadar gezici hekimlik

[3] Ahmet Uçar, *Amerikan Misyonerlerinin Türkiye'deki Faaliyetleri (1819- 1930)*, Selçuk Üniversitesi SBE Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 1988, s. 155- 156.

[4] Ahmet Uçar, *a.g.t.*, s. 442.

yapmışlardı.[5] Ancak tıbbî bakım ve yardım konusundaki sistemli çalışmalar, hekimleri kaynağında yetiştirecek düzen kuruluncaya kadar ertelenmiş.

1880'lerden itibaren ise misyonerlerin bu tür sistematik ve düzenli tıbbi faaliyetleri hız ve yoğunluk kazanmıştı. Bunun sonucu olarak da zamanla belli başlı misyoner istasyonları doktor, klinik ve hastahanelerle donatılmıştı. Misyonerlik kayıtlarına göre Anadolu'da Amerikalı misyonerlere ait ilk hastaneler Antep, Talas (Kayseri), Mardin ve Van'da kurulmuştu.[6]

Amerikalı misyonerler Anadolu'da ilk hastaneyi 1848'de Antep'te açmışlardı. Dr. Henry West'in 1859-1876 arası Sivas'taki sağlık çalışmaları ise misyonerlik açısında oldukça başarılı gözüküyordu.

1876'dan 1886'ya kadar geçen ve Türkiye'nin "93 Harbi"nin siyasî, sosyal ve ekonomik sıkıntıları ile boğuştuğu on yıl içinde American Board'a ait misyon merkezlerinin çok büyük bir bölümünde hastaneler kurulmuştu.

Anadolu'da 1914'lere kadar Antep, Talas, Sivas, Merzifon, Harput, Erzurum, Adana, Mardin, Diyarbakır, Maraş, Van ve Konya'da American Board'a ait hastaneler kurulmuştu. Başta Bursa, Trabzon, Bitlis, Haçin, Urfa ve Adapazarı olmak üzere birçok şehirde de hastahane kurmak için faaliyet başlatılmıştı. İzmir ile İstanbul Gedik Paşa ve Boyacı köyde ise farklı misyoner guruplarına ait üç adet Amerikan Hastahanesi daha vardı. Amerikalılar sadece Anadolu değil; Yemen, Suriye, Filistin ve Basra Körfezi'ndeki faaliyetlerinde de sağlık misyonlarından önemli derecede faydalanmışlardı.

1875'ten sonra Aden ve Şeyh Osman başta olmak üzere Yemen'de; Gazze, Nablus, Lazkiye, Trablusşam, Sayda, Şüveyr, Maameltein ve Beyrut başta olmak üzere Suriye ve Filistin'in birçok yerlerinin; başta Basra ve Bahreyn olmak üzere Basra Körfezi ülkelerinde çok sayıda hastane ve sağlık merkezleri kurmuşlardı. Bu arada Amerikalı misyonerlere ait Beyrut ve Antep'te de iki Tıp Fakültesi kurulmuştu. Bu hastanelerden bilhassa Arabistan'da olanlarda çalışan birçok diplomasız doktor vardı. Osmanlı Devleti bu durumun farkına vararak 1887'de doktorluk belgelerinin İstanbul'da tasdikli olmasını istiyordu.[7]

[5] Kocabaşoğlu, *a.g.e.*, s.127; Uçar; *a.g.t.*, s. 156.

[6] Kocabaşoğlu, *a.g.e.*, s.127.

[7] Uçar, *a.g.t.*, s. 156.

XX. asır başlarında Amerikalı misyonerler, sağlık misyonunu gezici sağlık ekipleri ve Tıp Fakülteleri ile de takviye ederek her insana rahat yaklaşabilmelerini sağlayacak büyük bir vasıta bulmuşlardı. Bu vasıtanın daha iyi kullanılması için misyonerler sürekli eğitiliyorlardı. Hemen hemen bütün misyonerlik kongrelerinde de bu vasıtaya ve nasıl kullanılması gerektiğine geniş bir şekilde yer veriliyordu.

1906 Kahire Kongresinde Mister Harbır, Dr. Arahors, Dr. Torabani, Dr. Sempson ve Dr. Anna Weston tıbbi misyonerlik üzerinde durmuşlardı. Hepsi de hastaları Hristiyanlaştırmada doktorluğun ve hastanenin rolü üzerinde durmuşlardı. Bunlardan Dr. Arahors; 32 yıldır Trablusşam'da; "*önce misyonerim, sonra doktor*" duygusuyla çalıştığını belirtirken; Dr. Sempson son dakikalarını yaşayan hastalarına bile nasıl Hristiyanlık telkin ettiğini abartılı ifadelerle anlatmıştı.[8]

1911'de toplanan Edinburg Kongresi'nde ise Protestan misyonerlerinin dünyadaki tıbbî faaliyetlerinin 1902 - 1911 yıllarına ait karşılıklı istatistiği çıkarılmıştı. Buna göre dünyada 1902'de 550 olan hastahane sayısı 1911'de 576'ya; 1024 olan eczahane sayısı 1077'ye, 92 olan hemşirecilik okulu sayısı 98'e çıkmıştı. 111 olan tıbbî klinik sayısı ise değişmemişti.[9]

Tabii ki bu teferruatlı faaliyetin Osmanlı ülkesine yansımaması düşünülemezdi. American Board Teşkilatı tıbbî misyonlar kurarak hemen harekete geçmiş, bu yolla Osmanlı ülkesinin içine daha iyi nüfuz etmeyi düşünmüştü.

İnsanların hayatlarında en alıcı oldukları dönem okul çağı ise, en zayıf oldukları yer de bir şifa aramak üzere gittikleri dispanserler ve hastanelerdi. Dolayısıyla Amerikalılar misyonerlik faaliyetlerinde sağlık faaliyetlerine de büyük önem vermişlerdi. Zaman içerisinde belli başlı misyoner istasyonları doktor, klinik ve hastane ile donatılmıştı. Nitekim bu devre ait birçok bilgi de bunu teyit etmektedir. Bir istatistikî veriye göre 1910'da Osmanlı ülkesinde American Board'a ait toplam 31 hastahane ve 51 sağlık dispanseri faaliyet içerisindedir ve buralarda tedavi görmüş olan toplam hasta sayısı ise 350 bin civarındadır.[10]

---

[8] Muhubiddin Khatib, *İslam Âleminde Misyonerlik Faaliyetleri*, (Tercüme: Yusuf Uralgiray), Ankara 1967, s. 34- 35.

[9] Muhubiddin Khatib, *a.g.e.*, s. 59-60.

[10] İdris Yücel, *Kendi Belgeleri Işığında Amerikan Board'ın Osmanlı Ülkesindeki Teşkilatlanması*, Kayseri Erciyes Üniversitesi SBE Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri 2005, s. 14-15.

Misyonerlik tarihi üzerine çalışan Addison'un tesbitlerine göre; 1914'lerde yalnız Anadolu'da 10 misyoner hastanesi faal olup, buralara yılda 1200 yerleşim merkezinden 180 bin dolayında hasta tedavi olmaya gelmekte idi. Misyonerliğe karşı olanlar bile misyoner doktorlara ses çıkarmadıkları için bu devir Türkiyesi'nde tıbbî misyon faaliyetleri engelsiz sürmekteydi. Adana bölgesinde uzun süre misyonerlik yapan Kiss Schaefer, kadın olması sebebiyle gördüğü ilgiyi anlatırken; Birinci Dünya Savaşı'na kadar Adana Amerikan Hastahanesi'nde tedavi gören 50 bin hastanın 40 bininin Müslüman olduğunu ileri sürmüştü. Urfa, Antep ve Halfeti'ye bağlı 28 köyü tarayan Dr. Miss Webb ise bu yerleşim yerlerinde Türkler tarafından çok iyi karşılandığını ve tavsiyelerini hemen ve harfiyen uyulduğunu anlatıyordu.[11]

Osmanlı ülkesinde Amerikan misyonerlerine iki de Tıp Fakültesi kurulmuştu. Bunlar hakkında kısaca bilgi vermek istiyoruz.

1. Beyrut Tıp Fakültesi: 1866'da Beyrut İncil Koleji bünyesinde kurulan okul, 1891'de 55 öğrencili "şöhretli ve muntazam" bir tıp mektebi olarak faaliyetini sürdürüyordu. 1889'da Antep Tıp Fakültesini de bünyesine alan okulun 1901'de Amerikan elçiliği vasıtasıyla Sultan İkinci Abdülhamid'e iletti̇ği meşru olma arzusu, İkinci Abdülhamid tarafından 26 Haziran 1901'de reddedilmişti. İkinci Abdülhamid Han'a sebep olarak "*yabancıların bu tür müesseselerinin zararlı ve devlet menfaatine aykırı faaliyetlerini*" göstermekte ve bu tür müesseselere ruhsat verilmemesini, kendisinin de haberdar edilmesini istemekteydi.

2. Antep Tıp Fakültesi: 1876'da Antep merkezi Türkiye koleji bünyesinde Dr. Trowbridge başkanlığında açıldı. 1878'de bazı Antepli Ermenilerin şikâyeti üzerine bir kaç ay kapalı kaldıktan sonra Antepli Maarif Nazırı Münif Paşa'nın emri ile yeniden açıldı. 1880'de 21 kişilik ilk mezununu verdi. Bunların tamamı Ermeni olup 7'si Antepli'ydi. 1885'te 19, 1888'de 12 mezun veren okul Amerikan Hastanesi'ni de klinik olarak kullanıyordu. 1888'de Dr. Americu Fuller başa geçti. Bu dönemde okulun 5 Ermeni ve 5 Amerikalı öğretim üyesi vardı. Klinikte ise 1 Ermeni ve 1 İngiliz doktorla, 4 Amerikalı misyoner hemşire bulunmaktaydı. 1888'de Osmanlı hükümetinin de kontrolü sıklaştırmasıyla sadece Protestan Ermenileri okutabilen okul Amerika'dan her yıl para almakta, halktan da yardım

[11] James Thayer Addisson, *The Christian Approach To The Moslem*, New York 1942, pp. 92.

toplamaktaydı. 1896'da 50 mezun veren Antep Amerikan Tıp Fakültesi 1899'da 25 yıllık bir faaliyetten sonra Beyrut'a taşındı.[12]

Dünyanın her yerinde faaliyet gösteren American Board hastanelerinin belli başlı ortak özellikleri vardı. Bu hastahanelerde öncelikli olarak hizmet edenlerin Protestan olmasına ve verilen sağlık hizmetlerin getireceği yükün misyonerlik faaliyetlerine engel olmamasına çok dikkat edilmekteydi. Bu durum American Board hastahaneleri için âdeta bir ön şartıydı. Bu kurumlardaki sağlık faaliyetleri yalnızca Amerikalı Evangelist doktor ve hemşirelerce yürütülmekteydi. Ayrıca ihtiyaca göre, mahalli unsurlardan da yeteri kadar hemşire ve ebe de yetiştirilmekteydi. Hastanelerin başlangıç yatırım ve işletme finansmanı açıkları Amerikan Board kaynakları yanında, çeşitli iç ve dış yardımlarla karşılanmaktaydı. American Board Hastanelerinde genelde gelir düzeyi düşük hastalardan ücret alınmamaktaydı. [13]

Sağlık hizmeti verecek misyonerlere Boston'daki merkezlerinden verilen yönergelerde, her zaman dinî eğitimi ön planda tutarak sağlık hizmetlerini yürütmeleri talimatı verilmişti. Bu konuda birçok yetenekli teşkilat üyesi doktor ve hemşire misyoner olarak vazifelendirildikleri yerlerdeki sağlık ocaklarını -bizim tespitlerimize göre Antep ve İzmir gibi bazı yerlerde gayr-ı Müslimler kayrılsa da- Türk, Rum ya da Ermeni ayrımı yapmaksızın herkese açık tutmak için gayret sarf ediyorlardı.

Sürekli sayıları artan hastahane, dispanser ve poliklinik gibi sağlık merkezleri ile bir yandan Türkiye'ye gelen misyonerlerin sayıları artarken, bu potansiyel eğitim kurumları ile de birleşince, tabii olarak Türkiye'deki Amerikan sermayesi de büyük bir artış göstermişti. XIX. asırda devletteki savaşlar ve salgın hastalıkların çokluğu, yine aynı hızda gerek mülk satın alma, gerekse inşaat malzemesi satın alma işlemleri ve inşaatlar dolayısıyla misyonerlerin; hem devletle, hem de bireylerle ilişkilerini oldukça arttırmıştı.

1914 yılında Amerikan Board'ın Osmanlı ülkesindeki bütün yatırımı, 13.362.000 dolar, bu yatırımların yürütülmesi için yapılan harcamalar ve bölge halkı için yapılan yardım tutarı ise 8 milyon dolara ulaşmıştı. Nite-

[12] Uğurol Barlas, *Gaziantep Tıp Fakültesi Tarihi ve Azınlık Okulları*, Karabük 1971, s. 30-40.

[13] M. Mümtaz Mazicioğlu; "Amerikan Board Belgelerinde Talas Nute Hastanesi", *IX. Türk Tıp Tarihi Kongresi, XXIV. Gevher Nesibe Tıp Günleri (24- 27 Mayıs 2006)*, Ed. Esin Kâhya vd. Ankara 2006, s. 49- 52.

kim misyonerlerin bu yaygın konum nedeni ile XX. asır başlarında "*Türkiye'de Amerikalı deyince misyoner akla gelir olmuştu.*"[14]

Birinci Dünya Savaşı ile yaşanan acı ve felaketler bütün Amerikan kurumları gibi Amerikan okul ve hastahanelerinin de yavaş yavaş kapanmasına ve Protestanlaştırma çalışmalarının durmasına yol açmıştı. Amerikan Board'ın Anadolu'daki 20 milyon dolarlık yatırımı ve 150 kişilik Amerikan misyoner kapasitesinde Aralık 1915'ten itibaren geri sayım başlamıştı. Birçok okul ve hastane ya kapatılmış ya da onlara el konarak Osmanlı yönetimince işletilmeye başlamıştı. Birçok misyoner ya hastalıktan ölmüş, ya da yurt dışına kovulmuştu. Yurtdışına kovulmayanlar içinse kurtuluş ücreti verilmeye başlanmıştı. Grabill'e göre misyonerler artık Türk cezasına ve Ermeni kalıntılarının imdat çağrısına âmin demekten başka bir şey yapamıyorlardı. İstanbul'daki ABD Büyükelçisi Morgenthu, ABD Dışişleri Bakanına sürekli durumun Amerika açısından vahametine dair raporlar gönderiyordu.[15] Grabill'e göre Büyükelçisi Morgenthu'nun bu abartılı raporları Başkan Wilson'u kalp hastası yapmıştı. Artık başkan bir an önce "*Türkiye'den kurtulmak istiyordu.*"[16]

Savaş sonrası ise durum birden bire misyonerlerin lehine olarak değişmişti. American Board Dışişleri vazifelisi James L. Barton, 1920'de Anadolu'dan Amerika'ya döndükten sonra Osmanlı ülkesindeki Hristiyan azınlıklara yardım fikrini daha da canlandırmaya ve bu yardımın çerçevesini genişletmeye çalışmıştı. Barton'un çabalarıyla ABD Kongresi Erivan Cumhuriyeti'ne 35 bin ton un (5 milyon dolar değerinde) yardımın yapılmasını kararlaştırmıştı. Bunun dışında ACERNE (Yakındoğu Yardım Heyeti) de yardım faaliyetlerini hızlandırmıştı. [17]

Barton ilk önce İstanbul'a gemiler dolusu yiyecek, giyecek ve benzeri yardım malzemesi getirerek işe başlamıştı. 12 Şubat 1919'da İstanbul'a gelen Mercirius gemisinde 2 bin ton un, 2500 paket konserve, 500 paket süt tozu, 18 kamyon, 20 ambulans, 500 dikiş makinası, 200 gaz sobası, 1.750. bin yard kumaş, 50 bin battaniye, 800 hastahane sedyesi, 26 paket yara

[14] Seçil Akgün, "Kendi Kaynaklarından Amerikan Misyonerlerinin Türk Sosyal Yaşamına Etkileri (1820-1914)", *X. Türk Tarih Kongresi, Ankara 22- 26 Eylül 1986, Kongreye Sunulan Bildiriler*, C. 5, Ankara 1986, s. 2121- 2145.

[15] Joseph L. Grabill, *Protestant Diplomacy and The Near East: Missionary Influence on American Policy 1810-1927*, Minneapolis 1971, pp. 23, Uçar, *a.g.t.*, s. 103.

[16] Grabill, *a.g.e.*, pp. 100.

[17] Grabill, *a.g.e.*, pp. 233.

fitili, 78 röntgen makinası ve 200 ton kömür olmak üzere 1 milyon dolarlık yardım malzemesi bulunmaktaydı. 16 Şubat 1919'de New York'tan hareket eden Leviathan gemisinde ise yardım malzemeleri dışında Misyoner Charles Riggs başkanlığında 240 misyoner ve yardım personeli, 30 doktor ve 60 hemşire de bulunmaktaydı. Fransa'da karaya çıkan grup Brestel'den Marsilya'ya ABD ordusunun bir treni ile ulaşmış, Marsilya'dan İstanbul'a ise bir İngiliz gemisiyle Mart 1919 başlarında gelmişlerdi.[18]

1920'de yakın doğuda 400 ACERNE memuru, 20 dullar evi ve 200 yetimhaneyi yönetiyordu. Beyrut, Maraş, İstanbul ve Kafkasya'da faaliyetler daha da gelişmişti. Beyrut'ta misyoner James Nicola yönetiminde 40 Amerikalı, 600 ACERNE memuru, 9 Hastane, 14 yetimhane, 2 Hemşirecilik okulu ve 1 iş bulma bürosunu yönetiyorlardı. Ayrıca 20'nin üzerinde motorlu nakil vasıtası ve 40 yük beygiri de bu teşkilatın emrindeydi. Sekiz bin kişinin yaşadığı Maraş'ta ise ACERNE'nin 5 yetimhanesi ve 1 hastanesi vardı. İstanbul'da bulunan ACERNE yetimhanelerinde ise 15 binden fazla çocuğa hizmet veriliyor, 6 haftalık bir enstitüde onlara ayakkabıcılık, hasta bakımı, çiftçilik, dokumacılık, dikiş nakış ve benzeri meslekler ile tüberküloz ve trahom gibi salgın hastalıklardan korunma vb. şeyler öğretiliyor.[19]

1922'de bir misyoner American Board'ın tıbbî misyonunun geldiği noktayı şu cümlelerle anlatmaktaydı:

"Eski günlerde, misyoner doktorlar kendi memleketlerinde ya da yorucu seyahatler sonrası gönderildikleri; kendi sınırları dışındaki uzak memleketlerde, çok uzak bölgelerde birçok çalışmalar yapmışlardı. Ancak onlarda yeni bir hastahane kurmanın mümkün olabileceğine dair hiç bir inançları yoktu. Hatta bunu denemek ve mesuliyetini üzerlerine almak için de hiç bir düşünceleri yoktu. Dr. Ashael Grant, Dr. Henry S. West ve Dr. Azariah Smith bu misyoner doktorların ilk öncüler idiler. Zamanla hastahanelerin yapılması zorunlu bir ihtiyaç hâline gelmişti. Ama geniş arazilerden de yoksunduk. İlk önce Türkiye'de çalışan misyonerleri fikren bu işe hazırladık. Bunun sonucu Birinci Dünya Savaşı öncesi Türkiye'de American Board'a bağlı nerede ise bir düzine Amerikan Hastahanesi vardı. Hepsi tamamen dolu ve gece - gündüz çalışıyordu. İki Amerikalı doktor bile düzenli olarak birbirleri ile irtibatlı idi. Üstelik her ikisi de gece

[18]Grabill, *a.g.e.*, pp. 128-132.

[19]Grabill, *a.g.e.*, pp. 233.

gündüz sürekli çalışıyordu. Aynı zaman yerli doktorlar da böyle idi. Bu yıllarda Maraş, Sivas, Talas, Konya, Antep, Adana, Harput, Van, Erzurum, Mardin ve Diyarbakır'da Amerikan Hastahaneleri vardı. İstanbul, İzmir ve diğer yerlerdeki misyoner hastahaneleri başka misyonerlik örgütlerine bağlı idi. Bu kuruluşların büyük bir bölümü bu gün Yakındoğu Yardım Heyeti tarafından yeniden açılmakta ve eskisinden daha aktif bir şekilde çalışmaktadırlar. Sadece Adana ve Antep Amerikan Hastahaneleri hâlâ doğrudan American Board'a bağlı olarak çalışmalarını sürdürmektedirler. Birinci Dünya Savaşı sırasında Harput'tan Dr. Atkinson, Antep'ten Dr. Shepard ve Mardin'den Dr. Tham bulaşıcı hastalıkları yok etmek isterlerken hayatlarını kaybettiler. Savaş ve bulaşıcı hastalıklar nedeni ile birçok genç doktor vazife yerlerini bırakarak Amerika'ya dönmüşlerdi. Savaş sonrası birçok doktor yeni açılan Amerikan Hastahanelerinde gece gündüz yeniden çalışmaya başladılar.

"Amerikan Board'da çalışan Dr. Alden R. Hoover'in kontrolü altında 1920'de İstanbul'da bir Amerikan Hastahanesi daha açıldı. Bu hastahane İstanbul'un eski şehir merkezinde, Kapalıçarşı ve Büyükpazar'a yakındı. Bu hastahane de birçok hasta kabul etti, çok önemli hizmetler gördü. Amerikan Yakındoğu Yardım Heyeti Ruhani Meclisi ve İstanbul Amerikan Koleji bu hastahaneye birlikte yardım etme kararı aldılar. Fakat bu yardım eşit miktarda değil, bu kurumların güçleri nispetinde olacaktı. Öyle de oldu.

"Normal şartlar altında misyonerlik hizmetleri içinde tıbbi hizmetler en ümit verici olanıdır. On binlerce insan hastahane ve kliniklerde tedavi görürken; Hıristiyanlığın ruhu tarafından etkilenecekler, böylece şüpheler ve nefretler yerlerini sevgi ve sempatiye bırakacaktır. Şimdi nerede bir hasta ve nekahet halinde kimse varsa; bize bu elverişli ortamı kullanıp, aralarına girerek, Word of God'u (İncil) sakince ve dikkatlice onlara okumak kalıyor."[20]

Anadolu'da American Board Misyonerlerinin İlk Hastaneleri

Şüphesiz ki Amerikan misyonerlerinin Anadolu'daki en önemli tıbbî misyon faaliyetleri; Merkezî Türkiye Misyonu'nun da yönetim merkezi olan Antep ve çevresinde olmuştu. Şehrin "Öksürük Deliği" adlı tepesin-

[20] "Medical Missionary Work", *The Orient*, 8 March 1922, pp. 24.

de 1848'de Amerikan Board mensubu Dr. Azariah Smith tarafından bir hastane kurulmuştu. Dr. Azaria Smith, Schneider, Montgomery, Natin, Martin Fraty Pokter, Clark Dulor Merill, Edwins John Ward, Carolina Hamilton, Harris Grahom, Frederick Douglas Shepard, Neril Shepard gibi birçok meşhur Amerikalı misyoner bu hastanede doktorluk yapmıştı.

1876-1889 arası Antep'te Tıp Fakültesine bağlı bir klinik olarak faaliyetini sürdüren hastane, 1886'da kadın doktorlar tarafından tedavi edilmek şartıyla kadın hastalara da kapısını açmıştı. 1882-1888 arası daha çok azınlıklara yönelik hummalı bir sağlık faaliyetinde bulunan hastanede 56.599 hasta parasız tedavi edilmişti. Ayrıca hastahanede 4998 hastaya da büyük ameliyat yapılmıştı.[21]

1882 sonrası özellikle Dr. Frederick Dougles Shepard aktif faaliyetleri ile dikkatleri çekmişti. 10 Ekim 1882'de İstanbul'dan Antep'e at sırtında beş gün süren bir yolculuktan sonra Antep'e varan Dr. Frederick Dougles Shepard ve karısı Dr. F. Andrews Shepard; buradaki çalışmalara yeni ve büyük bir hız katmışlardı. Her ikisi de misyonerliğin ilk şartı kabul edilen lisan öğrenmekle işe başlamışlar ve her ikisi de bir yılın sonunda hastalarıyla anlaşacak kadar Türkçe öğrenmişlerdi.

Misyoner kaynakları Dr. Shepard ve eşinin, hayatlarını Antep Amerikan koleji ve hastanenin devamı için feda ettiklerini yazmaktadırlar. Dr. Shepard, çalışmaları sırasında sadece Antep'te kalmayıp, farklı bölgelere de gitmiş, hatta bir yaz Ermeni yardımcısı Bezjian ile birlikte Sivas'taki Amerikan Hastahanesinde çalışmıştı.[22]

Board kaynaklarında Antep'teki tıp çalışmalarının, Türkiye'de bir ilk olduğu özellikle belirtilmektedir. Bundan dolayı Antep, misyonerlerce "sağlık pınarı" olarak adlandırılıyordu. Bu dönemde bölgede yaklaşık 2 bin köye misyonerlerce sağlık hizmeti verildiği belirtilmektedir. Bu köylerin büyük çoğunluğu Müslüman Türk'tü. Board kaynaklarına göre din, ırk ve cinsiyet ayrımı yapmadan hizmet sunduğu belirtilen hastane, bölge halkı tarafından büyük ilgi ve takdir görmekteydi. Yine aynı kaynağa göre bu çalışmalarından dolayı olsa gerek, 1887 yılında Anteplilerin hastaneye 53 lira bağışta bulundukları dile getirilmektedir. Bu paranın Ermeni ve Müslümanlardan sağlandığı ve Antepli üç paşanın da üçer lira bağışta

[21] Barlas, *a.g.e.*, s. 30-40.

[22] Faruk Taşkın, *Amerikan Misyoner Okullarından Merkezi Türkiye Koleji (1876-1924)*, Mersin Üniversitesi SBE Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Mersin 2007,s. 91.

bulunduğu belirtilmektedir. Ayrıca şehirdeki Gregoryen Ermenilerin de 1907 yılında hastane çalışmalarına destek için 10 lira yardım ettikleri anlaşılmaktadır. [23]

1889'da yeniden müstakil olan hastanenin başına gelen Dr. Frederick Dougles Shepard, at sırtında Türk köylerine kadar giderek çalışmaları genişletmiş bu yüzden ABD başkanı Taftan'dan bir nişan bile almıştı.

Shepard bu dönemde hastanedeki hastalardan dörtte birinin, kendi tedavi ettiği 761 hastadan ise 501'in Türk olduğunu ileri sürmekte idi. Kilis ve Nizip bölgesinde uzun yıllar çalışan Dr. Trowbridge ise de sağlık taraması yaptığı 21 Türk köyünde, sağlığın ilk şartının temizlik olduğunu anlatarak pislik, cehalet ve batıl inançları kırdığını, bebek banyosundan çocuk bakımına kadar birçok şeyi halka telkin ettiğini ileri sürer.[24]

Hastanenin 1911-1912 yılına ait faaliyet raporunda hastane kadrosunda 2 Amerikalı hekim (Dr. Shepard ve Dr. Carolina Hamilton), 3 Ermeni doktor, 1 müdür, 1 başhemşire (Miss Bewer), yerli halktan çeşitli yardımcıların (1 eczacı, 1 papaz, 6 hemşire, 1 aşçı, 1 kapıcı ve diğer hizmetliler) bulunduğu belirtilmektedir. Yine 1911-12 yıllarında 394 hastaya (167 Müslüman, 140 Gregoryen, 46 Protestan ve 13 Musevi) yatılı, 5.492 hastaya ayakta bakım verilmiş ve eczanede yaklaşık 20 bin reçete hazırlanmıştı. Hastanede düşkünlere yardım için açılan aşevinden 1911 yılında 280 fakir aileye 12.750 kap yemek dağıtılmıştır.[25] Antep Amerikan hastanesi 1910'dan sonra hemen hemen tamamen azınlıkları tedavi etmeye başlamıştı. 1910 - 1915 arası hastanede tedavi gören 42.693 kişiden sadece 185'i Türk'tü.

1915'te zararlı faaliyetleri sebebiyle el konan hastane 1918'e kadar resmi Türk makamlarınca yönetildi. 1918'de Antep'in işgali ile hastanede yeniden Amerikanlara verildi. Hastanenin başına önce Dr. Dewey, 1919 Eylülünde ise Dr. Shepard'in Amerika'dan gelen oğlu Dr. Neril Shepard geçti. Dr. Neril Shepard, hemen Fransız işgal kuvvetleriyle işbirliği içinde hastaneyi Fransız ve Ermeniler'e tahsis eder. Hatta bununla da yetinmeyerek burayı Anteplilere karşı işgalci ve azınlıkların ateş üssü haline getirir. Binlerce Antepli Türk buradan atılan top ve atılan makineli tüfek ateşiyle şehit olur. Shepard ve arkadaşları bizzat bu silahların başında An-

[23] Taşkın, *a.g.t.*, s. 91.

[24] Akgün, *a.g.m.*

[25] Taşkın, *a.g.t.*, s. 91- 92.

teplileri sırtından vuruyorlardı. Kanlı çarpışmalardan korkarak 26 Ağustos 1920'de Beyrut'a kaçan Shepard, Fransızların Şubat 1921'de Antep'i işgalleri ile bir kez daha geri dönerek hastaneyi devralır. Ancak Türkler Antep'i yeniden alınca Shepard da Amerika'ya kaçar. Kısa bir süre faaliyetleri durdurulan hastane Cumhuriyet'ten sonra Dr. Carolina Hamilton tarafından yeniden açılır. Hastane 1948'lerde hala Boston'daki Amerikan Board merkezine bağlı olarak faaliyetlerini sürdürmekteydi.[26]

Dr. William S. Dodd, American Board'ın Kayseri'deki ilk sağlık faaliyetlerini 1887 yılında Kayseri Talas'taki evinde başlatmış, evini muayenehane olarak kullanmakla işe başlamıştı. Bir yıl öncesinde Kayseri'ye eşiyle birlikte gelip yerleşen Dr. Dodd, on yıllık bir çalışma sonrasında, Kayseri Talas'ta, önce bir klinik, daha sonra da 1972 yılına kadar devam edecek olan donanımlı bir hastahane kurmuştu.[27] Bu klinik önceleri daha çok Ermeni ve Rum ahaliye ve daha çok onların çocuklarından oluşan Kayseri ve çevresindeki Amerikan Okulu öğrencilerine hizmet veriyordu. Ancak yörede hizmet veren başka sağlık kuruluşu olmadığı için; daha sonra Türk hastalar da, artan bir oranlarda bu hastaneye müracaat etmeye başlamışlardı. Talas'taki bu ilk muayenehane ve sonrasında açılan klinikte Dr. Dodd tarafından 1887'de 1200, 1889'da 4236, 1892 yılında 5214 hastaya bakılmıştı. 1900 yılında ise bakılan hasta sayısı 7729'a ulaşmıştı. Dr. Dodd verdiği tıbbi hizmet harcamalarının yaklaşık 3/4'ünü hastalardan tahsil etmişti.[28]

Talas Hastahanesi'nin 1907 yılı geliri 3242 dolar iken 1908 yılı geliri 4738 dolar olarak gerçekleşmiştir. Yine 1907-1908 arası hastaneye 258 erkek ve 133 kadın olmak üzere toplam 301 kişi müracaat etmiştir. Bu hastaların 104'ü Müslüman, diğerleri Hıristiyan'dır. Hastalardan 112'sinden ücret alınmamış, 279'undan ise ücret alınmıştır. Ücret ödeyenlerden 94'ü, kişi başına 5'er dolardan az ödeme yapmışlardır. Toplam 24 yatağı olan hastanede ortalama hasta yatış süresi 18,5 gündür. Yıl boyunca toplam 14 ölüm gerçekleşmiştir. Yıllık bakılan toplam hasta sayısı 6943 iken yeni müracaat edenler bunların 2415'ini oluşturmaktadır. Müracaat eden hastalardan 636'sı ücret öderken, hastane doktorları tedavi ve sağlık taraması için 748 ev ziyareti gerçekleştirmişlerdir.

[26] Barlas, *a.g.e.*, s. 30-40.

[27] Halil Tekiner, Kayseri Eczacılık Tarihi, Kayseri 2005, s. 63.

[28] Kocabaşoğlu, *a.g.e.*, s. 128.

Talas Amerikan Hastahanesi'nde hastalara; bir hafta erkekler bir hafta da kadınlardan oluşan gruplar olmak üzere, dinî eğitim verilmekte ve taburcu olmadan önce mutlaka her biri teker teker Hıristiyanlığa davet edilmekteydiler. Müslüman hastaların baş uçlarına mutlaka bir İncil bırakılmaktaydı. 1905 yılından itibaren erkeklerin yattığı servislerde bayan hemşire çalıştırılmaya başlanmış ve 3 yıl içerisinde bu bölümlerde çalışan erkeklerin yerini bayan hemşireler almaya başlamıştır. Çalışan hemşirelerin tamamı evlenmemiş bayanlardı.[29] Aynı misyonerlik çabaları öteki Batılı ülkelere ait hastanelerde de gösterilmekteydi. Nitekim Birinci Dünya Savaşı arifesinde 14 Mayıs 1913'te *The Orient*'te *"İngiliz Suriyeli Kızlar Koleji'nin öğrencilerinin her Çarşamba Beyrut Alman Hastanesini ziyaret ederek, oradaki hastalara İncil'den dualar okuduklarına"* dair dikkate şayan bir haber yer almaktaydı.[30]

Talas Amerikan Hastahanesi 1913 yılında tarihinin en faal dönemini yaşamıştı. Yatak sayısı 88'e çıkarılan hastane özellikle ilk ve son baharda tıklım tıklım dolmuştu. Son on iki ayda muayene edilen hasta sayısı 3645'ti. Hastaneye yatırılan hasta sayısı 808; operasyon gerçekleştirilen hasta sayısı ise 1165'ti. Her mertebeden Müslim ve gayr-ı Müslim hastalar, hastanenin sunduğu imkânlardan faydalanmışlardı. Misyonerlere göre *"bu ve benzeri kurumlar insanlarda misyonerlere karşı olan önyargıları ortadan kaldırmakta çok tesirli olmaktaydı."*[31]

Konya'daki Amerikan Hastahanesi'nin raporunda durum şu şekilde ifade edilmiştir:

"Konya'daki Amerikan Hastahanesi 1911-1912 yıllarında ortaya çıkmıştı. Bu zaman diliminde Dr. Wilfred M. Post Amerika'daydı. Bu dönemde Dr. Dodd yalnız başına doktorluk hizmetlerini sürdürürken Miss Cushman hastahane yöneticisi ve Miss Mathiesen başhemşire olarak ona yardımcı oldular. Özel köşkün iki odası hastahane için kullanışlı hale getirilmişti. Fakat bunun karşılığı sürpriz şekilde müsbet oldu. Burada daha önce 132 hasta tedavi edildi. Bunlardan 102'si şifa bulmuş, 15'i hastalıkları belli oranda bilinerek tedavi edilmişlerdi ve 7'si ise ölmüştü. Bu hastalardan 80'i Türk, geri kalanlardan 27'si Ermeni, 14'ü Rum, 4'ü Kürt, 3'ü Çerkez, 2'si İtalyan, 1'i Rus ve 1'i de Almandı. Bu dönemde hastahane içinde

[29] Mazıcıoğlu, *a.g.m.*

[30] W. B. A., "Concerst in Beirut", *The Orient*, 14 May. 1913; Vol: IV, Nr. 20, pp. 7.

[31] A. R. H. "American Hospital At Talas", *The Orient*, Vol: V, Nr. 31; 12 August 1914, pp. 318.

ve dışında yapılan ameliyatların toplam sayısı 257 idi. İlaveler sonrası bu sayılar oldukça artmıştı. Hastahanede bu yeni dönemde 1666 hasta tedavi edilmişti. Bu hastaların 1093'ü Türk, 294'ü Ermeni, 210'u Rum, 34'ü Kürt ve 17'si de Çerkez idi. Bunun yanında hastahanede 1700, hastahane dışında 2013 vakaya müdahale edilmişti. Bir zamanlar yüzümüzün bile bilinmediği fakat ismimizin bilindiği bir bölgede "Talas'ın doktorları" ismiyle tanıtılır, kendilerine tedavi sözü verilir ve birçok Türk lirası alınırdı. Konya'daki hastahanede daha ileri bir zamanda bedava tedavi sözü verebileceğiz. Davis and Co isimli parkın reklâm kartı bilet olarak hazırlanmıştı. Bu kart bir doktor tarafından 12 $ karşılığında dağıtılmaktaydı. Bu biletin amacı hastahaneye kabul içindi. Buradaki bilet ise bir yard genişliğinde "Cabot's Mills" adı altında bir top muslin kumaşından oluşuyordu. Bu işler şüphesiz ki bizim gidip göremediğimiz, gezemediğimiz yerlerde yapıldı. Bir başka manasıyla halk dolandırıcılığı yapılıyordu. Tamamıyla dini çalışmalar konusuna gelince Pazar ve Çarşamba programlarına katılanların çoğunluğu Rum'du. Fakat bununla beraber sürekli olarak Türklerde bu programa katılıyorlardı. Çarşamba akşamları yapılan toplantılarda ana hedef genç delikanlılar ve erkek çocuklardı. Bu toplantı çok hoş sohbetlerle geçiyordu. İçinde 200 Hıristiyanlık dinini kuvvetlendirici ilahilerin bulunduğu bir kitabı Türkçe ve Rumca olarak Latin harfleriyle basıldı. Şu anda Arap harfleriyle Türkçe basılmaktadır. Bu toplantıya katılanların bir bölümü önceleri büyük bir fikri karmaşa içindeydiler. Daha sonra belli bir biçime sokuldular. Bu durum misyonerleri çok fazla cesaretlendirmişti. Bu arada kurduğumuz kiralık kütüphane çok meşhur olmuştu. Burada birçok kitaplar okunuyordu. Bunun sonucu bu bölgede yeni bir çalışma başlatan seyyar İncil satıcıları (Bible Colporteur) ortaya çıkmıştı. Son 10 ay içinde, 1 Haziran 1912'ye kadar bunlar tarafından 2 bin İncil satıldı. Bunların yarısı Müslümanlara satılmıştı. Bu yıl bizden önce çalışanların büyük gayretlerine ek olarak bizim öncülüğümüzde yeni hizmet sahaları açıldı ve bunlar için gayret gösterildi. Bizim en büyük yetersizliğimiz bütün bu ihtiyaçların bir araya gelmesiyle artan büyük isteklere cevap verememizdir. Efendimizin (American Board Başkanı) yardım elini uzatması ile idrakinde olduğumuz bu büyük yükün altından rahatlıkla kalkabiliriz. Konya Amerikan Hastahanesi yönetici ve çalışanlarının, üyelerimizin gücünün artması için duaların bir olması dileğiyle."

Bulaşıcı Hastalıklar ve American Board Sağlık Misyonu

Amerikalı misyonerler Osmanlı ülkesine gelir gelmez ilk önemli problem olarak "*menfi iklim şartları ve bununla irtibatlı salgın hastalıklarla*" karşılaşmışlardı. 15 Ocak 1820'de ceplerinde 786 dolarla[32] İzmir rıhtımından Osmanlı ülkesine ilk kez sondaj amacı ile ayak basan ilk iki genç misyonerden Levi Parsons 1822'de İskenderiye'de ölmüştü.[33] American Board Arşivi'ne göre 1830-1840 yılları arasında Osmanlı ülkesinde faaliyet gösteren 24 misyonerin 11'i iklim ve bulaşıcı hastalıklar nedeni ile kısa sürede hayatlarını kaybetmişlerdi.[34] 1848 yılında Bursa'da büyük bir kolera salgını çıkmış ve Misyonerler bu hastalığın arttığı dönemlerde insanlar ile ilk kez hastalığı kullanarak yakından ilişki kurma fırsatını bulup, özellikle Ermeniler arasında Protestanlığı yaymışlardır. Bunun sonucu da Ermeni Kilisesinde Protestan üyelerin sayısı artarak 15 olmuştur. [35]

1833 yılında Beyrut'a gelen Dr. Asa Dodge olmuştu. Bir yıl sonra Kudüs'e geçen Dr. Dodge, tifüse yakalanarak 1835 yılında hayatını kaybetmişti.[36] Yale Üniversitesinde hem tıp; hem de papazlık eğitimi alan Dr. Smith, Ekim 1848'de yerleştiği Antep'te 3 Haziran 1851'de tifo ve zatüreden ölmüştü. Diyarbakır'daki kilise faaliyetlerini de organize eden kişilerden birisi de olan Dr. Smith, kolera üzerine özel çalışmalar yaparak kendine has tedavi usulü bulmuş ve bu usulle birçok hastayı ve kendini tedavi etmiştir.[37]

Cyrus Hamlin'in İstanbul'daki Bebek seminerinde eğitim gören ve Dr. Smith tarafından yardımcı olarak Antep'e çağrılıp; 1850-1854 yılları arasında Antep Merkezi Türkiye Koleji'nin yapım çalışmalarına katılan Antepli yerli Ermenilerden Zenop Vartabed Israelian 1854 yılı sonlarında yakalandığı bir salgın hastalık nedeniyle ölmüştü.[38]

---

[32] Kocabaşoğlu, *a.g.e.*, s. 58.

[33] Grabill, *a.g.e.*, pp. 6.

[34] Kocabaşoğlu, *a.g.e.*, s. 41.

[35] Özgür Yıldız, *Türkiye'de Amerikan Protestan Misyonerlerinin Faaliyetleri Çerçevesinde Bursa Şubesi (İstasyonu) 1834-1928*, Kayseri Erciyes Üniversitesi SBE Yayınlanmamış Doktora Tezi, Kayseri; 2007, s. 39.

[36] Uygur Kocabaşoğlu, *Kendi Belgeleri ile Anadolu'daki Amerika*, İstanbul 1989, s.127.

[37] Taşkın, *a.g.t.*, s. 78 (dipnot 234).

[38] Meral Halifeoğlu, *Tarsus Amerikan Kolejinin Kuruluşu*, Gelişimi ve Faaliyetleri, Fırat Üniversitesi SBE Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Elazığ 2007, s. 23.

1855 yılında Diyarbakır'ın aşırı sıcak ve rutubetli havası nedeni ile kolera ve sıtmadan muzdarip olan George M. Dunmore ve eşi, iklimce daha soğuk bir yer istemişler ve bu istek üzerine 1855 yılında Harput'a gönderilmişlerdi.[39] Dunmore'ların Harput çalışmaları Bayan Dunmore'un 1857 yılında hastalığı nedeniyle fazla uzun sürmemiş, 1857'de Bayan Dunmore ve onun arkasından da bir yıl sonra Rahip George M. Dunmore Amerika'ya dönmek zorunda kalmıştı.[40]

1865 yılında İstanbul'da çıkan kolera salgınının Bursa'yı da tesirine alması sonucu American Board kaynaklarına göre misyonerler Bursa ve çevresine malî yardımları oldukça artırmıştı. Çünkü yeni Protestanlar bu hastalıktan çok etkilenmiş, günlük ölüm miktarı çok artmıştı. Misyonerler yardıma ihtiyacı olan ailelere yiyecek yanında ilaç da vermişler, bulundukları bölgede önemli bir güç merkezi ve aranan insan olmaya gayret etmişlerdi.[41] 1865 Eylül ayındaki kolera felaketinden sonra Bursa Protestan Kilise'sinde ayinler artmaya başlamış, haftalık iki kez fazladan dua toplantıları yapılmaya başlanmıştı.[42]

1865'de bir başka salgın hastalık haberi Maraş'tan gelmişti. Antep'teki İlahiyat Okulu 1865 yılında misyonerlerce Maraş'a taşınmıştır. Ancak veba salgını nedeniyle birçok misyoner hayatını kaybettiği için okul Maraş'ta 1867 yılına kadar açılamamıştı.[43] Bu bağlamda misyonerler bölgelerde kazandıkları manevi nüfuzu ve yeni Protestanlara hamilik yapma duygularını da en üst düzeye çıkarma gayretinde idiler. Nitekim Ankara'nın ve Ankaralı Protestanların koleradan korunması için 4 Kasım 1865'te Bursa Protestan Kilisesinde ekstra bir toplantı düzenlenmişti. Toplantıda alınan karar gereği; salgın hastalıklarla ilgili olarak, yerli yardımcılar Ankara'yı ziyaret etmişler ve Amerikalı Protestanlar Ermeni köylerini uyarmışlardır.

19 Aralık 1866 yılında American Board Bursa İstasyon Şefi Joseph K. Greene Bursa bölgesinde yaygın olarak görülen sıtma hastalığına yakalanmış ve bu yüzden American Board'ın İstanbul ve Boston'daki merkezlerine sağlıklı olarak raporlar sunamamıştı. Aynı hastalıktan Joseph K.

[39] Erdal Açıkses, *Amerikalıların Harput'taki Misyonerlik Faaliyetleri*, Ankara 2003, s. 58.

[40] Açıkses, *a.g.e.*, s. 63; İshak Sunguroğlu, *Harput Yollarında*, C. 2. İstanbul 1959, s. 85.

[41] Yıldız, *a.g.t.*, s. 300.

[42] Yıldız, *a.g.t.*, s. 112.

[43] Mustafa Çabuk, *Kahramanmaraş'ta Faaliyet Göstermiş Olan Misyoner Okulları*, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi SBE Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kahramanmaraş 2008, s. 40- 41.

Greene'in eşi ve çocukları da rahatsızlanmış, hastalık Misyoner Greene'in kas sistemini bozunca tedavi için dış istasyon olan Edincik'e gitmiş ve orada güneş banyosu ile tedavi olmaya çalışmıştı. Ancak hastalığı daha da ilerleyince American Board tarafından vazife yeri İstanbul olarak değiştirilmiş, o daha sonraki tedavisini İstanbul'da sürdürmüştü. Sağlığı yine de düzelmeyen Greene, Türkiye'deki misyonerlik faaliyetlerinde yeterince faydalı olamadığı gerekçesi ile Amerika'ya dönüş için izin istemiş, fakat American Board yetkilileri ona bu izni vermemişler, O'nu İstanbul'daki yayın faaliyetlerinin vazifelisi yapmışlardı.[44]

Amerikan Board kaynaklarına göre salgın hastalıklar misyonerlerin yalnızca doğrudan misyonerlik faaliyetlerini değil, eğitim faaliyetlerini de sekteye uğratıyordu. 1870'ler Maraş Protestan İlahiyat Okulu'ndaki dersler, zaman zaman misyonerlerin sağlık meselelerine irtibatlı olarak veya misyonerlerin yurt içine ve yurt dışına yaptıkları gezilere, bölgedeki salgın hastalık nedeni ile yapılamamaktaydı. 1877 yılında Misyoner Bay Bickford'un ölümü üzerine Maraş Protestan İlahiyat Okulu'nda bulunan iki ayrı sınıfa da aynı anda ders vermek mümkün olmadığından birinci sınıftaki 5 öğrenci Antep'teki Merkezi Türkiye Koleji'ne gönderilmiş ve bu öğrenciler bir yıl boyunca orada eğitim görmüşlerdi.[45]

Bu yıllarda Antep'teki sağlık misyonerliği faaliyeti oldukça hızlanmıştı. Ancak Antep American Board İstasyon Şefi ve Antep Merkezi Türkiye Koleji Başkanı Dr. Tillman C. Trowbridge de hasta idi. Trowbridge, 1 Ekim 1886'dan 23 Mayıs 1887'ye kadar hastalığı nedeni ile koleje gelememiş ve bu devirde ona Antep Amerikan Hastahanesi'nin de başhekimi olan Dr. Shepard vekâlet etmişti. Trowbridge, 20 Temmuz 1888'de Amerikan Board'a bağlı Merkezi Türkiye Misyonu'nun yıllık toplantısı için gittiği Maraş'ta dört gün süren bir felç hastalığından sonra hayatını kaybetmişti. [46]

Bazı misyoner kurumları yaşanan bu salgın hastalık krizinden kârlı da çıkmışlardı. Bunlardan birisi de Robert Kolej'di. 1888 yılında Amerikalı Bay John S. Kennedy ve eşi İstanbul'u ziyaret etmişler ve devrin meşhur Pera Palas Oteli'nde kalmışlardı. Bu arada Robert Koleji de ziyaret etmişlerdi. Ancak Bay Kennedy'nin aniden hastalanıp, Robert Kolej başkanı George Washburn tarafından okula daveti ve özellikle okulda Bayan Wash-

[44] Yıldız, *a.g.t.*, s. 49.

[45] Çabuk, *a.g.t.*, s. 42.

[46] Taşkın, *a.g.t.*, s. 128.

burn'un yakın ilgisi bu hastalığı bir kazanca dönüştürmüştü. Kennedy İstanbul dönüşü Robert Koleje yardım etmeye söz vermiş ve bu hadiseden sonra kolejin en büyük hamilerinden birisi olmuştu.[47] Misyonerler bazen de bu kazancı daha çok istismar edebilmek için âdeta salgın hastalıkların yaşanması için dua eder hâle gelmişlerdi. Nitekim 1890/1891 yılı kış mevsiminde Sivas'ta meydana gelen kolera salgını Cizvit misyonerler tarafından istismar edilmiş, misyonerler *"Eğer kolera gelirse belki birkaç iyi şey yapmamıza imkân sağlar."* diyerek bu bulaşıcı hastalığı Sivas halkı ile ilişki kurmak üzere ortaya çıkmış mutlu bir tesadüf olarak yorumlamışlardı.[48]

Fakat koleranın sonucu pek de misyonerlerin istediği gibi olmamış, 1894 ilkbaharında şiddeti artan kolera salgını, kırk bin nüfuslu Sivas şehrinde hayatı felç etmiş, içinde misyonerlerin de bulunduğu bin beş yüz kişinin hayatını kaybetmesine neden olmuştu. Kolera tedavisinde uzman Papaz Rougier, yardımcıları ve Cizvitlerle birlikte çalışan Saint Joseph Rahibeleri üç hafta boyunca kolera salgını ile baş etmeye çalışmışlardı. Sivas'ı vuran kolera salgını hakkında *The Missionary Herald Dergisi*'nin 1894 Temmuz sayısında American Board'dan papaz A. W. Hubbard da teferruatlı malumatlar vermişti. O'nun verdiği bilgiye göre, *"Sivas şehrinde 40 yıl sonra aniden ortaya çıkan kolera salgını sonrası Nisan'ın son haftası boyunca yaklaşık 43 bin olan şehir nüfusundan her gün ortalama 30-40 kişi hayatını kaybetmişti. Fakat Protestan cemaatinden ve misyon mensuplarından kimse zarar görmemişti."*

The Missionary Herald'in bundan iki ay sonra verdiği bilgiye göre *"kolera salgınının azalmış ve şehirde karantina kaldırılmıştı... American Board misyonerleri, salgın sırasında Ermenilerin sağlık meselesiyle yakından alakadar olmuş ve arta kalan zamanlarında ise Müslüman halkla da ilgilenmişlerdi. 1894 yılında, kolera salgını çalışmalarıyla Fransız hükümetinin şeref madalyasıyla taltif ettiği Başrahibe Marie-Therese Butcher de koleradan ölmüş, onun cenazesinde şehrin ileri gelenleri, resmi vazifeliler, konsoloslar, subaylar, Osmanlı Bankası yöneticileri, Tütün Rejisi ileri gelenleri ve Protestanların ileri gelenleri hazır bulunmuştu."*[49]

[47] Şaban Ulusoy, *Robert Koleji ve Yabancı Okullara Yönelik Atatürk Döneminde Yapılan Düzenlemeler*, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi SBE Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Van 2005, s. 49.

[48] Hans-Lukas Keisler, *Iskalanmış Barış, Doğu Vilayetleri'nde Misyonerlik, Etnik Kimlik ve Devlet 1839-1938*, İstanbul 2005, s. 197, dipnot: 84.

[49] Fatih M. Dervişoglu, "4 Eylül 1919 Şafağında Sivas Şehri ve Bir Ermeni Hadimi: Miss Graffam", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi The Journal of International Social Research*, Volume 2/6 Winter 2009, pp.156.

1891 yılında kolera salgını yaşanan bir başka şehir de Antep idi. Misyonerlere göre bunun nedenini Antep halkı *"şehre gelen bir seyyahın ölmesi ve bunun camide cenazesinin yıkanması sırasında suyun şehrin içme suyuna karışması"* olarak açıklamaktaydı. Bu söylenti bir anda şehri karıştırmıştı. Ölümler artınca büyük küçük bütün doktorlar toplanarak, cami ve kiliselerde halka kolera konusunda bilgiler vermişlerdi. Özellikle suların kaynatılarak içilmesi istenmişti. Misyoner Riggs, şehirdeki Hıristiyanların bu ikazlara uyarak daha az ölüm ile karşılaştıklarını, buna karşılık Müslümanların bunu alın yazısı kabul ettikleri için daha çok ölüm hadisesi yaşadıklarını ileri sürmekteydi.[50]

Aynı dönemde Osmanlı Devleti'nin başşehri de kolera tehdidi altındaydı. 1895'te İstanbul'da kolera alarmı ve karantina tatbikatı vardır.[51] Ancak Robert Kolej başkanı George Washburn bundan çok fazla etkilenmedikleri için oldukça memnun ve mutluydu. Ona göre 1877-1878 Osmanlı- Rus Savaşı, Berlin Antlaşması, I. Meşrutiyet ve Kanun-ı Esasi'nin ilanı kendi müdürlüğü devrine rastlamıştı. Savaşlar, siyasi bunalımlar ve salgın hastalıklara karşın Robert Kolej XIX. asır sonunda varlığını ve gücünü sürdürerek Orta Doğu'da haklı bir üne kavuşmuştu. Onun yönetiminde okulun öğrenci sayısı üçe katlanmış, yeni binalar yapılmış, okula önemli ölçüde fon sağlanmıştı. Bu dönemde okuldan toplam 435 öğrenci mezun edilmişti. Ama bunlar alınan tedbirler nedeni ile salgın hastalıklardan fazla etkilenmemişlerdi.[52]

Ülkemizde özellikle 1911-1915 yılları arasında yaşanan salgın hastalık kâbusu ile ilgili bilgiler misyonerlerce İstanbul'da çıkarılan *The Orient*'te de zaman zaman yer almıştır. 2 Ağustos 1911 tarihli bir haberde Adapazarı'nda kolera ile ilgili bilgiler verilmektedir: *"Adapazarı'nda kolera salgını geçen hafta hayli yayıldı. Temmuz'un 25 ile 31'i arasında 128 vaka görüldü İstanbul'da, 69 kişi hayatını kaybetti. Raporlara bakılırsa 1 Temmuz'dan 31 Temmuz'a kadar 182 vakaya rastlandı ve 91 kişi hayatını yitirdi."*[53] 13 Aralık 1911'de ise bu kez Lübnan'dan kolera haberi verilmektedir. Fakat bu bir salgın hastalıktan kurtuluş haberidir: *"Bu arada Trablus'taki Erkek Mektebi bu hafta açıldı. Buradakiler kolera illetinden kurtulmuşa benziyorlar."*[54]

[50] Taşkın, *a.g.t.*, s. 231.

[51] Ulusoy, *a.g.t.*, s. 50.

[52] Ulusoy, *a.g.t.*, s. 65.

[53] "Ordination At Adabazar", *The Orient*, Vol: II, Nr. 16, 2 August 1911, pp. 2.

[54] W. B. A. "Syrian Protestant College Y. M. C. A. Notes", *The Orient*, Vol: II, Nr. 35, 13 December

Nisan 1912'de Sivas'tan gelen haber ise salgın hastalığın insanlara hayatı âdeta yaşanamaz hâle getirmesi ile ilgili idi: *"Sivas'ta kolera salgınının -ki tam 400 kişinin ölümüne sebep oldu- ciddi tesirlerinden biri de odun fiyatlarının fahiş bir artış göstermesi oldu. Yazın fiyatlar ateş pahasıydı, şimdi ise oldukça düşük seviyede."*[55]

1912'de kolera sadece Sivas'ta tesirli olmamış, Antep, Mardin, Kayseri ve İstanbul'da da kolera vakalarına rastlanmıştı. 16 farklı bölgeden öğrenci geldiği yatılı bir okul olan Antep Amerikan Kızlar Okulu 1912 yılında kolera salgını nedeni ile açılışı ertelenmek zorunda kalmıştı.[56] Mardin'den American Board üyesi Dr. Thom; 30 Eylül 1912'de Mardin'den 1912'nin ilk kolera haberini vermişti.[57]

Talas Amerikan Hastanesi ile ilgili olarak yazılan raporda ise hastanenin 1912 yılı boyunca 325 gün açık olduğu, hastanenin toplam yetmiş yatağı bulunduğu belirtilmektedir. Talas'ta hasta bakım kapasitesindeki artış nedeniyle çevre yerleşim yerlerine yapılan gezilerin aksatıldığı da raporda yer almaktadır. 1912 yıllı raporunda Talas'a dört saat mesafede kolera salgını olduğu; ancak bu salgının Talas ve Kayseri'de yayılmadığı da vurgulanmaktadır. Ayrıca raporda 1911 yılı içerisinde Kayseri'de ortaya çıkan kızamık salgınında ise yüzlerce çocuğun hastalandığı belirtilmektedir. Yirmi dört çocuk ise köpek ısırması ve bunun sonucu kuduz olabilecekleri gerekçesi ile hükümet tarafından İstanbul'a gönderilmişler ve bunlara 14 günlük serum tedavisi yapılmıştır. Bu arada hastahanede görülen vakalar ile ilgili olarak tıbbi dergilerde yayınlar da yapılmaktadır.[58] Aralık 1912'de İstanbul Yeşilköy'de Uluslararası Amerikan Kızıl Haç Teşkilatı misyoner doktorların da vazife yaptığı çadırdan bir kolera hastahanesi kurarak, genellikle Rum okullarındaki öğrencileri tedaviye başlamıştı.[59] Bu yıllarda Amerikalı misyonerler Osmanlı ülkesinde salgın hastalıklarla mücadeleyi ilahî bir vazife olarak kabul etmişlerdi[60].

1911 pp. 4.

[55] E. C. Partridge, "Notes From Sivas", *The Orient*, Vol: 3; Nr. 2, 10 January 1912; pp. 2.

[56] Taşkın, *a.g.t.*, s. 102.

[57] *The Orient*, Vol: III, Nr. 44, 23 October 1912; pp. 7.

[58] Mümtaz Mazıoğlu, *a.g.m.*, s. 51.

[59] "Work of The American Red Cross", *The Orient*, Vol.III., Nr. 50, 11 December 1912.

[60] "Editorial", *The Orient*, Vol: IV, Nr. 45, 5 November 1913, pp. 5.

American Board kaynaklarına göre 1913'te Antep'te Amerikan Hastahanesi'nde yapılan 462 ameliyattan sadece 9 kişi ölmüştü. Verilen bilgiye göre bu devirde hastahanede tedavi gören 416 hastadan 185'i de Müslüman idi. Yine bu kaynaklardan misyonerlerce hastaneye gelen Müslümanlara İncil anlatıldığı, iki hafta veya daha fazla hastahanede kalanların bundan çok etkilendikleri ve evlerine gittiklerinde de hastahanedeki durumu çevrelerine anlattıkları belirtilmektedir. Özellikle şehirde yaygın olarak yaşanan kolera salgınında hastahanenin uyguladığı tedavi usulü ile birçok hastanın iyileştiği vurgulanmaktadır.[61]

Amerikan Board misyonerlerinden biri olan Dr. William Dodd da, ömrünün çoğunu Ermenilere yardım etmekle geçirmişti. 1914'te tehcir edilen Ermeniler, kendilerini Amerikalı doktorların yanında oldukça rahat hissetmişlerdi. Göç sırasında salgın hastalıklar etrafta kol gezmiş ve birçok Ermeni de bu nedenle hayatını kaybetmişti[62]. 1916'da American Board; Konya, Antep, Bahçecik, Adana, Halep, Sivas, Bursa, Tarsus, Mardin, Eskişehir ve İzmir'de başta tehcire giden Ermeniler olmak üzere özellikle gayr-ı Müslim Osmanlı tebaasına toplam 9.962.62 dolarlık ilaç yardımı yapmıştı.[63]

Bu arada salgın hastalıklarla uğraşırken, hayatlarını salgın hastalıkların pençesinden zor kurtaran misyoner doktorlar da vardı. Nisan 1914'te Konya Amerikan Hastahanesi'nden Dr. Wilfred M. Post tifoya yakalanmış ve ciddi bir ölüm tehlikesi atlatmıştı.[64] Dr. Frederick Dougles Shepard Antep'te 33 yıl süren hummalı bir çalışmanın ardından kolera hastalığına yakalanmış ve 18 Aralık 1915'te tifüsten ölmüştü. Cesedi Amerika'ya götürülmemiş, Antep Merkezi Türkiye Koleji Mezarlığına gömülmüştü.[65] Misyonerlere göre o yıllarda bölgede çok sık görülen kolera hastalığının ana nedenleri aşırı sıcak, sinek, toz ve kirli sular idi.[66] Türkiye'de çalışırken ölen misyoner doktorlar arasında daha önce de belirttiğimiz gibi Harput'tan Dr. Atkinson, Antep'ten Dr. Shepard ve Mardin'den Dr. Tham

---

[61] Taşkın, *a.g.t.*, s. 232.

[62] Halifeoğlu, *a.g.t.*, s. 66; Alan A. Barholomew, *Tarsus American School*, 1888- 1988: *The Evolution of A Missionary Institution in Turkey*, May, 1989, s. 112-114.

[63] Yıldız, *a.g.t.*, s. 158.

[64] *The Orient*, Vol: 5 Nr. 13, 21 April 1914, pp. 129.

[65] Taşkın, *a.g.t.*, s. 234.

[66] Taşkın, *a.g.t.*, s. 91.

da bulunmakta idiler.[67] Ekim 1913'te Beyrut Tıp Fakültesinden Dr. Edwin St. John Wood ve Robert Kolej Mühendislik bölümünden Scipio da tifo salgını nedeni ile ölüm tehlikesi atlatmışlardı.[68]

Devrin bir başka acımasız hastalığı tifoya yakalananlar sadece onlar değildi. Mayıs 1915'te İran'ın Urumiye kentinde Nesturiler arasında çalışan ve onları Osmanlı'ya karşı isyan ve savaşa sürükleyen 18 Amerikalı misyonerden 13'ü tifo yahut tifüs'ten yatağa düşmüştü. Şehirde Türk Ordusu ile savaşa öncülük yapan misyonerlerden E. W. Mc. Dowell -içersinde kendi karısı ve misyonerlerin Başkanı Shedd'in karısının da bulunduğu- 3000'e yakın cesedin gömülmesine bizzat nezaret etmişti. Misyonerlerden biri günde en az on kere "*Aman Allah'ım, ne zamana kadar bu bela*" diye dua ettiklerini yazıyordu.[69]

Haziran 1918'de Tebriz'deki Amerikan Konsolosluğu'ndan gelen bir telgrafta "*Urmia gölün karşısındaki Amerikalı misyonerlerinin katliam, açlık, tifo ve benzer salgın hastalıklarla kuşatılmalarına rağmen hala güvende ve iyi oldukları*" söyleniyordu.[70] Temmuz 1918'de ise Ermeni ve Nesturiler misyonerleri de dinlemeyerek, Irak'taki İngilizlere sığınmak için bölgeden göçe başlamışlardı. Grabill'e göre 70 bin Ermeni ve Nesturi Urmiyeden ayrılarak oluktan boşanırcasma ve kargaşa içinde kaçmaya başlamıştı. Amerikalı Misyoner Shedd'in göçü önleme ve direnişi sürdürme gayretleri sonuçsuz kalmıştı. Shedd de zorunlu olarak arkadaşları ile beraber onlara katılarak kaçmaya başlamıştı. Üç gün sonra ilk göçenler İngiliz Karargâhına ulaşırken, Shedd de yakalandığı koleradan kurtulamayarak kaçış yolunda ölmüştü.[71]

Misyonerlerin Kaleminden Osmanlı Ülkesinde Bulaşıcı Hastalıklar

Osmanlı ülkesinde bulaşıcı hastalıklarla ilgili ilk dikkate değer bilgileri Schneider ve Cyrus Hamlin vermişlerdi. 15 Temmuz 1834'te Bursa'ya gelen Bayan Schneider ve eşi Bursa'da misyonerlik faaliyetlerine başlarken o günlerin Bursa'sında yaygın olarak görülen salgın hastalıklara da ilgi

[67] "Medical Missionary Work", *The Orient*, 8 March 1922, pp. 24.

[68] "Notes", *The Orient*, Vol: IV, Nr. 40; 1 October 1913, pp. 8.

[69] Uçar, *a.g.t.*, s. 452.

[70] *New York Times*, 3 Haziran 1918.

[71] Uçar, *a.g.t.*, s. 451.

gösterip, bu hastalıkları özellikle Ermeni ve Rum Osmanlı tebaası ile yakınlaşmak için bir fırsat olarak kullanmışlardı.

Bursa'da bu yıllarda deprem ve yangınla birlikte en önemli tabii felaketlerden biri de salgın hastalıklardı. Özellikle veba salgını şehrin demografik yapısında trajik sonuçlara yol açmıştı.[72]

Meşhur misyonerlerden David B. Eddy Türkiye ile ilgili olarak yazdığı meşhur kitabında Amerikan misyonerlerinin çalışma yöntemlerinden bahsederken, misyonerlerin Türkiye'deki çalışma metodlarını beş grupta toplamıştı:

1- Misyoner vazifelendirildiği topluluğun lisanını öğrenir. 2- İncil'i o dile tercüme eder. 3- Onlar arasında eğitim faaliyeti başlatır. 4- Hasta olanları iyileştirmek üzere tıbbî misyonlar oluşturur. 5- Mesleki eğitimle birlikte fakirlere yardım işini de organize eder.[73]

Bursa'da çalışan Schneider ailesi ve onlara yardımcı olan Bay ve Bayan Powers da yetiştirilip *"tarlayı ekmek ve mahsul almakla vazifeli"* birer misyoner olarak bu metodları uygulamışlardı. Önce onların dillerini öğrenmişler, tercüme ve eğitim çalışmaları başlatmışlar, Protestanlığa ilgi duyanlarla yakından ilgilenmişler ve özellikle Ermeni cemaatinden hasta olanları sürekli ziyaret ederek onların sempatisi ve takdirlerini kazanmaya çalışmışlardı.[74]

Bayan Eliza Cheney Abbott Schneider 1845'te yazdığı *Bursa Mektupları*'nda, Bursa'daki bulaşıcı hastalıklar, nedeni ve çözüm yolları ile ilgili ilginç gözlemlerde bulunmuştur:

"Buradaki istasyonun kuruluşundan itibaren geçen 11 yıl içinde burada yaşayan birkaç aile arasında sadece bir ciddi sıtma vakası görülmüş. Kimi zaman bu hastalıktan kurtulmak neredeyse imkânsızdır. Özellikle de bu hastalığa yakalanan çok yoksul insanlar için. Bu insanlar özenli bir hasta bakımının ne kadar önemli ve değerli olduğunu anlamıyor. Hastalarına özel bir perhiz uygulamanın önemini algılayamıyorlar. Hastalar bazen yalvararak meyve istediklerinde onlara olmamış meyveler bile verildiği oluyor ki bu da oldukça zararlı hatta kimi zaman ölümcül sonuçlar doğuruyor.

[72] Yıldız, *a.g.t.*, s. 33 vd.

[73] Eddy D. Brewer, *What Next in Turkey, The American Board*, Boston 1913, pp. 72-75.

[74] Yıldız, *a.g.t.*, s. 36.

"Bu durum kısmen iklime, daha ziyade de genel olarak sağlıksız beslenmeye ve özellikle de fazlasıyla meyve yenmesine bağlı olabilir. Şahsen bu durumu daha ziyade son olarak değindiğim sebeplere bağlama eğilimindeyim. Dikkate değer bir konu da burada çocukların iki, üç, hatta dört yaşına kadar, yani artık koşabildikleri ve tek başlarına oynayabildikleri yaşlara kadar emzirilmeleri. Bu durum, ortaya ilginç sahneler çıkarabiliyor. Oyun oynamakta olan çocuklar oyunu bırakıp annelerinin yanına koşuyor ve ayakta durarak tabiatın kendilerine sunduğu kaynaktan birkaç yudum alıp tekrar oyuna koşuyorlar! Bu koca bebeklerden birinin babası, bir akşam evlerine ziyarete gelen Bay ve Bayan Ladd'e (misyoner dostlarımız) şöyle demiş: 'Bazen bu çocuk hem anne sütü emiyor hem de bizimle birlikte oturup yemek yiyor. Sofrada zeytin varsa zeytin yiyor, fasulye varsa fasulye!" Bu ülkede yaşamaya başladığımdan beri pek çok çocuğun ebeveynlerinin ihmalkârlıkları ya da kötü beslenme yüzünden hayatını kaybettiğini düşünüyorum. Yakın zamanda İncil dersime katılan bir Ermeni hanım oldu. Çocuğu olup olmadığını sordum. Olmadığını söyledi. Sonra da aslında anne olduğunu, ama iki çocuğunu da iki hafta önce kaybettiğini anlattı. 'Neden?' diye sordum. Tam bir kayıtsızlıkla 'Bilmiyorum' diye cevap verdi. 'İkisinin de yüzünde yaralar çıkmaya başladı ve sonra ikisi de öldü.' dedi. Birinin dört diğerinin yedi yaşında olduğunu söyledi. Onları kurtarmak için hiçbir şey yapmamıştı! Yine de ne gözünden bir damla yaş aktı ne de ağzından üzüntüsünü belirten bir laf çıktı!

"Evimize gelen bir Müslüman kadınla sohbet ederken çocuğu olup olmadığını sormuştum. Olmadığını söyledi. 'Hiç çocuğun oldu mu?' diye sordum. Bunun üzerine 'Evet' dedi kayıtsızca, 'ama hepsini kaybettim'. 'Kaç tane?' diye sordum. '16 tane idi; kimi kızamıktan öldü, kimi çiçek hastalığından, kimi de başka hastalıklardan öldüler'.

"Burada çiçek hastalığı belirli bir dereceye kadar yayılıyor. Sokaklarda yüzlerindeki çiçek yaraları tamamen iyileşmemiş çocuklarla sık sık karşılaşıyoruz. Öyle zannediyorum ki burada hastalık Amerika'da görüldüğü kadar öldürücü değil. Hastalığa yakalananlar hastaneye götürülmüyor. Veba salgını sırasında birkaç kişinin yatırıldığı bakımsız bir hastane var. Önleyici olarak aşı yapma çalışması hem bu ilde hem de diğer yerlerde başarıyla gerçekleştiriliyor.

"En korkunç veba salgınlarının dönem dönem bu ülkede yaşandığını duymuş olmalısınız. Burada bir günde 800 kişinin hayatını kaybettiği

bile görülmüş. Hastalığın nasıl bulaştığı konusunda ise pek çok farklı fikir hüküm sürüyor. Bazıları mikrobun nefesle havaya yayıldığına ve oradan bulaştığına inanıyor. Bazıları da hastalığın hasta kişiler veya mikroplu nesnelerle temastan bulaştığını düşünüyor. Son birkaç yıldır karantina uygulanmaya çalışılıyor; ancak bu konuda oldukça başarısızlar. Yine de bir miktar faydası oldu. Son üç yıldır bu civarda ya tek tük veba vakası görüldü ya da hiç görülmedi. Bazı yerlerde karantinanın nasıl uygulandığına dair fikir edinmeniz için size bir örnek vereceğim. Bundan birkaç yıl önce kızımla birlikte yolculuk ederken İstanbul'da veba salgını olduğu ve bu nedenle gemideki bütün yolcuların Bursa'nın bir limanı olan Gemlik'te karantinaya alınacağı haberini duyduğumda kendimi ne kadar kötü hissettiğimi çok iyi hatırlıyorum. Kimileri bunun üç gün süreceğini söylüyordu, kimileri yedi gün. Şubat ayıydı. Yerler karla kaplıydı. En önemlisi de gidebileceğimiz herhangi bir karantina binası yoktu. Gemlik'te gemiden indiğimizde ki hatırlarsanız burası Bursa'ya yaklaşık 25 kilometre uzaklıkta yer alıyor, karantina dedikodularının aslını araştırmaya başladım. Ve sadece buharla temizleneceğimizi öğrendim. Bunun için buhar kabinine doğru ilerledim. Ancak vazifeli aniden "*çık*" diye bağırdı. Umumi kurallara saygı gösterme isteğiyle kızımı da içeri sokma noktasına gelmiştim. Ancak yakınlardaki merhametli bir Türk, küçük bir kızı oraya sokmanın "*zazick*" (yazık) olduğunu ve bunun gerekmediğini söyledi. Böylece kızımın karantina sıkıntısını çekmek zorunda kalmadan geçmesine göz yumuldu ki zaten buna karantina bile denemezdi."[75]

Osmanlı ülkesinde salgın hastalıklar konusunda gözlemler yapan bir başka misyoner de American Board tarafından 1839'da İstanbul'a bir kolej kurması için gönderilen Cyrus Hamlin idi. Hamlin yazmış olduğu *Türkler Arasında* adlı hatıralarında, bu tarihten itibaren bir taraftan ülkede eğitim işleriyle ilgilenirken diğer taraftan da devleti ve halkı gözlemlemeye koyulduğunu belirtmekte idi.[76] 1839'da İstanbul'a gelen Hamlin, ilk iş olarak Bebek'te bir "misyonerlik mektebi" açmıştır. Bu okul bugünkü Robert Kolej'in de ilk nüvesini oluşturmuştur. Okulun gayesi genç vaiz, rehber, gezgin rahip ve eğiticiler yetiştirip; bunların American Board adına Osmanlı ülkesinde misyonerlik faaliyeti göstermelerini sağlamaktır. Bu tarihten sonra da yaklaşık otuz beş yıl Türkiye'de kalan Cyrus Hamlin, hatıralarında İstanbul'da ve Osmanlı ülkesinde yaptığı seyahatleri sırasında gör-

[75] Eliza Cheney Abbott Schneider, *Bursa Mektupları*, (Çev. Neşe Akın), İstanbul 2009, s. 21-23.

[76] Cyrus Hamlin, *Among The Turks*, New York 1878, pp. 28.

düklerine, halk ve yüksek devlet memurları ile olan ilişkilerine, toplumsal hadiselere ve yapılan misyonerlik faaliyetlerine bol bol yer vermiştir. Hamlin, Osmanlı'da meydana gelen çeşitli salgın hastalık vakalarıyla da gerek İstanbul'da ve gerekse seyahatlerinde[77] karşı karşıya kaldığı zamanlar bunlara da anılarında yer vermiştir. En fazla sıtma ve kolera vakalarıyla karşılaşan meşhur misyoner Hamlin, bu hastalıklarla yakından ilgilenmiş olduğunu belirttiği hatıralarında hastalıklar karşısında halkın tutumunu da eleştirmekten geri durmamış ve bunun sebeplerini de incelemeye çalışmıştır. Anılarında kolera, sıtma ve tifo gibi salgın hastalıklar için bir bölüm ayırmıştır. Hamlin, hastalıklara şahit olmasının yanı sıra bizzat tedavi seyrinin içinde de bulunmuş, bu bağlamda tıpla ilgili bir eğitim almamasına rağmen çeşitli ilaç terkipleri de hazırlamıştır.[78]

Hamlin önce Osmanlı toplumunun yaşadığı her türlü sıkıntı karşısındaki duruşu ile ilgili verileri anlatmıştır. Hamlin; Osmanlı ülkesindeki veba, kolera ve sıtma ile ilgili tespitleri kayda değerdir. Hamlin'in üzerinde durduğu ilk hastalık veba idi.

"1839 ilkbaharında Pera'da kiraladığım eve yerleştiğim sırada bir arkadaş bana veba için bir şişe ilaç verdi. 1837'de İstanbul'da şiddetli bir veba salgını olmuştu. Amerikan misyonundan Bayan Dwight ve çocuğu da bu salgının kurbanları arasındaydı. Her beş yılda bir bu hastalığın verdiği tahribat normal karşılanırdı ve her aile büyüğü buna karşı korunmada hazırlıklı olmalıydı."

Hamlin 1865 kolera salgını ile ilgili olarak da şunları yazmıştı:

"Hiçbir karantina koleranın ilerlemesini durdurmak için yeterli değildir. Her beş on yılda bir düzensiz olarak gelir, kurbanlarını arayıp bulur ve insafsızca ayrılır. En dehşetli zararını 1865'teki saldırısında verdi. O yılın Ağustos ayının son günleri boyunca bütün faaliyetler durdu ve muhteşem başşehir ölüleri defnetmekten başka hiçbir şeyle uğraşmadı. Bir İngiliz arkadaşın verdiği rakamlara göre, hükümet tarafından açıklanan toplam

[77] Mesela Hamlin, 1847'de Güney Makedonya'ya yaptığı seyahatte Selanik civarlarındayken sıtma hastalığı nedeniyle dikkatli olmaları için ikaz edildiklerini ve hastalığın meydana geldiği yerde insanların neredeyse yarısının sıtmadan ölmüş olduklarından bahsetmektedir. Cyrus Hamlin, *a.g.e.*, pp. 158-159.

[78] Bu konu 2000 yılında yapılan V. Türk Eczacılık Tarihi Kongresinde bildiri olarak hazırlanmıştır. Nuran Yıldırım - Bülent Özaltay - Suzan Bozkurt - Yeşim Işıl Ülman, "1865 Kolera Salgınında Mabeyn-i Hümayun Eczacısı Vincent Peche ile Robert Kolejinden Dr. Cyrus Hamlin'in Kullandıkları Antikolerik Terkipler", *V. Türk Eczacılık Tarihi Kongresi, İzmir 25-26 Mayıs 2000, (Osmanlı Bilimi Araştırmaları Studies in Ottoman Science* Cilt/Vol. III, Sayı/Nr.2, (2002), s. 27- 54.

kayıp sayısından daha fazla ceset kapının dışına taşınmıştı. Her zaman geçtiğim ve daima çok kalabalık olan caddede sadece on dört kişiye rastladım. Haliç'te karşıya geçerken köprünün yakınlarında bir Ermeni arkadaşla karşılaştım ve o bana 'bu yoldan gelme, ben ölümden kaçmaya çalışıyorum.' dedi.

"Ekim ayının ilk günlerinde mikropların saldırısında belirgin bir azalma görüldü. Mikropların güçleri tükenmişti. Korkunç yıkımlarını yaptıktan sonra bizden ayrılan kolera, Avrupa'ya doğru gidiyordu ve belki de bir sonraki yaz bitmeden önce Atlantik'in karşısına geçecek. Neyse ki şans eseri İstanbul'u istilası süresince hastalığın bütün merhaleleri ve çeşitlerini gördüm, mecburen onun hakkında çok şey öğrendim. Amerika'daki arkadaşlarıma endişelerini hafifleten bazı teklifler sunmak istiyorum.

"1. Kolera yaklaşırken her aile doktoru beklemeden tedavi yapmaya hazırlıklı olmalıdır. Hastalık, siz doktoru beklerken hızlı bir şekilde yayılır.

"2. Eğer siz hazır olursanız o gelmeyecektir. Kolera kesinlikle atlatılabilir ve bence hastalık olmaz. Bazı önüne geçilemez durumlarda, mesela ev halkının bazı üyelerinin kaygısızca dikkatsiz davranmaları hastalığın saldırısını davet edebilir, böyle bir halde mücadeleden hiç vazgeçilmeyecektir. Belki de geceleyin hastalanacaksınız ve doktorunuz ise başka bir adrese çağrılmış olacak. Bu durumda ya kendi kendinizi tedavi edeceksiniz ya da hastalık öldürücü hale gelecek.

"3. Hastalığın Sebepleri: En az yüz vaka üzerinde şahsi olarak araştırma yaptım. Doğrudan izlenebilen sebepler arasında yanlış beslenme veya alkollü içeceklerin alınması veya her ikisinin birlikte olması en fazla yeri alır. Kuvvetli, sağlıklı, içki içmeyen, çalışan bir işçi şiddetli bir kolera saldırısına uğramış ve sonra atlatmıştı. Bunun sebebini merak ettim. O hiç alkol kullanmamıştı. Evi, iyi bir semtteydi. Fakat sonradan işçinin çok terledikten sonra neler yaptığını öğrendim. Çok serin bir rüzgâr eserken açık bir pencereye karşı alışkın olduğu hafif kısa uykusunu almak için uzanmış. Ayrıca, fazla hararetli ve çok susamış bir haldeyken bol miktarda buz gibi soğuk su içmiş. Aşırı yorgunluk, aşırı endişe, dehşet ve korku hastalığı teşvik eden sebepler arasında yer alır. Eğer biri bütün bunlardan sakınırsa koleradan korunur.

"4. Hastalığın Belirtileri: Kolera bir yerde yayılırken hemen herkeste aşağı yukarı sindirim rahatsızlığı olur. Bu kuşkusuz kısmen hayalidir. Herkes en önemsiz his değişmesinin farkına varır ve buna çok az önem

verir. Hiçbir hastalığın izlemediği önemsiz bulantılar, geçici ağrılar, gurultular sıklıkla görülür. Hiç kimse bunlardan uzak kalamaz. Ama ağrısız ve önemsiz ishal başlarsa gerçekte bu bir barsak rahatsızlığıdır. Asya tarzı koleranın ilk belirgin özelliği bu değildir, ancak aldanılmamalıdır. Çünkü bu da koleradır. Biraz bekleyip, ona biraz zaman verirseniz ve kendi kendinize 'kendimi mükemmel hissediyorum, birazdan geçecek' derseniz, çok geçmeden ahmakça davrandığınıza pişman olacaksınız.

"Hastalık bazen kusmayla başlar ve ilerler. Birkaç saat içinde hasla çökebilir. Hayat güçleri çekilirken elleri ve ayakları soğur ve morarır, endişeli, sinirli, sıkıntılı ve duyarsız olur. Bilinç açıktır ama sosyal ve ahlaki hislerin tamamı fizikî güçleriyle beraber çökmüş görünür. Hasta öleceğini bilir, ama bunu hiç umursamaz. Bazı durumlarda, nadiren de olsa ishal bir ya da iki gün sürer. Akılsız kişi bunu saklarsa, aniden hastalanır ve bir doktor çağırır ama doktor gelmeden önce ölmüş olacaktır."[79]

Hamlin hatıralarının devamında hastalığın tedavisi ile ilgili hazırlanan terkipler, hastanın psikolojisi[80] ve vefat etmesi durumda hijyen noktasında neler yapıldığında da bahsetmiştir[81].

"Ölmüş bir hastanın yatağı ve giysileri ilk etapta kaynatılmalı ve buharı solunmamalıdır. Sonra temiz suda durulanmalı ve elde sıkılmadan kuruması için asılmalıdır."

Hamlin'in hatıralarında yer verdiği bir başka salgın hastalık da sıtma hastalığıdır:

"Türkiye'de hayat için bir diğer düşman sıtmadır. Özellikle yabancılar için bütün vadiler sıtmadır. Ülkenin bütün nehirleri, dereleri ve gölleri zararlı kötü kokular yayar. Yabancılar tehlikeye karşı tedbirsiz oldukları için sık sık hastalanırlar ve bu durum tecrübe kazanıncaya kadar sürer. Genç bir misyoner henüz yolunun başındayken bu nedenle öldü.

"İskoç misyoner Dr. K., birkaç yıllığına Çerkez göçmenlerinin bulundukları yerin yakınlarında bir İskoç misyonu kurma amacıyla iyi bir yer araştırmak için gelmişti. Sıtmadan dolayı onu ikaz ettiğim yer konusunda bana karşı çıkmıştı. Planlarına karşı olduğumu düşünmüştü. Orayı ziyaret etmede ısrarlı davrandı. Bir iki hafta içinde sıtma hastalığıyla İstanbul'a döndü.

[79] Hamlin, *a.g.e.*, pp. 304-307.

[80] Hamlin, *a.g.e.*, pp. 307 vd.

[81] Hamlin, *a.g.e.*, pp. 313-314.

"Sıtmalı sezonlarda yolculuk edenler kendilerini hoş ve çekici akşam havasına maruz bırakmamak için çok dikkatli olmalıdırlar. Yorgunluk, soğuk algınlığı zehirin yerleşmesine fırsat verir. Her yıl birçok genç yolcu bazı tedbirler almanın gerektiğini çok geç öğrenir."[82]

[82] Hamlin, *a.g.e.*, pp. 314-316.

SAFRANBOLU FRENGİ HASTANESİ VE CÜZZAMLILAR BARINAĞI HAKKINDA BİR ARAŞTIRMA DENEMESİ

Uğurol BARLAS*

GİRİŞ

Osmanlı Devleti'nin sonlarına doğru Safranbolu'da açılan Frengi Hastanesi'nin araştırılıp bu hususta mevcut olan bilgi ve belgelerin toplanmasını benden 1988 yılında *Birinci Türk Tıp Tarih Kongresi* sırasında Prof. Dr. Ekrem Kadri Unat hocamız istemişlerdi.

Ben bu işin çok kolay olacağını zannedip hemen işe koyuldum. Çevremde bu konuda bilgi sahibi olduğunu düşündüğüm şahıslar ve özellikle Safranbolulu bazı yaşlılar böyle bir hastanenin olmadığını belirttiler.

O sıralarda Karabük Demir Çelik Hastanesi kurucu başhekimi olarak görev yapan Sayın Prof. Dr. İsmail Hakkı Dündar'a konuyu açıp Safranbolu Bölge Frengi Hastanesi'nin kayıt defterleri ve bu hastaneye ait bilgi ve belgeler hakkında araştırma yapmak istendiğimi bildirdim ve yardımını istedim. Prof. Dr. İ. Hakkı Dündar çevrede sevilen bir doktor olmasına rağmen araştırmalarımız sonuçsuz kaldı. Aynı yıl Dr. Dündar, Çukurova Üniversitesi Tıp Fakültesi'ne nakledildiğinden araştırmanın hızı kesildi.

* Araştırmacı - Yazar.

Bu arada isminin yazılmasını istemeyen Safranbolu'nun köklü ve saygın ailelerinden bir bey bu konuyla ilgili bir hatırasını şöyle nakletti:

"Ben çocukken, galiba ortaokuldayken zaman zaman ... Bey'in eczanesinde bulunurdum. Birgün bir Safranbolulu elinde Frengi Hastanesi kayıt defteri ile geldi ve bir şeyler sorup konuştular. ... Bey bu konuşma üzerine 'Bu defteri yok etmek lâzım, ailelerimiz şimdi birbirini biliyor ama ileride torunlarımız yanlış anlar ve onlar için yüz karası oluruz. Bu ters anlaşılmayı önlemek için bu defteri yok edin.' demiştir."

Safranbolulların büyük bir çoğunluğu bugün de binası mevcut olan hastaneyi eski Millet Memleket Hastanesi olarak bilmekte ve Frengi Hastanesi adını kullanmamaktadırlar.

1989 yılında da araştırmaya zaman zaman devam ettik. Safranbolu kazası eskiden Kastamonu'ya bağlı olduğundan Kastamonu Vilayetinde de kayıt defterleri veya başka bilgilerin araştırmasını yaptık. Oradan da bir sonuç alamadık, sonunda Frengi Hastanesi ile ilgili olarak bulabildiğimiz tek resmi bilgi bu hastahaneye ait defterlerin ve arşivlerinin Frengi Hastanesi kapatılınca veya Memleket Hastanesi haline getirilince Safranbolu Hükümet konağında bulunan Kaymakamlık arşivine naklolunduğudur. Bu arşiv de 1974 yılında Hükümet Konağı yangınında yok olduğundan şu anda hiç bir yazılı kayıt kalmadı diyebiliriz.

Biz üç yıllık süre içerisinde zaman zaman yaptığımız bu araştırmalarda hep ufak tefek bilgi kırıntıları elde ediyorduk. 1990 yılında da yine kırıntılarla yetindik. Ama bir de baktık ki dağarcığımızda epeyce kırıntı toplanmış. Bu araştırmada bizi en çok mutlu eden diğer bir hadise ise frengiyi araştırırken cüzzamlılar barınağı ile ilgili pek çok bilgiyi de toplamış olmamızdır[1].

Safranbolu Frengi Hastanesi

Safranbolu Frengi Hastanesi Kıranköy mevkiinde bulunmaktadır. Kıranköy eskiden Rumların ve deri ticareti yapan Avusturyalı ve Fransız Tüccarların bulunduğu kesimdir.

[1] Bu araştırma yaklaşık üç yıllık bir uğraş ürünüdür. Bu zaman süresinde bu konuda yardımları dokunan, özellikle bu araştırmayı yapmam için beni vazifelendiren ve ısrarla zorlayıp sonuçlandırmamı isteyen Prof. Dr. Ekrem Kadri Unat'a, araştırma usulü için akıl veren ve beni yüreklendiren Prof. Dr. Nil Sarı'ya, Doç. Dr. Ayten Altıntaş'a, Safranbolu hakkında her şeyi bilen ve bunları istediğimde bana aktaran Sayın İhsan Cebeci'ye özellikle teşekkür ederim.

Dr. Besim Ömer Paşa 1316 (1900) yılında basılan *Nevsali Afiyet Salname-i Tıbbi* isimli eserinde Kastamonu Bölgesi Frengi Hastanesinden de bahsetmektedir. Burada özet olarak şu bilgiler yer almaktadır:

"Padişah, halkı korumak ve bu hastalıkların Avrupaya yayılmasını önlemek için Meclis-i Umumi-i Sıhhiye komisyonu oluşturmuştur. Padişahın himayesindeki bu komisyon, Kameron'dan Beyrut'a, Basra'dan Sinop'a ve Avlonya'dan Kastamonu'ya kadar Osmanlı ülkesinin her köşesinde tahaffuzhane ve bazı hastalıkların sonraki kuşaklara geçmemesi için hastahaneler de kurdular."

Kastamonu Vilayeti Salnamesi'nin (1310 Hicri) 1894 yılında basılan 16. sayısında Safranbolu kasabası ile ilgili bölümde hastane ile ilgili şu bilgiler de yer almaktadır:

"Frengi ve Guraba Hastanesi:

Tabip: Kemal Efendi

Müdür: Salih Efendi

Eczacı: Hacı Ahmet Efendi

Cerrah: Nazmi Efendi

Emrazı Cildiye ve Efrenciye öğretmeni Dr. Durring Paşa, bir komisyon kurarak, bu komisyon marifetiyle Sinop, İnebolu ve Kastamonu bölgesinde (Safranbolu) bulunan hastanelerin tevsian ıslah edilmesine ve bazı yerlerde de Frengi hastaneleri inşa edilmesine karar vermiştir."

Bilindiği gibi Osmanlılar zamanında Safranbolu, Kastamonu'ya bağlı bir kaza idi. Frenginin bu bölgede fazla olmasının sebebi ise halk tarafından iki şekilde yorumlanmaktadır.

A) Kastamonu Vilayetinin diğer kazalarından olduğu gibi Safranbolu'dan da halk eskiden çalışmak için İstanbul'a gitmekte idiler. Burada gittikleri umumhanelerde bu hastalıkları kapmaktaydılar. İzinlerde, bayramlarda köylerine, kasabalarına döndüklerinde kaptıkları veya taşıdıkları hastalıklarını eşlerine bulaştırmaktaydılar. Kastamonu Vilayeti özellikle Safranbolu, İstanbul'a pek uzak olmadığından deniz yoluyla ulaşım kolaylığı nedeniyle de bu gidiş gelişler sık sık olmaktaydı. Buralar denizciler yoluyla da sahillere taşınan ve içeriye doğru bulaşarak yayılan hastalıklar bölgesi de olmuştur.

B) Safranbolu'daki Frengi hastalığı ile yapılan diğer bir yorum ise şöyledir: Safranbolu dericilik merkeziydi. Safranbolu dericiliği Türklerin, yemeniciliği ise Rum ve Türklerin sanat dalıydı. Deriler Avrupa'ya özellikle Fransa ve Avusturya'ya Bartın Limanı yoluyla ihraç edilirdi. 1850'lilerden sonra Avrupa işlenmiş deri alacağına bu derileri işleme işini öğretmek için Avrupalı işçileri Safranbolu'ya yollayıp mesleğin püf noktalarını onlardan öğrendiler. Bu öğrenci işçiler uzun süre periyodik olarak gelip gittiler. Avrupa'dan dericiliğimizi öğrenmek için gelen bu insanlar dönüşlerinde tabaklık mesleğinin inceliklerini öğrenip Avrupa'ya götürdüler. Ama bu arada özellikle Safranbolulu da cinsî yaklaşımda bulundukları bazı dindaşlarına frengiyi bırakıp gittiler. Bazı Safranbolu erkekleri de bu hastalığı frengili kadınlardan Bağlar'a ve Çarşı'ya taşıdılar, ailelerine bulaştırdılar.

Topkapı Sarayı Arşivi'nde Taraklıborlu kesiminde 9473 numarada Safranbolu Frengi Hastanesi'nin planı bulunmaktadır. Bu planlarda hastanenin ön cepheden görünümü de çizilmiş ve altına "Resmi Mücessemi" yazılmıştır. Planın sağ tarafında hastaneni birinci kat ayrıntısı çizilmiş ve üzerine "Kısmı Tahtani" yazılmıştır. Planda en dıştan binaya beş basamak taş merdivenle girilmektedir. Binanın çıkma ile kaplı ana giriş kapısı üzerinde iki blok halinde mermerden oyma kitabe vardır. Bu kitabenin sağ ve sol taraf resimlerde de üçer satır yazı ihtiva etmektedir. Sağ birinci satırda "İş bu Hastane hayrına yapılmıştır." Sol birinci satırda "Baki Hastane ... meşakkatli" Sağ ikinci satır, "Sultan .... Abdülhamid Han Hazretlerinin" Sol ikinci satır, baştan sona kırıktır. Sağ ve sol üçüncü satır ise "Abdurrahman Paşa hazretlerinin Kastamonu valilikleri zamanında inşa ve kuşat olunmuştur. Tarih 1302" yazıları vardır. Yani 1886'da açılışı yapılmıştır.

Binaya girildikten sonra geniş bir (T) koridor mevcut olup odaların açıldığını bu koridora "gezinti" yazılmıştır. Girişte sağa dönüldüğünde sağda üç kapı vardır. Bunlar planda oda olarak adlandırılmıştır. Bu odaların karşısında sol tarafta ise iki oda vardır. Bunlar planda "Teşrihhane" ve "Eczahane" olarak yazılmıştır. Girişin tam karşısında ikinci kata çıkılan ve yarı katta birleşip ikinci kata tek olarak ulaşan ahşap bir merdiven mevcuttur. Girişte sol tarafa yöneldiğimizde sağda iki kapı vardır. Bunlardan birinci kapı bodruma inilen odaya açılmaktadır. İkinci odada ise planda "İnasa Mahsus Koğuş" yazmaktadır. Bu odanın karşısında ise "Koğuş" yazmaktadır.

Binanın ikinci katına çıkılan merdivenin tam karşısına rastlayan yer planda "Oda" olarak belirtilmiştir. Bu katta karşılıklı olarak sağ ve sol tarafta ikişer tane olmak üzere dört oda bulunmaktadır. Ön cephedekiler ve sağ arka taraf "Koğuş" olarak adlandırılmıştır. Sol arka odaya ise "İnasa Mahsus Koğuş" yazılmştır. Bu binanın dışında sağ tarafta "Mutfak" ve "Çamaşırhane" bulunmaktadır.

Topkapı Sarayı Arşivi'nde bulunan bu plan altında ölçek 1/1000 olarak belirtilmiştir. Planın en altında da iki mühür ve iki satır yazı bulunmaktadır. Yazının birinci satırında: "Safranbolu kazası merkezinde 1305 senei hicriyesinde inşa olunan Frengi Hastanesinin resmi mücessem ve musattahıdır." denilmektedir. Tarih 31 Kânûn-ı evvel 1304, mühürde ise Mühendis Mahmut İzzed yazısı belli belirsiz okunmaktadır.

Yazının ikinci satırında ise "Mezkûr Hastanenin iş bu resim mucibince inşa olunduğu tasdik kılınır. 31 Kânun-ı evvel 1304". Bu satırın son tarafında ise "Başmühendis Vilayet-i Kastamonu" yazısı ve altında Nuvenski adına mühür okunmaktadır.

Bu hastane 1885 yılında Safranbolululardan meydana gelen bir inşaat heyeti marifetiyle yaptırılmaya başlanmıştır. Bu komisyonda vazife alanlar arasında Hafız Mehmet (Cebeci) Efendi de bulunmaktaydı. Bugün seksenbeş yaşında bulunan İhsan Cebeci babasından naklen şu bilgilen vermiştir:

"Safranbolu Frengi Hastanesi inşası sırasında kullanılan taşlar Karıt köyünden getirilmiştir. Binanın taş kısmı Safranbolulu Rum taşçı uslalarınca yapılmış olup ahşap ve yeydana kısımlar Bulak köyü ustalarınca ikmal edilmiştir."

Kesme taştan bir bina olan hastane 1886 yılında tamamlanarak hizmete açılmıştır. Açıldığı sıralarda ve daha sonraları çok bakımlı bahçesi vardı. Özellikle çeşitli güllerinin ününün söylentisi bugün dahi Safranbolu'nun yerlileri arasında devam etmekledir. Bu hastane hakkında bilgilerine başvurduğumuz Nezihe Cebeci'nin annesinin babası Meseoğlu Tevfik Efendi, hastanede uzun yıllar Katiplik-İdare Amirliği yapmıştır. Annesinin amcası Hakkı (Ergin) Efendi ise bu hastanenin sağlık memuruydu.

Hakkı Efendi sağlıkçılığı Kudüs'te askerlik yaparken öğrenmiştir. Kudüs'ten sıhhiyeci olarak terhis olup gelirken Kudüslü bir hanımla evlenip

onu da Safranbolu'ya getirmiştir. Hakkı Efendi önceleri sağlık memuru olarak çalışmış ve hastanede eczacı olmadığından hastane eczanesini de yönetmiştir. Son zamanlarda ise hastanede eczacı olarak çalışmıştır. Hastane açıldığında doktor ve ebe tayin olunmuştur.

Frengi çevrede çok olmakla beraber "kayda geçmek istemeyenler" Hakkı Efendi'nin evinde hususi olarak tedavi edilirlerdi. Erkek Frengililere iğne ve diğer tedavi edici uygulamayı Hakkı Efendi yapardı. Kadın hastaları tedavisini ise Hakkı Efendi'nin Kudüslü hanımı Lâtife Hanım yapardı. Hakkı Efendi'nin gizlice tedavisini yaptığı kayda girmek istemeyen husui hastaları Safranbolu'nun yerlisi Rumlar, Türkler ve çevreden gelen zenginlerdi.

Safranbolu Frengi Hastanesi; Bolu, Bartın, Eskipazar, Eflani ve Ulus yöresine de hizmet vermekteydi. Özellikle Uluslular arasında bu hastalık yaygındı. Uluslular Frengiye (Hıra-Sakat Hastalığı) demekteydiler.

Bu hastanede frengililerin yanında Cumhuriyet öncesinde cüzzamlılara da ilâç verirlerdi, ama onlar yatırılmazlardı.

Birinci Dünya Savaşı sırasında hastanenin yapıldığı yıllardaki kullanım şekli değiştirildi. Önceleri alt katta sol tarafta bulunan birer kadın ve erkek koğuşu bölünerek polikilinik ve idare büroları haline getirilmiştir. Üst kat ise sol taraf kadınlara, sağ taraf erkeklere ait koğuş haline getirildi. Merdivenin tam karşısındaki oda ise hemşire ve ebelere tahsis edildi. Hastanenin en alt bodrum katı arşiv olarak ayrılmıştır. Planlarda helalar gösterilmediğinden sonraları hastanenin tuvaletleri de bu bodrum katına yapılmıştır.

Bu hastanenin bina giriş kapısının üzerinde 1302 tarihi vardır. Planlarda ise inşaat bitimine ait tasdik 1304 tarihini taşımaktadır. Hastanenin bahçe kapısının girişe göre sağ taraf üst kısmında 1330, sol üst tarafta ise 1332 tarihleri taşa oyulmuş olarak mevcuttur. Yine bu bahçe girişinin solunda bulunan çeşmenin üzerinde ise ekli resimlerde görüldüğü gibi 1330 tarihi mevcuttur. Hastanenin eni 16 metre, boyu 24 metre, yüksekliği ise yaklaşık 11 metre kadardır. Hastane binası 1886 yılında tamamlanmıştır. Bahçe düzenlemeleri daha sonraki yıllara aittir.

Cumhuriyetle birlikte bilhassa 1925 yılından sonra frengili hastalar bahçenin arkasında bulunan iki binadan birisine alındı. Bu binalar tek katlıydılar. İkişer büyük ve ikişer küçük odaları vardı. Dört odalı olan bu

binalardan birinde deliler barındırılıyordu. Karşılıklı ikişer odası erkeklere ve ikişer odası da kadınlara tahsis edilmişti. Bugün halkın delilerevi dediği bu bina harap olarak mevcut olup, resimleri ve planı bugün elimizde mevcuttur. Frengililer evi ise sonraları yıktırılmıştır. Millet Hastanesi doktorları tarafından tedavi edilen kadın ve erkek frengili hastalar bu binada karşılıklı ikişer oda da bakılırdı.

Millet Hastanesi 1960'lı yıllara kadar hizmet vermiş ve bu yıllarda kapatılmıştır. Uzun yıllar kaderine terk edilen bu taş binanın bahçesine Devlet Hastanesi inşa edilmiştir.

Taş bina ise okul olarak kullanılması düşünüldüğünden restore edilmiştir. Fakat şimdilerde bu düşünceden vazgeçildiğinden yeniden kaderine terk edilmiştir.

Safranbolu'nun çeltik tarlalarında Karabük Demir ve Çelik Fabrikalarının yapılması planladığı 1930'lu yıllarda Safranbolu ve çevresinde Türk ve İngiliz doktorlarca ön araştırmalar ve sağlık taramaları yapılmıştır. Mesela Sağlık Bakanlığı'ndan yollanan Dr. Abbas Bey ve arkadaşlarından oluşan araştırma komisyonu, geniş bir frengi taraması yapmıştır. Safranbolulular söyledigine göre bu taramada erkekler tamamen soyulup muayene edilmiştir. Kadınların ise sadece bacaklarına bakılmıştır. Doktor Abbas Bey ve ekibinin yaptığı tarama sonunda kayda alınan frengililer tedavi edildiler.

1935 yılında Ankara'dan yollanan bir başka sağlık ekibi de Safranbolulu cüzzamlıların kontrolünü yaparak cüzzamlı hastaların buradan kaldırılmasını sağlamıştır.

İngiliz Bresset firması, Safranbolu'da frengi ve cüzzam kontrol altına alındıktan sonra inşaat için buraya gelmeyi kabul etmişlerdir.

CÜZZAMLILAR BARINAĞI

Safranbolulu cüzzamlılar şimdiki mezarlığının arkasında bulunan Kışla Yanı denen yerin ilerisinde büyük bir eski dere oyuğunda (Derin Kanyon) yaşamışlardır.

Safranbolululular cüzzamlılarm bulunduğu yeri a) Dedeler Oturağı, b) Dedecik, c) Miskinler Yanı diye adlandırmaktadırlar.

Bölgedeki kadın ve erkek cüzzamlıları çevre köylerden ve kasabalardan getirip bu dedecik deresine bırakıp giderlerdi. Safranbolulu cüzzamlıların bu yeri şimdiki Hıdırlığın hemen alt başından başlamakladır. Mezarlığın içinden geçip Konarı köyüne giden yolun kıyısındaki büyük çukurlarda, sel oyuklarında yaşayan cüzzamlılar bazen Kastamonu yoluyla birleşen bu yolun kenarına kadar çıkıp gezerlerdi. Ama gelen bir yolcu gördüklerinde oradan uzaklaşıp Kanyonlarına çekilirlerdi. Bu cüzzamlıların on, onbeş tane olan evciklerinin yerini bilen Safranbolular beş on kişi kalmıştır. Bunlar bu yerleri bilmelerine karşın bizimle gelip buraları bize göstermediler. (Bu yerler Dedeler Oturağı'dır. Miskin dedeler orada oturmuştur. Onların ruhu muazzep olur) gibilerden bahenelerle isteğimizi kabul etmediler. Yalnız Nezihe ve İhsan Cebeci ile Mehmet Çuhadar gerekli bilgileri seve seve verdiler. Ayrıca cüzzamlıların su aldıkları pınarın yerini bize belediye başkanı Mustafa Eren tarif etti. Mustafa Eren ise bu yeri çöp dökme ranpası çalışmaları sırasında tesadüfen öğrendiğini söyledi.

Cüzzamlıların kasaba ile aralarında mezarlık vardır. Bunların kasabaya girmeleri yasaktır. Safranbolululular ve çevredeki köylerin halkı buradaki belirli yerlere zaman zaman yemek, ekmek, giyecek ve yakacak koyarlardı. Bir çeşit sunak diyebileceğiniz bu yerlere bir şey koyanları cüzzamlılar görmezdi. Kısacası verenler ve alanlar birbirlerini görmezlerdi. Bazen cüzzamlılar yukarı yoldan geçenlere bağırıp ihtiyaçları olan şeylerin getirilmesini isterlerdi. Bu isteği uyan kişiler kasabaya gidip duyduklarını aktarırlardı. Safranbolululular da bu istekleri karşılayıp Dedeler Sunması'na koyarlardı.

Burada yaşayan cüzzamlılar o günleri gören kaynak kişilerin anlattığına göre başlarından aşağıya çuval veya bezlere bürünüp dolaşırlarmış. Cüzzamlıların evcikleri bu eski dere çukurunun en geniş olduğu yerlerdeydi. Kadın ve erkek cüzzamlılar aynı yerde ayrı ayrı kulübelerde yaşarlardı. Bu yer son zamanlarda Safranbolu Belediyesi tarafından kasaba çöplüğü olarak kullanılmaya başlanmıştır. Cüzzamlıların sularını aldıkları pınarın yalağı ise son zamanlara kadar sağlam kalmış, fakat şimdilerde kırılıp ortadan kaldırılmıştır.

Cüzzamlılarla ilgili bir Safranbolu inanışı da şudur: Yeni inek alanları ile ilk defa süt veren ineklerin ilk sülünden yağ çıkarıp bu yağ veya bu ineklerin sütünden yapılan yoğurt Dedeler Oturağına adanıp verilirdi. Ayrıca doğum yapan ineklerden sağılan ağız da buraya verilirdi.

Cüzzamlılar bu yerden hiçbir yere ayrılmazlardı. Kız olsun erkek olsun buraya çevredeki bütün cüzzamlılar bırakıldığından bunlarla ilgili türküler de yakılmıştır. Mesela "Dedecikten Attılar Beni" türküsü bunlardan biridir.

"*Burada yaşayan Safranbolulu cüzzamlılar ölünce mezarlıkta kendilerine ayrılan yere gömülürlerdi.*" denmesine karşın kaynak kişiler, bunların mezarlarının da yaşadıkları evlerinin yanlarında olduklarını söylemiştir. Ölülerine de, dirilerine de yaklaşılmazdı.

Bu cüzzamlılardan bir genç kızın mezarı ise geniş kanyonunun su akış yönüne göre sol taraf üstünde bugün de mevcut olan ahlat ağacının altındadır. 14-15 yaşlarında cüzzama yakalanıp buraya "atılan" Ayşe Aliye ismindeki bu güzel kız çok yaşamayıp kısa zamanda ölünce, arkasından Dedecik Türküsü yakılmıştır. Bugün dahi efsaneleşen bu güzel kız için yakılan bu türkü, Safranbolu ve çevresinde değişik varyantlar halinde söylenmektedir. Türküde adı anılan mezarcı uzun oğlanın kızı Fatma (Uzun) Gökçü'den derlediğim şekli ise şöyledir:

Dedecikten bir su içtim kanmadım.
Elli dirhem kurşun yedim ölmedim
Şu gençlikte bir murada ermedim.
Ağlama Aliyem ben gidiyom mezara
* * *
Dedecikten bir incecik yol gider
Nazlı Aliye'yi aramaya sal gider
Ağlama Aliyem ben gidiyom mezara
* * *
Uzun oğlan mezarını geniş kazma dar olsun
Etrafında lale sümbül bol olsun
Girdim de mezara çıkmam dünya yüzüne
Ağlama Aliyem ben gidiyom mezara

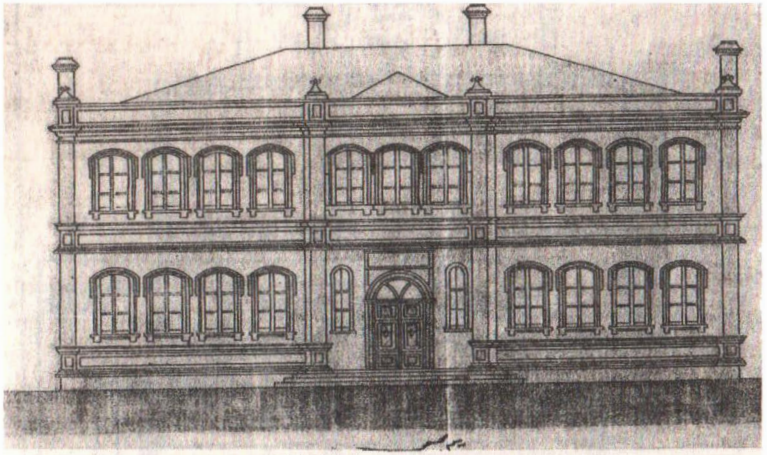
Uğurol Barlas

Safranbolulu cüzzamlılar sonraları, Cumhuriyet'in ilk yıllarında yüzlerini ve vücutlarını göstermeden bezlere sarılı olarak kasabaya inip dilenmeye başladılar. Arada bir de Millet Hastahanesi'ne gidip doktorlara göründüler.

1935 yılında Karabük Demir Çelik'in kuruluş öncesi, İngilizlerin isteği üzerine burada yaşayanlardan son on kadar hasta, cüzzam hastahanesine yollanmak üzere resmi kişilerce alınıp götürüldü. Yaşadıkları kulübeler, üzerlerine odun yığılıp yakılıp yok edilip, bütün saha aylarca periyodik olarak kireçlenmiştir.

Safranbolular, eskiden cüzzamlıların yaşadığı bu yerlere uzun yıllar gidemediler. Çocuklarının buralara yakın yerlerde dahi oynamasına izin vermediler. Aradan üç çeyrek asır geçmesine rağmen biz araştırma yapmak ve resim çekmek için buralara gittiğimizde; "*Oralarda dolaşmayın hastalık kaparsınız, uğursuzdur.*" diye bizi uyardılar.

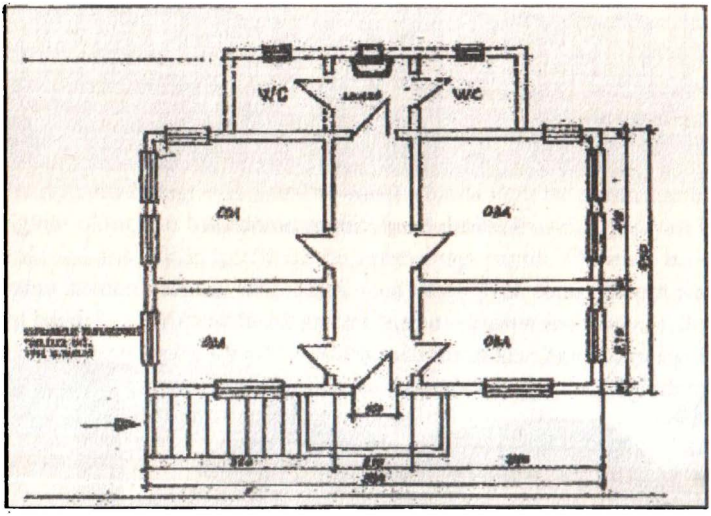
Safranbolu Frengi Hastanesi ve cüzzamlılarla ilgili bu araştırmamızın eksiğinin olduğunu hissediyorum. Bir Anadolu kasabasında yaşayan kişi olarak, imkansızlıklar içerisinde bu araştırmayı yaptık. Önceleri bu çalışmamı hemen yazmak istemedim, ama Sayın Prof. Reşat Ekrem Kadri Unat bana: " ... *Hiç kimse hiçbir şeyi tek başına mükemmelen yapamaz. Bizim eksikliklerimizin bizden sonraki araştırmacılar tarafından tamamlanması için elimizden gelen gayreti gösterip araştırmaları yayınlamalıyız.*" dediğinden bu çalışmamızı hazırlamak cesaretini buldum.

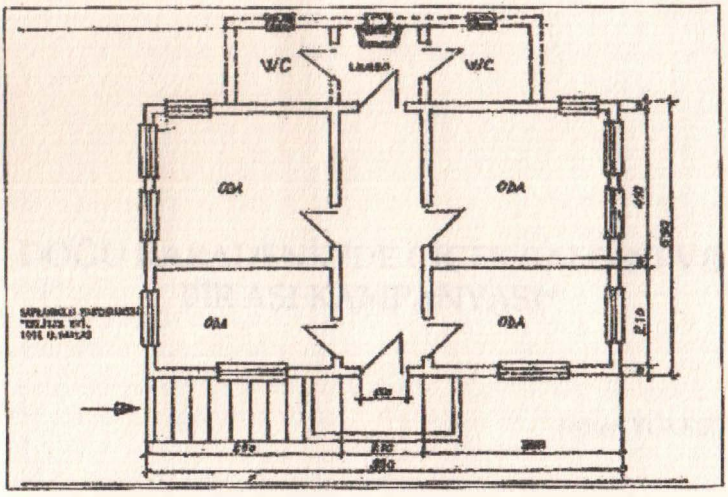
Safranbolu Frengi Hastahanesinin Planı

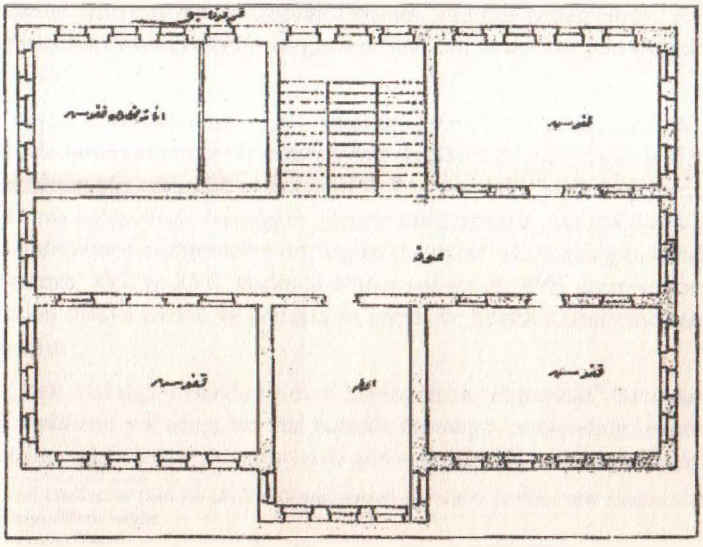

Safranbolu Frengi Hastahanesi Cüzzamlılar Tedavi Evi

Safranbolu Cüzzamlılar Tedavi Evinin Planı

Safranbolu Frengi Hastahanesinin Planı

DOĞU KARADENİZ'DE ÇİÇEK SALGINI VE BİR AŞI KAMPANYASI*

Ayhan YÜKSEL**

Veba, kızıl, kızamık, çiçek gibi salgın hastalıklar, kıtlık ve kuraklık gibi felaketler tarih boyunca milyonlarca kişinin ölümüne neden olmuş, yenilmez sanılan orduları durdurmuş, sosyal ilişkileri ve davranışları biçimlendirmiştir[1].

Salgın hastalıklardan çiçek hastalığı "*variola*" Çin'de daha M.Ö. 1122'de tanımlanmıştır. Hindistan'da eski Sanskrit metinlerinde de bu hastalıktan söz edilir. Mısır firavunu V. Ramses'in (ö. M.Ö. 1156) mumyalanmış kafatasında hastalığın izlerine rastlanmıştır. Avrupa'da ilk kez X. asırdan önce muhtemelen nezle gibi küçük bir rahatsızlık gibi kendini göstermiş, XVI. ve XVII. asırlarda ölüme yol açmış, XVII. asrın sonunda yeniden ortaya çıkmış ve Avrupa'da çocuk ve büyük ölümlerine sebep olmuştur.

Çiçek hastalığı, insanda ve evcil hayvanlarda "*Poxviridae*" familyasından virüslerin yol açtığı bir dizi bulaşıcı hastalığın ortak adıdır. İnsanda hastalığın ilk belirtisi olan ateşten iki gün sonra deride belirmeye başlayan

* Bu yazı, *Uluslararası Doğu Karadeniz ve Giresun Sempozyumu*'nda (9-11 Ekim 2008) sunulan tebliğin gözden geçirilmiş halidir.

** Araştırmacı-Yazar.

[1] Salgın hastalıkların tarihi hakkında bk. Andrew Nikiforuk, *Mahşerin Dördüncü Atlısı: Salgın ve Bulaşıcı Hastalıkların Tarihi*, (çev. Selahattin Erkanlı), İstanbul 2007.

kabarcıklar, irin toplama ve patlama devrelerinin ardından kuruyarak döküntülere yol açar. Bu döküntüler deride "çiçekbozuğu" adı verilen belirgin nedbe/iz bırakır ve özellikle yüzde çoğalarak yayılabilir.

Hastalığa karşı yapılan çiçek aşısı çok eski zamanlardan beri Hindistan ve Çin'de tatbik edilmiştir. İngiltere ve diğer Avrupa ülkelerinde tatbik edilmesi XVIII. asır başlarında Osmanlı hekimi Emanuel Timonius ve Lady Mary Montagu'nun "*Türk usulü çiçek aşısı*"nı Avrupa'ya tanıtmalarından sonra başlamıştır. Timonius, aşının Çin'de, Çerkezler'de, Gürcüler'de ve diğer Asyalı kavimlerde uygulandığı şekliye Kafkaslar üzerinden 1673-74 yıllarında İstanbul'da yayılmaya başladığını ileri sürer. Ancak, Osmanlı'da çiçek aşısının daha eski tarihlerde uygulandığı *Menafiü'l-etfal* (İstanbul 1846) adlı risaleden bilinmektedir. Bu risalede 1679'da çiçek aşısını bilen bir adamın İstanbul'a gelerek 5-6 çocuğa aşı yaptığından söz edilmektedir. XVIII. asır başlarında Edirne'de de yapılan bu aşıya telkîh-i cederî (çiçek aşısı), çiçeklendirme, variolation ve inoculation adları verilmiştir. Hafif çiçek çıkaranlarından alınan cerahat çiçek çıkarmayanların derisine çizilerek sürülür. Bu çok daha eski tarihlerden itibaren yapıla gelen bir uygulamadır. Lady Mary Montagu, Edirne'de bu aşının nasıl yapıldığını görmüş ve oğlunu da orada aşılatmıştır. Bu tatbikatı arkadaşı Sarah Chiswell'e 1 Nisan 1717'de yazarak çiçek aşısının Osmanlı ülkesinden naklen Avrupa'ya taşınmasını sağlamıştır[2].

Osmanlı'da çiçek hastalığı ile ilgili ilk tıbbî yayın 1801'de Hekimbaşı Mustafa Behçet Efendi'nin (1774-1834) Edward Jenner'in Çiçek Aşısı, Sebep ve Tesirleri (1798) adlı kitabının çevirisi Çiçek Risalesi'dir.

Tanzimat öncesi taşrada çiçek salgını can kaybına sebep olan bir hastalıktı. Aynı dönemde Avrupa'da çiçek aşısı uygulanmaya konulmuş ve hastalığın ölümcül tesiri ortadan kaldırılmıştı. Taşrada çiçek aşısı uygulamasına bazen cehaletten dolayı riayet edilmediği de görülmüştür[3]. Bu

[2] Daha geniş bilgi için bk. Ekrem Kadri Unat, "Türkiye'de Aşıların Tarihi ve Kontrolü", *Türkiye'de Aşı Sorunu*, İstanbul 1989, s. 8-9; Nuran Yıldırım, "Salgınlar", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, VI, 423-425; Yeşim Işıl Ülman, *Journal de Constantinople'a Göre Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Şahane'nin Galatasaray Dönemi* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 1994, 114-115; Gülten Dinç, "Yeryüzünden Silinen Bir Hastalığın Öyküsü: Çiçek", *Bilim ve Ütopya* (Agustos 1997), s. 27-29; Arslan Terzioğlu, "Türk Usulü Çiçek Aşısının Orijini ve Avrupa'ya Yayılması", *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, S. 239 (Kasım 2006), s. 14-19; Gülten Dinç-Yeşim Işıl Ülman, "The introduction of variolation 'A La Turco' to the West by Lady Mary Montagu and Turkey's contribution to this", *Vaccine*, S. 25 (2007), s. 4261-4265.

[3] Aşılanmaya dair bir taassup örneği Ankara'nın Mecidiye kasabasında görüldü. Çocuklara çiçek aşısı yapmak üzere köylere gidecek aşı memurlarına engel olunmuş, bunun sonucu olarak aşılar bozul-

yüzden 1846'da Edirne'de meydana gelen çiçek salgınından sonra çiçek aşısı için bir fetva yayınlanmış ve dini açıdan bir sakıncası olmadığı belirtilmiştir[4]. Tanzimat'la birlikte çiçek aşısı konusunda da irade ve nizamnameler çıkartılıp uygulamaya konulmuştur. 1839'da çiçek aşısı uygulamasıyla Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Şâhâne vazifelendirilmiştir. 1840'da çiçek aşısının parasız yapılması yolunda bir irade çıkmış ve Dr. İstefanaki Bey aşıcı olarak tayin edilmiştir. 1847'de Cerrahhane Müdürü İsmail Paşa yerli hayvanlardaki virüslü aşıyı yenilemiş, fakat ilk aşılamalardaki şiddetli reaksiyonlardan korkularak tekrar dışarıdan aşı getirilmeye başlanmıştır.

Yüzünde çiçek hastalığının izlerini taşıyan Sultan Abdülmecid, İstanbul'da 1845'de çıkan şiddetli çiçek salgınıyla yakından ilgilenmiş ve aşının yaygınlaştırılmasını sağlamıştır. Aşı yapmak için nöbet yerleri kurularak gezici hekimler vazifelendirilmiştir. Boğaziçi'nde oturanlara kayıkla dolaşan bir hekim aşı yapmıştı. Ayrıca Anadolu'ya fenni aşı yapacak aşıcılar yollanmış ve eyalet, sancak ve kazalardan öğrenciler getirtilmiş ve bunlara aşıcı muavini unvanı verilmiştir[5].

1845'teki çiçek salgını üzerine 1846'da Üsküdar, Eyüp ve Gureba Hastanesi'nde birer aşı istasyonu açılmış ve ayrıca aşı yapmak üzere gezici hekimler vazifelendirilmişlerdir.

1867'de İstanbul'da "çocukların salgın hastalıklardan korunması için aşı kampanyası" düzenlenmiştir. Sadaret, düzenlenen aşı kampanyasının uygulama şeklinin nasıl olacağı hakkında Mekteb-i Tıbbiye Nezâreti'nin Meclis-i Vâlâ'ya arz edilen tezkiresini görüşmüş ve bunun ışığında bir de genelge yayınlamıştır[6].

---

mıştu. Bozulan aşıların ücretinin kaza kaymakamından tahsil edilmesine karar verildi ve bu karar 14 Şubat 1322 (27 Şubat 1907) tarihli yazı müsveddesine göre Dâhiliye Nezâreti tarafından Trabzon Vilayetine de bildirildi (Başbakanlık Osmanlı Arşivi Dâhiliye Nezâreti Mektûbî Kalemi [=BOA, DH. MKT], nr. 1149/58).

[4] Mehmet Yavuz Erler, "XIX. Yüzyıldaki Bazı Doğal Afetler ve Osmanlı Yönetimi", *Türkler* (ed. H. Güzel-K. Çiçek-S. Koca), Ankara 2002, XIII, 764-765.

[5] Nuran Yıldırın, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Koruyucu Sağlık Uygulamaları", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, V, 1331-1335.

[6] Uygulamaya göre Tıbbiye Mektebi'nde, İstanbul, Üsküdar, Eyüp ve Salıpazarı'nda kurulmuş olan nöbet mahallerinde çocuklar aşılanmakta, kenar mahallerde oturanlar buralardaki aşı yerlerine götürülmekteydi. Çünkü, kenar mahallerde oturanların aşı yerine getirilmesi zorluklara sebep olmaktaydı. Aşılanıp aşılanmayanların bilinmesi, aşılanmamışların aşılanması için ilan olunacak tarihten itibaren mektep memurlarından bir komisyon teşkil edilecekti. Komisyonlarca önceden çiçek aşısı yapılan yerlerden başka mahalle mahalle aşıcılar gezdirilip bütün çocukların aşılattırılması sağlanacak, aşılanmayanlar ile daha önce aşılanmış olanlar muayene edilerek aşılı olanlar tespit edilecek yahut yeniden aşılanacak çocuklara birer şahadetname verilecek, sıbyan, rüşdiye, idadi'ye kayıt olacak kız ve erkek

1871'de İstanbul'da görülen çiçek salgınının ardından Meclis-i Umûr-ı Tıbbiye-i Mülkiye, 15 Mayıs 1872 tarihli toplantısında İstanbul'da bir Aşı Enspektörlüğü kurulmasını kararlaştırmış ve başına da Dr. Hüseyin Remzi Bey getirilmiştir. 23 Temmuz 1892'de, Telkihhâne-i Şâhâne adıyla bir çiçek aşısı hazırlama istasyonu açılmıştır. 1884'te, 1909'da ve 12 Ekim 1915'te yayınlanan "*Telkîh-i Cederî Aşı Nizamnâmesi*" ile bu zorunluluk devam ettirilmiştir. Nizamnameye göre doğumdan itibaren 19 yaşına kadar en az üç kez aşı olunacaktı[7].

Çiçek aşısı ihtiyacı Millî Mücadele yıllarında İstanbul'daki Telkihhane'den ve İtalya'dan karşılanmıştır. 1920-1922 yılları arasında İstanbul Telkihhanesi'nden Anadolu'ya Kızılay aracılığı ile 3.619.000 kişilik aşı gönderilmiştir.

Doğu Karadeniz'de Çiçek Salgını

Osmanlı ülkesinde çiçek hastalığının görüldüğü yerlerden birisi de Trabzon vilayetidir. Naip Mustafa imzalı ilâma (9 Şaban 1250/11 Aralık 1834) göre Trabzon'dan tersaneye gönderilen bahriye efradından beş nefer Düzce'de; Naip Derviş Ali imzalı ilâma (29 Şaban 1250/31 Aralık 1834) göre de yirmi bir nefer İzmit'te çiçek hastalığından vefat etmişti[8].

1850'li yıllarda da çiçek hastalığı Trabzon'da hükmünü sürdürmekteydi. Trabzon'da yerleşmiş olan Kavrakoğlu Dimitraki'nin bir hayli zamandan beri İslam ve gayrimüslim çocuklara parasız olarak yaptığı çiçek aşısının faydası görüldüğünden 5. rütbeden bir nişan-ı âliye gönderildiğine dair Sadrazam Mustafa Reşit Paşa'nın Trabzon Valisi Hayreddin Paşa'ya bir şukkası vardır (14 Rebiülevvel 1266/28 Ocak 1850)[9].

Aradan geçen 13 yıl süreden sonra da Rusya, Çerkesleri göçe zorladı. Bâbıâli'nin kararını beklemeksizin Kafkasya'dan gelen muhacirler ilk uğranılan Osmanlı limanı Trabzon'da çiçekten, tifüsten ve iskorbit'ten kırılmışlardı. Trabzon'da günde yirmi ila elli arasında muhacir ölüp gidiyordu.

çocuklarla herhangi bir sanata girecekler aşı olduğuna dair belge ibraz edeceklerdi. Aşıcılara muhtarlar, ruhanî liderler ve yabancı devlet temsilcileri, herkes yardımcı olacaktı (BOA, Sadâret Mektûbî Kalemi Mühime [= A. MKT. MHM], nr. 386/42 [8 Mayıs 1283/20 Mayıs 1867; 7 Haziran 1283/19 Haziran 1867], lef: 2, 3).

[7] Mehmet Temel, *Atatürk Döneminde Bulaşıcı ve Salgın Hastalıklarla Mücadele*, İstanbul 2008, s. 129.

[8] BOA, Hatt-ı Hümayun [=HAT], nr. 1266/49027-R, 1266/49027-M.

[9] BOA, Sadâret Mektûbî Kalemi Umum Vilâyât [= A. MKT. UM], nr. 10/65.

Sadaret, Trabzon'dan sonra vapurla iskân edilecekleri yere giden Kafkas muhacirleri arasında çiçek hastalığı görüldüğünden hastalığın yayılmaması için gerekli tedbirin alınmasını (19 Receb 1280/30 Aralık 1863)[10], hastalık ve ölümler çoğaldığından Trabzon, Sinop ve Samsun'a birer doktor gönderilmesini istemişti (9 Şaban 1280/18 Ocak 1864)[11]. Hükümet, salgının daha başından itibaren Trabzon bölgesinde de karantina tedbirlerine başvurmasına rağmen Trabzon'da ortalama ölüm sayısı 200-300 kişi kadar olup, 1865'e kadar Trabzon'da 53 bin kişi hayatını kaybetmişti[12].

Sadâret'e yazılan bir arzda ise muhacirler arasında çiçek, ishal ve karahumma hastalığının görüldüğü, bunlardan günde yirmi kadar ölüm hadiselerinin meydana geldiğinden bahisle yardım yapılması ve tedbir alınması isteniliyordu (1 Şaban 1280/1 Şubat 1864)[13].

Tirebolu'da Aşı Kampanyası

Salgın hastalıklardan çiçek hastalığının görüldüğü ve aşı kampanyasının yürütüldüğü yerlerden birisi de Trabzon vilayetine bağlı Tirebolu kazasıdır.

Tirebolu'da 1863'te çıkan ve muhacirler tarafından taşındığı anlaşılan çiçek salgını sırasında Trabzon'a gönderilen Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne'den Doktor Hüseyin Efendi marifetiyle kaza ahalisinden müslim ve gayrimüslim çocuklardan 307'si (%46.03) kız, 360'ı (%53.97) erkek olmak üzere 667 çocuk aşılandı[14]. Kampanya sırasında 0,2-0,8 yaş grubundan 29 kişi (%4.35); 1-5 yaş grubundan 510 kişi (%76.47); 6-10 yaş grubundan 105 kişi (%15.75); 12-15 yaş grubundan 18 kişi (%2.69); 16-30 yaş grubundan 5 kişi (%0.74) aşılanmıştı. Bunların 194'ü kasabadaki Türk, 170'i Rum ve Ermeni çocuklardı.

Kırsal kesimde ise Eymür ve Bedreme-Kaledibi'nde 9, İnköy'de 4, Boğalı'da 111, Kuskunlu ve İsrail'de 14, Şalaklı'da 6, Avculu'da 2, Bada'da 46, Bedreme Kalesi'nde 3, İregür'de 39, Kara Ahmedli'de 41, Ortacami'de 9, Köseler Akçakilise'de 14, Çınarcık'ta 5 çocuk aşılanmıştı.

---

[10] BOA, Sadâret Mektûbî Kalemi Mühimme [= A. MKT. MHM], nr. 288/89; Justin McCarthy, *Ölüm ve Sürgün* (çev. Bilge Umar), İstanbul 1998, s. 39.

[11] BOA, *A. MKT. MHM*, nr. 290/37.

[12] Abdullah Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876)*, Ankara 1997, s. 179.

[13] BOA, *A. MKT. MHM*, nr. 293/25.

[14] Tanzim edilen mazbata ve yazışmalarda aşılananların sayısı 675 olarak verilmekte ise de bu sayı 667'dir. Bu listeden başkaca bir liste olup olmadığı bilinmemektedir.

Kampanya sonunda aşılanan çocukların künyelerini ve yaşlarını içeren bir defter tanzim edildi ve İstanbul'a Tıbbiye Nezareti'ne gönderildi. Tirebolu'da aşılanan çocuklara ait tanzim edilen defterin üst kısmında "*ba-irâde-i seniyye aşı me'muru ta'yin buyrulan Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne'den muhrec fütüvvetlü Hüseyin Efendi'nin Tirebolu kazâsında aşılamış olduğu etfâlin mikdâr ve kemiyyetini mübeyyin ber-vech-i zîr müfredâtlı mazbatasıdır.*" kaydı bulunmaktadır[15]. Doktor Hüseyin Efendi, Tirebolu'dan sonra çiçek hastalığının görüldüğü Görele'ye geçmiştir[16].

Tirebolu kazası İdare Meclisince düzenlenen teşekkür mazbatadan anlaşıldığına göre (2 Cemaziyelevvel 1280/14 Kasım 1863) aşı kampanyası şöyle olmuştur:

Aşı kampanyasının yapıldığı köy ve mahallelerde ilân olunmuş, bunu duyan ahali çocuğunu "*takım takım*" getirip Doktor Hüseyin Efendi'ye aşılatmıştır. Bu aşı kampanyası kırk günde tamamlanmıştır. Çocuklarını aşılatanlar Doktor Hüseyin Efendi'ye "*hayır duası*"nda bulunmuşlardır[17]. Mekteb-i Tıbbiye Nezareti'ne muhatap 6 Cemaziyelahir 1283

[15] BOA, İrâde-Dâhiliye [=BOA, İ. DH], nr. 35239/2.

[16] Doktor Hüseyin Efendi'nin Görele'de ve diğer kazalarda aşıladığı çocuklara dair şimdilik elimizde bir liste bulunmamaktadır. Trabzon Vilayet Meclisince Sadaret'e arz edilen yazıda "*Sâye-i merhamet-vâye-i hazret-i pâdişâhîyle etfâl-i mevcûdeyi aşılayup illet-i mübrime ve muhrika olan çiçekden vikaye zımnında bâ-irâde-i seniyye-i şâhâne akdemce Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne'den irsâline inâyet buyurulmuş olan Doktor Hüseyin Efendi ma'rifetiyle Trabzon sancağı kazâlarından Tirebolu kazâsı ahâlî-i Müslime ve gayr-i müslimesi etfâlinden aşılanmış olan altı yüz yetmiş beş nefer çocuğun künye ve mikdâr-ı sinnleriyle ol bâbda teşekkür ve mahmedi hâvi kazâ-i mezbûr meclisinden tevârüd eden zeyli mazbatalu bir kıt'a defter leffen pîşgâh-ı âlî-i cenâb-ı hıdîv-i efhamîlerine takdîm ve isrâ kılınmış ve efendi-i mûmâ-ileyh oradan Görele kazâsına azîmet etmekle gerek oranın ve gerek akdemce Trabzon'da aşılanılan etfâlin künye ve isimlerini mübeyyin tanzîm edeceği defter ve mazbatası dahi bundan böyle takdîm ve irsâl kılmacağı derkâr bulunmuş olmağın ol bâbda ve her hâlde emr ü fermân hazret-i men-lehü'l-emrindir (12 Cemaziyelevvel 1280/25 Ekim 1863)*" denilmektedir (BOA, *İ. DH*, nr. 35239/1).

[17] Tirebolu kaza meclisinin mazbatası "*Bu havâlîde bi'l-cümle etfâli aşılamak üzere bâ-irâde-i seniyye-i hazret-i pâdişâhî me'mûr ta'yin buyrulmuş olan Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne'den muhrec fütevvetlü Hüseyin Efendi Tirebolu kazâsına bi'l-mevrûd hâmil olduğu buyruldu-i âlî-i hazret-i müşîr-i efhamîye hâzımü'l-huzûr muvâccelerinde alenen feth ü kırâ'et olundukdan sonra efendi-i mûmâ-ileyhin beytûtetine mahsûs mahal ta'yîn olunup velî-ni'met-i bî-minnetimiz pâdişâhımız efendimiz hazretlerinin sâye-i zilliyet-vâye-i hazret-i mülkdârîlerinde müstatil olan sunûf-ı teb'a ve zîr-i destân haklarında bu vechile dahi şitâbân-ı lutf ve himmet-i aliyiye-i hazret-i pâdişâhâneleri tekrârıyla berâber keyfiyet cümlemizin ma'lûmu olmuş ve herkes etfâlini efendi-i mûmâ-ileyhe meccânen aşılatdırup etfâl-i mevcûdenin illet-i mübrime ve muhrika olan nâ'ire-i âteş-i çiçekden vikayesine sarf-ı makderet eylemek üzere bi'l-cümle kurâ ve mahallâta i'lân olunarak her tarafdan herkes etfâlini takım takım getürüp müşekkiren aşılatarak efendi-i mûmâ-ileyhin kasabamızda müddet-i ikamesi kırk günde ism, şöhrete ve mikdâr ve kemiyyeti bâlâ-yı mazbata-i âcizânemizde gösterildiği üzere Müslim ve gayr ı Müslim zükur ve inâs altıyüz yetmişbeş kadar etfâl aşılayarak icrâ-yı me'mûriyet eylemiş ve herkes tarafından dahi isticlâb-ı du'avât-ı hayariyye-i cenâb-ı cihândârî tekrâr be-tekrâr yâd ve Nigâr kılınmış olmakla efendi-i mûmâ-ileyh dahi doğrusu edîb ve müstakımü'l-etvâr bendegândan olarak umûr-ı me'mûriyetince ibrâz-ı hüsn-i istikamet ve sadâkat ederek memdûhen bu kerre*

(15 Ekim 1866) tarihli belgeden çiçek salgınının üç yıl içinde önlendiği anlaşılmaktadır[18].

Bundan böyle de başka yerlerde uygulanacak aşı kampanyası için Tirebolu numunesinde olduğu gibi aşılanacak çocukların isimlerini ihtiva eden defter tanzimine dair bir irade-i seniyye çıkmıştır (6 Cemaziyelahir 1280/18 Kasım 1863)[19].

Batum'da Salgın

Tirebolu'da ve diğer yörelerde çiçek salgını devam eder ve aşı kampanyası ile tedbir alınmaya çalışılırken salgın bu kez Batum ve civarı mahallelere yerleştirilen Çerkez/Abaza asıllı muhacirler arasında görüldü. 27 Muharrem-5 Rebiülevvel 1281 (2 Temmuz-8 Ağustos 1864) tarihleri arasında 38 günlük süre içinde "çiçek illeti"nden erkek, kadın ve yetişkin/küçük çocuklar arasında günde ortalama 11 kadar ölüm vakaları oldu. Bu süre içinde yaşlarına göre 292'si (%70) büyük, 121'i (%30) küçük; cinsiyetlerine göre 174'ü (%42) kadın, 239'u (%58) erkek olmak üzere 413 muhacir salgın nedeniyle hayatını kaybetti. Bu ölenlerin 55'i (%13.31) sabi/küçük erkek çocuğu; 33'ü (%7.99) sabiyye/küçük kız çocuğudur. Bu salgın nedeniyle ölenlerin aile lâkaplarıyla birlikte künyelerini, "techiz ve tekfîn", yani defin masrafını ve defin/ölüm tarihini gösteren bir defter tanzim edilerek İstanbul'a gönderildi. "*Techiz ve tekfîn*" masrafı büyükler için 50 kuruştan 14.500 kuruşa, küçükler için 40 kuruştan 4.840 kuruşa, toplam 19.440 kuruşa baliğ olmaktaydı. 19.440 kuruşun 7.480 kuruşu Maçehel [=Camili] kazasınca, 7.234 kuruşu Livane kazasınca, 4.725 kuruşu Hemşin kazasınca karşılanacaktı[20].

Trabzon Vilayeti'nde Salgın Yayılıyor

Çiçek salgını görülen yerleşim yerlerinden biri de Trabzon'un Maçka nahiyesidir. Trabzon Valisi Giritli Sırrı Paşa, Maliye Nezareti'ne gönderdiği bir telgraf ile "*Maçka nahiyesinde çiçek hastalığı çıktığını, iki ay kadar köyleri dolaşıp çiçeğe tutulmayan çocukları aşılamak için aşı memuru bulunaca-*

adet eylemiş olmağın arz ve ifâde-i keyfiyet zımnında işbu bâlâsı müfredâtla mazbata-i âcizânemiz tanzîrîne ibtidâr kılındı" şeklindedir (BOA, *İ. DH*, nr. 35239/2).

[18] BOA, *A. MKT. MHM*, nr. 368/86.

[19] BOA, *İ. DH*, nr. 35239/2.

[20] BOA, *ML. MSF.d*, nr. 17459.

ğını, bunun için de 1600 kuruş kadar bir ücret ödenmesi gerektiği" bildirmişti (23 Haziran 1295/4 Temmuz 1879). Maliye Nezareti, Dâhiliye Nezareti'nden aşı ücreti olarak Trabzon valiliğinin istediği meblağın havalesi için hazineye talimat verilmesini istemişti (8 Temmuz 1295/20 Temmuz 1879)[21].

Dâhiliye Nezâreti'nin 30 Kânunuevvel 1302 (11 Ocak 1888) tarihli yazı müsveddesine göre iskân için Rumelifeneri nahiyesine gönderilen Batum muhacirlerinden Şerif ve Osman'ın çocuklarında çiçek illeti çıkmış ve *"alınan tedbirleri içeren bir tutanak"* Tıbbiye Nezâreti'ne gönderilmişti[22].

Sadrazam Kâmil Paşa'nın Sıhhiye Nezâreti'ne muhatap 10 Cemaziyelevvel 1306 (12 Ocak 1889) tarihli, Sıhhiye Nazırının 13 Cemaziyelevvel 1306 (15 Ocak 1889) tarihli der-kenar yazısından anlaşıldığına göre Trabzon'dan gelen Şerefresan vapurunda Livâne muhacirlerinden yirmi dokuz çocukta çiçek hastalığı görüldüğü İdâre-i Mahsusa tarafından bildirilmişti. Vapurda hastalık olduğunu öğrenilince bunların doğrudan İstanbul'a götürülmesi sağlık açısından uygun görülmedi ve hastaların öncelikle Ereğli, mümkün değilse Kavak Tahaffuzhanesinde tedavi altına alınması için İdâre-i Mahsusa İdaresi ile Kavak ve Büyükdere Karantina tabipliğine talimatlandı. Ereğli'de hastaları tahaffuzhaneye bırakmayan Şerefresan vapuru 10 Cemaziyelevvel 1306'da (12 Ocak 1889) Boğaz'a geldi. Vapurun Kavak Limanı'nda bekletildiği Bahr-i Siyah Boğaz Muhafızlığı tarafından ilgili makamlara bildirildi. Anne ve babaları ile birlikte altmış beş kişi Kavak Karantina Tabipliği'nce tahaffuzhanede tedavi altına alındı. Tedavi müddetinde yapılacak bütün masrafların karşılanmasına karar verildi. Hastalara güzelce bakılıp ilaçlarının verileceği, zaruret çektirilmeyeceği hususunda ayrıca irade-i seniyye çıktı. Sadrazam Kâmil Paşa, konuyu ayrıca padişaha bir yazı ile arz etti (17 Cemaziyelevvel 1306/19 Ocak 1889)[23].

4 Rebiülevvel 1307 (29 Ekim 1889) tarihli bir belgeye göre Kelkit kazasında da çiçek hastalığı baş göstermiş, tedavi için Trabzon'dan 300 adet aşı kalemi talep edilmişti[24]. Kelkit için talep edilen 300 kalem aşı Kasım ayında gönderilmişti[25]. Dâhiliye Nezâreti'nin Tıbbiye Nezâreti'ne muhatap 31

[21] BOA, *ŞD, ML*, nr. 278/26.

[22] BOA, *DH. MKT*, nr. 1476/80.

[23] BOA, *DH. MKT*, nr. 1584/103, 1585/95; BOA, *Y. A. HUS*, nr. 221/37.

[24] BOA, *DH. MKT*, nr. 1670/87.

[25] BOA, *DH. MKT*, nr. 1679/118.

Teşrinievvel 1305 (12 Kasım 1889) tarihli yazı müsveddesine göre çiçek hastalığı görülen Aydın, Ankara ve Trabzon vilayetlerine yeterli miktarlarda aşı kalemleri gönderilmesi gerektiği; 8 Eylül 1306 (20 Eylül 1890) tarihli yazı müsveddesine göre de Hopa kazasına bağlı Viçe [=Fındıklı] nahiyesinde baş gösteren çiçek hastalığının tamamen "*defedildiği*"ni Trabzon vilayetinden gelen yazıya istinaden bildirdi[26].

1892 yılına gelindiğinde Trabzon'un birçok yerlerinde çiçek hastalığı hükmünü sürdürmekte idi. Dâhiliye Nezâreti, 31 Kânunuevvel 1307 (12 Ocak 1892) tarihli yazı müsveddesine göre aşısız çocukların aşılattırılması için 40-50 kadar dolu aşı kaleminin acilen Trabzon'a gönderilmesini Tıbbiye Nezâreti'nden talep etmişti[27]. Dâhiliye Nezâreti'nin Trabzon vilayetine muhatap 22 Kânunusani 1307 (3 Şubat 1892) ve 26 Şubat 1307 (9 Mart 1892) tarihli yazı müsveddeleri Sıhhiye Nezâreti'nin tedarik ettiği 5'i tüp, 15'i kalem olmak üzere 20 kadar aşı ilaçlarının posta ile gönderildiğine dairdir[28].

Trabzon'da görülen çiçek ve influvenza hastalığı mahpushanedeki mahkûmlara dahi bulaşmıştı. Bu sırada Erzurum'dan Trabzon mahpushanesine 25 mahkûm sevk edilmişti. Dâhiliye Nezâreti, 29 Kânunusani 1307 (10 Şubat 1892) ve 17 Şubat 1307 (29 Şubat 1892) tarihli yazı müsveddelerine göre mahkûmların doluluk nedeniyle başka bir yere nakledilmesi gerektiğini Adliye Nezâreti'ne bildirmişti[29]. Ancak, 20 Haziran 1308 (2 Temmuz 1892) tarihli yazıdan anlaşıldığına göre Trabzon Vilayeti'ne mahkûmların başka mahpushaneye sevk edilemeyeceği, "*gerekli tedbirler alınması gerektiği*" bildirildi[30].

Trabzon vilayetinin bir başka meselesi ise hastalıkla mücadele için yeterli tabip bulunmaması idi. Nitekim, Trabzon Valisi Kadri Bey, salgın hastalık sırasında askeri tabibin yardım ettiğini, ancak askerî tabibinin işlerinin çokluğu nedeniyle pek fazla yardımcı olamadığını, bunun için ilk vasıta ile bir tabibin gönderilmesini Dâhiliye Nezâreti'ne çektiği telgrafla talep etti (25 Teşrinievvel 1308/6 Kasım 1892)[31].

---

[26] BOA, *DH. MKT*, nr. 1673/32, 1762/105.

[27] BOA, *DH. MKT*, nr. 1910/100.

[28] BOA, *DH. MKT*, nr. 1919/3, 1930/89.

[29] BOA, *DH. MKT*, nr. 1927/91.

[30] BOA, *DH. MKT*, nr. 1969/31.

[31] BOA, *DH. MKT*, nr. 2018/27.

Aralıklarla baş gösteren çiçek salgını nedeniyle İstanbul'dan aşı kalemleri talep ediliyordu. Trabzon Vilayeti, aşı kalemlerinin doğrudan salgının görüldüğü kazalara değil de vilayet merkezine gönderilmesini 9 Haziran 1317 (22 Haziran 1901) tarihli yazı ile talep etti. Çünkü, vilayete göre aşı tüpleri tabip bulunan bazı mahallere doğrudan gönderildiğinden bu da ne kadar aşı tüpü sarf edildiğinin bilinmesini güçleştiriyordu. Dâhiliye Nezâreti'nin 12 Eylül 1317 (25 Eylül 1901) tarihli yazı müsveddesinden anlaşıldığına göre Trabzon Vilâyeti'nin bu talebi çeşitli sakıncalarından dolayı kabul görmedi[32].

Tirebolu kazasının Alucra sınırına yakın muhtemelen Tohumluk, Çakrak, Yeniköy adlı köylerinde Eylül 1908'de koyunlarda çiçek hastalığı görüldü. Fakat, köylüler her nedense hastalığı kanun gereği yirmi dört saat içinde üst makamlara bildirmedi. Haber verilmeyen hastalıktan Tirebolu kaymakamlığının sekiz ay sonra haberi oldu. Bunun üzerine Vilayet Sıhhiye Baytar Vekili hastalığın görüldüğü köylere gitti ve bununla ilgili olarak 13 Nisan 1325 (8 Mayıs 1909) tarihli bir rapor hazırladı. Trabzon Valisi Hacı Arif Paşa'nın konuyu Dâhiliye Nezâreti'ne arz ettiği yazısında Tirebolu kaymakamlığından bilgi istenildiği de belirtilmekteydi (25 Nisan 1325/8 Mayıs 1909). Dâhiliye Nezâreti de 16 Mayıs 1325 (29 Mayıs 1909) tarihli müsveddeden anlaşıldığına göre konuyu Orman ve Ma'âdin ve Zirâ'at Nezâreti'ne iletti[33].

Fatsa kaymakamlığı çiçek hastalığı nedeniyle Dâhiliye Nezâreti'nden 28 Teşrinievvel 1325 (10 Kasım 1909) tarihli telgrafla 200 adet aşı tüpü talep etti ise de Dâhiliye Nezâreti 31 Teşrinievvel 1325 (13 Kasım 1909) tarihli cevabî telgrafla aşıların vilayetten istenmesi gerektiğini bildirdi[34].

Birinci Dünya Savaşı'ndan Cumhuriyet'in İlk Yıllarına

Birinci Dünya Savaşı yıllarında da "çiçek hastalığı pek ehemmiyetli tahribat icra etmekteydi". Bu nedenle Dâhiliye Nezâreti, "*belediye veya hususi bütçelere aşı memuru maaş ve harcırahı aktarılmasına dair*" bir genelge yayınlamak gereğini duydu (20 Mayıs 1330/2 Haziran 1914). Trabzon vilayeti yıl içinde devam eden aşı işlemleri için Dâhiliye Nezâreti'ne

[32] BOA, *DH. MKT*, nr. 2536/58.

[33] BOA, *DH. MKT*, nr. 2826/45.

[34] BOA, Dâhiliye Nezâreti Muhâberât-ı Umûmiye İdâresi [=DH. MUİ], nr. 33-1/34.

muhatap 28 Eylül 1330 (11 Ekim 1914) tarihli yazısında "*her kazaya aşı memuru namıyla birer küçük memur tayin olunduğunu ve mahallerine gönderildiğini*" bildiriyordu[35].

1916 yılına gelindiğinde de bilhassa muhaceret nedeniyle çiçek hastalığı görülmekteydi. Giresun, Ordu ve Tirebolu kazalarında 305 köyde 106.858 nüfustan 1699'unda (%1.60) çiçek bozuğu tespit edilmişti. III. Orduda Temmuz 1916'dan Haziran 1917 tarihine kadar süre içinde çiçek vakalarında bir artış olmuştu. Buna, çiçek mikrobu taşıyan muhacirler sebep olmaktaydı[36]. III. Ordu mıntıkasını teşkil eden Trabzon, Sivas, Ankara vilayetleriyle Canik, Kayseri ve Niğde müstakil sancakları dâhilinde aşı tatbik edilmesi için gerekli tedbirlerin alındığına dair Sıhhiye Nezâreti'nin Dâhiliye Nezâreti'ne 18 Mart 1917 tarihli bir yazısı bulunmaktadır[37].

1922 yılında Trabzon vilayet tabibi, Birinci Dünya Savaşı (1914-1918) ve sonrasına dair yaygın hastalıklar hakkında verdiği bilgide lekeli humma, verem, frengi ve malaryanın yanında çiçek hastalığını da sayar. İkisi Trabzon'da, birisi Of'ta olmak üzere üç çiçek hastalığı vakasına rastlanmıştı. Dışardan gelen şahıslarda görülen hastalık halkın duyarlılığı sayesinde önlenmişti[38].

Türkiye 1923 yılında nüfus mübadelesi ile karşılaştı. Yunanistan'dan gelen göçmenlere dizanteri, çiçek ve veba gibi salgın hastalıklara karşı aşılanıyordu. Samsun'a çıkarılan göçmenler arasında her gün dört lekeli humma ve çiçek vakasına rastlanmaktaydı (1924)[39]. Yine, Batum'a sevk edilecek muhacirlerin çiçek aşılarının yapılması ve hudut mahalline kadar sevklerinin sağlanması için Batum şehbenderliğinden acilen talep edilen 1000 liranın Hilâl-i Ahmer (Kızılay) veznesinden havalesinin yaptırılmasına dair Hariciye Vekili Hüseyin Rauf (Orbay) Bey'in İstanbul Murahhaslığına çekilmiş 3 Mayıs 1923 tarihli bir telgrafı vardır[40].

Cumhuriyet'in ilk yıllarında Giresun ilinde başta sıtma olmak üzere tifo, difteri, kızıl, kızamık, dizanteri, verem vb. bulaşıcı hastalıkların ya-

[35] BOA, Dâhiliye Nezâreti Umûr-ı Mahalliye ve Vilâyât Müdiriyeti [= DH. UMVM], nr. 80/13.

[36] Tevfik Saglam, "Birinci Cihan Harbinde Üçüncü Orduda Çiçek Vak'aları Hakkında", *Türkiye'de Çiçek Aşısı ve Tarihi* (hzl. A. Süheyl Ünver), İstanbul 1948, s. 99-100.

[37] BOA, *DH. İUM.* EK, nr. E-82/9.

[38] Mesut Çapa-Rahmi Çiçek, *Yirminci Yüzyıl Başlarında Trabzon'da Yaşam*, Trabzon 2004, s. 265.

[39] Nedim İpek, *Mübadele ve Samsun*, Ankara 2000, s. 63.

[40] BOA, Hariciye Nezâreti İstanbul Murahhaslar [=HR. İM], nr. 73/31.

nında çiçek hastalığına da rastlanıyordu. Sıhhiye Müdürlüğü ücretsiz muayene ve aşı kampanyası başlatmıştı. Müdürlük 1924 yılında 7945 kişiye; 1926 yılının Nisan, Mayıs ve Haziran aylarında ücretsiz olarak 4601 kişiye çiçek aşısı tatbik etti[41].

WHO (Dünya Sağlık Teşkilâtı) geçmişte ölümlere sebep olan çiçek hastalığının 1980'de yeryüzünden silindiğini açıklamıştır. Ülkemizde de bu tarihten itibaren çiçek aşısı uygulaması kaldırılmıştır.

Tirebolu Kazasında Aşılanan Çocuklara*

Aşı yapılanın adı	Baba adı	Yaşı	Aşılama yeri
Mustafa	Kaza müdürü İbrahim Bey	5	Tirebolu kasabası
Saadet	"	3	"
Havva	"	3	"
Âtiye	"	1	"
[Kaza Müdürü İbrahim Bey'in] Halayığı	-	15	"
Mehmed Sayit	Kaza kâtibi Pîr Efendi	1	"
Abdullah	Hacı Şabanoğlu Emin Yazıcı	4	"
Ömer	"	4	"
Emine	Dervişoğlu Ali Aga	9	"
Mustafa	Zaim Agazâde Ahmed	5	"
İbrahim	"	1	"
Emine	Hüseyin Aga	1	"

[41] Mithat Kerim Arslan, "Atatürk Devrinde Giresun'da Sağlık Faaliyetleri", *Yeşilgiresun Gazetesi'ne Göre Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Giresun*, Giresun 2003, s. 89.

* Tirebolu'da düzenlenen liste tetkik edildiğinde, aşılananların kasaba ile Harşit Vadisi boyunca sıralanan köyler olduğu görülür. Kıyıda yer alan Espiye köyü ile Gelevera ve Yağlıdere vadisinde yer alan yerleşim birimlerinde aşı olduğuna dair bir kayıt yoktur. Tirebolu kasabasında Türk ailelerde aşılanan kız çocukları sayısı erkek çocuk sayısından, Rum ve Ermeni ailelerde aşılanan erkek sayısı kız çocuk sayısından daha fazladır. Kırsal kesimde yer alan Boğalı köyünde aşılanan çocuk sayısındaki fazlalık dikkat çekicidir. Aşılananların yaş itibariyle 0-3 yaş grubundaki çocuklar olduğu, az sayıda da olsa çocukluk çağından çıkmış 14-30 yaş grubunda nüfusa da rastlanmaktadır. Bu da hastalığın çocukların yanında büyüklerde de görüldüğüne, tedbir olarak aşılandıklarına dair işarettir. Diğer bir husus da ailelerin çocuk sayısıdır. Ailelerin 0-3 yaş grubunda en fazla bir ve iki çocuk aşılattığı görülmektedir. Çocuk sayısında azlık hastalığa, savaşlara bağlı olabilir düşüncesini hatıra getirmektedir.

Şeker	Salih Reis	5 [aylık]	"
Mehmed	Topaloğlu Hüseyin Efendi	5	"
Ahmed	Kâşif Reisoğlu İbrahim	4	"
Serhad	Hacı Nakibzâde Mustafa Kaptan	2	"
Temel	Salih Kaptanın oğlu Şaban	4	"
Zekiye	Kasabın oğlu Şakir	1	"
Temel	Bahçecioğlu Ali Reis	1	"
Zühre	Hacı Halil Efendi	3	"
İbrahim	Abdurrahman Ağa	3	"
Seher	Hacı Şakir Efendi	1	"
Fatma	"	3	"
Münire	Zaim Ağazâde Ömer Kaptan	3	"
Hâcire	Hancıoğlu Mustafa Ağa	3	"
Mehiyye	Dervişoğlu Ahmed Ağa	1	"
Güzel	Yüncüoğlu Memiş Yazıcı	1	"
Receb	Derviş Receb	1	"
Ahmed	Hafız Şakir Efendi	2	"
Salih	Çakır Reis	5 [aylık]	"
Mehmed	"	4	"
Mustafa	Badalıoğlu Salih Reis	3	"
Zühre	Hacı Temel Ağa	2	"
Abdullah	Yazıcıoğlu Ömer Ağa	4	"
Fatma	"	2	"
Abdullah	Molla Memişoğlu	2	"
Abdullah	Ömer Ağa	4	"
Emine	"	2	"
Bülbüle	Ahmed Ağa	4	"
Şevki	Hacı Emin Kaptan	5	"
Sârım	"	3	"
Hüsnü	"	6	"
Zekiye	Sadık Efendi	3	"

Züleyha	Kâmil Kaptan	3	"
Temel	Uzun Ömeroğlu Salih	1	"
Zeyneb	"	3	"
Emine	"	5	"
Şaban	Mollaoğlu Âli Efendi	5	"
Bülbüle	"	4	"
Zühre	İbrahim Efendizâde	3	"
Emin	Hacı İbrahimzâde Hacı Ahmed	3	"
Hüseyin	Reis Emin Ağa	2	"
İbrahim	Osman Reis	7	"
Hasan	"	4	"
Emine	Usta Alioğlu İbrahim Yazıcı	6	"
Zekiye	Kalfaoğlu Emin Efendi	2	"
Emine	Uzun Ömer Reis	3	"
Mustafa	Vahid Efendi	3	"
Mecdeddin	Kadıoğlu Mehmed Efendi	2	"
Temel	Alâeddinzâde Hafız Efendi	2	"
Hafize	Şakir Yazıcı	2	"
Serhad	Meclis-i kaza Ahmed Efendi	6 [aylık]	"
Adviye	Yaşlıoğlu Ömer Ağa	5	"
Hatice	Hıdıroğlu Hüseyin Ağa	2	"
Nuri	Zabtiye Ömer	5	"
Zekiye	"	3	"
Seyyid	Terzi Emin	3	"
Hüsniye	Mukayyid Osman Efendi	3	"
Mahmud	Gemici Hüseyin Ağa	6	"
Güllü	"	4	"
Halil	Kırımlıoğlu Ali Ağa	4	"
Âsım	"	2	"
Emine	Kürtoğlu Hüseyin'in oğlu Emin	1	"

Fatma	Ali Kaptan	5	"
Havva	"	2	"
İbrahim	Hacı İbrahimoğlu Salih Kaptan	4	"
Zahide	Emin Usta	2	"
Hüseyin	Süleyman Ağa	1	"
Ahmed	Hacı Osman Kaptan	1	"
Mehmed	"	4	"
Ayşe	Hüseyin oğlu İbrahim Reis	2	"
Temel	Ali Ağa	2	"
Temel	Ömer Ağa	2	"
Nefise	Kalafatoğlu Salih	1	"
Seyyid	Dibekoğlu	6	"
Hafize	Tufan	4	"
Hüsniye	Ali Ağa	1	"
Abdullah	Alişan	6	"
İbrahim	İbiloğlu Hüseyin	12	"
Zişan	Kalfaoğlu Ali	5	"
Safiye	Halilbeyoğlu Hafız	3	"
Ayşe	"	5	"
Hatice	Halilbeyoğlu Kadir	2	"
İbrahim	Hacı İbrahimoğlu Hüseyin	12	"
Halil	Ali Çavuş	6	"
Mehmed	Aziz Ağa	2	"
İbrahim	Çakır Usta	4	"
Behiye	Yüzbaşızâde Süleyman Yazıcı	1	"
Vesile	"	"	"
Salih	Hacı Salihoğlu	5	"
Seyyide	"	3	"
Ayşe	Nazif Kaptan	2	"
Asım	Salih Yazıcı	3	"
Ahmed	Kâmil Yazıcı	3	"

Ahmed	Kalafatoğlu Ömer	12	"
Rahime	"	4	"
Mehmed	Kalafatoğlu İbrahim	6	"
Hacıkadın	"	3	"
Zeyneb	Mahmud Usta	2	"
Mürsel	Kalfaoğlu Mustafa	3	"
Mehmed	Mustafa Kaptan	2	"
Adviye	Öksüzoğlu Ali	2	"
Habibe	Çakırgözoğlu Şaban	2	"
Ayşe	Hacı Halil Efendi oğlu Hasan	2	"
Hacıhanım	Topçu Ahmed	6 [aylık]	"
Gülhanım	Cende Hafız	3	"
Gülüşan	"	3	"
İbrahim	Kâmil Efendi	4	"
Zernişan	Salih Usta	3	"
Güzel	Öksüzoğlu Mustafa	2	"
Hurşid	Zabtiye Mehmed	5	"
Hafize	Hoca İbrahim Efendi	5	"
Kâsım	Molla Mehmed	3	"
Nuri	Kethüdazâde Hacıbey	5	"
Paşa	"	3	"
Zernube	Abdi Kaptan	5	"
İbrahim	Tufan Mülazim	2	"
Mustafa	Rizelioğlu Salih	5	"
Süleyman	"	1	"
Osman	Şaban Reis oğlu Ahmed	1	"
Seher	Ruşen Kaptan	2	"
Emine	Tayyib Kaptan	5	"
Salih	Kürtoğlu Hüseyin	2	"
Hatun	Kadıoğlu Ali	6 [aylık]	"
Ahmed	Umuroğlu Mustafa	2	"
Seher	Topçu İsmail Ağa	2	"

Ali	İbrahim Kaptan	6	"
Düriye	"	2	"
Hanife	Abdullah	10	"
Ali	Mehmed Aga	2	"
Ömer	Köroğlu Mustafa	3	"
Gülüşan	Saracoğlu Mahmud Reis	2	"
Ömer	Yazıcıoğlu Bülbül	1	"
Ömer	Marangoz Süleyman Aga	2	"
Ali	Hacı Memişoğlu Feyzi	2	"
Hatun	"	1	"
Hasan	Ömer oğlu Halil	3	"
Hacer	Yanık Ömeroğlu Aziz	8	"
Seher	"	1	"
Mustafa	Çakır Aga oğlu Hacı Mehmed Aga	5	"
Mahmud	"	9	"
Mehmed	Kanbakoğlu Ahmed Reis	2	"
Rasim	Kulaksızoğlu Hacı İbrahim	6	"
Şaban	"	3	"
Gülüşan	Osman Yazıcı	3	"
Şaban	İnce Manuoğlu Şaban	20	"
Hanım	Marangoz Receb	2	"
Sadık	Ahmed Kaptan oğlu Süleyman	2 [aylık]	"
Hacıkadın	Bahanoğlu Ömer Usta	1	"
Gülüşan	"	3	"
Emine	Keleşoğlu Ahmed	8	"
Ali	Ömer	2 [aylık]	"
Osman	Hacı Ali Aga	3	"
Ziyneti	Çenteoğlu Osman Usta	3	"
Osman	Kandazoğlu	3	"
Emine	Dervişoğlu Salih	1	"
Kadir	Gözcüoğlu İbrahim	1	"

Ayşe	Osman	6	"
Ziyneti	Gemici Hüseyin Aga	2	"
Emine	"	2	"
İbrahim	Hacı Ömer Efendi	2 [aylık]	"
Nafiye	Mikdad Aga	6	"
Ahmed	Şalaklıoğlu Feyzi Kaptan	8	"
Emine	Kübüçoğlu Mehmed	3	"
Mustafa	Paslıoğlu Hasan	4	"
Yusuf	Ali Yazıcı	3	"
Mehmed	Bilal Çavuş	2	"
Osman	Ömer Reis	3	"
Cevahir	Yemenici Salih Usta	2	"
Kadın	Hacı Mehmed Aga	2	"
Safiye	"	3	"
Gülüşan	"	4	"
Hasan	Osman Reis	2 [aylık]	"
Mevlüde	Demirci Mustafa	2 [aylık]	"
Emiş	Salih	4	"
Mehmed	Ofluoğlu Osman Kaptan	1	"
Zekiye	Himoğlu Ali Usta	4	"
Osman	Kara Ahmedoğlu Hafız	8	"
Kadın	"	5	"
Gülüşan	"	4	"
Zekiye	Kalfaoğlu Emin Aga	2	"
Züleyha	Kâmil Efendi	3	"
Hafize	Tufan	4	"
İbrahim	İbiloğlu Hasan	12	"
Mustafa	Emin Aga	6	Eymür, Bedreme Kaledibi köyleri
Fatma	Çapanoğlu Hasan	10	"
Esme [Esma]	"	7	"
Mehmed	"	5	"
Halil	Pîroğlu Mehmed	5	"

Fatma	Aziz	14	"
Mehmed	Ahmed	2	"
Emine	Çapanoğlu	16	"
Mehmed	Ahmed Efendi	15	"
Süleyman	Dervişoğlu Süleyman	5	İnköy
Hasan	Ramazanoğlu Mehmed	6	"
Kadın	"	3	"
Güllü	"	1	"
Hüsnü	Hacıoğlu İbrahim	2	Boğalı köyleri
Hanife	İbrahim oğlu Salih	1	"
Emin	Baloğlu Hüseyin	3	"
Ali	Kızlıoğlu Mehmed	2	"
Ahmed	Cüceoğlu Ali	2	"
Halil	Cüceoğlu Hurşid	4	"
Ayşe	"	12	"
Mustafa	Çökelikçioğlu Ömer	3 [aylık]	"
Ahmed	Kara Ahmed	1	"
Abdullah	Odabaşoğlu Mehmed	3	"
Panbuk	Odabaşoğlu Osman	5	"
Ali	Kadıoğlu Halil	6	"
Emine	"	4	"
Hanife	"	2	"
Ömer	Tiryakioğlu Osman	5	"
Emine	"	3	"
Temel	Kocabaşoğlu Mehmed	6	"
Mustafa	"	3	"
Durmuş	Ömer oğlu Ahmed	4	"
İbrahim	"	6	"
Temel	Kadıoğlu Hasan	3	"
Hüseyin	"	4	"
İbrahim	Kadıoğlu Ali	5	"
Emine	"	3	"
Esme	"	2	"

Emine	İmamoğlu Osman	1	"
Ali	Kadıoğlu Hasan	4	"
Emine	"	2	"
Fatma	Kadıoğlu İbrahim	4	"
Bülbüle	"	3	"
Mehmed	Köntekoğlu Salih	2	"
Emine	Küçük Ali	6	"
Kadın	Ekizoğlu Bekir	5	"
Ayşe	"	2	"
Halil	Mutıoğlu Ahmed	1	"
Emin	Civelek İbrahim	4	"
Hatun	"	3	"
Şerife	"	2	"
Ahmed	Hacıoğlu Hasan	6	"
Ömer	Şakir oğlu Mehmed	5	"
Fatma	"	3	"
Ahmed	Mehmed	3	"
Hanife	Küçük Mehmed	3	"
Gülizar	"	2	"
Hasan	Durmuş oğlu Mehmed	1	"
Hüseyin	"	3	"
Fatma	"	5	"
Emiş	Civelekoğlu Halil	2	"
Hasan	Odabaşoğlu Halil	2	"
Kadın	Ülleci İbrahim	6	"
Hanife	"	2	"
Mustafa	Mutıoğlu Mehmed	5	"
Emine	"	4	"
Fatma	"	2	"
Fatma	Civelekoğlu Halil	1	"
Emine	"	3	"
Hasan	Tiryakioğlu Hüseyin	4	"
Fatma	"	2	"

Hasan	İmam Molla Ahmed	4	"
İsa	"	5	"
Ayşe	"	3	"
Kadın	"	2	"
Çakır	Odabaşoğlu Hasan	3	"
Ahmed	Kürtoğlu Mehmed	3	"
Fatma	Kürtoğlu İbrahim	2	"
Mehmed Ali	Halil	1	"
Osman	Kılıçoğlu Mehmed	2	"
Hatun	Ekizoğlu Hüseyin	4	"
Emine	"	2	"
Emine	Kürtoğlu Ömer	6	"
Habibe	Fettahoğlu Bekir	16	"
Ahmed	Hüseyin	7	"
İbrahim	Ahmed	6	"
Şeker	"	4	"
Ashab	Boloğlu	6	"
Receb	Kürtoğlu Ali	3	"
Dursun	"	5	"
Halil	"	4	"
Hüseyin	Keçecioğlu Ahmed	1	"
İbrahim	İbrahim	13	"
Hafize	"	15	"
Ayşe	Salih Osman oğlu Mehmed	3	"
Fatma	"	6 [aylık]	"
Kadın	Mollaoğlu Salih	6	"
Mustafa	Osman	6	"
Hüseyin	"	3	"
İbrahim	Hasan Ağa	6	"
Ali	"	5	"
Şükür	"	3	"
Süleyman	Bayramoğlu İbrahim	3	"
Mehmed	"	1	"

Fatma	Kuraloğlu Hasan	3	"
Dursun	Ardumoğlu Hüseyin	5	"
Ali	"	2 [aylık]	"
Fatma	Hacı Ali	30	"
Havva	Ahmed	3	"
Fatma	Hasan	2	"
Bilal	İbrahim	2	"
İbrahim	Güceoğlu Hüseyin	15	"
Kadın	Receb	4	"
Çakır	Kuran Ömer	4	"
Kadın	"	2	"
Osman	Ahmed	1	"
Fatma	Ahmed	2	"
Ayşe	Cüceoğlu Ahmed	5	"
Fatma	"	3	"
Famiş	Kuşluoğlu Ömer	6	"
Şerife	"	5	"
Ahmed	Cüce Ali	2	"
Ahmed	Cüceoğlu Hüseyin	1	"
Hasan	Keleşoğlu Hasan	5	"
Emine	Çankaloğlu Hasan	5	Kuskunlu, İrsil [İsrail] köyleri
Esme	"	3	"
Fatma	Hasan	2	"
Emine	Karadayıoğlu Mustafa	6	"
Memiş	Osman	1	"
Ömer	İbrahim	2	"
Hasan	Osman	4 [aylık]	"
Ali	Osman	6	"
Kadın	İbiş Ali	12	"
Ahmed	İbrahim Ağa	4	"
İbrahim	Keçeoğlu Mehmed	3	"
Ayşe	"	1	"

Hatice	Keçeoğlu Ömer	14	"
Ömer	Uzun Ali	2	"
Emine	Kınalıoğlu Halil	4	Şalaklı köyü
Hasan	"	2	"
Mustafa	"	6	"
Kadir	Murtazaoğlu İbrahim	3	"
Âlâ	"	1	"
Kadın	"	6	"
Mehmed	Uluköylüoğlu Hasan	3	Avculu köyü
Hasan	"	6	"
Bilal	Bıdıloğlu İbrahim Çavuş	2	Bada köyü
Şaban	"	5	"
Hüseyin	Bahçecioğlu Hüseyin	3	"
Mustafa	Abbasoğlu Osman	3	"
Hasan	Duroğlu Molla Ali	4	"
Şaban	Muhtar Osman	3	"
İbrahim	"	6	"
Ömer	"	5	"
Şerife	"	4	"
Güllü	"	8	"
Temel	Kalfaoğlu Hüseyin	2	"
Salih	Hacıoğlu	10	"
Ali	Molla Bektaşoğlu	8	"
Durmuş	"	5	"
Fatma	"	6	"
Ayşe	"	4	"
Mehmed	Çıkınoğlu Ömer	6	"
Hatun	"	5	"
Fatma	"	3	"
Fatma	Halil	10	"
Ruşen	Kasım	6	"
Osman	Molla Şaban	2	"
Zekiye	"	4	"

Ömer	Mehmed	3	"
Ayşe	Urum İsmail	1	"
Emin	Çakır Reis	3	"
Hasan	Kurdoğlu Hasan	5	"
İbrahim	"	6	"
Mehmed	Saracoğlu Hüseyin	4	"
Yusuf	Kabacıoğlu Mustafa	4	"
Seyyid	Kerimoğlu	4	"
Mustafa	Hüseyin	4	"
Esme	"	2	"
Mehmed Ali	Uzun Ömeroğlu Hüseyin	3	"
Fatma	Mehmed	2	"
Salih	Sinillioğlu Halil	2	"
İbrahim	Hıdıroğlu Ahmed	6	"
Ahmed	Kabaca Osman	5	"
Halil	Sünnetçi Molla Veli	12	"
Hüseyin	Kabacaoğlu Süleyman	2	"
Emine	Ayvazoğlu Süleyman	6	"
Durmuş	Çortoğlu Hüseyin	5	"
Mustafa	"	8	"
Kadın	Kasımoğlu Molla Mustafa	6 [aylık]	"
Mehmed Ali	Çavuşoğlu Hasan	3	"
Ayşe	"	5	"
Mustafa	Emin	6	Bedreme Kalesi
Halil	Piroğlu Mehmed	5	"
Fatma	Aziz	14	"
Mehmed	Fertikkadıoğlu Cabbar Bey	6	İregür köyü
Osman	İbicoğlu Mehmed	2	"
Mustafa	Ahmed	4	"
Ayşe	"	2	"
Dudu	Kocukoğlu Ömer	9	"
Emine	"	4	"
Ali	"	8	"

Hasan	"	5	"
Kahriman	Molla İbrahim	1	"
Hurşid	İbicoğlu Mahmud	6	"
Fatma	"	2	"
Esma	Kocukoğlu Ömer	3	"
Kadın	"	6	"
İskender	İbicoğlu Osman	1	"
Hasan	İbrahim	6	"
Halil	"	9	"
Esma	"	4	"
Dudu	"	3	"
İbrahim	İbicoğlu Ali	14	"
Ayşe	İci Mustafa	2	"
Dursun	Cevaidoğlu Mehmed	10	"
Durmuş	"	8	"
İbrahim	"	3	"
Dudu	"	5	"
Zekiye	Molla Ahmed oğlu Mustafa	8	"
Hatice	"	4	"
Ayşe	Uzunoğlu Halil	1	"
Bilal	Uzunoğlu Halil	2	"
Temel	Topçuoğlu Osman	4	"
Ayşe	"	3	"
Kadın	"	2	"
Osman	Uzunkuşoğlu Emin	5	"
Ayşe	Çobanoğlu Mustafa	8	"
Emine	Mehdioğlu Hasan	1	"
Ayşe	Hasan	2	"
Ali	Mehdioğlu İbrahim	4	"
Ali	Küçük Ahmed	6	"
Emine	Kostakoğlu Hasan	2	"
Halil	Molla Hasan	3	"

Ahmed	Hasan	4	Kara Ahmedli köyü
İbrahim	"	3	"
Ayşe	"	2	"
Zermude	Bektaşoğlu Hasan Yazıcı	4	"
Zernişan	"	3	"
Sadık	"	6	"
Hüseyin	Kara Ahmedoğlu Ali	4	"
Ayşe	"	6	"
Emiş	Kara Ahmedoğlu	1	"
Hatice	"	6	"
Ali	Cobuloğlu Mehmed	1	"
Fatma	"	4	"
Hüseyin	Şedoğlu Osman	10	"
Mehmed	"	5	"
Ali	"	3	"
Fatma	Çakır Salih	1	"
Süleyman	Çakıroğlu Ömer	4	"
Ahmed	"	3	"
Mustafa	"	2	"
Fatma	"	1	"
Veli	Mehmed	8	"
Mustafa	Çakoğlu Osman	10	"
İbrahim	"	5	"
Ali	"	2	"
Fatma	"	3	"
Emine	"	5 [aylık]	"
Penbe	Kara Molla Hasan oğlu Mehmed	6	"
Hatice	"	4	"
Kadın	Çakıroğlu Osman	3	"
Hatice	"	1	"
Güllü	Kara Hasanoğlu Mehmed	8	"

Osman	Şedoğlu Mehmed	5	"
Emine	"	4	"
Hatice	"	3	"
Emine	Azaklıoğlu Ahmed	12	"
Fatma	Fettahoğlu	1	"
Ali	Molla Ahmed oğlu İbrahim	10	"
Emiş	"	4	"
Ömer	Gaffaroğlu Mehmed	18	"
Ali	"	8	"
Fatma	"	4	"
Fatma	Memiş	3	Ortacami köyü
Fatma	Süleyman	8	"
Kadın	"	2	"
Mustafa	Şüküroğlu Hasan	10	"
Osman	Kurd Osman	3	"
Mehmed	"	5	"
Emine	Hacıoğlu Hasan	5	"
Ahmed	Hıdıroğlu Osman	6	"
Ömer	"	4	"
Emine	Haliloğlu İbrahim	6	Köseler Akçakilise köyü
Ahmed	"	5	"
Dursun	"	3	"
Dursun	Mustafa	5	"
Emine	"	2	"
Gülizar	"	8	"
Hatice	"	15	"
İsmail	Güldüroğlu Ali	5	"
Hasan	Güldüroğlu İbrahim	3	"
Mehmed	Teceloğlu Halil	5	"
Fatma	"	3	"
Gülüşan	"	2	"
Emine	Bosuroğlu	10	"

Havva	"	4	"
Osman	Kısacıkoğlu Derviş	6	Çınarcık köyü
Veli	"	4	"
Fatma	"	3	"
Kâmil	Habiboğlu Mustafa	3	"
Ayşe	"	5	"
Kirkor	Ağlamışoğlu Manuk Kaptan	4	Tirebolu kasabası Rum ve Ermeni-leri*
Haçotur	Kılcıoğlu Agya Çorbacı	2	"
Bedros	Kılcıoğlu Haçik Çorbacı	10	"
Azit [Azat]	"	6 [aylık]	"
Kalut [Kalust]	"	2	"
Mincar [Mirican]	Dacikoğlu Ohannes Çorbacı	4 [aylık]	"
Corci	Sandıkemini Mihail Çorbacı	2	"
Giro [Garo]	"	4	"
Cak	Dırdıroğlu Artin	2 [aylık]	"
Melesto	Lefter Reis	6	"
Kali	"	5	"
Mihail	Hacı Todori	2	"
Braşkova	Andon	1	"
Tonos	Tonos	6 [aylık]	"
Kraki [Karakin]	Panayot Çorbacı	3	"
Efravedi	"	8	"
Eleşko	Hacı Krako	8 [aylık]	"
Dimitri	"	4 [aylık]	"
Halut	Yani Çorbacı	3	"
Braşkova	Andon Çorbacı	8	
Hoçur	"	4	
Yorgo	Hosut Çorbacı	8	"

* Osmanlı Türkçesi ile yazılan Rumca ve Ermenice isimlerin okunuşunda hatalar olabilir.

Habraşira	"	5	"
Mibor	Andoroniki Çorbacı	5	"
Kemrin	Usta Nikola	1	"
Elbeni	Gorgor	5	"
Elenko	Fani Çorbacı	1	"
Bartanıla	"	3	"
Panayot	Nikola	6	"
Elbesine	"	4	"
Armasa	Andiriya	5	"
Elenko	"	2	"
Miyor	Lefter Çorbacı	4	"
Hoki	Kazancıoğlu Lefter	3	"
Panayot	Hacı Yor	3	"
Panayot	Çilingir Tonas	4	"
Marta	Pançor	3 [aylık]	"
İstorini	"	2	"
İstimar	Panayot Usta	2	"
Mariya	"	3	"
Anite	Lefoni	1	"
Behar	Bağdarsaroğlu Malkon	3	"
Behar	Hanasbuk Çorbacı	7	"
Minşan [Nişan]	"	3	"
Mınak	"	6 [aylık]	"
Südrak [Setrak]	"	2	"
Artin	Ağlamışoğlu Agob	3	"
Mirhan [Mihrar]	Karakaşoğlu Serkis	3	"
Nazeli	"	2	"
Nişan	Dırdıroğlu Urum	2	"
Haçik	Bağdasar	2	"
Bedros	"	4	"
Lensoni	Tıfılkrafor	3	"
Elenko	Kostantin Nikola	8 [aylık]	"
Kraki	"	2	"

Elenko	Hacı Hristo	5	"
Marya	"	3	"
İstefan	Tahmis Andere	3	"
Kraki	Savacı Mihail	2	"
Yani	Kirafo	1	"
Eleni	Cenibek oğlu Yor	1	"
Karanfil	Savacı Todori	6	"
Yani	Covanni Braşkova	6	"
Yor	"	4	"
Krako	"	2	"
Marka	Şifakoğlu Hanbasu	2 [aylık]	"
Nişan	"	5	"
Anna	Gülbekoğlu Mihail	2	"
Todori	Kuyumcu Bor	3	"
Marya	Yoroğlu Gülbek	1	"
Kirkor	Ağlamışoğlu Kirkor	4 [aylık]	"
Maskara	"	3	"
Lensari	Breşkova	3	"
Nesidle	Kestaneoğlu Kafut	4	"
Andon	"	6	"
Markon	Pançe	3	"
Sofiya	Ağba	2	"
İstele	Gemici Bor	3	"
Kirko	"	5	"
Dimitri	Gemici Dimitri	3 [aylık]	"
Panayot	Merikaroğlu Nikola	2	"
Yor	Gülbekoğlu Lefter	1	"
Mizar	Hacı Markar	5	"
Bedros	Albaba	8	"
Anna	Hacı Hristo	6	"
Sava	"	4	"
Dimitri	"	8	"
Yor	"	5	"

Yuanni	Hacı Sava	5	"
Simil	"	3	"
Dimitri	"	1	"
Kreki	Kamaoğlu Yor	3	"
Sofiya	"	2	"
Kreki	Anderiya	1	"
Mihail	"	2	"
Balizar	Dırdıroğlu Asador	2	"
Maksib	Kasbar	1	"
Elenko	Hristo	3	"
Banenco	"	1	"
Simla	Nikola	2	"
Gorgor	Abacı Nikola	2	"
Simila	Yuanni Çorbacı	5	"
Mariya	"	6	"
Mursiya	Fırıncı Todori	4	"
Andon	"	6 [aylık]	"
Sava	Andon	5	"
Corci	Abacı Dimitri	1	"
Gorgor	"	3	"
Paris	"	4	"
Mariya	"	5	"
Aristodot	Papaki	2	"
Panayot	Anastas	2	"
Vasil	Parişko	1	"
Yor	Manol	5	"
Kreki	Elya	2	"
Andon	"	3	"
Mariya	"	4	"
Hristo	Yani	6	"
Nespin	"	1	"
Kiryako	Karzab oğlu Panika	4	"
Panayot	Mihail Pernakil	4	"

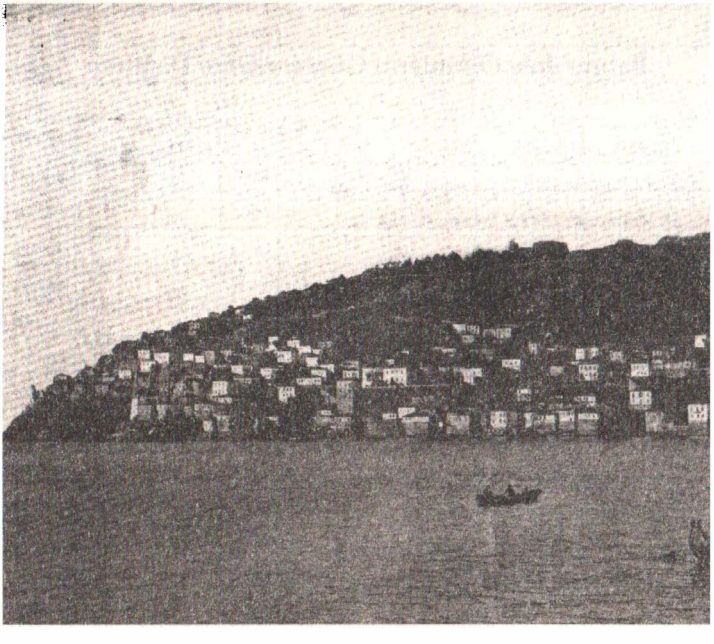
Dimitri	Breşkova	1	"
Mastina	Tobcuoğlu	1	"
Yor	Hacı Panayot	2	"
Espapini	Anderika	1	"
Erişa [Erica]	Hacı Andon	1	"
Eleni	Eliya	3	"
Panayot	Efedil	4	"
Mihail	Hacı Kafolin	4	"
Yor	İstefan	5	"
Hristo	Yoros	3	"
Kreki	"	1	"
Ağlavit	Lefter	6	"
Yor	Nikola	2	"
Mariya	Lefter	3	"
Pavli	"	6	"
Panayot	Yoran	3	"
Simila	Lazari	2	"
Filiyo	Port	6	"
Sava	"	5	"
Mariya	"	2	"
Elemya	Sava	2	"
Panayot	Yoroğlu	3	"
Simila	Kosti	5	"
Nefsar	Dırdıroğlu Ohannes	3	"
Bicar	Berber Hristo	6	"
Milanko	Yor	2	"
Sotori	Çilingiroğlu Yor	2	"
Haraşri	"	3	"
Bartan	"	5	"
Breşkova	Kosti	2	"
Haşuk	Varitre	5	"
Bandik	Boyacı Hristo	6	"
Yibran	Varca	1	"

Elenko	Batmanoğlu Yor	5	"
Eliye	"	3	"
Eleni	Fakut	5	"
Saraseri	Sarrafoğlu Panço	3	"
Eline	"	2	"
Sava	"	5	"
Aleksan	Sarrafoğlu Panço	2	"
Hadik [Haçik]	Varter	5	"
Eline	"	3	"
Handil	Boyacı Artin	6	"
Bizab [Birap]	Varca	1	"
Kirkor	Bubeboğlu Haçik	2	"
Eliya	Bubeboğlu Mınas	3	"
Simela	Ahlanbor	1	"
Fande	Kokasoğlu Nikola	5	"
Kokas	"	2	"

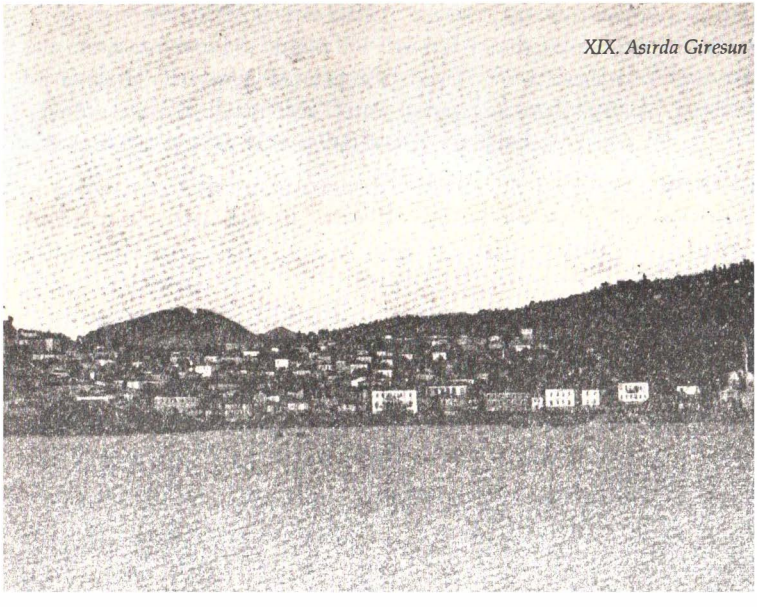
Batum'daki Ölümlerin Günlere Göre Dağılımı

Ölüm/Defin Tarihi	Vaka Sayısı
27 Muharrem 1281/2 Temmuz 1864	9
28 Muharrem 1281/3 Temmuz 1864	10
29 Muharrem 1281/4 Temmuz 1864	4
30 Muharrem 1281/5 Temmuz 1864	10
1 Safer 1281/6 Temmuz 1864	9
2 Safer 1281/7 Temmuz 1864	11
3 Safer 1281/8 Temmuz 1864	16
4 Safer 1281/9 Temmuz 1864	10
5 Safer 1281/10 Temmuz 1864	8
6 Safer 1281/11 Temmuz 1864	10
7 Safer 1281/12 Temmuz 1864	12
8 Safer 1281/13 Temmuz 1864	10

9 Safer 1281/14 Temmuz 1864	11
10 Safer 1281/15 Temmuz 1864	12
11 Safer 1281/16 Temmuz 1864	21
12 Safer 1281/17 Temmuz 1864	19
13 Safer 1281/18 Temmuz 1864	6
15 Safer 1281/20 Temmuz 1864	19
16 Safer 1281/21 Temmuz 1864	19
17 Safer 1281/22 Temmuz 1864	15
18 Safer 1281/23 Temmuz 1864	7
19 Safer 1281/24 Temmuz 1864	9
20 Safer 1218/25 Temmuz 1864	8
21 Safer 1281/26 Temmuz 1864	17
22 Safer 1281/27 Temmuz 1864	13

23 Safer 1281/28 Temmuz 1864	16
24 Safer 1281/29 Temmuz 1864	11
25 Safer 1281/30 Temmuz 1864	21
26 Safer 1281/31 Temmuz 1864	21
27 Safer 1281/1 Agustos 1864	4
28 Safer 1281/2 Agustos 1864	4
29 Safer 1281/3 Agustos 1864	8
1 Rebiülevvel 1281/4 Agustos 1864	5
2 Rebiülevvel 1281/5 Agustos 1864	7
3 Rebiülevvel 1281/6 Agustos 1864	9
4 Rebiülevvel 1281/7 Agustos 1864	12
Toplam	**413**

XIX. Asırda Giresun

SEFERBERLİK YILLARINDA BALIKESİR VE ÇEVRESİNDE SALGIN HASTALIKLARLA MÜCADELE

Aydın AYHAN*

Medeniyetin ilerlemesiyle birlikte, modern tıp çalışmalarının da ilerlemiş olmasına rağmen, bugün bile insanlık birçok salgın hastalıklarla uğraşmaktadır. Kuş gribi, domuz gribi gibi acilen tesirli aşıları bulunup tatbik edilen hastalıkların yanı sıra "kırım-kongo kanamalı hastalık" gibi tıbbın aciz kaldığı salgınlar da insanlığı tehdit etmektedir.

Geçen asrın başlarında Osmanlı Devleti; Girit, Libya ve Oniki Adaların kaybının yanı sıra, Balkan Savaşı ile Arnavutluk, Arap, Ermeni isyanları gibi pek çok sıkıntıların yanında salgın hastalıklarla da uğraşmıştır. Özellikle, "Seferberlik Yılları" veya "Harb-i Umumi" denilen Birinci Dünya Savaşı yıllarında salgın hastalıklar, halkı ve bilhassa orduyu kırıp geçirmiştir.

Asırlardır salgın hastalıklar Anadolu'yu yiyip tüketmiştir. Geçen asrın başlarında "İspanyol gribi"[1] denilen bir grip türü, dünyanın her tarafında olduğu gibi Türkiye'de de çok büyük insan kaybına yol açmıştı.

Seferberlikle beraber, hekimlerin büyük bir kısmı askerî hizmete alınmış, şehir merkezlerinde çok az hekim bırakılmış, küçük kasabaların ço-

* Balıkesir Üniversitesi, Emekli Almanca Okutmanı.

[1] BOA. *DH.İ.UM*, 19/3-1/93.

günda ise tıbbi hizmet verecek hekim kalmamıştı. Bu durumda, "seyyar hekimlik",[2] "seyyar aşı memurluğu"[3] gibi sağlık hizmetleri tesis edilmiş, basit de olsa sağlık hizmeti verebilecek tabip yardımcılığı yapabilecek ara eleman yetiştirmek için, "Tabip Muavini Mektebi"[4] kurulmuş, kıt imkânlarla da olsa halka tıbbi hizmet götürülmeğe, salgın hastalıkların önlemesine çalışılmıştı.

Salgın Hastalıklar ve Aşı Faaliyetleri

İnce hastalık denilen verem, sıtma, frengi, bel soğukluğu, çiçek[5], kellik ve uyuzluk[6] ve dizanteri[7], kuşpalazı[8], Anadolu'da "milli hastalık" diyebileceğimiz sıradan hastalıklardı. Ama "tifo[9], tifüs, kolera[10]" gibi hastalık salgınları orduları bile tüketmekteydi. Zaman zaman zuhur eden bu hastalıklar bazen önü alınamayarak büyük kayıplara sebep oluyor, bazen de bilimin ve tıbbın gerektirdiği yerinde alınan tedbirlerle kısa sürede önlenebiliyordu.

1914 Haziranı'nda Balıkesir ve köylerinde ortaya çıkan *tifüs*[11] salgını ve 1917'de Bandırma'da ortaya çıkan *kolera*[12] salgını doktorların hemen hadise yerlerine gönderilmeleri ve karantina uygulamaları ile fazla büyümeden engellenebilmişti.

Hastalıkların tıbbî tedbirlerle önlenmesi kadar halkın aydınlatılması ve eğitilmesi de son derece mühimdi. O tarihlerde "vilayet gazeteleri" mahiyetinde olan il gazeteleri bütün köylere gönderiliyor, imamlar vasıtasıyla toplanan köylüye okunuyor, onları dünya ve devletin ahvali hakkında bilgi edinmeleri sağlanıyordu. Bu gazetelerin mutlaka okunan bir kısmı da tıbbi bahisler olmaktaydı. Mesela; *Karesi Gazetesi*'nde Balıkesir merkez

[2] *Karesi Gazetesi*, nr. 2, 7 Cemazielahir 1332 - 21 Nisan 1330 (1915).

[3] *Karesi Gazetesi*, nr: 32-136, 28 Teşrin-i sani 1332 - 11 Kanun-ı evvel 1916-15 Sefer 1335.

[4] *Karesi Gazetesi*, nr. 5-109, 19 Recep 1334 - 9 Mayıs 1332.

[5] BOA. *DH.MB..HBS*, 36-34.

[6] BOA. *DH.MB.HPS*, 76-15.

[7] BOA. *Y.PRK.BŞK*, 33-34.

[8] BOA. *DH.MKT*, 839- 46.

[9] BOA. *C.SH*, 2-70; BOA. *MF.MKT*, 898-31.

[10] BOA, *DH.MKT*, 2512-8.

[11] *Karesi Gazetesi*, nr. 10, 16 Haziran 1330; nr. 36, 15 Kanunevvel 1330.

[12] *Karesi Gazetesi*, nr. 38-142, 9 Kanunsani 1332.

tabibi Mukbil Bey "Bulaşıcı Hastalıklar, Çocuk Hastalıkları, Diş Hastalıkları, Çiçek Hastalığı, Frengi, Belsoğukluğu, Tifo, Tifüs, Uyuz, Verem...."[13] başlıkları altında seri yazılarla halkın anlayabileceği bir dil ile onları aydınlatmaya çalışıyordu. Aynı şekilde "Sıtma Merkez Tabipliği" de hazırladığı bir "risale" (broşür)[14] ile sıtma konusunda halkı bilgilendiriyordu. Tifüs salgını haber alındığında, merkez tabipliğince hazırlanan "beyannameler" nahiye müdürlükleri ve jandarma karakol kumandanlıkları tarafından köylere ulaştırılıyordu.[15]

Salgın hastalıklara karşı en mühim tedbir tabi ki "aşı" tatbikiydi. Bu aşılar İstanbul'da üretiliyor, Memalik-i Âlî Osman'ın her tarafına gönderiliyordu. Ordudaki bütün askerlere aşı tatbik edildiği gibi[16] halka da büyük bir kampanya ile aşı yapıldı. Sadece Balıkesir'de 1914 yılının son üç ayında 29.334 kişiye[17]; 1915 yılı Mart, Nisan, Mayıs aylarında 8799 kişiye[18] tifo ve kolera aşısı yapıldı. Bununla da yetinilmedi; hapishanedeki mahkûmlara[19], hatta çeşitli cephelerde esir edilip Balıkesir Usera Kampında kalmakta olan esirlere bile aşı tatbik edildi. Bu kadar çok aşı üretebilen "Osmanlı Aşı Enstitüsü"nün isimsiz kahramanlarına hayranlık ve minnettarlık duymamak elde değil. Aşı memurları da çok özverili çalışmaktaydı.

"Balat nahiyesinde çiçek hastalığı zuhur ettiği, nahiye müdürlüğünden bildirilmiştir. Merkez livadan bir aşı memuru hemen gönderilmiştir. Ayrıca şehrimizde mevcut Rum muhacirlere tifo aşısı yeniden tatbik edilmiştir."[20]

Sıtma asırlar boyu Anadolu halklarının temel hastalığıydı. Antik Efes'in sıtma yüzünden battığı söylenmektedir. Aşısı yoktu ve sivrisinekten bulaştığı bilinmekteydi. Bunun için farklı tedbirler düşünüldü ve çevredeki bataklıkların kurutulması gündeme geldi ve gereken yapıldı.[21] Balıkesir'de

---

[13] *Karesi Gazetesi*, 14 Nisan 1914 ve izleyen sayılarda.

[14] *KS.MU*.İç.1331 s.134.

[15] *Karesi Gazetesi*, nr. 3615, Ekim 1330 - 10 Safer 1333 (28.12.1914) ; *Karesi Gazetesi*, nr. 38, 24 Safer 1333 - 29 Kanunevvel 1330 (11.01.1915).

[16] Cemil Conk, *a.g.e.*, s. 182. "*25 Agustos 1915'te Anafartalar Grubu'ndaki Türk askerlerine kolera ve tifo aşıları tatbik edildi.*"

[17] *Karesi Gazetesi*, nr. 5023, Mart 1331.

[18] *Karesi Gazetesi*, nr. 11-6322, Haziran 1331.

[19] *Karesi Gazetesi*, nr. 13-117, 24 Temmuz 1916.

[20] *Karesi Gazetesi*, nr. 32-136, 28 Teşrinsani 1332.

[21] *Karesi Gazetesi*, nr. 33-137, 18 Kanunevvel 1916.

Tepecik Deresi kenarındaki bataklık kurutuldu. Bataklıkların kurutulması işlerinde "amele taburları" ve "işe yarar mahkûmlar" kullanıldılar.[22]

Bütün bunların yanı sıra sıtmaya yakalanmış olanlar için de yurtdışından "sulfato kopirmeleri" getirtilip hastalara dağıtılıyordu.[23]

Sıhhıye Dairesi'nin bütün bu sıkıntılar içinde uğraştığı bir başka konu da "çevre kirliliği" idi. Ülkede pek fabrika yoktu. Ama Balya madenleri o zamanki şartlarda çevreye önemli ölçüde duman ve zehirli atık veriyordu. Burada, Mancınık köyünden çıkarılan kömürden elde edilen elektrikle simli kurşun işleniyordu. Çıkan zehirli dumanlar sadece insanlara ve hayvanlara değil, orman ve ekili araziye de zarar veriyordu. Bunun dikkate alınması için Balıkesir Valiliği tarafından Ticaret ve Ziraat Nezareti'ne yazılar yazılmış, tedbir alınması istenmişti.[24]

Seferberlik başlar başlamaz ülkenin her tarafından belli bir yaşta olan hekimlerin orduya alınmalarının meydana getirdiği boşluğu bir ölçüde azaltmak için "seyyar doktorluk" ihdas edilmiş, bu doktorlar, yanlarına yeteri kadar ilaç da alarak şehir, kasaba ve köyleri gezip, sağlık taramaları yapmışlar ve halka aydınlatıcı bilgiler vermişlerdi. *"Bütün ahali nizamen kendilerini muayene ettirmeğe mecburdur."*[25]

Balıkesir'de Frengi Mücadelesi

Bazı hastalıklarla mücadele özellikle sağlıklı nesiller yetiştirilmesi bakımından son derece önemliydi. Frengi salgını Anadolu'yu kırıp geçiriyordu. Çanakkale Savaşları sırasında Balıkesir'e getirilen yüzlerce yaralıya hizmet veren "Memleket Hastanesi"nde aynı anda bir de "frengi pavyonu" açılmak istenmesi, oldukça düşündürücüdür. Kepsut'a bir "frengi tabibi" vazifelendirilmiş, Karesi sancağı 1915 Meclis-i umumi toplantılarında "Muallimlerin köylerde frengi ile mücadele etmesi" kararı alınmış[26], Memleket hastanesine acilen bakteriyolog, kimyager, hıfzısıhha mütehassısı ve aşı memuru alınması yoluna gidilmişti.[27] 1917'den itibaren evlenecek çiftlerden "Frengi hastalığı yoktur." diye "Sıhhıye Muayene Varakası" istenmesi de önemli bir noktadır.

[22] BOA. *DH.MB.HPS.M* 7-105.

[23] *Karesi Gazetesi*, nr. 17-121, 21 Ağustos 1916.

[24] *Karesi Gazetesi*, nr. 4, 5 Mayıs 1330.

[25] *Karesi Gazetesi*, nr. 2, 21 nisan 1330.

[26] *KS.MU*,1331 İç. s. 129.

[27] *KS.MU*, 1331 İç. s. 130.

1800'lü yılların ikinci yarısından itibaren 1950'li yıllara kadar "Frengi illeti" Anadolu'yu kasıp kavurmuş, tesirli modern ilaçlar kullanılmağa başlanıncaya kadar pek çok ocak söndürmüştür.

Frengi, Anadolu'da tehlikeli bir salgın olarak görülmekteydi. Anadolu'da pek çok yerde "Frengi Hastanesi" kuruldu. Bolu[28], Konya[29], Bursa[30], Kastamonu[31], Adana[32], Erzurum[33], Safranbolu, İnebolu, Sinop[34], Saruhan[35], Aydın, Alaşehir ve Sarayköy[36], İzmir[37], Kırkkilise[38] gibi yerlerde "frengi hastaneleri" tesis edildiği gibi, bununla da kalınmayarak, ücra kasaba ve köylerde de hizmet verebilmek için Seyyar Frengi Tabipliği[39] kuruldu.

93 Harbi denilen 1877-78 Osmanlı-Rus harbinde yenilen ve esir edilen ordunun askerleri Rusya esareti sırasında tutuldukları frengi hastalığını esaretten dönünce önce eşlerine, sonra çevrelerine bulaştırmıştı. Bu hastalık, birden büyük bir artış göstermişti.

93 Muharebesinde Gazi Osman Paşa'nın kumandası altında çarpışan Anadolu nizami askerlerinin yanı sıra[40] Rumeli'de Ruslara karşı gönüllü olarak çarpışan Aydın Zeybekleri[41], Karesi Muavenet taburları ve Çerkez atlılar[42] da bulunmaktaydı.

Çerkez atlılar çekilen ordu ile birlikte gelmekte olan halkı Rus Kazaklarına ve Bulgar komitacılarına karşı koruyarak Trakya'ya kadar gelebildik-

[28] BOA. *A.}MKT.MHM*, 327-96.

[29] BOA. *A.}MKT.MHM*, 410-3.

[30] BOA. *İ.DH*, 620-43102.

[31] BOA. *İ.ŞD*, 44-2385.

[32] BOA. *Y.A.RES*, 11-14.

[33] BOA. *DH.MKT*, 1358-124.

[34] BOA. *MV*, 22-78.

[35] BOA. *DH.MKT*, 1438-86.

[36] BOA. *DH.MKT*, 1794-48.

[37] BOA. *İ.TAL*, 484-1331/N-13.

[38] BOA. *ZB*, 40-27.

[39] BOA. *DH.MKT*, 701-12.

[40] Ferik Muzaffer, *Plevne Müdafaası*, (Hazargrad, Safranbolu, Kastamonu, Çorum, Kırşehir, Yozgad, Taşköprü, Tirebolu, Gümüşhane, Akka, Edlib bölgesi askerleri Plevne müdafaasında bulunmuşlardı) s. 227.

[41] Ziya Şakir, "Zeybekler", *Resimli Tarih Mecmuası*, Haziran 1950, S. 6, s. 218; Sabri Yeten, *Ege'de Eşkiyalar*, s. 64.

[42] William von Herberd, *Plevne Müdafaası*, s. 407-424.

lerinden esir vermemişler, piyade olan diğer birlikler Ruslara esir düşmüşlerdi. Karesi Muavenet taburları genellikle Kepsut bölgesinden olduğunda esaretten dönenler frengiyi öncelikle bu bölgede yaymış oldukları görülüyor. 1914 ve 1915 yılının bütün sıkıntılarına rağmen İl Genel Meclisi (Karesi Sancağı Meclis-i Umumisi), Balıkesir Asker Hastanesi'ne bir frengi pavyonu, ama Kepsut'a bir Frengi Hastanesi[43] açmayı kararlaştırıyordu.

Nikâh akdinin yapılabilmesi için gerekli belgelerin arasına 1900'lü yılların başlarından itibaren eşlerin frengi muayenesinin belirtildiği "Sıhhat Muayene Varakası" da eklenmiştir.[44]

Frengi ile mücadele çerçevesinde bu yıllarda Şer'iye mahkemesi nikah akdi için evlenecek olanların frengi muayenesi olmalarını zorunlu tutmuş, muayeneden sonra tabip tarafından verilecek belgeyi gördükten sonra nikahın kıyılmasına izin vermişti.

Buna örnek olarak:

1917 tarihi Sıhhat Muayene Varakası
Cilt numarası: 23
Varak numarası: 7
Sıhhıye Müdüriyet-i Umumiyesi
..... Vilayetine mahsustur.
Yoklama defteri: 9
Hastalık defteri: 22
İsmi: Hoca zade Kerimullah oğlu Zühdü
Kariye ve mahallesi: Cami Işık
Livası: Karesi
Karyesi : Kebsud
Hastalığın devri: .....
Kaç sene tedaviden sonra izdivaca müsaade edileceği: .....
İsmi ve ikameti balâda muharrer ..... ile meşgul ..... oğlu (kızı) Zühdü ..... tarihi muayenesinde Frengi hastalığından salim (..... devre afetine maruz ve taht-ı tedavide) bulunduğuna meşmur varakadır.
24 Şubat 33

Muayene Tabibi (mühür)

[43] *Karesi Vilayeti Meclis-i Umumisi 1331 senesi içtimaı 7 Kanunsani 1331 tutanağı*, s. 129
[44] BOA. *DH.MKT*, 2502-56.

Balıkesir ve çevresinde frengi mücadelesi Cumhuriyet devrinde de uzun süre devam etmiş, iş ciddiye alınmış, köy taramalarıyla frengililer tespit edilmiş, bunlar tedaviye zorlanmış, her yıl tekrarlanan taramalar, ücretsiz tedavi ve ilaçlarla "illet"in önü alınmış, hatta bir de "Frengi ile Mücadele Derneği" kurulmuştu.

Frengi tedavisinin, zor olması ve uzun sürmesi ve çevreden tepki alınması, hastaları kendi istekleriyle tedavi almak istemelerini bazı durumlarda güçleştirmekteydi. Özellikle bazı kadınlarının tedaviden kaçması, bu da hastalığın yayılmasını önüne geçilmez hale getirmekte olduğundan devlet farklı bir önlem aldı. Erdek kazası Paşalimanı Adası'na "Frengi Hastahanesi" açtı. Frengili kadınlar buraya gönderiliyorlar, adadan kaçamadıkları için tedavilerinin sonuna kadar burada kalmak zorunda kalıyorlardı.[45]

Tifüs (Lekeli Humma)

Hem halka hem orduya büyük kayıplar verdiren salgın hastalıklarla mücadele etmek için merkezlerde ve ordunun geçtiği ve konakladığı yol güzergâhlarında ve salgın hastalıkların vuku bulduğu yerlerde "seyyar karantina istasyonları" kurduruluyordu.[46] Ayrıca yaralıların tedavi gördüğü hastanelerde "tefridhane"ler kurulmuş, "tenhir ve etüv makineleri" getirilmişti.[47] Bunlardan başka cephede askerler için "sahra etüvleri" bulunuyordu, bunlarda cephe gerisine dinlenmeye alınan banyo yapan askerin giysilerini bitten temizliyordu.[48]

Bit ile bulaşan "Tifüs" en korkulan hastalıklardan birisi olduğundan, devlet her duyulduğu yerde önlemler almağa çalışıyorsa da, zamanın şartlarına göre tifüs mücadelesi istenildiği gibi yapılamıyordu. Bit, o kadar alışılmış bir şeydi ki, normal görülüyordu. "*Pire itte, bit yiğitte bulunur.*" sözü ile bitli olma adeta bir gurur vesilesi sayılıyordu.

Devlet bütün bu aymazlıklara karşı hekimlik hizmetlerinin halka ulaştırılması için "seyyar doktor"lar teşkilatı kurmuştu. 1914 yılı ilk aylarından itibaren bu gezici hekimler halk taramalarına başlamış, büyük bir özveri ile en uç nahiye ve köylere kadar giderek bütün halkı muayene etmeye, hastalara gerçek ilaçlarla şifa dağıtmağa başlamıştı.

---

[45] BOA. *EUM.SSM*, 31-9.

[46] *KS.MU*, 1331, İç. s. 131.

[47] *KS.MU*, 1331, İç. s. 30.

[48] Cemil Conk, *Çanakkale Hatıraları*, s.141.

Karesi gazetesindeki konu ile ilgili haber :

"Seyyar Doktorlar: Gezici doktorlardan Faik ve Nazif Beyler merkez doktoru beyefendi tarafından verilen harita mucibince; Kepsut, Balat, Bigadiç nahiyeleriyle Sındırgı kazası merkez ve köylerini dolaşmak ve bütün ahaliyi meccanen muayene ve hastalıkları ba'dehu tedavi etmek üzere perşembe günü yola çıkmışlar ve ilk evvel Kepsut nahiyesi merkezine gitmişlerdir. Bu doktorlar tam sekiz ay dolaşacaktır. Binaenaleyh bu kadar zaman için kifayet eden ilaçlar da beraberlerinde götürmüşlerdir. Bütün ahali nizamen kendilerini muayene ettirmeğe mecburdur."[49]

Herhangi bir yerde bir hastalık meydana gelirse kaymakamlar ve nahiye müdürleri tarafından resmen Vilayet Sıhhıye Müdürlüğü'ne bildiriliyor ve hemen oraya tam yetkili uzman hekimler gönderilerek hastaları tedavi etmek ve hastalığı engellemek için gereği yapılıyordu.

Bazen o zamanın yerel toplum teşkilatları olan Hilali Ahmer (Kızılay), Donanma ve Müdafayı Milliye cemiyetleri halk insiyatifi olarak işe el koyuyor, çalışmalar güçlü bir şekilde destekleniyordu.

"Tifüs Hastalığı: Balya'nın Dere Yörükleri köyünde bir hastalık belirmiş, ve dört kişi öldükten başka altı kişi de bu hastalığa tutulmuş olduğundan kaymakamlıkça icap eden muayenesi yaptırılmıştır. Bu muayene neticesinde hastalığın "tifüs" olduğu anlaşıldığından derhal o köy karantina altına alınmıştır. Merkez doktoru Mukbil Bey de bu iş için livadan mahalline gönderildi. Balya'da başka köylerde dahi tifüs bulunduğu maalesef haber verilmektedir."[50]

"Hastalık: Korucu nahiyesi Mallıca köyünde tifo hastalığı bulunduğu anlaşılmıştır. Balya'ya sıhhıye müfettişi ve Korucu'ya da merkez doktoru Mukbil Bey gönderilmiştir. Merkez doktoru Mukbil Bey'in raporuna göre; Mallıca'da hastalığın tam dört buçuk aydır devam ettiği, bu müddet içinde 13 kişinin vefat ettiği, halen iyileşmeğe yüz tutmuş iki hastanın da yatmakta olduğu anlaşılmıştır. Mukbil Bey'in tespitine göre köyün su içmekte olduğu derenin yukarılarına çok miktarda hayvan gübresi atıldığı görülmüştür. Hemen müdahale edilmiş, hastalık görülen evler karantina edilmiştir"[51]

[49] *Karesi Gazetesi*, nr. 2, 7 Cemazielahir 1332-21 Nisan 1330 (1915).

[50] *Karesi Gazetesi*, nr. 10, 5 Nisan 1332-16 Haziran1330.

[51] *Karesi Gazetesi*, nr. 11, 12 Şaban 1332-23 Haziran 1330.

Tifüs salgını vilayetin farklı köşelerinde de görülmüştü. Çok kısa zamanda salgın halini almıştı. Daha harbin ilk zamanlarında hem orduyu hem halkı kırmağa başlamıştı. Hatta 3. Ordu kumandanı Hafız Hakkı Paşa bile bu hastalıktan ölmüştü.

Tifüs salgınının yayılması üzerine devlet bütün sağlık teşkilatını hemen seferber etmiş, hastalıkla mücadeleye başlamıştı.

Karesi gazetesinde tifüs ile ilgili bir başka haber:[52]

"Kepsut ve Sarnıç nahiyelerinde lekeli humma görülmüştür. Balıkesir'de de son günlerde birkaç kişi aynı hastalıktan vefat etmiştir. Merkez tabibi Mukbil Bey bizzat Kepsut ve Sarnıç'a giderek lazım gelen tedbirleri almıştır. Belediye başhekimi Ahmed Bey, Belediye reis vekili Osman ve merkez memur Rıdvan Efendiler hastalığın şehirde yayılmamasına çalışmaktadırlar. Çok şükür ki hastalık tavsamış, geçmek üzere bulunmuştur."

Bu haberlerin sıklaşması üzerine sıhhıye müdürlüğünün yanı sıra zamanın sivil toplum teşkilatlarından Müdafayı Milliye Cemiyeti sıhhıye heyeti de devreye girmiş, aynı gazetede halkı uyarıcı, aydınlatıcı iki beyanname neşretmişti.[53]

Hekimler her hastalık görülen köye koşarak gitmiş, ilaç götürmüş, karantina uygulamış ve hastalığı durdurmuştu.

"Korucu nahiyesi Fındık Kebir, Fındık Sagir, Kaleoba köylerinde de lekeli humma vardır. Doktor Ahmet Bey oraya gönderildi.54

15 Aralık tarihinden sonra Karesi gazetelerinde tifüs ile ilgili herhangi bir haber bulunmadığından hastalığın önlenmiş, mücadelenin başarılmış olduğu anlaşılıyor.

Hastalıkların yanı sıra halk sağlığını tehdit eden bazı hadiselere de müdahale edilmesi gerekiyordu. Balya da çoktan beri şikâyete sebep olan çevre kirliliği hadiseyi büyüyünce İl Daimi Encümeni bunu görüşüp tartışmış, şikâyetleri yerinde bulmuş, tedbirler alınması için karar alınmıştı.

---

[52] *Karesi Gazetesi*, nr. 36, 15 Kanun-ı evvel 1330-10 Sefer 1333.

[53] Aydın Ayhan, "1914 yılında Balıkesir'de Tifüs Salgını ve Müdafayı Milliye Cemiyetinin iki Beyannamesi" *Tıp Tarihi Araştırmaları*, 9 Ağustos 1999, s. 121-128.

[54] *Karesi Gazetesi*, nr. 36, 10 Sefer 1333-15 Kanun-ı evvel 1330.

Kolera Salgınları

1817'den itibaren Rusya'dan Fransa'ya kadar bütün Avrupa'yı kasıp kavuran, hattâ Fransa cumhurbaşkanını bile öldüren kolerayla mücadelede vazife almış fedakâr bir hekimin, pek çok kimsenin o zamana kadar belki adını bile duymadığı bu hastalığı halka tanıtmak için yazdığı bu risale bugün sadece tarihi bir hatıra ve vesika niteliğindedir.

Başbakanlık Osmanlı Arşivlerinde Karesi bölgesinde kolera salgınlarıyla ilgili pek çok vesika bulunmaktadır. Sadaret Mektubî Kalemi belgeleri arasında bulunan bir belgede *"Kolera salgınının Karesi'de önlendiği"* bildirilmektedir.[55]

Tarih sırasına göre diğer belgeler şunlardır.:

"Koleradan dolayı Karesi sancağı dâhilinde geçici olarak istihdam edilecek zaptiyenin masrafları gösterilmiştir."[56]

Bu belgeden de anlaşılacağı üzere koleradan dolayı karantina uygulanmakta, bunun için özel güvenlik vazifelileri istihdam edilmektedir.

"Karesi sancağı dahilinde Balat köyünde zuhur eden kolera hastalığına dair alınacak önlemler.."[57]

"Karesi sancağının bazı karyelerinde (köylerinde) zuhur eden kolera hastalığından dolayı gönderilecek tabiplere maaş ve harcırah verilmesi.."[58]

"Gemlikte kolera alameti görüldüğünden buraya geleceklerin tedbir maksadı ile Fart nahiyesinde (Susurluk) muayeneye tabi tutulmaları için doktor ile tebhir memuru istendiği ve bir miktar para gönderildiği.."[59]

"Haydarpaşa'dan kalkan trende kolera vakası görüldüğünden yolcuların trende tabip tarafından muayenesi, Ege, Marmara ve Karadeniz sahillerinden çıkacak gemilerin ilk uğrayacakları yerdeki tahaffuzhanede karantinaya tabi tutulmaları."[60]

[55] BOA, *A.MKT*, 157-51.
[56] BOA. *A.MKT.MHM*, 554-63.
[57] BOA. *A.MKT.MHM*, 564-22.
[58] BOA. *İ.DH*, 1326.
[59] BOA. *DH.İD*, 50-1/12.
[60] BOA. *DH.İD*, 50-1/14.

"Paşalimanı'nda zuhur eden kolera hastalığından bidayetle malumat verilmemesi tabip tarafından hastalığın mahiyeti tayin ve terhis edilmemesinden mütevellid olduğu."[61]

Türk halkı Birinci Dünya Savaşı sırasında sadece düşmanla değil hastalıklarla da savaştı. 1914 yılından itibaren ülke genelinde çok ciddi aşılama çalışmaları yapıldı. Sadece halka[62] değil askerlere[63], muhacirlere[64] ve hapishanede mahkûmlara[65] bile aşı tatbik edilmiştir. Hatta Türkler esir aldıkları İngiliz, Fransız ve Rus askerlerine bile aşı yaparak salgın hastalıklardan korumaya çalışmışlardır.[66]

Son olarak 1971'de Türkiye'de görülen kolera salgınının alınan tedbirler ve kütlesel aşılamalarla halk üzerinde çok büyük tahribatlar yapması engellenmiştir.

Sonuç

"Seferberlik" dediğimiz, sıkıntılı günlerde, devlet ve halk, dış düşmanlarla uğraştığı gibi, kıtlık, kuraklık, kızıl çekirge felâketi ve salgın hastalıklarla da uğraştı. Birinci Dünya Savaşı için uyguladığımız seferberlikte hepsi üretim gücü olan iki buçuk milyon genç nüfusu silah altına aldık. Üstelik askere alınan bu kişiler, askere alındıkları günden itibaren, tüketmeğe başladılar. Kuraklık ve kızıl çekirge felâketini yaşayan üreticilerin üretebildikleri ürünler, dört buçuk yıl süren bu uzun savaşta, ne orduya ne halka yetmişti. Gıda bulamayan asker ve halk gittikçe zayıflamış, türlü hastalıklara açık hale gelmişti. Bu sebeple salgın hastalıkların yıkımları daha da güçlü oldu.

Halk arasında "ince hastalık" denilen "verem" çok büyük oranda yaygındı, adeta moda olmuştu, bu dönemlerde, pek çok romanda "ince hastalık" adeta övülmüş, genç kızlarımız, veremli roman kahramanları gibi sarı benizli, süzgün, melankolik, kesik öksürüklü olmaya özenmişlerdi.

---

[61] BOA. *DH.İD*, 165/12.

[62] 1914 yılının son üç ayında sadece Balıkesir Livası'nda 29.334 kişiye karma aşı yapılmıştır. *Karesi*, 23 Mart 1331(Tifo ve kolera aşıları).

[63] "25 Agustos 1915'te Anafartalar Grubunda Türk askerlerine kolera ve tifo aşısı yapıldı." Cemil Conk, *Çanakkale Hatıraları*, s. 182.

[64] *Karesi*, nr. 32/136, 28 Teşrinsani 1332.

[65] *Karesi*, nr. 13/117, 11 Temmuz 1333.

[66] Aydın Ayhan, "Çanakkale Savaşları, Belgeler", *Tıp Tarihi Araştırmaları*, S. 13, İstanbul 2005, s. 157.

Verem; ilaç, gıda bulmanın çok zor olduğu o yıllarda, insanlarımıza dehşetli kayıplar verdirdi. Balıkesir'de asırlardır büyük yıkımlar yapmış olan "verem" ile savaş, ancak 1923'te kurulan "Balıkesir Veremle Mücadele Cemiyeti"[67] öncülüğünde başlatıldı. Ve gerçekten uzun yıllar "veremle" bir meydan muharebesi verildi.

Çocuklar arasında yaygın olan "kuşpalazı", o yıllarda aşı tatbikiyle bir ölçüde önlenmişti. Ama sürmekte olan harp (harb-i hazıra) sebebiyle sokaklar, birden sahipsiz, aç, yersiz, yurtsuz yüz binlerce şehit çocuğu ile dolunca, hastalığın yıkımı dehşet verici oldu. Köylerde çocuklar bir ölçüde, dışarısı ile bağlantısı olmadığından hastalık kapma riski az ise de, büyük şehirlerde çok yaygındı. Çocuklar çaresizlik içinde kırıldılar.

Tifo ve kolera, aşılama çalışmalarıyla büyük ölçüde önlendi. Köyden gelen askerlerin yüzde doksan beşinin okuma ve yazma, hatta Türkçe bilmediği bir ordu, sıhhiye çavuşları sayesinde, "mikrop" denilen şeyi öğrendi. Tifo, dizanteri ve kolera gibi hastalıklarla mücadele etmenin nasıl olacağı gösterildiğinden, köye dönen asker, bir şekilde "hıfzı sıhha" kurallarını öğrendiği için, bir şekilde salgınların önü kesildi.

Ek 1- (Beyanname)

Balıkesir Müdafayı Millîye Sağlık Heyeti[68]

Muhterem Ahaliye Sağlık Beyannamesi

Memleketimiz ve civarında birkaç gündür "tifüs-lekeli humma-ordu humması" gibi isimlerle zikredilen, bizim "karamık" dediğimiz hastalık zuhur etmiştir. Bundan sakınmak yolları hakkında vereceğimiz malumata dikkat ediniz. Buna riayetle bu hastalığı memleketimizden atalım.

Bu hastalık bildiğimiz diğer hastalıklardan başka daha mehalik, pek ziyade bulaşıcı, ateşli bir hastalıktır.

Bulaşması ve Seyri: Ekseriya birden bire, mükerrer veya bir titreme, kırıklık, baş ve el ağrısı veya ziyade bir ateşle başlar. Suya arzu çok ve bazen kay olur. Gözler ve yüz kızarır, dil kurur, dudaklar çatlar. Hastada bir uyu-

[67] *Zafer-i Milli*, 22 Sefer 1342 - 4 Teşrinevvel 1339.

[68] *Karesi Gazetesi*, nr. 36, 15 Ekim 1330 - 10 Safer 1333 (28.12.1914).

şukluk ve lisanında rekâket gözükür. Üçünden beşinci güne kadar, evvelen bileklerden ve koltuk altlarından ve mide çukurundan başlamak üzere vücutta dalga dalga kırmızılık zuhur eder ki, bunlar lekeler ve döküntülerden ibarettir. Bu lekeler birkaç gün sonra pire ısırıklarından husule gelmiş gibi beneklere tahvil eder. Bunlardan yüzde çıkması nadir olup hastada sayıklama, kendini bilmeme de husule gelebilir.

Hastalığın müddeti mütevasıt vakalarda 8-10 gün vahim vakalarda 12-15 gündür. Bazen bu müddeti takvil edebilir.

Hastalığın nihayeti: Ateş düşmek ve mebzul terlemek ile nihayet bulur ki, ekseriya bir günde vuku bulur. Ve hasta hal-i nekahata girmiş olur.

Hastalığın sirayeti: Lekeli humma daima bir lekeli hemaliden tevellüd eder. Sağlam bir insanın hastalıklı birisi ile temas veya münasebetinden ve ale'l-husus hastalıklı bir vücutta gezmiş olan bit ve pire veya tahtakurusu gibi haşeratın, diğer kimsenin üzerine geçip ısırmasıyla hastalık sirayet etmiş olur.

Kalabalık yerlere girmemeli. Vücud ve elbisenin taharet ve nezafetine ehemmiyet vermemek, sefalet-i hayatiye vücudu hastalığa müstaid kılar.

Hastalıktan sakınmak ve hiç yakalanmamak: Bunun için "vücudumuzda ve hane ve meskenlerimizde son derece temizliğe dikkat etmek, bit ve pirelerin defi çaresine bakmak, şüpheli yerlere girmemek ve oturmamak, şüpheli hastalarla temasta bulunmamak" gibi herkesin yapabileceği şeylerden ibarettir.

Hastalığın sirayetine ve vehamet kesb etmesine karşı gelmek: Şüphe edilen hastayı tabipe göstermek ve tabibin beyan edeceği sözlere ehemmiyet vererek yapmak ve bir hanede hasta zuhurunda, ev halkı onunla temas etmeyip yalnız birisi hizmetinde bulunmak ve hastayı ayrıca bir odada temizliğine nezaret ederek bakmak, gerek kendisinin gerek hastanın temizliğine dikkat ettikten sonra hiç korkmamalıdır.

Herkes kendi nefsine aid nezayih-i sıhhıye ve tedabir-i kâfiyeye riayet ettikte, hem nefsinin, hem de umum ebnayı cinsinin sıhhatini muhafaza etmiş ve bi-inayet-i Allahü Teâlâ, hastalığı ve ismini bile mahv ve nâbud etmiş olur.

Ek 2: (Beyanname)

Müdafayı Millîye Cemiyeti[69]

İkinci Sağlık Beyannamesi

Lekeli humma dediğimiz hastalıkla bulaşık hane ve mahallede herkesin hıfzı sıhha noktasından yapmaya mecbur olduğu vezaifi madde madde aşağıda zikr ve beyan ediyoruz. Bunların yapılmasına gayret edilirse, içimizde bir düşman sayılan hastalığa karşı gelerek mağlup etmiş oluruz ki, bu suretle herkes kendi nefsini ve hem de umum hem cinsini hastalıktan ve hastalığın vücutta husule getirecek olduğu birçok fenalıktan kurtarmış olacaktır.

Bu hastalık bir kere içimize girdi. Ve aldırmamak, işi gevşek tutup uyuşukluk yapmaklık hastalığı birçok köylere bulaştırdı. Nice nüfusun halkına, nice çocukların anasız, babasız, yetim, bikes kalmasına mucib oldu. Bazı evlerde ocak yakacak kimse bırakmadı. Kapılar kapandı. Nice bahadırlar, nice genç ve ihtiyarları öldürdü, mahveyledi.

Bazı kariyede birkaç vefat yaptı. Ama birkaç karyeyi cem edersek, o birkaç vefat, birkaç yüzü buldu.

Bu böyle olmuş ve olmakta iken, hiçbir şey aldırmamaklığımız gibi bu hastalığı, bu afeti de aldırmadık.

Birisi gelip de *"köyümüzde, obamızda, mahallemizde veya evimizde böyle bir hastalık vardır, insanlar hasta oluyor, ölüyor."* demedi. İnsanın bir hayvanı hasta olsa, köyden köye gezip, sıhhati, sağlığı diler iken, bu insan hastalığında çok gaflet edildi. Bari bundan sonra verilecek sıhhat ve afiyet nasihatlerine kulak vererek yapınız. Yapmakta mazeret yok. Faide var. Ecir var. Sevap var.

1. Bir temiz köy veya evden, bulaşık köy veya eve gitmemeli. Ve hatta bulaşık köy veya evden, yine bulaşık köy veya eve gidilip gelinmemeli.

2. Bulaşık köy veya bulaşık hane demek; o köyde, o evde humma denilen ve evvelki beyannamemizde anlatılmış olan hastalık olursa veya o hastalığa o köyü, evi, tutulupta geçmiş veya halen hasta kalmamış, fakat hükümet tarafından tedhiran ve tencirat denilen fenni temizlik veya tütsü yapılmamış olan köy veya hanedir.

[69] *Karesi Gazetesi*, nr. 38, 24 Safer 1333 - 29 Kanunevvel 1330 (11.01.1915).

3. Bir hane bulaşıktır diye o haneden kimsenin çıkmaması veya o haneye kimsenin girmemesi, o hanedeki insanların ihtiyacatını temin edilemeyecek ve bu suretle insaniyet, komşuluk vazifesine riayet edilmemiş olacaktır ki, bu hal caiz olmayacağından, öyle bir hanenin odun, tuz, kahve gibi ihtiyaçlarını tedarik ve temin etmek komşuların ve heyet-i ihtiyariyenin en büyük borcudur. Kapısına varmalı ve hatır sormalıdır.

4. Hastalık sirayeti, hasta olanlar veya hastalıktan yeni kalkmış olanlarla beraber oturmak ile ve bit ve pire gibi haşaratla olduğunu öğrendiniz. Bir de bu hastalık, pisliği, pis olan bitli, pireli yerleri, kimseleri çok sever. Fakat temizlik, bu hastalığın en büyük düşmanıdır. Bunun için herkes kendi vücudunda, iç ve dış elbiselerinde temizlik yapmakla beraber, hanesinde, havlusunda, ahırında, ağılında temizlik yapmak, çer, çöp, gübre bulundurmamak ve hele köy sokaklarını, camilerini, odalarını, mekteplerini her gün temizlemek lâzımdır.

Bir meskenin tozlu ve melûş olmaması için; hasır, kilim, keçe gibi şeyleri, her gün kaldırıp silkelemeli ve zemini süpürmelidir.

5. Bulaşık karyelerde mektepleri tatil etmeli, köy odalarında toplanmaları şimdilik kaldırmalıdır.

6. Hastalıktan birisi kurtuldu mu, hemen çamaşırlarını ve yatak takımlarını haşlayıp yıkamalı ve hiçbir elbisesinde bit bulundurmamalıdır.

7. Kordon altında bulunan karyelerin, tuz ve gaz gibi havayicini tabip müsaade etmiş ise, karyece intihab edilen mutemed ve temiz birisinin, tabibin göstereceği köy veya mahalden alıp gelmelidir. Fakat bu adamın gittiği köyde kalması ve oturması yine caiz değildir.

8. Karyenize tabip veya bu işler için hükümetten memur gelmiş ise, bildiklerini, karyenin imam veya muhtar veya söz bilir ve halden anlar kimseleri tarafından hane hane gezip herkese anlatmalı ve bu beyannamemizi her haneye okumalıdır. Ve bu işin hükümetin, milletin en büyük işi olduğunu bilmeli ve bildirmelidir.

9. Karyenizde bu hastalıkla birisi hastalansa, halka bulaştırmamak için lâzım gelen, size anlatılmış olan tedabiri yapınız. Köyde kim hasta olduğunu ve nasıl hastalandığını her gün tetkik edilmelidir. Bu vazifeyi heyet-i ihtiyariye yapmalıdır.

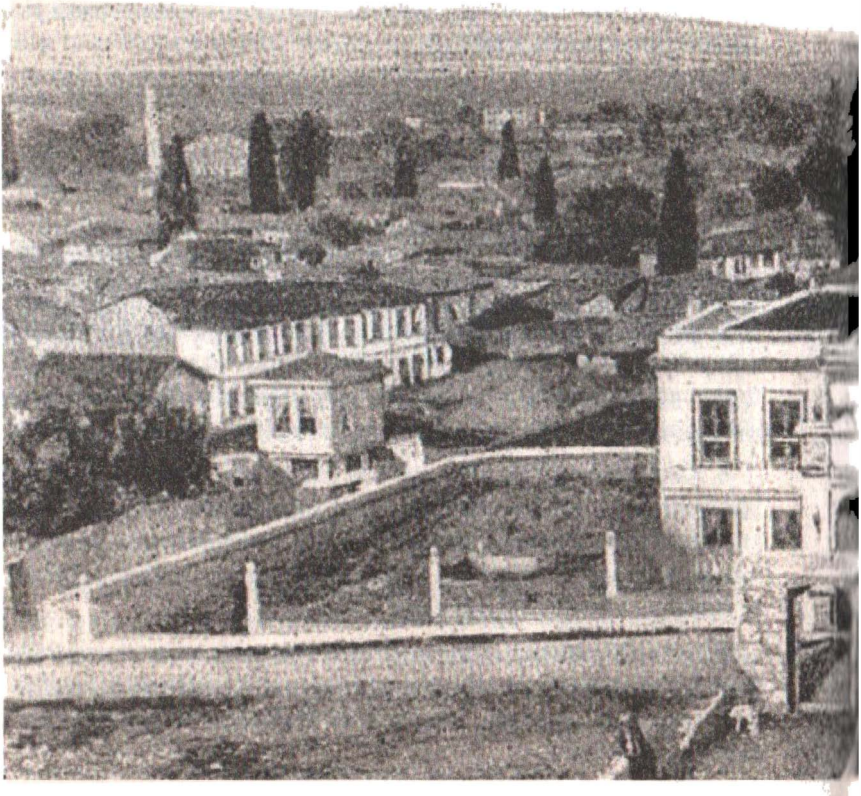
10. Böyle bir hastalığı hiç gizlememelidir. Gizlemekte günah, söylememekte hata var, cürüm vardır.

11. Bir köyde bir, iki hastalık zuhur etse, "*kordon altına alınacağız.*" diye korkmayın. Yalnız o hanelere ehemmiyet verilir.

12. Eğer yoksa herkes kendi hanesi içinde bir hamam ve dışarıda bir çukur kazarak ve pislikleri harice akmamak üzere kademhane yaptırmalı ve etrafını hiç olmazsa çitle çevirmelidir.

13. Hayvanatınızdan hiç birini hane içerisinde yatırmayınız.

14. Cenaze vukuunda gasil sularını, bir çukur kazarak oraya veriniz. Sonra üzeri örtülmelidir.

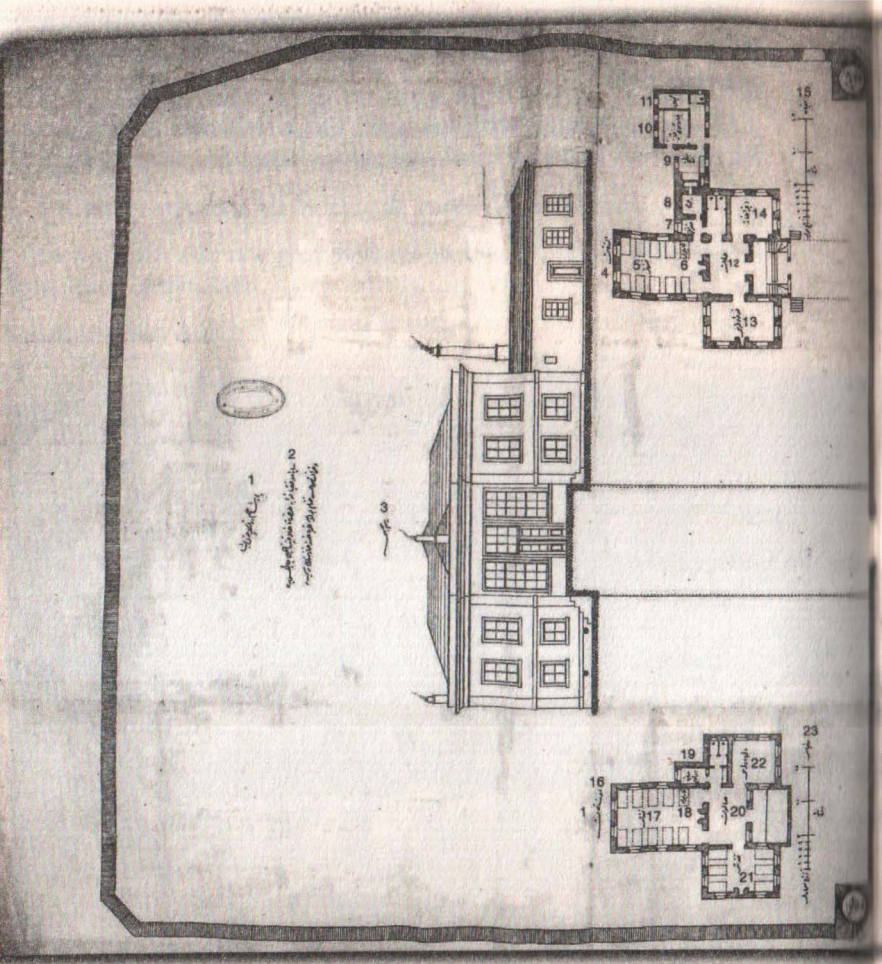
15. Bu tedabir, kızıl, kızamık ve sair bulaşıcı hastalıklar hakkında cari olabilir.

16. Hastalarınıza su, soda, sodalı kahve veriniz. Ziyade ateşe karşı soğuk suda ıslatılmış havluları başına, göğsüne ve karnına koyunuz ve ara sıra değiştiriniz.

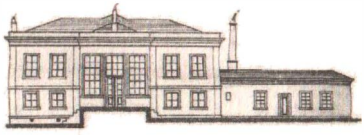
17. Bundan evvelki beyannamemizi, eğer almamış iseniz nahiye merkezinden veya jandarma karakol kumandanlıklarından talep ediniz.

Balıkesir Gureba Hastahanesi

Balıkesir Gureba Hastahanesi Planı

1- Padişahım Devletinle Çok Yaşa / *Long Live My King with Your State*

2- Balıkesir'de İnşası Tamamlanan Gurebâ Hastahanesinin Resmi / *The Picture of Balikesir Hospital of the Poor that Finished Construction*

3- Binanın Resmi / *The Picture of the Building*

4- Alt kat / *Downstairs*

5- Koğuş / *Ward*

6- Karyola / *Bed-stead*

7- [Hamam] Soğukluğu / *Bath*

8- Hamam / *Bath*

9- Mutfak / *Kitchen*

10- Çamaşırhane / *Laundry*

11- Kiler / *Cellar*

12- Salon / *Saloon*

13- Hademe Odası / *Servants Room*

14- Eczane / *Pharmacy*

15- 1/200 Ölçekli Mimari Ölçülerde / *Scaled 1/200, Architectural Scale*

16- Üst kat / *Upstairs*

17- Koğuş / *Ward*

18- Karyola / *Bed-stead*

19- Muayenehane / *Clinic*

20- Salon / *Saloon*

21- Koğuş / *Ward*

22- Doktorlar Odası / *Doctors Room*

23- 1/200 Ölçekli Mimari Ölçülerde / *Scaled 1/200, Architectural Scale*

24- Çeşme Hazinesi / *Fountain Tank*

25- Çeşme Hazinesi / *Fountain Tank*

26- 1/100 Ölçekli Mimari Ölçülerde / *Scaled 1/100, Architectural Scale*

27- Binanın Ölçüleri ile Bahçesinin Ölçüleri / *The Scales of the Building and the Garden*

28- Çeşme / *Fountain*

29- Çeşme / *Fountain*

30- Hastahanenin Yol ile Fasılalı Karşısındaki Bahçesi, Dört Köşeli, 6.500 Mimari Ölçüleri / *The Garden of the Hospital Accross the Road that Cuts them, four-cornered, 6.500 Architectural Scale*

OSMANLILAR DEVRİNDE EDİRNE'DE GÖRÜLEN SALGIN HASTALIKLAR

Nilüfer Gökçe*

Osmanlı devrinde Edirne Vilayeti; Selanik il sınırından başlayarak, Kırklareli, Tekirdağ, Gelibolu, Dedeağaç, Gümülcine'yi de içine alıp, Çatalca'ya kadar uzanmaktadır. Bu kadar geniş bir sahayı ihtiva eden Edirne Vilayeti'nin dünyada görülen salgın hastalıkların tesiri altında kalmamış olması elbette ki düşünülemez. Coğrafi yapısı dolayısıyla sıtma gerek Osmanlı, gerekse Cumhuriyet'in ilk yıllarında Edirne'de en fazla görülen salgın hastalık olmuştur. Veba, kolera, tifüs gibi salgın hastalıklardan da zaman zaman Edirne de tesir altında kalmış, salgınlar sırasında, çeşitli koruyucu tedbirler alınarak hastalığın yayılması önlenmeye çalışılmıştır. Osmanlılar devrinin büyük Edirne'sinde görülen salgın hastalıklar daha çok Edirne merkezli olmayıp, Edirne Vilayeti'ne bağlı kaza ve köylerde meydana gelmiştir.

Osmanlılar Devrinde Edirne Vilayeti'nde Görülen Veba Salgınları

Veba, bütün Ortaçağ boyunca Avrupa kıtasını sarmış ve bunun yüzünden büyük ölümler meydana gelmiştir. Veba salgınları, XVIII. asrın ortalarına kadar sürmüş, daha sonra tesirini yitirmiştir.

* Prof. Dr., Trakya Üniversitesi, Tıp Fakültesi Tıp Tarihi ve Etik Anabilim Dalı Öğretim Görevlisi.

Osmanlı Devleti'nde ise veba salgınları, XVII. asırda başlayıp, XIX. asrın ortalarına kadar sürmüş. Bu dönemden sonra tahrip edici tesirini kaybetmiştir[1].

Veba toplum hayatını da tesirine alarak, demografik, sosyal ve ekonomik sonuçlar doğurmuş, geçici ve daimi göçlere sebep olmuştur.

Edirne'de 1600'lü yıllarda da görülen veba salgınları Edirne il merkezinde olmayıp, daha ziyade Edirne'ye bağlı sancak ve kazaların köylerinde meydana gelmiştir.

1696 yılında Edirne vilayetine bağlı olan Cisr-i Ergene (Uzunköprü) kazasının Lüle köyünde veba salgını çıkmış. 50 neferden oluşan köy halkının çoğu vebadan ölmüştür. Aynı yıl, Balkanlarda Pravadi civarında çıkan veba salgınından çok sayıda kişinin öldüğü bilinmektedir.

1697 yılında, Edirne'nin Keşan kazasında veba salgını görülmüş. Kazaya bağlı Arnavutlar köyünün yarısından fazlası salgında hayatını kaybetmiş, bir kısmı da köylerini terk etmek zorunda kalmışlardır.

1698 yılında Edirne'nin Cisr-i Mustafa Paşa kazasında büyük veba salgınları görülmüş. Salgınlar sırasında çok sayıda kişi hayatını kaybetmiş, özellikle Cisr-i Mustafa Paşa'nın Bayındır Mahallesi'nde çok sayıda kayıp verilmiş, mahalle halkının bir kısmı, başka yerlere gitmek zorunda kalmıştır.

1698-1699 yılında veba salgını, Edirne'nin, İpsala, Gümülcine, Cisr-i Ergene (Uzunköprü) ve Çırpan kazalarında görülmüş. Salgın, Edirne'nin Manastır nahiyesinin Manastır-ı Kebir köyünde iki yıl sürmüş, köy halkının çoğu hayatını kaybetmiştir. Salgının sonunda, 100 hane olan köy halkı 40 haneye düşmüştür.

1698 Kasım ayında başlayıp, 1699 Ağustos ayına kadar süren salgın sonucunda, İpsala'da 9, Gümülcine'nin Sahra nahiyesinde 64, Cisr-i Ergene kazasında 12, Çırpan kazasında 9 kişi hayatını kaybetmiş. Halkın bir kısmı ise hastalığa yakalanmamak için köylerini terk ederek başka kaza ve köylere gitmişlerdir.

[1] Armağan, A. L., "XVII. Yüzyılın sonu ile XVIII. Yüzyılın Başlarında Batı Anadolu ve Balkanlarda Görülen Veba Salgınlarının Sosyo-Ekonomik Etkileri Üzerine Bir Araştırma", *38. Uluslararası Tıp Tarihi Kongresi Bildiri Kitabı, Proceedings of The 38 th International Congress on the History of Medicine, Actes du 38éme Congrés International d'Historie de la Médecine*, C. II, Ankara 2005, s. 907.

1704 yılında Yenipazar kazası ile Gelibolu'nun Şarköy kazasına bağlı Mürselli köyünde 1705 yılında Gümülcine, Yenice-i Karasu, Ahi Çelebi ve Çağlayık kazalarında çıkan veba salgınları sonucunda halkın bir kısmı ölmüştür.

1713 yılında, Dimetoka Kazası'nda çıkan veba salgınında kazaya bağlı Kozluca köyünde sadece sekiz kişi hayatta kalmıştır[2]. 1722'de Tekirdağ'ında veba görülür.

Sultan Üçüncü Ahmed'in daveti üzerine Rakoczi ile birlikte Türkiye'ye gelip, Tekirdağ'a yerleşen Kelemen Mıkes, *Türkiye Mektupları* adlı eserinde, Haziran-1722'de Tekirdağ'da veba salgını yaşandığını ve bazı günlerde 150 insanın gömüldüğünü söyledikten sonra, salgının ekim ayına kadar sürmüş olduğunu Ekim 1722 vebanın şehirden uzaklaşmış olduğunu yazmaktadır[3].

XVIII. asrın ikinci yarısında 1778 yılında İstanbul'da ortaya çıkan veba, 1779-1783 yılları arasında Rumeli'deki Osmanlı topraklarında yayılışını sürdürmüş, 1780 yılında Edirne ve Çanakkale Boğazı ilkbahar ve yaz boyunca yeniden veba ile karşılaşmıştır. Veba, 1784-1787 yılları arasında bütün Osmanlı topraklarını tesiri altına almış. Bu tarihler arasında Edirne, Yanya ve İskenderiye üç kez bu hastalığa yakalanmıştır[4].

1829 yılında Edirne'nin Rus işgalinden sonra, bütün Trakya Bölgesi'ni içine alan bir veba salgını yaşanmış, Edirne'de nüfusun çok azalmasına neden olan bu hastalığa halk arasında "Büyük Kıran" adı verilmiştir. Bu hastalığın yayılmasının önlenmesi için de Osmanlı Devleti herhangi bir karantina önlemleri almadığı gibi, Fransa Sefareti tercümanının da Edirne'de başgösteren bu salgının önlenmesi için karantina önlemlerinin alınması konusunda yapmış olduğu girişimler de başarısız olmuştur[5].

Bugün Edirne'de gerek Üç Şerefeli Camii'nin haziresinde bulunan mezar taşları arasında gerekse Edirne Müzesi'nde bulunan mezartaşları arasında vebadan ölenlerin de mezar taşlarının bulunduğunu kitabelerinden öğrenmekteyiz. Bu mezar taşlarındaki tarihlere bakacak olursak, H.1152 / M.1739-40, H.1233 / M.1817-18, H.1252 / M.1836-37, H.1254 / M.1838-39 tarihlerinde Edirne'de bir veba salgını yaşanmış olduğunu söyleyebiliriz.

---

[2] Armağan A. L., *a.g.m.*, s. 909-911.

[3] K. Mıkes, *Türkiye Mektupları*, I, Ankara 1944, s. 111.

[4] Panzac D., *Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba (1700-1850)*, çev: Serap Yılmaz, İstanbul 1997, s. 25-37.

[5] Kazancıgil R. - Gökçe N. - Bilar E., *Edirne'nin Sağlık ve Sosyal Yardım Tarihi (1363-2008)*, C. I, s. 156.

Yine İstanbul Yolu Mezarlığı'nda, Kadı Şerif Efendi'nin kızı Şahinde Hanım'ın mezarının baş kitabesinden kızın genç yaşta vebadan ölmüş olduğu yazılıdır. Adı geçen kişinin kız kardeşi Adile ve erkek kardeşi İbrahim de aynı tarihte H.1254 / M.1838-39 yılında vebadan ölmüşlerdir[6].

Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan H. 14 Recep 1255/M. 23 Eylül 1839 tarihli belgeden de Filibe ve civarında veba salgınları görülmüş olduğunu ve bunun etrafa yayılmasını engellenmesi amacıyla Edirne Müşiri Nafiz Paşa'nın isteği üzerine İstanbul'dan buraya memur ve hekim gönderilmiş olduğunu da öğrenmekteyiz[7].

Bütün bunlar bize 1838-1839'lu yıllarda Edirne'de bir veba salgını yaşanmış olduğunu göstermektedir.

Osmanlılar Döneminde Edirne Vilayeti'nde Tifüs Salgınları

1828-29 Osmanlı-Rus Savaşı'nın sonunda Ruslar, Edirne'yi işgal ederek, Edirne Sarayı'nın harem dairesinin yakınlarında ordugâhlarını kurmuşlardır. Rus askerleri, yazın boğucu sıcağı, havaların fazla yağışlı gitmesi, yiyecek azlığı yüzünden Edirne'de rahat edememişlerdir. Askerler arasında lekeli tifo adı da verilen tifüs hastalığı yayılmış, bu hastalık otuz bin kişinin ölümüne neden olmuştur. Rusların Edirne'yi boşaltmasından sonra, birçok Rus askeri, hastanelerde kalmış ve yeniden sağlıklarına kavuşana kadar büyük bir özenle bakılmışlardır.

Ahmet Bâdi Efendi, *Rıyâz-ı Belde-i Edirne* adlı eserinin I. cildinde;

"*Rus hastalara gösterilen insanca yaklaşımdan dolayı, Rus Generali Dippec, Türkler'e teşekkürlerini sunmuştur. Ölen Rus askerlerinin bir kısmı Yeni İmaret semtinden geçen Palavur adı verilen küçük bir derenin kenarına gömülmüşlerdir. 1830 yılında meydana gelen sel taşkınları ise Rus askerlerinin mezarlarını söküp götürmüştür.*" diye yazmaktadır.

1829'da Ruslarla yapılan Edirne Antlaşması'ndan sonra, görüşmelere katılan delege Sadık Efendi, Sadrazam Reşit Mehmed Paşa'ya göndermiş olduğu mektubunda, Rusların H. 23 Cemâziyelâhir 1245 / M. 20 Aralık 1829 tarihinde Edirne'yi boşaltacağını ve ordunun Edirne'ye gelmek üzere olduğunu bildirmiştir. Delege Sadık Efendi'nin bu mektubu Sultan

[6] Dağlıoğlu H. T., "Edirne Mezarları", *Edirne, Serhattaki Payıtaht*, İstanbul 1998, s. 430.
[7] BOA. *C.SH*, 13-625.

İkinci Mahmud'a sunulmuş, padişah "*Ordunun yollarda huzur içinde getirilip, Edirne'de güzelce korunmasını*" sadrazama bildirmiş ve askerlerin Edirne içinde ve kışlaların boş kalmış bölümlerinde kalmalarını ve soğuktan korunmalarına özen gösterilmesini emretmiştir[8]. Çünkü bu sırada tifüse yakalanmış hasta Rus askerleri kışlada yatıyorlardı. Sultan İkinci Mahmud, hastalığın askerlere de bulaşabileceğini düşünerek, askerleri Rus askerinden uzak tutulmasını istemiştir.

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında, Rusların önünden kaçıp, Edirne ve İstanbul'a gitmek isteyen Filibe'de bulunan Türk göçmenleri arasında, tifüs ve çiçek salgını görülmüştür. Edirne'de önce Rus askerleri arasında yayılan tifüs çok geçmeden, halk arasında da yayılarak çocuk ölümlerine neden olmuştur.

Dr. Rıfat Osman Bey, *Edirne Rehnüması* adlı eserinde; "*Halk arasında tifüsten önemli ölçüde ölümlerin olduğunu, ölü sayısının on binden fazla olduğunu, bunu da Ermeni Minas Benyan'dan öğrendiğini*" yazmaktadır.

Ruslar, Edirne'de, Askeri İdadî'yi[9] işgal ederek, burasını askeri hastaneye dönüştürmüşler, salgın hastalıklar sırasında hastalanan Rus askerlerini burada tedavi etmişlerdir.

1914 yılında Edirne Kolordusunda tifüs salgınları görülmüş. Prof. Dr. Abdülkadir Noyan ile Gülhane Bakteriyoloji Asistanı Dr. Hamdi Bey, salgın hastalıklarla savaş için Sıhhiye Dairesi Başkanı Numan Bey tarafından vazifelendirilmişlerdir[10].

Ord. Prof. Dr. Abdülkadir Noyan, İstanbul Tıp Fakültesi Dergisi'nde yayınlanan "Memleketimizde Salgın Hastalıklar" başlıklı makalesinde, Edirne'de askerler arasında yapmış olduğu tifüsle mücadelesini şöyle anlatmaktadır:

"Sıhhiye Dairesi Başkanı Numan Paşa'nın emri ile Edirne Kolordusu'nda çıkan tifüs ve hummayı racia[11] salgınının savaşına memur edilerek 1914 yılı Mart ayının ilk günlerinde Edirne'de işe başladım. Bu savaş için Gülhane bakteriyoloji asistanı merhum Hamdi Bey de vardı.

---

[8] Ahmet Badi Efendi, *Riyaz-i Belde-i Edirne*, Çev: Ratip Kazancıgil, C. I, İstanbul 2000, s. 248-249.

[9] Askeri Lise.

[10] Kazancıgil R. - Gökçe N. - Bilar E., *Edirne'nin Sağlık ve Sosyal Yardım Tarihi*, C. 1, Edirne 2009, s. 156.

[11] Sıtma.

"Birlikte ateşli olarak koğuşlarda yatan hastalar gördüm. Bunların hepsini asker hastanesine gönderdim. Askerleri birer birer tetkik ettim. Birçoğu bitlenmişti. Lekeli tifo tehlikeli bir hal almıştı. Günde 25-30 lekeli tifo hastası çıkıyordu. Kolorduda üç seyyar etüv vardı. Bu etüvler birlikleri dolaşmış, asker elbiselerini etüvden geçirmiş, fakat yatak ve koğuş aynı zamanda temizlenmediği için salgını durduramamıştı.

Yanık Kışla'da mükemmel, büyük bir hamam vardı. Bu hamamı yaktırdım. Etüvleri hamamın önüne getirttim. Askerleri çadıra çıkararak kışla koğuşlarını sodalı kaynar su ile sildirdim, badana yaptırdım. Askerler sıra ile tabip ve subayların kontrolü altında hamama geldiler. Elbise ve eşyaları etüvde temizlenirken kendileri de 20-25 dakika müddetle hamamda sabun ile yıkandılar. Saçları hamama girmeden evvel, sair kıllı yerleri hamamda temizlendi. Bunlar, hamamın temizlere mahsus kısmında etüvden çıkan eşyalarını giyerek temizlenmiş kışla koğuşlarına girdiler. Temizlenmemiş askerlerle karıştırılmadılar. Bu savaş tarzı çok müspet neticeler verdi. Mart ayında 3. kolordu birliklerinde lekeli hummaya (tifüse) yakalanmış 445 hastadan 104'ü ölmüştü. Nisan ayında lekeli hummaya yakalanmış olan 227 kişiden 67 ölüm hadisesi görüldü. Nisan ayından sonra tek tük vakalar halinde 20-30 hastada daha lekeli humma görüldü. Yaptığım araştırmalarla birlik askerinde artık bite tesadüf edilmiyordu."[12]

Balkan savaşından sonra Edirne kolordusunda görülen bu salgınlar iki ay içinde söndürülmüş. Fakat bu tifüs salgını sırasında, yüzlerce er ile birlikte, karantina koğuşunu üzerine alan, Giritli Kâzım Bey, Cerrah Mustafa Ahmed, Kehhal (Göz Hekimi) Cevat Seyid de ölmüşlerdir. Tifüsten dokuz yüz seksen dört asker hastaneye yatırılmış, bunlardan üç yüz kırk dördü ölmüştür[13].

Osmanlılar Devrinde Edirne Vilayeti'nde Kolera Salgınları

1886'da Bulgaristan'ın Tırnova kazasında kolera görülmesi üzerine, gerekli önlemler alınarak salgının Edirne'ye sıçraması önlenmiştir [14].

[12] Noyan A., "Memleketimizde Salgın Hastalıklar", *İstanbul Tıp Fakültesi Mecmuası*, 1963, S. 26, s. 445.

[13] Kazancıgil R. - Gökçe N. - Ender B., *a.g.m.*, s. 157.

[14] *Edirne Gazetesi*, 20 Rebiulevvel 1304 / M. 17 Aralık 1886.

1891 yılında İstanbul'da çıkan kolera salgını Edirne'ye de ulaşmış. 3 Kasım 1891'de İstanbul'dan Edirne'ye gelen bir Musevi ailesinden altmış yaşlarındaki bir kadında kolera belirtileri görülmüştür. Toplanan askeri ve sivil hekimler bunun kolera olduğunu belirten bir rapor vermeleri üzerine ev, içinde yaşayan altı yedi kişi ile birlikte, jandarma, polis ve belediye çavuşları ile birlikte karantinaya alınmıştır. Hasta ölmüş ve gerekli önlemler alınarak gömülmüştür.

Edirne'de hastalığın yayılmaması için bir taraftan gerekli tedbirler alınırken, diğer taraftan manevi yollara da başvurulmuş, şehrin temizliğine ehemmiyet gösterilmiştir. Hekimlerin tekliflerine uyularak içme suları kaynatılmış, hamam ve lokantaların temizliği göz önüne alınmıştır.

13 Kasım 1891 Çarşamba günü, Musevilerden, Süleymaniye Küçükpazar'da oturan, altmış yaşlarındaki Bezaz Mordehay'ın hastalığının kolera olduğunun anlaşılması üzerine gerekli önlemler alınarak ev karantinaya alınmıştır. Bunu üzerine sadrazamlıktan gönderilen emirle, İstanbul'dan Edirne'ye gelecek yolcuların şehrin dışında bekletilmesi istenmiş ve bunun içinde Benlioğlu Bahçesi'nin bitişiğinde bir yer kiralanmıştır[15].

1893'de Avrupa'da yeniden kolera salgınlarının görülmeye başlaması üzerine, Edirne basınında Vilayet Sıhhiye Müfettişi Şerafettin Efendi'nin kolera ile ilgili bir makalesi yayınlanmıştır.

Şerafettin Efendi makalesine başlarken: "*Şu sıralarda Avrupa'da yeniden kolera salgınları olduğu, bu hastalığa karşı gerekli olan tedbirlerin alınması için bunların neler olduğunu, bir kez daha hatırlatmak için bu yazıyı hazırlamış olduğunu*" belirtmiştir[16].

Osmanlı idarecileri de, İstanbul'dan, Edirne Vilayetine göndermiş oldukları yazıda, "*Halkı bilgilendirmesi amacıyla kolera ile ilgili yazılara basında yer vermelerini*" istemişlerdir.

Edirne Vilayeti Sıhhiye Müfettişliği, bir taraftan halkı basın yoluyla koleraya karşı tedbir almaları için uyarırken, diğer taraftan da, belediyenin gerekli sağlık tedbirleri alması için gereken çalışmaları da başlatmıştır. Edirne Valisi de bir genelge yayınlayarak;

[15] Kazancıgil R. - Gökçe N. - Bilar E., *Edirne'nin Sağlık ve Sosyal Yardım Tarihi (1363-2008)*, C. I, s. 157.

[16] Gökçe N., "1893-1894 Kolera Salgınları Karşısında Edirne'de Alınan Koruyucu Sağlık Önlemlerinin Edirne Gazetesine Yansıması", *Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları*, S. 7, İstanbul 2001, s. 45-64.

"Şehrin, genel sağlığının devam ettirilebilmesi için, şu sıralar, şehrin temizliğine daha fazla dikkat edilmesi gerektiğini, gerekli olan temizlik arabalarının temin edilerek, evlerin içlerindeki çöpler, kapıların önlerine veya sokaklardaki belli yerlere yığılarak, belediye temizlik memurları tarafından derhal buralardan alınıp, arabalara doldurularak buralardan derhal taşınmasını" halka ve muhtarlıklara bildirilmiştir.

Avrupa'da kolera salgınlarının görülmeye başladığı mevsimin yaz olması nedeniyle, sıcaklık günden güne artmakta olduğu ve sokaklarda biriken çöpler de, sıcaklığın da tesiriyle etrafa pis kokular yaydığı gibi, halkın sağlığına da tehdit ediyordu. Halkın kolera gibi salgın bir hastalıkla karşı karşıya gelmemesi için, Sıhhiye Müfettişliği'nden Edirne Belediyesi'ne gönderilen yazıda;

"*Sıcakların gölgede 36, 37 dereceye ulaştığı, alınan tedbirler, genel sağlığın önemini bir kat daha artırmış olduğu belirtilerek, şehrin bütün mahalleleri dolaşılarak her tarafın temiz, çarşı, pazarlarda çürük meyve ve sairenin satılmamasına dikkat edilmesi*" istenmiştir[17].

Rusya ve Avrupa'nın çeşitli ülkelerinde kolera bütün şiddeti ile hüküm sürdüğü bu sırada Osmanlı idarecilerinin Edirne'ye gönderdikleri telgrafta:

"*Bu sırada kolera yabancı memleketlerde hüküm sürdüğü için, koleranın bulaşmasını önlemek için her şeyden ziyade temizliğe önem verilmesi, mahallelerin temizliğine her zamankinden daha fazla dikkat edilmesi, sokaklarda süprüntü çöp gibi şeylerin kaldırılması, kışlalarla, mescid, cami gibi kalabalık yerlerde hıfzı sıhha kaidelerine dikkat edilmesi*" isteniyordu.

Edirne Valisi tarafından da bir genelge yayınlanarak; "*Şehrin genel sağlığının devam ettirilebilmesi için şu sıralar şehrin temizliğine daha fazla dikkat edilmesi gerektiğini, gerekli olan temizlik arabalarının temin edilerek, evlerin içlerindeki çöpler kapıların önlerine veya sokaklardaki belli yerlere yığılarak, belediye temizlik memurları tarafından derhal buralardan alınıp, arabalara oldurularak buralardan derhal taşınmasını*" halka ve muhtarlıklara bildirilmiştir[18].

Genelgede, şehrin temizliğine dikkat edilmesi ve temiz tutulmasının dışında, mevsim sıcaklarının çok yüksek olduğu ve her türlü meyvenin bulunduğu Ağustos ayında, yemek ve içmek nedeniyle herkeste bir rahat-

[17] *Edirne Gazetesi*, nr. 66830, Sene 14, Muharrem 1311/ M. 13 Ağustos 1893.

[18] *Edirne Gazetesi*, nr. 670, Sene: 14, 4 Safer 1311/ M. 17 Ağustos 1893.

sızlık görülmekte olduğu, küçük bir rahatsızlıkta derhal hekime müracaat edilmesi istenmiştir. Şehirde sivil ve askeri hekimlerden başka belediyede de iki hekimin bulunduğu, bunlar kendilerine müracaat edildiği zaman, hastaları muayene edecekleri, geceleri bir iki eczanenin de açık olacağı, her gece nöbette Belediye Dairesinde bir hekim bulundurularak bu şekilde genel sağlık ihtiyacının karşılanacağı vali tarafından emir olunmuştur. Sıhhiye müfettişi Şerafettin Efendi tarafından da, Edirne'de vazife yapmakta olan belediye hekimleri ile mülki hekimlerden her gece birinin belediyede nöbetçi kalması, Eski Cami Caddesi'ndeki Belediye Eczanesi ile Saraçhane başındaki Agop Eczahanesi'nin her gece açık bulundurulacağı halka bildirilmiştir[19].

İstanbul'dan Edirne'ye gönderilen bir başka telgrafla da Bulgaristan'dan Edirne'ye gelecek yolcuların üç gün Cisr-i Mustafa Paşa Karantinahanesi'nde bekletilmesi zorunluluğu konulmuş; bu süre içersinde yolcuların elbiseleri etüv makinesi ile dikkatli ve itina ile temizlenmesi istenmiş; Bulgaristan ve Rumeli'den gemi ile gelecek yolcuların da, Kavak'da beş gün karantinada bekletilmesi, yolcusuz geminin de 24 saat gözetim altında tutulduktan sonra yoluna devam etmesi şartı getirilmiştir[20].

Cisr-i Mustafa Paşa'ya kadar gelen yolcuların geçtikleri yerlerde kolera salgını görüldüğü için Bulgaristan ve Rumeli'nin şarkından gelecek yolcuların, bu yolculukları esnasında geçtikleri yerlerden bir iki yere daha karantinahane kurularak; buralarda gerekli hekim ve tıbbi malzemenin bulundurulması, gelen yolcuların bu merkezlerde beş gün karantina da bekletilmesi, şayet yolcular, karantinada beklemeyi kabul etmeyip Edirne'ye geçmek isterlerse buna izin verilmemesi vurgulanarak; yolcuların, Cisr-i Mustafa Paşa Karantinahanesi'nden başka, Ahtabolu, Tırnava, Kırkkilise (Kırklareli), Konak, Malkoçlar, Kırcaali, Rusçuk, Aydoğmuş karantinahanelerine sevk edilerek buralarda bekletilmesi Edirne Vilayeti'nden istenmiştir[21].

Bu tedbirlerin dışında, karantinahanelerde vazifeli hekimlerden de, karantinahaneye gelen ve karantina süresi dolup ayrılan yolcuların günü gününe düzenli olarak istatistiği tutularak rapor halinde Edirne Vilayeti'ne bildirilmesi de istenmiştir.

---

[19] *Edirne Gazetesi*, nr. 671, Sene: 14, 11 Safer 1311/ M. 24 Agustos 1893.

[20] *Edirne Gazetesi*, nr. 670, Sene: 14, 4 Safer 1311/ M. 17 Agustos 1893.

[21] *Edirne Gazetesi*, nr. 670, Sene: 14, 4 Safer 1311/ M. 17 Agustos 1893.

Edirne'ye giriş ve çıkışlar da karantina uygulanmasına geçilmesi üzerine, Avrupa ve İstanbul'dan Edirne'ye gelen, Edirne'den Avrupa ve İstanbul'a gidecek olan trenlerin hareket saatleri de, alınan tedbirlere uygun olarak değiştirilmiştir. Buna göre; 4 ve 7 numaralı posta treni ve Orient Ekspresi ile Edirne'den Cisr-i Mustafa Paşa'ya giden 131 ve 132 nolu vagonlar kaldırılmış, Mustafa Paşa'dan Avrupa yönüne Orient Ekspresi ve Yusta vagonları ile yolcu taşınmasına devam edilmiştir.

İstanbul'dan Edirne'ye gelecek yolcular içinse tren seferleri, trenin Edirne'ye ulaşacağı saatler ile Edirne'de kalacağı zaman da belirtilerek haftanın belirli gün ve saatte yapılması kararlaştırılmıştır[22].

Rumeli şarkına gidecek yolcular içinse, Habibce mevkiinde 8 gün karantinada bekleme süresi konmuş, bunun içinde Habibce'de 36 kişiye yetecek kadar yeni barakalar yaptırılmış, 13 Eylül 1893'ten itibaren yolcuların karantinaya alınmasına başlanmıştır. Diğer karantinahanelerde de bekleme süresi 5 gün olarak yeniden düzenlenmiştir.

Edirne Vilayeti Sıhhiye müfettişi Şerafettin Bey de, Edirne'ye bağlı, Dedeağaç, Firecik, Gümülcine, İskeçe, Karaağaç, Gelibolu, Keşan ve Cisr-i Ergene kazalarına giderek incelemelerde bulunarak, hıfzısıhha kurallarına uyulup uyulmadığını kontrol etmiş, uygun görmediklerini ilgili memurlara söyleyerek onları ikaz etmiş, bunların sağlığa uygun şekilde yeniden düzeltilmesini, halkın sağlığına ehemmiyet verilmesini, özellikle şu sıralarda halkın sağlığını tehlikeye düşürecek her şeyin ortadan kaldırılmasını isteyerek sağlık memurlarından bunların yerine getirilmesini beklediğini söylemiştir.

Edirne Belediyesi tarafından da şehrin temizliğinin dikkatle incelenmesi için Jandarma Seyyâr Binbaşı Hacı Ali Efendi'nin başkanlığında; belediye azası Tahir bey, vilayet muayene memuru Tahsin, polis komiserlerinden biri ve belediye mühendisi Avadis Efendilerden oluşan bir heyet oluşturulmuştur. Bu heyetin vazifesi, her gün şehri dolaşarak, şehrin temizliğinin yapılıp yapılmadığı, sokaklarda ki çöplerin toplanıp toplanmadığını kontrol etmekti[23].

Dimetoka'ya teftiş için giden Sıhhiye Müfettişi Şerafettin Efendi, Edirne'ye döndükten sonra hazırlamış olduğu Dimetoka ile ilgili raporunda;

[22] *Edirne Gazetesi*, nr. 670, Sene: 14, 4 Safer 1311/ M. 17 Agustos 1893.

[23] *Edirne Gazetesi*, nr. 681, Sene: 14, 23 Rebiulevvel 1311/ M. 4 Ekim 1893.

mahalle aralarında ve dışarılarda akan suların ortadan kaldırılması, evler arasındaki çöplerin toplanması, kasap dükkânlarının temizlenerek etlerin ince tüller veya tel kafesler içinde bulundurulmaları; aşçı, kebapçı, sebzeci, berber dükkânlarının ve meyhanelerin tetkik edilerek kireçle badana edilmesi, alet ve edevatın daha temiz tutulması, aktar dükkânlarında bulunan mevcut kimyevi malzemenin şimdilik yok edilmesi, yönetmelikçe bunun yeniden satışına meydan verilmemesi, halka oradan geçen Kızıldeli suyundan içirilmeyip, yine oradan geçen Meriç Nehri'nin suyundan içirtilmesi. Eczacısız çalışmakta olan bir eczanenin kapatılmasını, uygun şekilde işletilmeyen (Dimetoka) Belediye Eczanesi'nin uygun şekilde işletilinceye kadar kapatılması gerektiğini kaymakamlığa bildirmiş olduğunu ve bu sağlık önlemlerinin sadece Dimetoka'da değil vilayetin her tarafında uygulanması gerektiğini de belirtmiştir[24].

İstanbul'da kolera salgınlarının görülmeye başlaması üzerine, *Edirne Gazetesi*'nin 22 Aralık 1893 tarihli nüshasından başlayarak, koleraya karşı halkı bilgilendirmek, alınması gerekli olan sağlık tedbirlerini bir kez daha halka duyurarak, ikaz maksadıyla, Edirne Sıhhiye Müfettişliği tarafından hazırlanmış olan yazılar, yayınlanmaya başlanmıştır. Bu yazılarda halka, koleradan korunmak için nelerin yapılması gerektiği şöyle anlatılmıştır:

"*Bu hastalık bir barsak hastalığı olduğu ve ishali davet edecek bütün nedenlerden kaçınılması gerektiği, suların mükemmel bir şekilde Pastör süzgeciyle süzülmesi, ya da ağzı kapalı şişelerde veya kaynatıldıktan sonra sürahide soğutularak içilmesi, evlerdeki odaların özellikle tuvaletlerin temiz tutulması, sabahları aç karna sokağa çıkılmaması, mümkünse çay, salep, yahut çikolata, içine limon sıkılmış pirinç çorbası, kızartılmış bir kaç dilim ekmek yedikten sonra sokağa çıkılması, belin daima sıcak tutulması, ayakların sarılması, temizlik için kaynatılmış sıcak su kullanılması, içilecek suyun temiz ve kaynatılmış olması, suya aynı zamanda 8-10 damla limon suyu sıkılması veya nane, kekik, melisa, tarçın gibi bitki yağlarından bir damla veya meyve suyundan bir çay kaşığı ilave olunduktan sonra, bir kaşıkla iyice karıştırıldıktan sonra şurup yapılması, bir evde hastalık görüldüğü zaman derhal hekime haber verilmesi, hekim gelinceye kadar hastanın odasına sönmemiş kireç dökülmesi, abdesthane ve hastanın kullandığı kaplar hekimin tavsiye edeceği ilaçlarla ve sönmemiş kireç dökülerek dezenfekte edilmesi, hastadan sonra tuvalete girilmemesi, hasta ile temas eden hane halkının ellerini, yüzlerini, ve ağzını sabunlu sıcak sularla*

[24] *Edirne Gazetesi*, nr. 681, Sene: 14, 23 Rebiulevvel 1311/ M. 4 Ekim 1893.

yıkaması, hastanın yattığı odada başkalarının yemek, su ve şarap içmemeleri, hastanın çarşaflarının hiç bekletilmeden başka bir yere konulmayarak çok kaynatılmış suya atılarak yıkanması, sarnıç suları her ne kadar temizlenmiş iseler de yine hastalık mikrobu taşıyacağından bu suların da kaynatıldıktan sonra içilmesi, resmi dairelerde de koleranın bulaşıcı olması nedeniyle her dairede tanzifat-ı fenniye memurlarının mesul tutulup, onların bilgileri altında bunların yerine getirilmesi" istenmiştir[25].

Edirne Gazetesi'nde kolera ile ilgili makalelerin yayınlanmaya başladığı sırada, Lüleburgaz'da bir kişide şüpheli hastalık görülmüş; bunun üzerine Edirne sağlık müfettişi Şerafettin Efendi ile Ordu hekimlerinden Binbaşı Rıfat ve Yasef Efendi Lüleburgaz'a gitmişlerdir.

Lüleburgaz'a iki saat mesafede Hamza Bey köyünde de görülen şüpheli hastalığın kolera olduğunun anlaşılması üzerine, mülki ve askeri hekimler Hamza Bey köyüne gönderilmiş, hekimlerce yapılan tıbbi incelemeler sonucunda hastalığın kolera olduğu kesin olarak anlaşılması üzerine, halkın hastalarla ilişkisi kesilmiştir. Hastalığın görülmeye başladığı ilk günden itibaren gerekli koruyucu önlemler alınmaya başlanmıştır. Lüleburgaz kasabası ile Hamza Bey köyü bulaşık kabul edilerek kaza ve köyün etrafı kordon altına alınarak, karantina konulmuştur. Kasaba kenarında bir hastane, dışarı çıkacakların karantinada beklemeleri için de, kasaba dışında uygun bir binanın karantinahane yapılması için istimlâk edilmesi, Edirne Vilayeti'nden Kırklareli Sancağı'na ve Lüleburgaz Kaymakamlığı'na emir verilmiştir[26].

Verilen bu emir üzerine Lüleburgaz'da istasyon mevkiinde karantinahane olarak kullanılmak üzere on beş yataklı bir baraka yapılmış, Dedeağaç'tan takımları ile birlikte on çadır, Cisr-i Mustafa Paşa'dan on yatak takımı bu karantinahaneye gönderilmiş; biri karantinahanede diğeri hastalık çıkan yerde vazife yapmak üzere Edirne Merkez Asker Hastanesi'nden iki hekim Lüleburgaz'da vazifelendirilmiştir. Hastalık, Pınarhisar nahiyesi[27] merkezi ile Satı, Yancıklar, Mandıracı köylerinde de görülerek, buralarda da birer ikişer ölüm vakaları meydana gelmiştir[28]. Lüleburgaz'da kolera görülmeye başlaması üzerine İstanbul'dan Lüleburgaz'a gelen tren, geri

[25] *Edirne Gazetesi*, nr. 688, Sene: 14, 12 Cemâziyelâhir 1311/ M. 21 Aralık 1893.

[26] *Edirne Gazetesi*, nr. 688, Sene: 14, 12 Cemâziye'l-âhir 1311 / M. 21 Aralık 1893.

[27] Pınarhisar günümüzde Kırklareli'nin şirin bir ilçesidir.

[28] *Edirne Gazetesi*, nr. 689, Sene: 14, 19 Cemâziye'l-âhir 1311/ M. 28 Aralık 1893.

gönderilmeyip Lüleburgaz istasyonunda bekletilmiştir. İstasyon civarında kurulan karantinahanede üç günlük bekleme süreleri dolanları almak üzere İstanbul'dan ayrı bir tren gönderilmiştir[29] .

Edirne Vilayeti'ne bağlı diğer sancak ve kazalarla da irtibata geçilerek, buralarda vazife yapmakta olan hekimlerin, vazifeli oldukları merkezlerin sağlık durumları ile ilgili hazırlamış oldukları raporların düzenli olarak Edirne'ye gönderilmesi sağlanmıştır. Gelibolu'da da bir kadının şüpheli bir hastalığa yakalanarak ölmesi üzerine evi derhal kordon altına alınmış, eve giriş ve çıkışlar yasaklanmıştır.

Malkara kaymakamlığından verilen bilgide; kaymakamlıkça kazanın temizliğine dikkat edildiği, çarşı pazarda satılan yiyecek maddelerinin belediye hekimi tarafından kontrol edilmedikçe sattırılmadığı, özellikle şu sıralarda halkın sağlığına daha fazla dikkat edildiği bildirilmiştir[30].

Burada da gördüğümüz gibi Edirne Vilayeti'nin, kendisine bağlı olduğu sancak, kaza ve köylerle iletişimini salgınlar sırasında daha da artırarak, buralarda vazife yapan mülki amirlerden de vazifeli oldukları yerlerle ilgili bilgiler isteyerek, sancak ve kazaları denetim altında tutarak, raporların sağlıklı olarak sürekli gönderilmesi sağlanmıştır.

24-25 Kasım 1893'te, Edirne'de Sırık Meydanı civarında Bozacı Arnavut Veysel ile Süpürgeciler Mahallesi'nde bir Ermeni kadınının hastalıklarından şüpheler görüldüğü askeri ve mülki hekimlerden oluşan bir heyet tarafından açıklanmış. Bunun üzerine Bozacı Veysel'in bulunduğu dükkân ile Ermeni kadınının ikamet ettiği ev derhal kordon altına alınmıştır. Bunun dışında şehirde başka bir hastalık meydana gelmemiş, her iki hasta da iyileşmeye başlamıştır. Hastaların iyileşmeleri ve karantina sürelerinin dolması üzerine 4 Aralık 1893 tarihinden itibaren ev ve iş yerlerindeki kordon kaldırılmıştır[31].

Dimetoka'dan gelen bir telgraftan kazada şüpheli hastalık görüldüğü öğrenilmesi üzerine, buraya asker hekimlerden Binbaşı Mahmud Bey ile belediye hekimlerinden Veçinev Efendi gerekli incelemeler yapmak üzere burada vazifelendirilmiştir. Dimetoka Asker Hastanesi'nde de yatan hastaların koleraya yakalanmış olduklarının anlaşılması üzerine, önce hasta-

[29] *Edirne Gazetesi*, nr. 688, Sene: 14, 12 Cemâziye'l-âhir 1311/ M.21 Aralık 1893.

[30] *Edirne Gazetesi*, nr. 688, Sene: 14, 12 Cemâziyelâhir 1311 / M. 21 Aralık 1893.

[31] *Edirne Gazetesi*, nr. 689, Sene: 14, 19 Cemâziyelâhir 1311/ M. 28 Aralık 1893.

ne kordon altına alınmıştır. Kasaba içersinde bir iki hastada görülen hastalığın kolera olduğunun anlaşılması üzerine sıhhi tedbir olarak kasaba kordon altına alınarak, halkın dışarı çıkması yasaklanmıştır. Gerekli sağlık önlemlerinin alınması için de Dimetoka sağlık memuru, Dr. Mahmud Bey tarafından ikaz edilmiştir. Kasaba dışında biri hastane, diğeri karantinahane olarak kullanılmak üzere iki ev bulunmuş, buranın sorumluluğuna Binbaşı Dr. Mahmud Bey ile belediye hekimi Dr. Veçinev Efendi atanmıştır. Hekimler tarafından hazırlanan raporda, Dimetoka içinde hastalığın hafif seyretmekte olduğu, bir kaç gün içinde geçebileceği bildirilmiştir[32].

1893 yılı Ekim ayı içersinde Lüleburgaz ve Pınarhisar'da 22, Dimetoka'da askerlerden 21, jandarmadan 1, halktan 7 kişi koleradan ölmüştür.

Dimetoka ve Edirne merkezlerinde kolera salgınlarının görülmesi üzerine, Edirne Sıhhiye Müfettişliği tarafından hazırlanmış olan yazılar, *Edirne Gazetesi*'nde yeniden yayınlanmaya başlamış, bu konuda halkın bir kez daha ikaz edilmesi, gerekli görülmüştür. Halk, bir taraftan koleraya karşı gerekli tedbirleri almaya çağrılırken, bir taraftan da hastalık karşısında alınması gereken tedbirler hakkında bir defa daha bilgilendirilmeye çalışılmıştır.

28 Aralık 1893 tarihli *Edirne Gazetesi*'nde yayınlanan yazıda koleraya karşı alınması gereken önlemler şöyle sıralanmaktadır :

"Gerek çarşafları gerekse yatakların temiz olması; odaların havalandırılması; abdeshanelerin çok temiz tutulması, helâların içlerine günde iki defa bir litre kireç sütü dökülüp üzeri kulplu kapaklarla kapatılması; kireç sütünün bir litre su içersine yüz dirhem sönmemiş kireç katarak hazırlanması; içilecek suyun kaynamış olması; içersine limon veya meyan tuzu katılmış olması, kapaklı şişeler de toz v.s. den uzak tutularak muhafaza edilmesi, sebze ve meyvelerin kaynatılmış su ile yıkanması; yemekten evvel ve sonra ellerin kaynatılmış su ve sabun ile yıkanması; ağzın sirke veya limon damlatılmış kaynatılmış su ile çalkalanması; dışardan alınacak yiyeceklerin pişmiş olduğuna dikkat edilmesi, tuzlu yiyeceklerin tercih edilmesi, sabahları yemek yemeden dışarı çıkılmaması; koleralının elbiselerine dokunanlar, ellerini kaynatılmış su ve sabun ile yıkamaları; bilumum bulaşık ve sairenin hemen yok edilmesi, çok değerli eşyaların dikkatle temizlenmeleri; hastaların kullandıkları kaplarının abdesthane-

[32] *Edirne Gazetesi*. nr. 689, Sene: 14, 19 Cemâziyelâhir 1311/ M. 28 Aralık 1893.

lere dökülmeden önce içlerine kireç sütü dökülmeleri; hekimin tasdiki olmadan, hastalığa tesirli denen ilaçların, hiç bir ilacın kullanılmaması; hastalık meydana geldiğinde derhal hekime haber verilmesi, hastalığın yok edilmesine dair bilgilerin hekimin kendisinden alınması; hastalık görüldüğünde korku ve telaşa kapılınmaması gerektiği anlatılarak, halktan hastalığa karşı tedbirli olunması halktan istenmektedir[33].

Edirne'de Karanfiloğlu mahallesi sakinlerinden birinin şüpheli hastalık ile hastalanarak ölmesi üzerine ev derhal kordon altına alınarak eve giriş çıkışlar yasaklanmıştır. 17 Ocak 1894 tarihinde Tahtakale mahallesinde Musevi bir kadının şüpheli hastalığa yakalandığı hekimlerce bildirilmiş, kadının ölmesi üzerine evi derhal kordon altına alınarak gerekli hıfzı sıhha tedbirleri uygulanmaya başlanmıştır.

Manyas civarında pazarcı Nesimi de şüpheli hastalığa yakalanarak ertesi gün ölmüş; Debbağhane[34] civarında yine bir Musevi'nin koleraya yakalandığının haber verilmesi üzerine ev derhal kordon altına alınarak, hastanın tedavisine belediye hekimleri tarafından başlatılmıştır[35].

İstanbul'dan Edirne'ye gelen yolcular arasında Musevi bir aile içersinde bir kadında kolera tespit edilmiş olduğu mülki ve askeri hekimlerce açıklanması üzerine kadının evi derhal kordon altına alınmıştır.

Kirişhane mevkiinde Nizamiye Karakolunda vazifeli bir polisin şüpheli hastalık ile hastalandığı hekimler tarafından beyan olunmuş; hasta, derhal hastaneye kaldırılarak gereken sıhhi tedbirler alınmasına rağmen, hastanın ertesi gün ölmesi üzerine gerekli sağlık tedbirleri alınmıştır[36].

Edirne'ye İstanbul'dan gelecekler için Çatalca'da yaptırılan barakalarda üç gün karantinada bekleme süresi konmuş, İstanbul'a hareket edecek trenlerde birer ikişer hekim bulundurulması, bunların yolcuları muayene ettikten sonra oradaki, karantinahanelerde altı veya sekiz gün gözaltında tutulmaları, hastalananların şehir dışında kurulmuş olan hastanelere gönderilmeleri, Sıhhiye Nezareti'nden gelen telgrafla Edirne Vilayetine bildirilmiştir.

---

[33] *Edirne Gazetesi*, Nr. 689, Sene14, 19 Cemâziyelâhir 1311/ M. 28 Aralık 1893.

[34] *Debbaghane:* Hayvan derilerinin işlendiği yer. O dönemde Edirne'deki debbağhaneler Tunca Nehri kenarında idi.

[35] *Edirne Gazetesi*, nr. 690, Sene:14, 26 Cemâziyelâhir 1311/ M.4 Ocak 1894.

[36] *Edirne Gazetesi*, Nr. 696, Sene: 14, 9 Şaban 1311/ M.15 Şubat 1894.

İstanbul'dan gelen bir Musevi ailesinden, hastalanmış olan altmış yaşlarındaki kadının askeri ve mülki hekimlerce kolera olduğunun açıklanması üzerine, ev, içindeki 6-7 kişi ile birlikte, jandarma, polis ve belediye çavuşlarının da yardımıyla derhal kordon altına alınırken, gerekli tıbbi önlemler de alınmıştır. Hastanın iyileşemeyerek ölmesi üzerine gerekli hıfzı sıhha kuralları yerine getirilerek cenaze gömülmüştür.

Süleymaniye Küçük Pazar semtinde Musevi bir kadının da hastalanıp ölmesi ve kadının askeri ve sivil hekimlerden oluşturulan bir komisyon tarafından muayene edilerek, hastalığının kolera olduğunun anlaşılması üzerine gerekli sağlık tedbirleri alınmıştır. Edirne'de görülen bu kolera salgınları karşısında bir taraftan gerekli sağlık tedbirleri alınırken, diğer taraftan da camilerde; Hatm-i Şerif, Mevlid-i Şerif okutulmuş, hastalığın önlenmesi için dualar edilmiş, vaizler de hastalıkla ilgili vaazlar vermişlerdir.

Edirne'deki ulema vaazlarında; belediyenin ihtarı ve tavsiyesi ile şehrin temizlik ve nizamına bir kat daha fazla dikkat edilmesi, bazı meyve ve bostanların satılmasına mani olunması, çay ve nane içilmesi, yiyeceklere dikkat edilmesi, hamamların, lokantaların göz önünde bulundurularak temizliğine dikkat edilmesi, umumi helaların temizliğine dikkat edilmesi, kireç döktürülmesi, özellikle salgınlar sırasında yapılması gereken bütün tedbirlerin alınmasını istemişlerdir. Bunların yanında, evlerin temiz tutulması, ölenlerin defin işlerinin sağlık kurallarına uygun şekilde yaptırılması, aile reislerinden de bunların uygulanmasında kusur etmemelerini rica etmişlerdir[37].

İstanbul'dan Mabeyn-i Hümayun Başkâtipliği'nden Edirne'ye gönderilen ve 18 Aralık 1894 tarihli *Edirne Gazetesi*'nde de yayınlanan telgrafla, Edirne'de, kolera salgınları karşısında ne gibi tedbirler alındığı ve sıhhi ihtiyaçlarının neler olduğu sorulmuş, bu soruya cevap olarak İstanbul'a gönderilen telgrafta; şimdiye kadar alınan tedbirler anlatılmış, ayrıca bir etüv makinesi ile birlikte iki pulvorizatör ve hekime ihtiyaç olunduğu bildirilmiştir[38]. Bunun üzerine devrin padişahı, İstanbul'dan istenen tıbbi makinelerle birlikte bir askeri hekim de vazifelendirerek Edirne'ye göndermiştir. Etüv makinesi ve pulvorizatörlerle birlikte Askeri Hekim Kolağası İsmail Besim Efendi Edirne'ye gelmiştir[39].

---

[37] *Edirne Gazetesi*, nr. 693, Sene: 14, 14 Cemaziye'l-evvel 1311 / 23 Kasım 1894.

[38] *Edirne Gazetesi*, nr. 670, Sene: 144 Safer 1311/ M. 17 Agustos 1893.

[39] *Edirne Gazetesi*, nr. 670, Sene. 144 Safer 1311/ M. 17 Agustos 1893.

Gönderilen etüv makinesi, askeri kışlaların yakınında bir yere konularak orada; pulvazitörler vasıtası ile hükümet dairesi, hastane, askeriye, mektep-i idadiye, rüştiye, Müslim ve gayrimüslim bütün okullarda temizlik yapılmıştır.

Tedbir olarak da, Karantina Dairesi, Sıhhiye Müfettişliği ile Belediye Başkanlığı'nın emirlerine uyulması için 18 Aralık 1894 tarihli *Edirne Gazetesi*'nde yayınlanan yazı ile halk bir kez daha ikaz edilerek;

"Gerek hastalığa tutulmuş, gerekse vefat eden kişilerin bütün eşyalarının etüv makinesinden geçirilmesi; biri bulaşık diğeri temiz eşya için, dışı muşamba ile kaplanmış biri kirli eşyayı koymaya, diğeri etüv makinesinden çıkan temiz eşyayı koymak için iki arabanın temin olunması; kendileri de dâhil, şaibeli görülen bütün vakaların bildirilmesi. Gerek muhtarlara, gerek memurlara, gerekse memleket etıbbasına (hekimlerine) bildirilen ölümlerin, bir kat daha fazla önlem alınarak gömülmesi; ölenlerin hemen kaldırılmayarak, hadiseden haber alınması için ilgili kişilerin bilgilendirilmesi; bulaşık eşyalarla, temiz eşyalar arasında, bulaşmaya neden olacak hadiselere mümkün olduğunca daha fazla dikkat edilmesi; İstanbul'dan gelen pulvazitörlerle, hapishane, hastane, okullar, kalabalık yerler, medrese odaları, bekâr odaları vs. ikamet yerlerinin adı geçen makine ile acilen temizlenmelerine; Manyas ve Debbağhane civarında Tunca suyunun içilmemesi; yazın sarf edilmek üzere şimdiden toplatılan buzların Arda Nehri'nden toplanılmasında bir sakınca yoksa da, buzların, Tunca Nehri'nden kesilmesinde mahsur görüldüğünden, buna meydan vermemek için daima dikkat ve itina olunması; vefat edenlerin definleri sırasında bulunmak üzere her milletten adam istenmesi; belediye hekimleri tarafından bu kurallara uyulup uyulmadığı teftiş edilerek vilayete rapor verilmesi, şehir, bölgelere ayrılarak, her bölgeye bir hekim verilmesi, her bölgeden hekim muayenesinin mesul tutulması, bu da yeni hekimlere ihtiyaç duyurduğu için her dairenin daha kaç hekime ihtiyacı olduğunun bildirilmesi istenmiştir[40].

Alınan tedbirler sonucunda, koleranın Edirne'de, salgınlar halinde yayılarak toplu ölümlere yol açması önlenmiş; fakat az sayıda da olsa koleradan ölenler olmuştur. Bir hafta içinde Edirne'de, üç kişi kolerada ölmüş; bunlardan biri Fındıklayan Fabrikası'nda bir işçi olup, hekimler tarafından hastaneye kaldırılmış ise de iyileşemeyerek vefat etmiştir.

[40] *Edirne Gazetesi*, nr. 670, Sene: 144, Safer 1311/M.17 Ağustos 1893.

Hastalık, kışlalardaki askerler arasında da hafif şekilde de olsa, kendini göstermesine karşılık, gerekli tedbirler alınarak hastalığın önlenmesine çalışılmıştır.

Lüleburgaz kazasında 29 Aralık 1893, Satı köyünde 6 Ocak 1894, Dimetoka'da 9 Ocak 1894 tarihinden itibaren kolera görülmemesi üzerine; Lüleburgaz civarında kurulan karantina 20 Ocak 1894, Dimetoka'daki karantina 23 Ocak 1894 den itibaren kaldırılmıştır[41].

Mürefte kazasında merkeze iki buçuk saat uzaklıkta Meylan köyünde bir nevi hastalık görüldüğünün haber alınması üzerine, hastalığın tayini ve gerekli önlemlerin alınması için Edirne Vilayetinden oraya hekimler gönderilmiş. Yapılan tıbbi araştırmalar sonucunda hastalığın kolera olduğunun anlaşılması üzerine köy hemen kordon altına alınarak giriş çıkışlar yasaklanmış, hastaların tedavilerine özen gösterilmiştir. Köy halkının ihtiyaçlarının karşılanması için kaymakamlığa ve livaya gerekli yazılar yazılmıştır. Ayrıca kurulmakta olan hastane ve karantinahanede kullanılmak üzere, Lüleburgaz Karantinahanesi'nden yatak takımı, çadır, pulvazitör, etüv makinesi gönderildiği gibi gerekli olan tıbbi ihtiyaçların karşılanması içinde 5000 kuruş gönderilmiştir.

Meclis-i Sıhhiye tarafından, Rumeli treni ile 24 Aralık 1894 tarihinden itibaren İstanbul'dan Edirne'ye gelecek yolcuların Çatalca Karantinahanesi'nde hekimler tarafından sadece muayene edilmelerine karar verilmiştir[42].

Kolera salgınının sona ermesinden sonra, Edirne Merkez Asker Hastanesi hekimlerinden Tabip-i Sani[43] kaymakam Hüsnü Bey ile hastane hekimlerinden Binbaşı Mehmed Arif Efendi'ye dördüncü rütbeden Osmanlı nişanı verilmiştir[44].

1910 yılında Rusya'dan gelen kolera salgını 1 Eylül 1910'da İstanbul'a ulaşmış, 21 Ekim 1910 tarihinde de Edirne'de görülmüştür. Bu tarihte Edirne'de 300 kişi koleraya yakalanmış, bunlardan 235'i ölmüştür.

19 Mayıs 1911'de İstanbul'da İnebolu'dan gelen bir yolcuda görülen kolera, büyüyerek şehre yayılmış. 12 Eylül 1911'de Edirne'de görülmeye

[41] *Edirne Gazetesi*, nr. 670, Sene: 144, Safer 1311/M.17 Ağustos 1893.

[42] *Edirne Gazetesi*, nr. 670, Sene: 144, Safer 1311/ M. 17 Ağustos 1893.

[43] İkinci doktor.

[44] *Edirne Gazetesi*, nr. 670, Sene:144, Safer 1311/ M. 17 Ağustos 1893.

başlayan salgın, Ekim'de sönmeye başlamış, Ocak ayında tamamen ortadan kalkmıştır.

1912-1913 yılında Balkan Savaşı sırasında, gerek halk, gerekse askerler arasında kolera salgınları görülmüştür[45].

Temmuz 1913'te Dimetoka Kolordusunda görülen kolera salgınıyla mücadele için Prof. Dr. Abdülkadir Noyan vazifelendirilmiştir. Abdülkadir Noyan, Dimetoka istasyonunda önce bir bakteriyoloji laboratuarı kurdurmuş, hasta askerleri de boş istasyon binasına yerleştirmiş, birliklerin içme suyunu kontrol altına aldırmış, birliklerde çadırlı ordugâhı intizama koyarak, sahra helâlarını usulüne uygun olarak uygun yerlere kazdırmıştır. Dimetoka'da görülen salgın 495 hasta ve 167 ölü ile sona ermiştir. Burada kurulmuş olan bakteriyoloji laboratuarı da bu salgında tam donanımlı ve ilmî çalışma imkânını sağlamıştır[46].

1913 yılının Temmuz ayında görülmeye başlayan kolera salgınları 1914 yılının Mayıs ayına kadar devam etmiş, bu süre içerisinde koleradan 1070 kişi hastaneye yatmış, bunlardan 581 kişi koleradan ölmüştür[47].

Salgın hastalıklardan ölen hekimlerin anısına, Edirne Merkez Asker Hastanesi'nin bahçesine hastane başhekimi Dr. Rıfat Osman Bey tarafından yine planı kendisi tarafından çizilmiş olan çeşme yaptırılmıştır. Bugün bu çeşme Edirne'de "Zübeyde Hanım Kadın Hakları" adı ile anılan parka taşınmıştır.

Osmanlılar Döneminde Edirne Vilayeti'nde Sıtma Salgınları

Edirne'de en sık görülen salgın hastalıklardan birisi de sıtmadır. Edirne'den Tunca, Meriç ve Arda Nehirlerinin geçmesi bunların yaptığı taşkınlıklar sonunda meydana gelen bataklıklar ve pirinç ekimi sivrisineğin üremesine neden olmakta ve dolayısıyla da sıtmaya zemin hazırlamaktaydı. Ayrıca Enez'deki Gala Gölü de sivrisinek cennetidir. Bu yüzden Edirne halkı geçmişte sıtmadan çok zarar görmüştür. Halk, sıtmadan kurtulmak için çeşitli yollara başvurmuş, ateşler yakarak, tütsüler yaparak, sıtmanın taşıyıcısı olan sivrisineği yok etmeye çalışmıştır.

[45] Unat E. K., "Osmanlı İmparatorluğunda 1910-1913 Yıllarındaki Kolera Salgınları ve Bunlarla İlgili Olaylar", *Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları, The New History of Medicine Studies*, S. 1, Yıl: 1995, s. 60-64.

[46] Noyan A., "Memleketimizde Salgın Hastalıklar", *İstanbul Tıp Fakültesi Mecmuası*, 1963, S. 26, s. 443-444.

[47] Kazancıgil R. - Gökçe N. - Bilar E., *Edirne'nin Sağlık ve Sosyal Yardım Tarihi (1363-2008)*, C. I, s. 123.

Edirne'de sıtmaya sadece, Meriç, Tunca ve Arda nehirleri kenarlarında oturanlar değil, bütün şehir halkı ile Edirne Sarayı'nda yaşayan sultanlar ve harem halkı da yakalanmıştır. Hatta Edirne Sarayı harem dairesinde sıtmaya yakalanan hastalar, Muradiye sırtlarında yaptırılmış olan Çadır Köşk'e gönderilmişlerdir[48].

Prof. Dr. A. Süheyl Ünver, *Edirne Sarayı* adlı eserinde, H. 1090 / M. 1659 yılında sultan Dördüncü Mehmed, Edirne Sarayı'nda kışlarken sarayda 400'den fazla cariye olduğu, bunlardan 40 tanesinin sıtmadan öldüğünü yazmakta ve *Tarih-i Gılmani*'de de "*H.1071/M.1660/1661 tarihinde padişahımızın Edirne'de kışlaması kararlaştırılmış iken, kendisi ve Valide Sultan Hazretleri ve iç halkının ekserisinin sıtmalı olduğunu*" bildirmektedir[49].

Necdet Sakaoğlu ise *Bu Mülkün Sultanları* adlı eserinde Dördüncü Mehmed Edirne'den İstanbul'a döndüğünde kendisiyle birlikte Valide Sultan ve harem halkının da sıtmaya yakalanmış olduğunu yazmaktadır[50].

Osmanlı devrinde Edirne'de yaşayan halkın sıtmadan kurtulması için yapılan çalışmaların başında bataklıkların kurutulması gelmiştir. Bunun içinde toprağın nemini ve suyunu çeken Okaliptüs (Eucalyptus globulus) ağacı ile papatya gibi bitkilerin yetiştirilmesi istenmiştir. *Edirne Gazetesi*'nde, bu bitkilerin, "*suyun çekilmesini sağlamakla birlikte sivrisineklerin üremesine de engel olacakları*" şeklinde makaleler yazılmış. Okaliptüs ağaçlarının yetiştirilmesi ve yetiştirilmesine teşvik edilmesi amacıyla bu ağaçların sanayide ve ticarette de kullanılabileceği söylenilerek halk özendirilmeye çalışılmıştır[51].

H. 14 Zilkade 1313 /M. 27 Nisan 1896 tarihli *Edirne Gazetesi*'nde çıkan bir yazıda şunlar yazmaktadır: "*Edirne şehrinden geçmekte olan Tunca, Meriç ve Arda nehirleri ara sıra taşarak, geniş düzlüklere yayılırlar. Yayıldıkları yerde bıraktıkları sular, çok zaman çekilmeyerek göl halinde kalmakta ve sular çekildikten sonra da, meydana gelen bataklık yazın en sıcak zamanlarına kadar devam ederek güzel havayı kirletmektedir.* İstanbul'*dan Edirne'ye yeteri kadar Okaliptüs fide ve tohumlarının gönderildiği, bunların bir kısmının Tekirdağ, Gelibolu ve Dedeağaç'a gönderilmesini geri kalanın da Edirne'de de ekilerek denenmesinin de Edirne Belediyesi'nden istenilmiştir.*"

[48] Dr. Rıfat Osman, Edirne Sarayı, (Haz: Ünver A. S.), Ankara 1989, s. 105.

[49] Ünver A. S., *a.g.e.*, s. 93).

[50] Sakaoğlu N., *Bu Mülkün Sultanları*, İstanbul 2000, s. 281.

[51] Kazancıgil R. - Gökçe N. - Bilar E., *a.g.e.*, s. 163.

Bir taraftan sıtmanın kaynağını teşkil eden bataklıkların kurutulmasına çalışılırken, diğer taraftan da sıtma salgını görülen yerlerde hemen gerekli sağlık tedbirleri alınarak, buralara hekim gönderilmiş. Sıtma tedavisinde kullanılan sulfan gibi ilaçlar köylere ve fakir halka ücretsiz olarak verilerek hastalığın önlenmesine çalışılmıştır[52].

Bütün bu uğraşılara rağmen sıtma salgınları Edirne'de görülmeye devam etmiştir. Balkan Savaşı sonunda Edirne Kolordusunda tifüsle savaşmak için Edirne'ye gelen Dr. Abdülkadir Noyan tifüs ile savaşın yanında burada yaptığı "Hummayı racia" yani sıtma ile savaşını şöyle anlatmaktadır:

"Sıtma 3-5 gün ara ile gelen her biri 4-6 gün nöbetten ibaret bir hastalık olduğu için hastaları ateşli hastalar arasından kan muayeneleri ile bulup çıkarmak icap ediyordu. Çok çalışkan arkadaşım merhum tabip Yüzbaşı Hamdi Bey, Edirne Merkez Hastanesi bakteriyoloji laboratuarında geceli gündüzlü çalışmalarla ateşli hastalardan gönderilen kan tetkiklerini yapıyordu. 1914 Mart ayında 181 sıtmalı hastadan 39'u, Nisan ayında 144 sıtmalı hastadan 25'i öldü. Mayıs'ta başka hiçbir vaka görülmedi."[53]

Gerek Osmanlı-Rus Savaşı gerekse Balkan Savaşı sırasında Balkanlardan Edirne'ye gelen göçmenler arasında sıtma salgınları görülmüştür. Edirne'nin sıtma ile savaşı Cumhuriyet devrinde de sürmüştür. Sıtma ile savaş yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti hükümetinin politikası olmuş, 13 Mayıs 1926'da Sıtma ile Mücadele Kanunu çıkartılmıştır.

Bir taraftan halkı aydınlatmak amacıyla basında "sıtmaya insan kanına aşılayanların sivrisinek olduğu, bununla mücadele için de bataklıkların ve pis su birikintilerinin kurutulması gerektiğine" dair makaleler ve bu sahada yapılan mücadeleleri anlatan seri yazılar yer alırken, diğer taraftan Köy Kanunu hazırlanırken köyün mecburi işleri arasında *"Köy sınırları içindeki su birikintilerinin kurutulması gerektiğini"* belirten maddeler konularak, bir yerde halk, kendi sağlığı için, bataklıkların kurutulmasında zorunlu tutulmuştur. Ancak, gelişen ilmi çalışmaların sonucunda sıtmanın önüne geçilebilmiştir.

---

[52] *Edirne Gazetesi*, nr. 672, 18 Safer 1311 / Sene: 14, 19 Agustos 1309.

[53] Noyan A., "Memleketimizde Salgın Hastalıklar", *İstanbul Tıp Fakültesi Mecmuası*, 1963, S. 26, s. 446.

Osmanlılar Döneminde Edirne Vilayeti'nde Çiçek Salgınları

Edirne, XVIII. asırda çiçek aşısını batıya aksettirmede bir köprü vazifesi yapmıştır. Çiçek aşısı Edward Jenner (1749-1813) tarafından bulunmadan çok önce Edirne'de çiçek hastalığına karşı, aşıcı kadınlar tarafından çocuklara çiçek aşısı yapıldığı bilinmektedir.

1717'de Edirne'ye gelen ve bir yıl burada oturan İngiliz sefirinin eşi Lady Montegu, Edirne'de uygulanan bu aşıyı buradan İngiltere'ye yazdığı mektuplarıyla Avrupa'ya duyurmuştur. Lady Montegu'nun bu mektupları daha sonra *Türkiye Mektupları* adı altında yayınlanmıştır.

Lady Montegu 1717 yılının Nisan ayında İngiltere'ye bir arkadaşına yazdığı mektubunda Edirne'de uygulanmakta olan çiçek aşısından şöyle bahsetmektedir:

"... Hazır hastalıklardan bahsederken size bir şey anlatacağım ki, onu okuyunca burada olmayı arzu edeceksiniz. Bizde çok sık ve tehlikeli olan çiçek hastalığı, burada aşı denilen bir uygulama ile tamamen zararsız bir hale getirilmiştir. Birçok yaşlı kadınlar vardır ki, her sonbaharın Eylül ayında sıcaklar hafiflediği zaman bu aşıyı yapmayı kendilerine iş edinmişlerdir. Halk, birbirine haber göndererek, aileden birisinin çiçek aşısı olmayı isteyip istemediğini sordururlar. Aşı olacaklar bir yerde toplanırlar. On beş, on altısı bir yere geldi mi, yaşlı kadın elinde içi en iyi çiçek cerahati dolu bir fındık kabuğu ile gelir; size, hangi damarınızı açtırmayı istediğinizi sorar. Sonra, derhal, gösterdiğiniz yeri büyük bir iğne ile size hiç acı vermeden açar ve damarın içine, iğnenin başını alacağı kadar bu zehirli damladan koyar ve sonra, yaranın üzerine bir boş ceviz kabuğu koyarak kapatır. Aynı şekilde birkaç damar daha açar. Rumlar ise, alnının ortasına, her iki kolda ve göğse birer haç işareti yapmayı âdet etmişlerdir. Fakat bu açılan yerler, iz bırakarak çirkinliğe sebep olduğundan inançlı olmayanlar, riayet etmezler. Onlar aşıyı bacaklara ve kolların görülmeyen yerlerine yaptırırlar.

"Aşı yapıldıktan sonra çocuklar ve küçük hastalar bütün gün oynarlar ve sekiz saat tamamıyla sağlıklıdırlar. Sonra ateş nöbeti başlar. İki üç gün yatakta kalmaya mecbur olurlar. Çocukların yüzlerinde, yirmi veya otuz kadar ufak çıbanlar çıkar ki, bunlar hiç iz bırakmazlar. Sekiz gün içinde hastalıktan önceki haline gelirler. Yara açıldığı yerde hastalık devam ettiği sürece cerahat akar ki, zannedersem pek faydalıdır.

"Her yıl, binlerce kişiye bu aşı uygulanır. Burada çiçek aşısını içmelere gider gibi, eğlence kabilinden kolaylıkla yaptırıyorlar. Çiçek aşısından ölmek mümkün değildir. Emin olabilirsiniz ki, bu tecrübenin güvenirliliğine inanıyorum. Çünkü küçük sevgili oğluma da uygulatacağım.

"Bu faydalı buluşu İngiltere'ye ithal edecek kadar sadık bir vatandaşım. Eğer gelirlerinin birer kısmını feda ederek, insaniyete yardım edecek kadar fazilet sahibi olanını bilse idim, bizim doktorlardan bazılarına bilhassa yazmayı ihmal etmezdim. Fakat bu hastalık onların çok işine yarar. Hatta bu suretle çiçek hastalığını ortadan kaldırmağa azmetmiş âdeme kin ve hiddet beslerler. Belki eğer yaşar ve geri gelirsem, onlarla mücadele etmekte kendimde cesaret bulabileceğim. Bu vesile ile dostunuzun kalbindeki kahramanlığa hayran olmalısın..."

Lady Montegu'nun mektubunda yazdığı, Edirne'de gördüğü Variolation yani insandan insana uygulanan idi. "Vaccination" Jenner'in inekten alarak insana uygulaması suretiyle ortaya çıkmıştır. Edirne'de XVIII. asırda birçok aşıcı kadınlar yetişmiştir ve çiçek aşısını bunlar yapmaktadırlar.

Dr. Rıfat Osman Bey, *Edirne'de 25 Yıl* başlıklı basılmamış eserinde Edirne'de yapılmakta olan çiçek aşısı merasimini şöyle anlatmaktadır:

"... Edirne'de sünnet düğünleri sonbahardan önce ve sıcakların sonunda yapılır. Sebebi mevsim değildir. Çiftçi bütün varlığı ile şehirliye yani çiftlik ve toprak sahiplerine bağlı idi. Zamanımızda bile "beyler" diye anılan bu kişiler, ya şehirdeki konaklarında ya da çiftliklerinin "kule" denilen hanesinde sünnet düğünü yaparlar. Beş, on köyün çocuklarından mürekkep 40-50 çocuğu sünnet ettirirlerdi. Bu, hasat mevsiminin sonunda yani ellerine para geçtiği zamandı.

"Aşı işine gelince; bu da külfetli yani masraflıydı. Bu yazıyı, bir dergide sırf çiçek aşısına yazılan bir tarihi belgede okumuştum. Bu zât oğlunun çiçek aşısı tarihini bu kelimelerle işaret etmişti (Sene H. 1162 / M. 1748/49).

"Külfeti şudur: Mutlaka 50-60 çocuk aileleri ile Mehmed Paşa Hamamı'nda (Üç Şerefeli Camii karşısında 1931 yılında ot ambarı olan Sokullu Mehmed Paşa yadigârı ve Koca Mimar Sinan eseri çifte hamamdır) toplanırlarmış. Bu işlerde hamamın erkek tarafını da kadınlar işgal ederlermiş.

"Yemekler götürülür. Soğuk şerbetler hazırlanır. Hamamın her tarafı güllerle donatılır. Şarkılar ve türkülerle çocuklar aşılanırmış. Aşıcı ka-

dınlar aşılarını incir yaprağına sarılı olarak getirirlermiş. Kız kardeşim Zehra'nın söylediğine göre, çocukluğunda annesi ile Kaleiçi'nde aşıcı bir Emeni kadının evine giderek aşılanmış. Bu kadın Aşıcı Tutu adı ile meşhur ve üstatmış.

"Zamanımızda olduğu gibi Avcı Sultan Mehmed zamanında Edirne'de gül şebboy, sümbül ve lâle yetiştiren kadınlar vardı. İşte aşıcılar da bu kadınlardan imiş.

"Çocukların aşı yerlerindeki kan kurumağa başlarken gül suyu ile ıslatılmış gül yaprağı aşı yerine konur ve bu sırada burada bulunan genç kızlar hep bir ağızdan: '*Yavrum gül olsun, gülleri bülbül olsun.*' diye türkü söylerlermiş.

"Edirne'de aşılanan çocukların kollarına bağlanan gül yaprağı soluncaya kadar hamama götürmemek, aşılı bir çocuğu, aşıdan bir iki sene sonra aşılamak, ekşili yemekler yedirmemek, ne neviden olursa olsun çiçek koklatmamak usuldenmiş."

Osmanlı'da Jenner usulü çiçek aşısı uygulanmasına başlayınca Edirne'de eski aşılama şekli terk edilerek, ilmi olan bu uygulamaya geçilmiştir.

Sultan Abdülmecid 1846'da çıktığı Rumeli seyahatinde Edirne'de huzurunda bütün çocukları aşılatmıştır. Çocukların aşılanmasından önce halkın bilmediği bu yeni aşı usulünden korkmaması için de önce sertabipe (başhekime) bir konferans verdirmiştir. Böylece halkı bilgilendirdikten sonra aşı uygulamasına geçilmiştir. Çocukların dışında büyüklerde çiçek aşısı olmak için müracaatta bulunmuşlardır[54].

Çiçeğe karşı alınan koruyucu tedbirlere rağmen yine de Edirne'de zaman zaman çiçek salgınları görülmüştür. 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşı sırasında Filibe'ye gelen, münasip olmayan şartlar altında yaşayan göçmenler arasında bu hastalık yayılmıştır.

H. 1306 / M. 1888-89'da Edirne Vilayeti'nde ve özellikle Edirne merkezinde şiddetli çiçek hastalığı görülmüş. Bundan dolayı bazı aileler Edirne'den göç etmeye başlamıştır. Edirne'den Bulgaristan'a giden trenlerde bu hastalığa karşı sağlık tedbirleri alınmıştır[55].

[54] Ünver S., *Türkiye'de Çiçek Aşısı ve Tarihi*, İstanbul 1948, s. 11.

[55] BOA. *DH.MKT*, 1555-79.

H. 1310 / M. 1892-1893'te Eceabad kazasının Seddülbahr köyündeki çocuklarda[56], H. 1312 / M. 1894-95'de Edirne'de bulunan II. Ordu da ki askerler arasında[57], H. 1321 / M. 1903 / 1904'te Edirne Hapishanesi'nde bulunan mahkûmlar arasında çiçek salgınları görülmüş, gerekli önlemler alınarak hastalığın daha fazla yayılması önlenmiştir. Aşısız olanların aşıları yapılarak çiçeğe karşı koruyucu önlemler alınmıştır.

Bu salgınlar sırasında İstanbul'dan Edirne'ye hekim ve çiçek aşısı gönderilmiştir. Aşısız olanlara çiçek aşısı yapılarak çiçek hastalığının sağlıklı insanlara bulaşması engellenerek salgınları kontrol altına alınmıştır. Çiçek aşısı sadece salgınlar sırasında değil, her yıl düzenli olarak uygulanmıştır.

Aşılar, belediye hekimleri ve gureba hastanesinde vazifeli hekimler tarafından yapıldığı gibi, kaza, nahiye ve köylere de aşı memurları (aşıcılar) gönderilerek, buralarda yaşayan halkın aşılanması sağlanmıştır. Aşı olanlara aşı karneleri düzenlenmiş, aşı koçanları da İstanbul'a Sıhhiye Nezareti'ne gönderilmiştir.

Edirne merkez de dâhil olmak üzere Edirne Vilayeti'ne bağlı kaza ve köylerde aşılanan çocuk sayısını gösteren istatistikler tutulmuş, bu istatistikler her ay düzenli olarak İstanbul'a Sıhhiye Nezareti'ne gönderildiği gibi vilayetin yayın organı olan *Edirne Gazetesi*'nde de yayınlanarak halkın da bilgilenmesi sağlanmıştır. Mesela; R. 1309 / M. 1893 Mart ayından başlayarak Kasım ayı sonuna kadar Edirne Vilayeti'nde toplam 1008 çocuğa, H. 1311 / M. 1893'de Malkara ilçesine bağlı 17 köyde 239 çocuğa, Keşan kazasında Mayıs, Haziran, Temmuz aylarında 214 çocuğa çiçek aşısı yapılmıştır[58]. H. 1313 / M. 1895'te Havsa kazasında 132, Sultanyeri kazasında 889 çocuğa[59], H. 1313 / M. 1895 yılı Ağustos ayı içersinde, aşı memurları tarafından Gümülcine kazasında iki yüz otuz, Üsküp nahiyesine bağlı üç köyde yüz yirmi çocuğa[60], H. 1324 / M. 1906 Hayrabolu'ya bağlı Birinci Çeşme köyünde çiçek hastalığı ortaya çıkması üzerine bu köye belediye hekimi gönderilerek 49 kişiye çiçek aşısı yapılmıştır[61].

---

[56] BOA. *DH.MKT. 5-12.*

[57] BOA. *Y.MTV 119-50.*

[58] Edirne Gazetesi, nr. 672, 18 Safer 1311 / 31 Ağustos 1893.

[59] Edirne Gazetesi, nr. 778, 25 Cemaziyelahir 1313 / 13 Kasım 1895.

[60] Edirne Gazetesi, nr. 778, 13 Cemaziyelahir 1313 / M.4 Ekim 1895.

[61] Edirne Gazetesi, nr. 1206, 19 Muharrem 1324 / M. 15 Mart 1906.

Aşılananlar kadar çiçekten ölenlerinde hükümet tabipleri tarafından istatistikleri tutularak vilayete sunulmuştur. Mesela; R. 1308 / M. 1892 Şubat ayından R. 1309 / M. 1893 Kasım ayı sonuna kadar tutulan istatistiklerde Edirne Vilayeti'nde toplam 73 kişi çiçek hastalığından ölmüştür.

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında, Edirne'ye gelen göçmenler arasında bulaşıcı hastalıklar ortaya çıkmış, bunların uygun olmayan şartlar halinde ve toplu bir şekilde yaşamaları sonucu tifüs, sıtma, kolera gibi bulaşıcı hastalıklar göçmenler arasında hızlı bir şekilde yayılarak ölümler meydana gelmiştir.

Edirne Vilayeti'nde sıtma, çiçek, kolera, tifüs gibi salgın hastalıkların dışında tifo, kızıl kızamık, verem gibi salgın hastalıklar da görülmüş olup, bu hastalıklardan ölümler de meydana gelmiştir. Mesela; R. 1308 / M. 1892 Şubat ayından R. 1309 / M. 1893 Kasım ayı sonuna kadar Edirne Vilayeti'nde tifodan 70, kızamıktan 18, veremden 12 kişi ölmüştür[62].

Edirne Vilayeti'nde frengi (sifiliz) salgınları da görülmüştür. Frengi salgınları daha çok Gümülcine'nin Dandere ve Sultanyeri kazalarında, Kırklareli'nin Karadeniz kıyısında, Ahtapolu ve Midye kıyısında, Saray nahiyesi ve köylerinde görülmüştür. Edirne Valiliği frenginin yayılmasını önlemek amacıyla Edirne Gureba Hastanesi[63] bahçesine frengili hastalara özel pavyonların yaptırılması için çalışmalar başlatmıştır. Balkan Savaşı sona erdikten sonra, hastanenin kuzey ve batı yönündeki evler kamulaştırılarak, hastaneye bir "Salgın Hastalıklar Pavyonu" eklenmiştir[64].

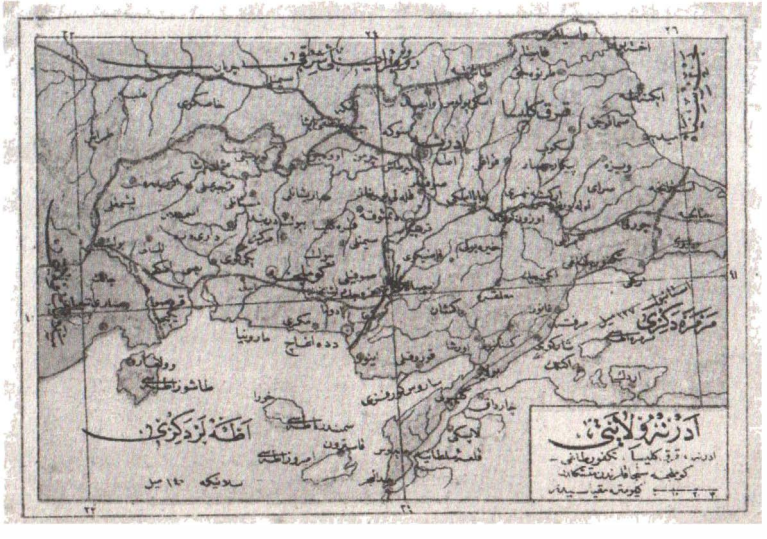
[62] Gökçe N., "1892-1893 Yılı Edirne Sağlık İstatistikleri", *38.Uluslararası Tıp Tarihi Kongresi Bildiri Kitabı, Proceedings of The 38 th International Congress on the History of Medicine Actes du 38 éme Congrés International d'Histoire de la Médecine*, Ankara 2005, s. 1377-1393.

[63] Bu hastaneye "Edirne Belediye Hastanesi" adı da verilmektedir.

[64] Kazancıgil R. - Gökçe N., "1910 Tarihinde Edirne'de Frengi Hastanesi Açılmasıyla İlgili Belgeler", *Tıp Tarihi Araştırmaları, History of Medicine Studies*, S. 13, İstanbul 2005, s. 158-165.

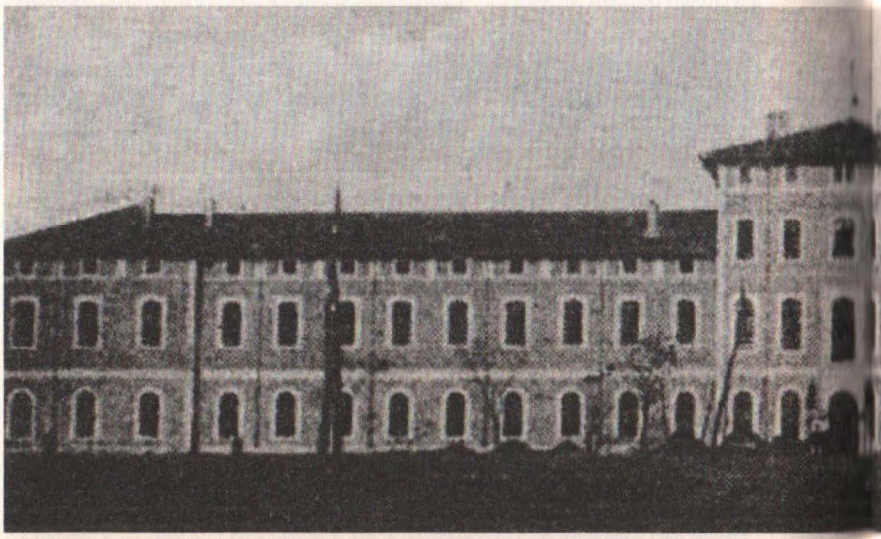

Kırklareli Hastahanesi

Edirne Askeri Hastahanesi

Edirne'de bir zamanlar Hilal-i Ahmer Hastahanesi olarak kullanılan bina

Prof. Dr. Abdülkadir Noyan'ın bahsettiği Edirne Merkez Asker Hastanesi hamamından günümüze kalan.

Edirne Merkez Asker Hastanesi'nin 1983 yılındaki durumu. (Bugün sadece bir duvarı kalmıştır.)

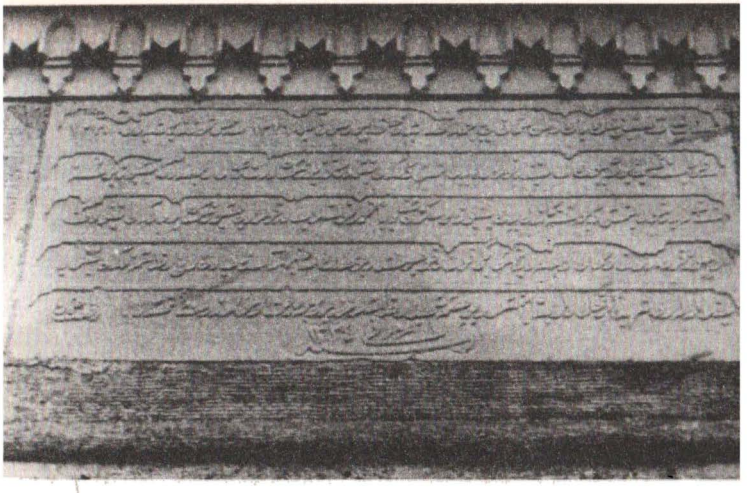
Balkan Savaşı'nda Edirne Sarayiçi'nde koleralı askerler

Balkan Savaşı'nda Edirne Sarayiçi'nde koleralı askerler

Çeşmenin yüzündeki isimler. (Salgın sırasında lekeli tifoya yakalanarak şehit olan hekimler; Tabip Kimyager Kâzım 24 Mart 1330 / M.6 Nisan 1914 - Tabip Kehhal (Göz Hekimi) Cevat Seyid 16 Şubat 1329 / M.1 Mart 1914 - Tabip Cerrah Mustafa Ahmet 27 Şaban 1329 / M.23 Ağustos 1911)

Çeşmenin kitabesi (1329 / M. 1911 yılı Temmuz ayında başlayıp, R.1330 / M.1914 - 1915 yılı Mayıs ayında son bulan büyük salgında koleradan bin yetmiş, lekeli tifodan 984 ve hummai raciadan 501 hasta hastaneye yatmış, bu hastalardan 558'i iyi olmuş ise de, koleradan 501, lekeli tifodan 344 ve hummai raciadan 72 kişi ölmüştür Bu salgın sırasında hekimlerden üç arkadaşımız lekeli tifoya yakalanarak şehit olmuşlardır.)

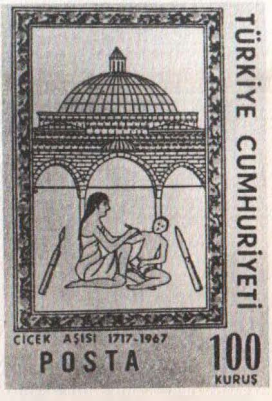
Planı Dr. Rıfat Osman Bey tarafından çizilen, salgın hastalıklardan ölen askerler anısına yaptırılan çeşme.

H. 14. Zilkade. 1313 / M. 27. Nisan, 1896 tarihli Edirne Gazetesi

Dr. Rıfat Osman Bey

Ord. Prof. Dr. A.Süheyl Ünver tarafından Edirne'nin 600.fethi yılı dolayısıyla çizilmiş Edirne'de Sokullu Hamamı'nda yapılan çiçek aşısı uygulamalarını anlatan posta pulu.

DİZİN

A. Adnan Adıvar, 13
A. E. Wright, 140
Abacı Dimitri, 239
öAbaza, 215
Abbas Bey, 201
Abbasoğlu Osman, 231
Abdi Kaptan, 224
Abdurrahman Ağa, 221
Abdurrahman Paşa, 152, 155, 198
Abdülkadir Noyan, 132, 269, 283, 285
ACERNE, 171, 172
Adana, 28, 66, 87, 91, 146, 167, 169, 173, 185, 249
Adapazarı, 167, 183
Aden, 88, 167
Afganistan, 81, 82, 127
Afrika, 50, 53, 56, 59, 115, 130, 133, 138, 142, 144
Afyon, 66
Agop Eczahanesi, 273
Ağlamışoğlu Agob, 237
Ağlamışoğlu Kirkor, 238
Ağlamışoğlu Manuk Kaptan, 236
Ahi Çelebi, 267
Ahmed Ağa, 221
Ahmed Bey, 253
Ahmed Efendi, 222, 227
Ahmed Kaptan oğlu Süleyman, 225
Ahmet Bey, 253
Ahtabolu, 273
Ahtapolu, 290
Akçakızarlık, 61
Akkerman, 20
Akşehir, 90, 133
Alâeddinzâde Hafız Efendi, 222
Alanya, 60
Alasonya, 74
Alaşehir, 67, 249
Alden R. Hoover, 173
Alexandre Yersin, 48
Ali Ağa, 223
Ali Çavuş, 223
Ali Kaptan, 223
Ali Yazıcı, 226
Alişan, 223
Alman Hastanesi, 125
Almanya, 50, 51, 101, 118, 125, 140
Altın Orda, 51
Altıncı Daire-i Belediye Nisâ Hastahanesi, 122
Alucra, 218
Amasya, 117, 151
American Board, 165, 166, 167, 168, 170, 171, 172, 173, 176, 178, 179, 180, 181, 182, 184, 185, 189
Amerika, 83, 101, 116, 118, 125, 126, 127, 128, 134, 138, 140, 155, 169, 171, 173, 175, 177, 180, 181, 185, 188, 191
Amerika Birleşik Devletleri, 116, 125
Amerikan Yakındoğu Yardım Heyeti Ruhani Meclisi, 173
Anabolu, 74
Anadolu, 18, 24, 28, 29, 49, 50, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 63, 65, 66, 67, 68, 73, 83, 89, 90, 91, 93, 105, 115, 127, 128, 129, 135, 137, 138, 139, 141, 144, 146, 153, 160, 167, 169, 171, 173, 204, 211, 212, 245, 246, 247, 248, 249, 266
Andon Çorbacı, 236
Andoroniki Çorbacı, 237
Ankara, 15, 20, 28, 58, 65, 66, 69, 70, 74, 90, 91, 117, 132, 133, 180, 201, 217, 219, 266
Anna Weston, 168
Antakya, 50, 55
Antalya, 66, 90, 117, 146
Antep, 68, 167, 169, 170, 173, 174, 175, 179, 180, 181, 183, 184, 185
Antep Merkezi Türkiye Koleji, 179, 181, 185
Antuvan Lago, 70
Arabistan, 127, 167
Aragonya, 51
Arahors, 168
Arap Yarımadası, 56
Arapkir, 60
Arapsun, 90
Arda, 281, 283, 284
Arda Nehri, 281
Ardumoğlu Hüseyin, 230
Aristotales, 22
Arjantin, 53, 116, 128
Arnavutluk, 59, 64, 135, 245
Asa Dodge, 165, 166, 179
Ashael Grant, 166, 172
Asya, 47, 50, 51, 125, 127, 130, 133, 138, 143, 158, 192
Asyalı, 29, 210
Atik Valide Bimarhanesi, 25

Atkinson, 173, 185
Aubry de la Motraye, 29
Avcı Sultan Mehmed, 31, 288
Avculu, 213, 231
Avrasya, 50
Avrupa, 20, 27, 28, 29, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 58, 61, 69, 81, 82, 85, 87, 88, 90, 95, 96, 97, 100, 101, 102, 103, 106, 108, 114, 117, 118, 119, 125, 127, 128, 130, 132, 134, 138, 139, 140, 141, 144, 145, 155, 159, 191, 198, 209, 210, 254, 265, 271, 272, 274, 286
Avustralya, 53, 125, 145
Avusturya, 75, 130, 140, 141, 198
Avusturyalı Karlinski, 95
Ayancık, 121, 151, 152, 157
Ayasofya, 19
Aydın, 60, 66, 217, 249
Aydoğmuş, 273
Aydos, 59, 65
Ayos Haralamyos Kilisesi, 104
Ayşe Aliye, 203
Ayten Altıntaş, 196
Ayvazoğlu Süleyman, 232
Azaklıoğlu Ahmed, 235
Azariah Smith, 166, 172, 174
Aziz Ağa, 223

Babaharman, 118
Bab-ı Seraskeri, 36
Bada, 213, 231
Badalıoğlu Salih Reis, 221
Bağdarsaroğlu Malkon, 237
Bağdat, 54, 68, 82, 83, 84, 88, 90, 93, 101, 105, 132
Bahanoğlu Ömer Usta, 225
Bahçecik, 185
Bahçecioğlu Ali Reis, 221
Bahçecioğlu Hüseyin, 231
Bahreyn, 167
Bahr-i Siyah Boğaz, 216
Bakteriyolojihane-i Baytari, 39
Bakteriyolojihane-i Şahane, 39, 40
Balıkesir, 66, 246, 247, 248, 250, 251, 253, 255, 256
Balıklı Ayazması Metropoliti, 104
Balkan, 61, 63, 93, 117, 131, 132, 133, 135, 140, 141, 143, 245, 270, 283, 285, 290
Balkanlar, 56, 59, 64
Balmumcu, 129
Baloğlu Hüseyin, 227
Balya, 248, 252, 253
Balyabadra, 74
Bangladeş, 80
Baron Von der Goltz, 120
Bartın, 120, 121, 198, 200
Basra, 68, 82, 83, 84, 88, 93, 105, 108, 167, 197
Basra Körfezi, 82, 83, 167
Batmanoğlu Yor, 241
Batum, 215, 216, 219, 241
Bayburt, 65, 94
Bayezid, 20, 22, 141
Bayramoğlu İbrahim, 229
Bebek, 99, 129, 179, 189
Bedreme, 213, 226, 232
Bedreme Kalesi, 213
Behçet Uz, 127
Bektaşoğlu Hasan Yazıcı, 234
Belediye Eczanesi, 273, 275
Belgrat, 63, 74, 75
Bender Kalesi, 74
Bengal, 80, 81
Benlioğlu Bahçesi, 271
Berber Hristo, 240
Bergama, 67
Berlin Antlaşması, 183
Besim Ömer Paşa, 126, 197
Beşiktaş, 123, 124
Beşir Çelebi, 21, 22
Beykoz, 129
Beyoğlu, 100, 119, 123
Beyoğlu Muayenehanesi, 123
Beyoğlu Nisâ Hastahanesi, 123
Beyrut, 87, 88, 91, 165, 167, 169, 170, 172, 176, 177, 179, 186, 197
Beyrut İncil Koleji, 169
Bezjian, 174
Bıdıloğlu İbrahim Çavuş, 231
Bilal Çavuş, 226
Birinci Çeşme köyü, 289
Birinci Mehmed, 58
Bitlis, 57, 65, 91, 167
Bizans, 47, 50, 55, 58
Boğalı, 213, 220, 227
Boğaziçi, 25, 211
Boğdan, 57, 63, 64
Bolu, 60, 119, 120, 121, 152, 155, 200, 249
Bolvadin, 133
Borel, 144
Bosna, 63, 73, 74
Boston, 170, 176, 180
Boyabat, 121, 151, 152, 159
Boyacı, 167, 240
Boyacı Artin, 241
Boyalıca, 72

Brahmaputra, 80
Britanya Adası, 52
Bubeboğlu Haçik, 241
Bubeboğlu Mınas, 241
Budapeşte Hastanesi, 119
Budin, 60
Bulak, 199
Bulgar, 75, 123, 249
Bulgaristan, 116, 142, 270, 273, 288
Burhaniye, 72
Burma, 53
Bursa, 19, 58, 90, 116, 142, 167, 179, 180, 185, 186, 187, 189, 249
Bursa Dârüşşifası, 19
Bursalı Ali Münşi, 116
Bülbülderesi, 123
Büyükada, 127
Büyükpazar, 173

Cabbarzade Süleyman Bey, 74
Cabot's Mills, 178
Calinos, 22
Calmette, 126, 136, 144
Carri Işık, 250
Canik, 117, 132, 151, 219
Carolina Hamilton, 174, 175, 176
Cebel, 90
Cemiyet-i Tıbbiye-i Mülkiye, 113
Cemiyet-i Tıbbiye-i Şâhâne, 126
Cende Hafız, 224
Cenibek oğlu Yor, 238
Cerrah Mustafa Ahmed, 270
Cerrahpaşa, 124
Cevaidoğlu Mehmed, 233
Cevat Seyid, 270
Cezayir, 60, 116, 128
Chamberland, 136
Charles Colhoun, 166
Charles Nicolle, 130, 132
Charles Riggs, 172
Cidde, 82, 89, 90
Cide, 120, 121
Cisr-i Ergene, 61, 266, 274
Cisr-i Mustafa Paşa, 266, 273, 274, 276
Cisr-i Mustafa Paşa Karantinahanesi, 273
Cisrimustafapaşa, 61
Civelek İbrahim, 228
Civelekoğlu Halil, 228
Cizre, 68
Cizvit, 182
Clark Dulor Merill, 174
Cobuloğlu Mehmed, 234
Cornelius Van Dyke, 166
Councilman, 146
Covanni Braşkova, 238
Cumapazarı, 61, 74
Cüce Ali, 230
Cüceoğlu Ahmed, 230
Cüceoğlu Ali, 227
Cüceoğlu Hurşid, 227
Cüceoğlu Hüseyin, 230
Cyrus Hamlin, 179, 186, 189

Çadır Köşk, 284
Çaglayık, 267
Çakır Ağa oğlu Hacı Mehmed Ağa, 225
Çakır Reis, 221, 232
Çakır Salih, 234
Çakır Usta, 223
Çakırgözoğlu Şaban, 224
Çakıroğlu Osman, 234
Çakıroğlu Ömer, 234
Çakoğlu Osman, 234
Çan, 60
Çanakkale, 87, 140, 248, 255, 267
Çankaloğlu Hasan, 230
Çankırı, 66, 90, 120, 121, 155
Çapanoğlu Hasan, 226
Çarsancak, 68
Çatalca, 140, 265, 279, 282
Çavuşoğlu Hasan, 232
Çenteoğlu Osman Usta, 225
Çerkez, 177, 192, 215, 249
Çerkezler, 210
Çıkınoğlu Ömer, 231
Çıldır, 65
Çınarcık, 213, 236
Çırpan, 61, 64, 74, 266
ÇilingirTonas, 237
Çilingiroğlu Yor, 240
Çin, 50, 53, 81, 116, 127, 138, 141, 143, 209, 210
Çin Hindi, 116
Çinliler, 29, 138
Çirmen, 64
Çobanoğlu Mustafa, 233
Çortoğlu Hüseyin, 232
Çökelikçioğlu Ömer, 227

D. Panzac, 56, 57, 63
D. Semple, 140
Dacikoğlu Ohannes Çorbacı, 236
Danimarka, 125, 126, 142
Dandere, 290

Daü'l-kelp Ameliyathanesi, 39
David B. Eddy, 187
Davis and Co, 178
Davutpaşa Kışlası, 85
Dedeağaç, 265, 274, 276, 284
Dedecik, 201, 203
Dedeler Oturağı, 201
Dedeler Sunması, 202
Delvine, 64
Demirci Mustafa, 226
Derin Kanyon, 201
Dersaadet, 84, 98, 157
Derviş Receb, 221
Dervişoğlu Ahmed Ağa, 221
Dervişoğlu Ali Ağa, 220
Dervişoğlu Salih, 225
Dervişoğlu Süleyman, 227
Dırdıroğlu Artin, 236
Dırdıroğlu Asador, 239
Dırdıroğlu Ohannes, 240
Dırdıroğlu Urum, 237
Dibekoğlu, 223
Dicle, 83
Dilaver Paşa, 116
Dimetoka, 267, 274, 277, 278, 282, 283
Dimetoka Asker Hastanesi, 277
Dimyat, 88
Divanyolu, 124
Diyarbakır, 57, 68, 75, 83, 87, 91, 93, 167, 173, 179, 180
Doğu Akdeniz, 56, 87
Doğu Avrupa, 125
Doğu Hindistan, 116
Doğubayazıt, 65
Doyran, 61
Dr. Miralay Agop Handanyan, 120
Dresden, 82
Dubniçe, 61
Dubrovnik, 69
During Paşa, 120
Durmuş oğlu Mehmed, 228
Duroğlu Molla Ali, 231
Durring Paşa, 197
Dünya Sağlık Teşkilâtı, 53, 220
Düzce, 120, 212

E. W. Mc. Dowell, 186
Edincik, 181
Edirne, 20, 21, 22, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 36, 58, 64, 104, 138, 142, 210, 211, 265, 266, 267, 268, 269, 270, 271, 272, 273, 274, 275, 276, 277, 278, 279, 280, 281, 282, 283, 284, 285, 286, 287, 288, 289, 290
Edirne Cüzzamhanesi, 27
Edirne Gureba Hastanesi, 290
Edirne Sarayı, 21, 268, 284
Edward Jenner, 139, 210, 286
Edwin St. John Wood, 186
Edwins John Ward, 174
Efes, 247
Eflak, 57, 64, 73, 75
Eflani, 200
Eflatun, 22
Ege, 49, 58, 64, 66, 69, 249, 254
Egriboz, 64
Egribucak, 61, 63
Ekizoğlu Bekir, 228
Ekizoğlu Hüseyin, 229
Ekrem Hayri Bey, 117
Ekrem Kadri Unat, 154, 195, 196
Ekrem Necip, 157
Elbasan, 63
El-Cezire, 68
Eliza Cheney Abbott Schneider, 187
Elmalı, 66
Emanuel Timonius, 138
Emin Ağa, 226
Emin Usta, 223
Emir Timur, 58
Emmanuel Timonius, 29
Endonezya, 81
Erdek, 251
Ereğli, 121, 216
Ergani, 68
Erzincan, 94
Erzurum, 65, 84, 91, 93, 94, 117, 132, 133, 141, 167, 173, 217, 249
Esenler, 94
Eski Cami Caddesi, 273
Eskipazar, 200
Eskişehir, 60, 185
Ethem Pertev, 157
Evliya Çelebi, 22, 59
Eymür, 213, 226

F. Andrews Shepard, 174
F. Nafiz Uzluk, 29
Fani Çorbacı, 237
Fart, 254
Fas, 118, 128
Fatih, 19, 20, 21, 22, 24, 36, 58, 141
Fatih Camii, 19
Fatih Sultan Mehmed, 19, 20, 21, 22, 58
Fatma (Uzun) Gökçü, 203

Fatsa, 218
Feriköy, 141
Fertikkadıoğlu Cabbar Bey, 232
Fettahoğlu Bekir, 229
Fındık Kebir, 253
Fındık Sagir, 253
Fındıklayan Fabrikası, 281
Fındıklı, 217
Fırat, 50, 83
Fırıncı Todori, 239
Filbos, 22
Filibe, 59, 64, 65, 87, 268, 269, 288
Filistin, 49, 50, 115, 125, 128, 167
Firecik, 274
Foley, 142
Formoza, 53
Fransa, 13, 51, 74, 82, 84, 103, 106, 116, 118, 119, 125, 128, 137, 139, 140, 172, 198, 254, 267
Frederick Dougles Shepard, 174, 185

Gaffaroğlu Mehmed, 235
Galata, 61, 62, 94, 123
Galata Muayenehanesi, 124
Galatasaray, 36
Ganj, 80, 81
Gazi Osman Paşa, 249
Gedik Paşa, 39, 167
Gedik Paşa Hamamı, 39
Gelibolu, 72, 85, 265, 267, 274, 277, 284
Gemici Bor, 238
Gemici Dimitri, 238
Gemici Hüseyin Ağa, 222, 226
Gemlik, 72, 189
George Bills, 166
George M. Dunmore, 180
George Washburn, 181, 183
Germedes-i Sagir, 72
Gerze, 151, 157, 159, 160
Giresun, 209, 219, 220
Girit, 69, 142, 245
Giritli Kâzım Bey, 270
Giritli Sırrı Paşa, 215
Gökırmak, 156
Gölpazarı, 65
Göynük, 60, 65, 72
Gözcüoğlu İbrahim, 225
Grönland, 51
Güceoğlu Hüseyin, 230
Gülbekoğlu Lefter, 238
Gülbekoğlu Mihail, 238
Güldüroğlu Ali, 235
Güldüroğlu İbrahim, 235
Gülhane, 39, 135, 140, 143, 269
Gümülcine, 265, 266, 267, 274, 289, 290
Gümüşhane, 65, 249
Güney Afrika Birliği, 125
Güney Amerika, 53, 130, 134
Güney Çin, 118
Güney Makedonya, 190
Güneydoğu Asya, 80
Gürcüler, 29, 210

Habibce, 274
Habiboğlu Mustafa, 236
Hacı Ahmet Efendi, 197
Hacı Ali, 225, 230
Hacı Ali Ağa, 225
Hacı Ali Efendi, 274
Hacı Andon, 240
Hacı Arif Paşa, 218
Hacı Emin Kaptan, 221
Hacı Halil Efendi, 221
Hacı Halil Efendi oğlu Hasan, 224
Hacı Hristo, 238
Hacı İbrahimoğlu Hüseyin, 223
Hacı İbrahimoğlu Salih Kaptan, 223
Hacı İbrahimzâde Hacı Ahmed, 222
Hacı Kafolin, 240
Hacı Krako, 236
Hacı Markar, 238
Hacı Mehmed Ağa, 226
Hacı Memişoğlu Feyzi, 225
Hacı Nakibzâde Mustafa Kaptan, 221
Hacı Osman Kaptan, 223
Hacı Ömer Efendi, 226
Hacı Panayot, 240
Hacı Salihoğlu, 223
Hacı Sava, 239
Hacı Şabanoğlu Emin Yazıcı, 220
Hacı Şakir Efendi, 221
Hacı Temel Ağa, 221
Hacı Todori, 236
Hacı Yor, 237
Hacıoğlu Hasan, 228, 235
Hacıoğlu İbrahim, 227
Haçin, 167
Haffkine, 134, 144
Hafız Hakkı Paşa, 253
Hafız Mehmet (Cebeci) Efendi, 199
Hafız Şakir Efendi, 221
Hafsa Sultan, 23
Hakkı (Ergin) Efendi, 199
Halep, 68, 71, 72, 83, 84, 87, 89, 91, 93, 185
Halfeti, 169

Halıcıoğlu, 123
Halilbeyoğlu Hafız, 223
Halilbeyoğlu Kadir, 223
Haliloğlu İbrahim, 235
Hamburg, 119
Hamdi Bey, 269, 285
Hamidiye Etfal Hastane-i Âlisi, 126
Hamza Bey köyü, 276
Hanasbuk Çorbacı, 237
Hanavre, 125
Hancıoğlu Mustafa Ağa, 221
Hanya, 69, 74
Hanya Kalesi, 74
Harbır, 168
Harbiye Nezareti, 36
Harput, 68, 167, 173, 180, 185
Harris Grahom, 174
Hasan Ağa, 229
Haseki, 24, 36, 118, 124
Haseki Hürrem Sultan Dârüşşifası, 24
Haseki Külliyesi, 24
Hasköy, 61, 86
Hatvan Kalesi, 60
Hawaii, 53
Hayatizade Mustafa Fevzi Efendi, 119
Haydarpaşa Hastanesi, 97
Hayreddin Paşa, 212
Hazar Denizi, 50, 82
Henrigue da Rocha-Lima, 130
Henry Lobdell, 166
Henry S. West, 172
Henry West, 166, 167
Hersek, 63
Heybeliada, 127
Hıdıroğlu Ahmed, 232
Hıdıroğlu Hüseyin Ağa, 222
Hıdıroğlu Osman, 235
Hıfzıssıhha-yı Umûmiye, 117
Hırsova, 63, 64
Hicaz, 83, 84, 85, 88, 89, 93, 97, 105, 107, 134, 159
Hilmi Bey, 39
Himoğlu Ali Usta, 226
Hindiçini, 143
Hindistan, 50, 53, 80, 81, 82, 83, 93, 108, 115, 118, 127, 133, 134, 138, 143, 159, 209, 210
Hippocrate, 136
Hoca İbrahim Efendi, 224
Hoca Saadeddin Efendi, 20
Hoca zade Kerimullah oğlu Zühdü, 250
Hocapaşa, 86
Hollanda, 125, 141
Hong Kong, 53
Hopa, 217
Hosut Çorbacı, 236
Hotaliç, 61
Högyes, 137
Hüdavendigar, 91
Hüseyin Ağa, 220
Hüseyin Efendi, 213, 214
Hüseyin Hulki Bey, 28
Hüseyin oğlu İbrahim Reis, 223
Hüsnü Bey, 282

Irak, 67, 83, 115, 132, 186

İ. Hakkı Dündar, 195
İbicoğlu Ali, 233
İbicoğlu Mahmud, 233
İbicoğlu Mehmed, 232
İbicoğlu Osman, 233
İbiloğlu Hasan, 226
İbiloğlu Hüseyin, 223
İbiş Ali, 230
İbrahim Ağa, 230
İbrahim b. Abdullah, 119
İbrahim Bey, 220
İbrahim Efendizâde, 222
İbrahim Kaptan, 225
İbrahim oğlu Salih, 227
İci Mustafa, 233
İç Anadolu, 127
İçel, 146
İdare-i Tıbbiye-i Mülkiye, 113
İhsan Cebeci, 196, 199, 202
İkinci Bayezid, 20, 22, 23, 32
İkinci Murad, 21, 27, 28
İmam Molla Ahmed, 229
İmam sokağı, 123
İmamoğlu Osman, 228
İnce Manuoğlu Şaban, 225
İncesu, 117
İnebolu, 93, 121, 197, 249, 282
İngiliz, 29, 31, 52, 70, 80, 81, 85, 88, 128, 138, 166, 169, 172, 177, 186, 190, 201, 255, 286
İngiltere, 30, 31, 50, 51, 53, 80, 84, 100, 116, 125, 132, 139, 142, 210, 286, 287
İnköy, 213, 227
İnöz, 72
İpsala, 61, 72, 266
İran, 50, 54, 56, 57, 82, 83, 84, 127, 186
İregür, 213, 232
İsakçı, 64
İskeçe, 274

İskenderiye, 50, 67, 70, 71, 72, 82, 86, 87, 88, 144, 179, 267
İskoçya, 51
İsmail Besim Efendi, 280
İsmail Hakkı Dündar, 195
İspanya, 82, 115, 118, 127, 134
İspanyollar, 138
İsrail, 213, 230
İstanbul, 13, 18, 19, 22, 28, 29, 31, 34, 36, 37, 39, 50, 57, 58, 59, 61, 62, 70, 71, 72, 73, 75, 82, 83, 84, 86, 87, 88, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 113, 114, 116, 118, 119, 121, 122, 124, 125, 127, 133, 134, 135, 137, 139, 141, 142, 143, 144, 145, 155, 160, 161, 167, 171, 172, 173, 174, 179, 180, 181, 183, 184, 189, 190, 191, 192, 197, 210, 211, 212, 214, 215, 216, 218, 219, 247, 267, 268, 269, 271, 273, 274, 275, 276, 279, 280, 281, 282, 284, 288, 289
İstanbul Amerikan Koleji, 173
İstanbul Kuduz Müessesesi, 137
İstekoli, 100
İsviçre, 118
İşkodra, 63
İtalya, 50, 51, 82, 115, 116, 127, 139, 212
İtalyan, 52, 123, 177
İzdin, 64
İzlanda, 51
İzmir, 60, 61, 66, 67, 69, 71, 75, 87, 88, 90, 94, 101, 114, 125, 127, 140, 167, 170, 173, 179, 185, 249
İzmit, 87, 91, 212

James Nicola, 172
Japon, 48, 145
Japonya, 81, 118
Jeon Antoine Villemin, 124
Joseph K. Greene, 180
Jul Efendi, 91
Jüstinyen Vebası, 50

Kabaca Osman, 232
Kabacaoğlu Süleyman, 232
Kabacıoğlu Mustafa, 232
Kadı Şerif Efendi, 268
Kadıköy, 124
Kadıoğlu Ali, 224, 227
Kadıoğlu Halil, 227
Kadıoğlu Hasan, 227, 228
Kadıoğlu İbrahim, 228
Kadıoğlu Mehmed Efendi, 222
Kadri Bey, 217
Kafkaslar, 28, 56, 166, 210
Kafkasya, 29, 50, 159, 172, 212
Kahire, 51, 67, 72, 83, 168
Kalafatoğlu İbrahim, 224
Kalafatoğlu Ömer, 224
Kalafatoğlu Salih, 223
Kaledibi, 213, 226
Kaleoba; 253
Kalfaoğlu Ali, 223
Kalfaoğlu Emin Aga, 226
Kalfaoğlu Emin Efendi, 222
Kalfaoğlu Hüseyin, 231
Kalfaoğlu Mustafa, 224
Kamaoğlu Yor, 239
Kamaran Adası, 89
Kameron, 197
Kâmil Efendi, 224, 226
Kâmil Kaptan, 222
Kâmil Paşa, 216
Kâmil Yazıcı, 223
Kanbakoğlu Ahmed Reis, 225
Kandazoğlu, 225
Kandiye, 69
Kanun-ı Esasi, 183
Kanuni Sultan Süleyman, 23, 24
Kapalıçarşı, 173
Kara Ahmed, 227
Kara Ahmedli, 213, 234
Kara Ahmedoğlu, 226, 234
Kara Ahmedoğlu Ali, 234
Kara Ahmedoğlu Hafız, 226
Kara Hasanoğlu Mehmed, 234
Kara Molla Hasan oğlu Mehmed, 234
Karaağaç, 274
Karabük Demir Çelik, 195, 204
Karabük Demir Çelik Hastanesi, 195
Karacaahmed Cüzzamhanesi, 28
Karacaoğlan Sokağı, 124
Karadağ, 61, 63
Karadayıoğlu Mustafa, 230
Karadeniz, 59, 65, 82, 90, 119, 134, 135, 151, 212, 254, 290
Karaferye, 61
Karakaşoğlu Serkis, 237
Karaman, 66, 74
Karamanlı, 21
Karanfiloğlu mahallesi, 279
Karasu, 63, 64, 267
Karesi, 250, 252, 253, 255
Kars, 65, 84
Karzab oğlu Panika, 239
Kasaba, 67, 276

Kasabın oğlu Şakir, 221
Kasım Çelebi, 58
Kasımoğlu Molla Mustafa, 232
Kasımpaşa; 62, 86, 87, 100; 133
Kastamonu, 90, 119, 120, 122, 142, 151, 152, 155, 196, 197, 198, 199, 202, 249
Kâşif Reisoğlu İbrahim, 221
Kavak, 114, 216, 273
Kayseri, 66, 73, 75, 90, 97, 117, 132, 139, 167, 176, 184, 219
Kazancıoğlu Lefter, 237
Keban, 68
Kebsud, 250
Keçecioğlu Ahmed, 229
Keçeoğlu Mehmed, 230
Keçeoğlu Ömer, 231
Kelemen Mıkes, 267
Keleşoğlu Ahmed, 225
Keleşoğlu Hasan, 230
Kelkit, 216
Kemal Efendi, 197
Kemeredremid, 72
Kepsut, 248, 250, 252, 253
Kerkük, 57, 68
Kestaneoğlu Kafut, 238
Keşan, 72, 266, 274, 289
Kethüdazâde Hacıbey, 224
Kıbrıs, 87, 142
Kılcıoğlu Ağya Çorbacı, 236
Kılcıoğlu Haçik Çorbacı, 236
Kılıçoğlu Mehmed, 229
Kınalıoğlu Halil, 231
Kırcaali, 273
Kırım, 50, 51, 85, 119, 130, 131
Kırımlıoğlu Ali Ağa, 222
Kırkağaç, 66, 67
Kırkkilise, 249, 273
Kırklareli, 265, 273, 276, 290
Kırşehir, 66, 73, 249
Kısacıkoğlu Derviş, 236
Kızıldeniz, 82, 85
Kızılhaç, 116
Kızılhaç Derneği, 116
Kızkulesi, 70, 84
Kızlıoğlu Mehmed, 227
Kili, 20
Kilis, 68, 175
Kocabaşoğlu Mehmed, 227
Kocukoğlu Ömer, 232, 233
Kokasoğlu Nikola, 241
Kolle, 134, 140
Konak, 273
Konya, 60, 66, 90, 91, 133, 167, 173, 177, 185, 249
Konya Amerikan Hastahanesi, 178, 185
Korucu, 252, 253
Kostakoğlu Hasan, 233
Kostantin Nikola, 237
Kozluca, 267
Köntekoğlu Salih, 228
Köroğlu Mustafa, 225
Köseler Akçakilise, 213, 235
Köstendil, 64
Kudüs, 87, 165, 179, 199, 200
Kulaksızoğlu Hacı İbrahim, 225
Kuraloğlu Hasan, 230
Kurd Osman, 235
Kurdoğlu Hasan, 232
Kuruçay, 117
Kuskunlu, 213, 230
Kuşadası, 69
Kuşluoğlu Ömer, 230
Kuyumcu Bor, 238
Kuzey Afrika, 125
Kübüçoğlu Mehmed, 226
Küçük Ahmed, 233
Küçük Ali, 228
Küçük Mehmed, 228
Küçük Pazar, 280
Kürtoğlu Ali, 229
Kürtoğlu Hüseyin, 222, 224
Kürtoğlu Hüseyin'in oğlu Emin, 222
Kürtoğlu İbrahim, 229
Kürtoğlu Mehmed, 229
Kürtoğlu Ömer, 229
Kütahya, 90

La Motraye, 29
Lady Montagu, 30, 31, 32, 286
Larende, 66
Lârende, 73
Lâtife Hanım, 200
Le Fleur, 146
Lebib Efendi, 70
Lefter Çorbacı, 237
Lefter Reis, 236
Levi Parsons, 179
Libya, 245
Livadye, 64
Londra, 29, 52
Louis Pasteur, 136
Lübnan, 183
Lüle, 266
Lüleburgaz, 276, 278, 282

Maameltein, 167
Macaristan, 118, 127, 128
Maçehel, 215
Maçin, 63, 64
Maçka, 215
Madagaskar, 116
Mahmud Bey, 277
Mahmud Usta, 224
Malatya, 55, 68, 90
Malkara, 72, 277, 289
Malkoçlar, 273
Mallıca, 252
Mamuratülaziz, 91, 93
Manastır, 61, 63, 266
Manastır-ı Kebir, 266
Mançurya, 53
Mandıracı, 276
Manisa, 23, 36, 66, 69
Manisa Mesire Şenlikleri, 24
Manyas, 279, 281
Marangoz Receb, 225
Marangoz Süleyman Ağa, 225
Maraş, 167, 172, 173, 180, 181
Maraş Protestan İlahiyat Okulu, 181
Mardin, 68, 87, 167, 173, 184, 185
Markof, 123
Marmara, 55, 103, 254
Marsilya, 51, 52, 85, 172
Martin Fraty Pokter, 174
Mary Eddi, 166
Mary Whortley Montagu, 29
Mecidiye, 137, 210
Meclis-i Umur-ı Sıhhiye, 36, 107
Meclis-i Umuru Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umûmiye, 113
Medine, 21, 90
Medreset'ül-Etıbba, 22
Mehdioğlu Hasan, 233
Mehdioğlu İbrahim, 233
Mehmed Ağa, 225
Mehmed Paşa Hamamı, 287
Mehmed Said, 151
Mehmet Çuhadar, 202
Mekke, 89, 90, 97, 134
Memluk, 51
Menlik, 64
Menteşe, 60
Meriç, 275, 283, 284
Merikaroğlu Nikola, 238
Merkez Efendi, 23
Merkez Musluhiddin Efendi, 23
Merzifon, 141, 167
Meseoğlu Tevfik Efendi, 199
Messina, 52
Metiland, 31
Meylan, 282
Mezopotamya, 49, 144
Mısır, 49, 50, 51, 57, 59, 60, 61, 67, 83, 85, 86, 88, 125, 127, 128, 138, 141, 144, 146, 209
Midye, 290
Mihail Pernakil, 239
Mikdad Ağa, 226
Milano, 52
Mimar Sinan, 24, 25, 287
Mina, 89, 90
Misivri, 64
Miskinler Tekkesi, 27, 28
Miskinler Yanı, 201
Miss Webb, 169
Moda, 124
Moğolistan, 53
Molla Ahmed oğlu İbrahim, 235
Molla Ahmed oğlu Mustafa, 233
Molla Bektaşoğlu, 231
Molla Hasan, 233
Molla Hüsrev, 19
Molla İbrahim, 233
Molla Mehmed, 224
Molla Memişoğlu, 221
Molla Şaban, 231
Molla Zeyrek, 19
Mollaoğlu Ali Efendi, 222
Mollaoğlu Salih, 229
Mondragon, 98
Montgomery, 174
Mora, 58, 74
Moskova, 52
Mudanya, 72
Muhtar Osman, 231
Mukayyid Osman Efendi, 222
Mukbil Bey, 247, 252, 253
Murtazaoğlu İbrahim, 231
Musa Kazım, 127
Mustafa (Saygun), 135
Mustafa Behçet Efendi, 134, 210
Mustafa Efendi, 91
Mustafa Eren, 202
Mustafa Hilmi Bey, 144
Mustafa Kaptan, 224
Mustafa Paşa, 266, 273, 274
Musul, 54, 57, 68, 89, 91
Mut, 66
Mutnoğlu Ahmed, 228

Mutıoğlu Mehmed, 228
Münif Paşa, 169
Müntefik, 88
Mürselli, 267

Nablus, 87, 167
Nafiz Paşa, 268
Naip Derviş Ali, 212
Naip Mustafa, 212
Napoli, 52, 118, 130
Natin, 174
Navarin, 74
Nazif Kaptan, 223
Nazmi Efendi, 197
Necd, 90
Nepal, 81
Neril Shepard, 166, 174, 175
Nesturiler, 166, 186
Nevrekop, 64
New York, 125, 172
Nezihe Cebeci, 199
Nicolle, 95, 142
Nigbolu Sancağı, 61
Nigbolu Savaşı, 18
Nigde, 132, 219
Nil, 67
Nil Sarı, 196
Niş, 64, 75
Nizip, 175
Novaberde, 64
Numan Paşa, 269
Nurbanu Sultan, 25

Odabaşoğlu Halil, 228
Odabaşoğlu Hasan, 229
Odabaşoğlu Mehmed, 227
Odabaşoğlu Osman, 227
Of, 65, 219
Ofluoğlu Osman Kaptan, 226
Ordu, 219
Orhan Bey, 58
Orient Ekspresi, 274
Orta Asya, 13, 28, 50, 143
Orta Toroslar, 66
Ortacami, 213, 235
Ortaçağ Avrupası, 27, 54
Ortaköy, 129
Osman Ağa, 75
Osman Bey, 126
Osman Nuri Paşa, 97
Osman Reis, 222, 226
Osman Yazıcı, 225
Osmanlı Devleti, 13, 14, 16, 18, 26, 29, 32, 36, 37, 38, 39, 41, 47, 56, 57, 69, 70, 73, 74, 83, 84, 87, 88, 93, 95, 96, 98, 102, 104, 105, 106, 107, 113, 115, 122, 126, 127, 128, 131, 134, 136, 140, 142, 167, 183, 195, 245, 266, 267

Ödemiş, 66
Öksüzoğlu Ali, 224
Öksüzoğlu Mustafa, 224
Ömer Ağa, 221, 223
Ömer oğlu Ahmed, 227
Ömer oğlu Halil, 225
Ömer Reis, 226

P. Remlinger, 137
Panama, 116
Panayot Çorbacı, 236
Panayot Usta, 237
Pangaltı, 86, 99
Pantokrator Manastırı, 19
Paris, 39, 51, 82, 90, 136, 137
Paslıoğlu Hasan, 226
Pasteur, 39, 48, 95, 136, 137
Pasteur Enstitüsü, 39
Paşalimanı Adası, 251
Patras, 58
Patrikhane, 104
Pera, 86, 190
Pera Palas Oteli, 181
Peru, 53
Peter Kenedy, 29
Pfeiffer, 140
Pınarhisar, 276, 278
Pîr Efendi, 220
Piriştine, 64
Piroğlu Mehmed, 226, 232
Pisagor, 22
Polonya, 54, 127, 130
Port Said, 50
Portekiz, 118
Prag, 52
Pravadi, 266
Prevadi, 61, 74
Prowazek, 130
Prusya, 128

Quincke, 146

Ragusa, 69
Rakoczi, 267
Ramazanoğlu Mehmed, 227
Razlık, 61

Refik (Saydam) Bey, 117, 118, 128
Refik Bakter, 144
Reis Emin Aga, 222
Resmo, 69
Reşat Ekrem Kadri Unat, 204
Reşat Rıza (Kor) Bey, 114, 132, 135
Reşit Mehmed Paşa, 268
Rıfat Osman Bey, 21, 269, 283, 287
Rickettsia Prowazeki, 132
Rizelioğlu Salih, 224
Robert Koch, 124
Robert Kolej, 181, 183, 186
Rodos, 69
Roma, 49, 52, 82
Romanya, 116, 130
Ross, 146
Roux, 136
Rum Hastanesi, 104
Rumeli, 58, 60, 61, 64, 91, 139, 249, 267, 273, 274, 282, 288
Rus, 65, 73, 101, 117, 119, 131, 134, 135, 155, 177, 183, 249, 255, 267, 268, 269, 285, 288, 290
Rusçuk, 63, 64, 73, 273
Rusya, 51, 53, 54, 82, 84, 87, 93, 101, 118, 119, 127, 130, 133, 134, 139, 143, 144, 160, 212, 249, 254, 272, 282
Ruşen Kaptan, 224

Saadet Gazetesi, 98
Sadık Efendi, 221, 268
Sadrova, 73
Safranbolu, 121, 195, 196, 197, 198, 199, 200, 201, 202, 203, 249
Safranbolu Frengi Hastanesi, 204
Sağmalcılar, 94
Sahn-ı Semân, 19
Sahra, 266
Saint Joseph, 182
Sakız, 69
Salih Efendi, 197
Salih Kaptanın oğlu Şaban, 221
Salih Osman oğlu Mehmed, 229
Salih Reis, 221
Salih Usta, 224
Salih Yazıcı, 223
Samsun, 93, 117, 213, 219
Sanatoryum Derneği, 125
Sandıkemini Mihail Çorbacı, 236
Santa Maria, 69
Saracoğlu Hüseyin, 232
Saracoğlu Mahmud Reis, 225
Sarah Chiswell, 30, 210
Saray nahiyesi, 290
Saray-ı Cedid, 21
Saray-ı Cedide, 22
Sarayköy, 249
Sarayönü, 133
Sarnıç, 253
Sarrafoğlu Pançó, 241
Saruhan, 60, 249
Satı, 276, 282
Savacı Mihail, 238
Savacı Todori, 238
Sayda, 167
Schneider, 174, 186, 187
Sekizli Medreseler, 19
Selanik, 61, 64, 71, 72, 75, 137, 190, 265
Selimiye Yazma Eserler Kütüphanesi, 22
Sempson, 168
Ser Etibba-i Şehriyari, 37
Sergent, 142
Serulus, 60
Serviçen Efendi, 120
Seylan, 81, 125
Shepard, 173, 174, 175, 181
Shiga, 145
Sıhhiye Müdüriyet-i Umûmiyesi, 113
Silistre, 63, 64
Sinillioğlu Halil, 232
Sinop, 121, 151, 152, 153, 154, 155, 157, 159, 160, 197, 213, 249
Sivas, 66, 90, 91, 117, 132, 137, 141, 142, 167, 173, 174, 182, 184, 185, 219
Sivrihisar, 133
Sokrates, 22
Sokullu Mehmed Paşa, 31, 287
Sozopol, 65
Stokholm, 119
Sultan Abdülaziz, 87
Sultan Abdülmecid Han, 37, 126, 211, 288
Sultan Ahmed Dârüşşifası, 25
Sultan Birinci Ahmed, 25
Sultan Camii Medresesi, 23
Sultan Dördüncü Mehmed, 119
Sultan İkinci Abdülhamid, 39, 40, 97, 99, 104, 107, 125, 136, 169
Sultan İkinci Bayezid, 20, 21, 22, 23
Sultan İkinci Bayezid Dârüşşifası, 20
Sultan İkinci Bayezid Külliyesi, 21, 23
Sultan İkinci Mahmud, 126, 142, 269
Sultan İkinci Murad, 21, 27
Sultan Üçüncü Ahmed, 267
Sultan Üçüncü Murad, 25
Sultanyeri, 289, 290

Suriçi, 62
Suriye, 50, 54, 67, 91, 115, 127, 143, 167
Susurluk, 254
Süheyl Ünver, 21, 27, 29, 30, 31, 284
Süleyman Aga, 223
Süleyman Numan Paşa, 143
Süleymaniye, 20, 24, 25, 36, 57, 68, 271, 280
Süleymaniye Dârüşşifası, 20, 24, 25
Süleymaniye Medresesi, 25
Sümerliler, 67
Sünnetçi Molla Veli, 232

Şaban Reis oğlu Ahmed, 224
Şahabettin Efendi, 91
Şakir oğlu Mehmed, 228
Şakir Yazıcı, 222
Şalaklı, 213, 231
Şalaklıoğlu Feyzi Kaptan, 226
Şam, 87, 89, 90, 93, 137
Şarköy, 72, 267
Şedoğlu Mehmed, 235
Şedoğlu Osman, 234
Şekip Efendi, 97
Şerafettin Bey, 274
Şerafettin Efendi, 91, 271, 273, 274, 276
Şeyh Osman, 167
Şifakoğlu Hanbasu, 238
Şişli, 86, 123
Şumnu, 64
Şüküroğlu Hasan, 235
Şüveyr, 167

T.B.M.M., 118
Taftan, 175
Tahir Bey, 274
Tahmis Andere, 238
Tahtakale, 279
Taksim, 86
Talanda, 64
Talas, 167, 173, 176, 178
Talas Amerikan Hastahanesi, 177, 184
Tarsus, 87, 185
Tayyib Kaptan, 224
Tebriz, 186
Teceloğlu Halil, 235
Tekfurdağı, 34, 72
Tekirdağ, 34, 87, 265, 267, 284
Tepecik Deresi, 248
Terzi Emin, 222
Teuler, 128
Tevfik Sağlam, 132
Tham, 173, 185
Thomson K. Van Dyck, 166
Thuiller, 136
Tırhala, 64
Tırnava, 273
Tırnova, 64, 270
Tillman C. Trowbridge, 181
Timonius, 29, 210
Tiran, 63
Tirebolu, 117, 213, 214, 215, 218, 219, 220, 236, 249
Tiryakioğlu Hüseyin, 228
Tiryakioğlu Osman, 227
Tokat, 117
Tolcu, 63, 64
Topaloğlu Hüseyin Efendi, 221
Topçu Ahmed, 224
Topçu İsmail Aga, 224
Topçuoğlu Osman, 233
Topkapı Sarayı, 35, 198, 199
Torabani, 168
Trablus, 140, 183
Trablusşam, 166, 167, 168
Trabzon, 65, 84, 87, 91, 93, 94, 132, 167, 210, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 218, 219
Trakya, 22, 23, 29, 131, 135, 249, 267
Trakya Üniversitesi, 23
Trowbridge, 169, 175
Tufan, 223, 226
Tufan Mülazim, 224
Tuht, 66
Tulca, 64
Tunca, 21, 22, 23, 281, 283, 284
Tunca Nehri, 21, 279, 281
Tutrakan, 65
Tuzla, 72, 114
Türkiye Büyük Millet Meclisi, 131

Uluköylüoğlu Hasan, 231
Ulus, 200
Umman Denizi, 82
Umuroğlu Mustafa, 224
Urfa, 57, 68, 83, 167, 169
Urla, 114
Urumiye, 186
Usta Alioğlu İbrahim Yazıcı, 222
Usta Nikola, 237
Uzakdoğu, 50, 143
Uzun Ali, 231
Uzun Ömer Reis, 222
Uzun Ömeroğlu Hüseyin, 232
Uzun Ömeroğlu Salih, 222
Uzuncaabad, 61

Uzunköprü, 266
Uzunkuşoğlu Emin, 233
Uzunoğlu Halil, 233

Ülleci İbrahim, 228
Ürgüp, 90
Üsküdar, 25, 124, 142, 211
Üsküp, 63, 289

Vahid Efendi, 222
Valdeba, 129
Van, 57, 91, 93, 167, 173
Van Gölü, 65
Varna, 65
Varşova, 82
Veçinev Efendi, 277
Vefik Hüsnü Bulat, 128
Venedik, 51, 52, 69, 82, 153
Viçe, 217
Vidin, 64, 84
Viranşehir, 68
Viyana, 28, 52, 82
Vodina, 61
Vonitsa, 63
Vortley Montague, 138
Voskopoye, 63
Vulçıtrın, 64

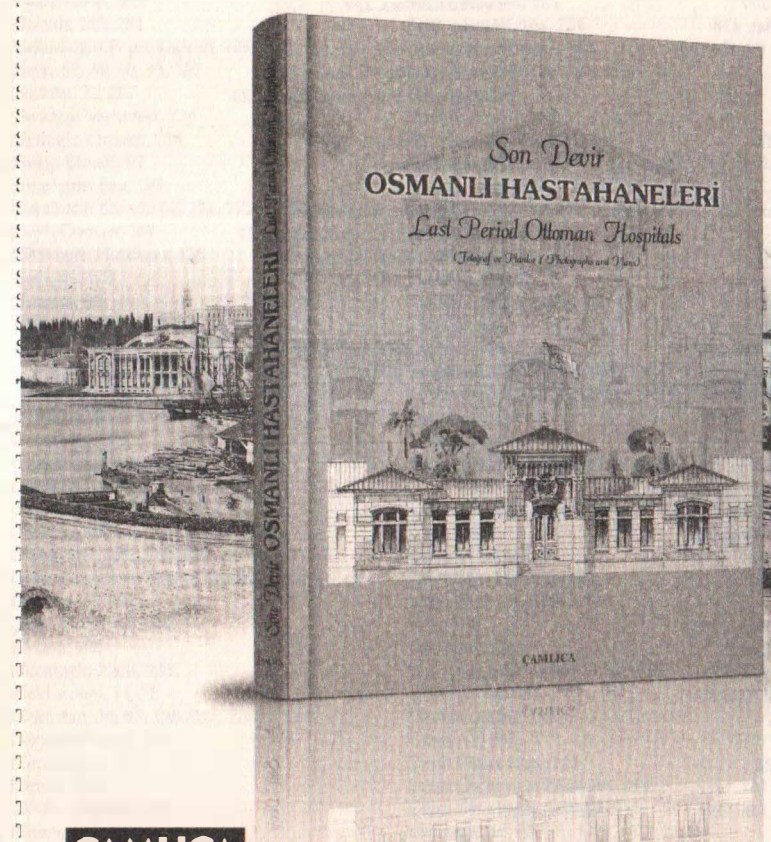
Washington, 82
WHO, 220
Wilfred M. Post, 177, 185
William Dodd, 185
William S. Dodd, 176

Yafa, 87
Yakındoğu, 144, 171, 173
Yanbolu, 61, 63
Yancıklar, 276
Yanık Ömeroğlu Aziz, 225
Yani Çorbacı, 236
Yanya, 63, 131, 267
Yapraklı, 66
Yaşlıoğlu Ömer Aga, 222
Yavuz Sultan Selim, 23
Yazıcıoğlu Bülbül, 225
Yazıcıoğlu Ömer Aga, 221
Yedidivan, 60, 72
Yedikule, 104
Yeldeğirmeni, 124
Yemen, 89, 127, 167
Yemenici Salih Usta, 226
Yenbu, 89
Yeni Saray, 21
Yeni Zelanda, 125
Yeniköy, 94, 124, 218
Yenipazar, 63, 267
Yenişehir, 64
Yergöğü, 63, 64
Yersin, 144
Yersinia Pestis, 48, 56
Yeşilköy Menzil Hastanesi, 135
Yıldırım Bayezid, 18
Yıldız Kasrı, 87
Yıldız Sarayı, 104
Yohanne Wartabet, 166
Yoroğlu Gülbek, 238
Yozgat, 66, 73, 90
Yuanni Çorbacı, 239
Yunan, 131
Yunanistan, 115, 116, 127, 219
Yüncüoğlu Memiş Yazıcı, 221
Yüzbaşızâde Süleyman Yazıcı, 223

Zabtiye Mehmed, 224
Zabtiye Ömer, 222
Zağra-i Atik, 61
Zaim Ağazâde Ahmed, 220
Zaim Ağazâde Ömer Kaptan, 221
Zenop Vartabed Israelian, 179
Zeoros Paşa, 137
Zerzene, 60
Zeyrek, 19
Ziba Muayenehanesi, 123
Zincirlikuyu, 129

Hiçbir yazı, tarihî bir gerçeği fotoğraf kadar açık ve net ifade edemez...

Osmanlı Devleti'nin insan sağlığına verdiği ehemmiyeti gösteren ve sağlık teşkilatının muasır bir seviyeye çıkarılması için açılan hastahanelerin fotoğraf ve planlarından oluşan bir çalışma...

Son Devir
Osmanlı Hastahaneleri
Haz.: Osman DOĞAN
24 x 32 cm
280 sayfa

ÇAMLICA
Doğru bilgi doğru kaynaktan alınır...

İnciliçavuş Sk. No: 27/1 Sultanahmet / İSTANBUL Tel - Faks: (0212) 512 41 01 • www.camlicabasim